

KOMPARATIVNA ANALIZA TRANSFORMACIJA POLITIČKIH SUSTAVA TUNISA, EGIPTA I ALŽIRA

Zgurić, Borna

Doctoral thesis / Disertacija

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, The Faculty of Political Science / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:114:419737>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Dijeli pod istim uvjetima 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-13**

Repository / Repozitorij:

[FPSZG repository - master's thesis of students of political science and journalism / postgraduate specialist studies / dissertations](#)

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet političkih znanosti

Borna Zgurić

**KOMPARATIVNA ANALIZA
TRANSFORMACIJA POLITIČKIH SUSTAVA
TUNISA, EGIPTA I ALŽIRA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2019.

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet političkih znanosti

Borna Zgurić

**KOMPARATIVNA ANALIZA
TRANSFORMACIJA POLITIČKIH SUSTAVA
TUNISA, EGIPTA I ALŽIRA**

DOKTORSKI RAD

MENTORICA:

prof. dr. sc. Mirjana Kasapović

Zagreb, 2019.

University of Zagreb

Faculty of Political Science

Borna Zgurić

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE
TRANSFORMATION OF POLITICAL
SYSTEMS OF TUNISIA, EGYPT, AND
ALGERIA**

DOCTORAL DISSERTATION

Zagreb, 2019

University of Zagreb

Faculty of Political Science

Borna Zgurić

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE
TRANSFORMATION OF POLITICAL
SYSTEMS OF TUNISIA, EGYPT, AND
ALGERIA**

DOCTORAL DISSERTATION

SUPERVISOR

Dr. Mirjana Kasapović, Full Professor

Zagreb, 2019

Izjava o izvornosti

Izjavljujem da je moj doktorski rad izvorni rezultat mojeg rada te da se u izradi istog nisam koristio drugim izvorima osim onih koji su u njemu navedeni.

O mentorici

Dr. sc. Mirjana Kasapović redovna je profesorica u Odsjeku za komparativnu politiku Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Predaje niz kolegija iz područja komparativne politike poput kolegija „Regionalne komparativne studije: Bliski istok i Izrael. Voditeljica je poslijediplomskoga doktorskog studija „Komparativna politika“. Bila je također i voditeljica znanstveno-istraživačkog projekta „Bliski istok: otpornost političkih režima na demokratizaciju i stalnost sukoba“ koji je financiralo Sveučilište u Zagrebu. Članica je Hrvatskog politološkog društva i glavna urednica njegova časopisa *Anali hrvatskog politološkog društva*.

Autorica je 12 knjiga i oko stotinu radova s područja komparativne i hrvatske politike. Dobitnica je dviju državnih nagrada za znanost – za knjige *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država* 2006. i *Politički sustav i politika Izraela* 2011. godine. Od novijih knjiga treba izdvojiti njenu uredničku knjigu *Bliski istok: politika i povijest* (2016).

Sažetak

Temeljno pitanje na koje ovaj rad pokušava dati odgovor jest zašto je demokratska transformacija bila uspješna u Tunisu, a u Egiptu i Alžiru nije. Istraživanju je primarno pristupljeno sa stajališta deskriptivno-empirijskih teorija aktera, iako su korištene i kulturalističke teorije kako bi se bolje razumjele političke ideje i stavovi islamističkih aktera. Strategija istraživanja je fokusirana komparativna studija triju slučajeva – Tunisa, Egipta i Alžira – odnosno intraregionalna komparativna studija, budući da je riječ o zemljama koje pripadaju podregiji Sjeverne Afrike kao podsustavu regije Bliskog istoka. Komparativna studija ima različite ishode na ovisnoj varijabli kako bi se izbjegla neprirodna selekcijska pristranost te postigao kvaziekperimentalan efekt. Hipoteza koja je ponuđena glasi da je Tunis imao mekši civilni autoritarni režim koji je dopuštao interakciju i suradnju oporbenih i režimskih elita, a što je rezultiralo političkim dogovorom te, posljedično, uspješnom demokratskom tranzicijom. U slučaju Egipta i Alžira interakcija oporbenih i režimskih elita imala je prvenstveno oblik sukoba te je izostao politički dogovor, a time i demokratska tranzicija. Neovisne varijable koje su izolirane u teorijskoj raspravi jesu: karakter prethodnog autoritarnog režima, uloga vojske, tip opozicije i vlasti, obrasci interakcije opozicije i vlasti, obrasci tranzicije u demokraciju. Uz te varijable, analiza obuhvaća i kolonijalno razdoblje koje je bitno zato što pokazuje jesu li te zemlje imale neko prethodno demokratsko iskustvo, je li ono imalo neki utjecaj na kasniju demokratizaciju, kakve su političke elite nastale u tom razdoblju i, konzekventno, kakav su oblik autoritarnog sustava kasnije izgradile. Iz analize proizlazi zaključak da je glavna hipoteza potvrđena. Tunis je bio „mekši“ autoritarni režim, što je omogućilo suradnju starih i novih elita koja je rezultirala političkim dogovorom, a time i uspješnom demokratskom tranzicijom. U Egiptu i Alžiru je sukob starih i novih elita onemogućio uspješnu demokratizaciju.

Ključne riječi: demokratska transformacija, promjena režima, Arapsko proljeće, Tunis, Egipat, Alžir

Summary

The main question this thesis tries to provide an answer to is why democratic transformation was successful in Tunisia, but not in Egypt and Algeria. The research approach is primarily rooted in descriptive-empirical actor theories, although culturalist theories were used as well, as to better understand the political ideas and stances of Islamist actors. The research strategy is a focused comparative three-case-study – comprising Tunisia, Egypt, and Algeria – i.e. an intra-regional comparative study, since these countries belong to the subregion of North Africa, which is a subsystem of the Middle Eastern region. The comparative study has different outcomes on the dependent variable, in order to avoid an unnatural selection bias and achieve a quasi-experimental effect. The proposed hypothesis claims that Tunisia had a softer civilian authoritarian regime which permitted interaction and cooperation of opposition and regime elites, which resulted in a political agreement and, subsequently, a successful democratic transition. In the cases of Egypt and Algeria the interaction of opposition and regime elites primarily took the form of conflict, with a lack of a political agreement, and thus democratic transition. The independent variables which were isolated in the theoretical discussion were the following: character of the previous authoritarian regime, the role of the army, opposition and government type, patterns of opposition-government interaction, patterns of transition to democracy. In addition, the analysis encompasses the colonial period as well, which is important because it demonstrates whether these countries had a previous democratic experience, whether it had some influence on later democratization, what kinds of political elites emerged in that period and, consequently, what form of an authoritarian regime they later established. The analysis provides a conclusion that the main hypothesis was confirmed. Tunisia was a “softer” authoritarian regime, which had enabled cooperation of old and new elites, that resulted in a political agreement, and thus a successful democratic transition. In Egypt and Algeria, the conflict of old and new elites prevented successful democratization.

Key words: democratic transformation, regime change, Arab Spring, Tunisia, Egypt, Algeria

Popis kratica

AIS – Vojska islamskog spasa/*Armeé Islamique du Salut*

AKP – Stranka pravde i razvoja

ALN – Vojska nacionalnog oslobođenja/*Armée de libération nationale*

ANP – Nacionalna narodna armija/*Armée nationale populaire*

AQIM – Al Kaida islamskog Magreba

ASU – Arapska socijalistička unija

CCE – Vijeće za koordinaciju i provedbu/*Comité de Coordination et d'Exécution*

CCN – Nacionalno savjetodavno vijeće/*Conseil Consultatif National*

CK SKH – Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske

CPR – Kongres za Republiku/*Congrès pour la République*

ENA – Zvijezda Sjeverne Afrike/*Étoile Nord-Africaine*

FFS – Fronta socijalističkih snaga/*Front des Forces Socialistes*

FIS – Fronta islamskog spasa/*Front Islamique du Salut*

FLN – Fronta nacionalnog oslobođenja/*Front de libération nationale*

GIA – Naoružana islamska skupina/*Groupe Islamique Armé*

GLD – Skupine legitimne obrane/*Groupes de Légitime Défense*

GPRA – Provizorna vlada alžirske republike/*Gouvernement provisoire de la République algérienne*

GSPC – Salafistička skupina za propovijedanje i borbu/*Groupe Salafiste pour la Prédication et le Combat*

HCE – Visoki državni odbor/*Haut Comité d'État*

MDA – Pokret za demokraciju u Alžiru/*Mouvement pour la Démocratie en Algérie*

MDS – Pokret socijalističkih demokrata/*Mouvement des Démocrates Socialistes*

MIA – Oružani islamski pokret/*Mouvement Islamique Armé*

MSP – Pokret za društvo mira/*Mouvement de la Société pour la Paix*

MTI – Pokret islamske tendencije/*Mouvement de la Tendance Islamique*

NDS – Nacionalna demokratska stranka

NNUS – Nacionalna napredna unionistička stranka

OAS – Tajna vojna organizacija/*Organisation Armée Secrète*

OS – Specijalna organizacija/*Organisation Spéciale*

PAGS– Partija avangardnog socijalizma/*Parti de l'Avant-Garde Socialiste*

PCOT – Tuniska radnička komunistička partija/*Parti communiste des ouvriers tunisiens*

PCT – Komunistička partija Tunisa/*Parti Communiste Tunisien*

PDS – Ustavna socijalistička stranka/*Parti Socialiste Destourien*

PPA – Alžirska narodna stranka/*Parti du Peuple Algérien*

PSL – Socijalno-liberalna stranka

PSP – Socijalistička stranka za napredak/*Parti Social pour le Progrès*

PUP – Stranka narodnog jedinstva/*Parti de l'Unité Populaire*

RCD – Demokratski ustavni zbor/*Rassemblement Constitutionnel Démocratique*

RCD – Zbor za kulturu i demokraciju/*Rassemblement pour la Culture et la Démocratie*

RND – Nacionalni demokratski sabor/*Rassemblement National Démocratique*

RSP – Socijalistički zbor za napredak/*Rassemblement Socialiste Progressiste*

SLS – Socijalno-liberalna stranka

UAR – Ujedinjena Arapska Republika

UDU – Demokratski savez unionista/*Union Démocratique Unioniste*

Sadržaj

Izjava o izvornosti	1
O mentorici.....	2
1. Uvod	10
1. 1. Predmet istraživanja	14
1. 1. 1. Što je to Arapsko proljeće?	14
1. 1. 2. Znanstvena opravdanost	17
1. 1. 3. Društvena opravdanost	24
1. 2. Teorijski okvir	25
1. 3. Metodološki okvir i dizajn istraživanja	42
1. 4. Istraživačko pitanje, hipoteze i varijable	51
2. Transformacija političkog sustava Tunisa.....	54
2. 1. Kolonijalno razdoblje i nastanak države	55
2. 1. 1. Predkolonijalno razdoblje	56
2. 1. 2. Francuski protektorat 1881-1956.	59
2. 2. Prva republika – <i>l'état c'est moi</i>	64
2. 3. Druga republika: nastavak personaliziranoga sustava vlasti	76
2. 4. Revolucija jasmina – Revolucija dostojanstva	90
2. 4. 1. Pripreme za izbore i izbori za Ustavotvornu skupštinu 2011. godine.....	97
2. 5. Problemi demokratske konsolidacije 2011-2016.	107
3. Transformacija političkog sustava Egipta	127
3. 1. Kolonijalno razdoblje i nastanak države	128
3. 1. 1. Predkolonijalno razdoblje	128
3. 1. 2. Britanski protektorat 1882.-1952.	131
3. 2. Prva republika – izgradnja Naserova personalnog sustava vlasti.....	139
3. 2. 1. Slobodni časnici: od reforme do „revolucije“ i konsolidacije vlasti	140
3. 2. 2. Nacionalizacija Sueskog kanala, trojna agresija i uspon naserizma	145

3. 2. 3. Šestodnevni rat 1967. i slom naserizma	152
3. 3. Druga republika – Sadat preuzima kormilo nad Egiptom	156
3. 3. 1. Jomkipurski rat 1973. i konsolidacija Sadatove vlasti	156
3. 3. 2. <i>Infītah</i> i Sporazum iz Camp Davida	160
3. 4. Mubarakov nastavak Sadatovih politika.....	165
3. 5. Arapsko proljeće i Revolucija 25. siječnja	174
4. Transformacija političkog sustava Alžira.....	198
4. 1. Kolonijalno razdoblje i nastanak države	199
4. 1. 1. Predkolonijalno razdoblje	201
4. 1. 2. Francuski Alžir 1830-1954.....	204
4. 1. 3. Alžirski rat za neovisnost 1954-1962.....	214
4. 2. Prva i Druga republika.....	228
4. 3. „Alžirsko proljeće“ i demokratska transformacija Alžira – ulazak demokracije u arapski svijet na velika vrata	241
4. 4. Neuspjeh demokratske transformacije i građanski rat.....	250
4. 5. Nacionalno pomirenje?.....	261
4. 6. Alžir od „pravog“ do „zakašnjelog“ Arapskog proljeća: <i>quo vadis Algérie?</i>	269
5. Komparativna analiza slučajeva	274
5. 1. Kolonijalno razdoblje i demokratsko naslijeđe	274
5. 2. Karakter <i>ancien régime</i> a	276
5. 3. Uloga vojske	278
5. 4. Tip opozicije i vlasti	280
5. 5. Obrasci interakcije vlasti i opozicije	283
5. 6. Obrasci tranzicije u demokraciju	285
Literatura	291
O autoru.....	325

Popis tablica

Tablica 1: broj članaka i autori koji su pisali o Bliskom istoku u časopisima Politička misao i Političke analize	23
Tablica 2: Kontrolne varijable na temelju kojih se biraju slučajevi za analizu.....	48
Tablica 3: Sažetak istraživanja	52
Tablica 4: Rezultati parlamentarnih izbora u Tunisu 1989-2004.....	90
Tablica 5: Rezultati izbora za Ustavotvornu skupštinu 2011.....	107
Tablica 6: Prvi predsjednički izbori s više kandidata u Egiptu 2005.	167
Tablica 7: Rezultati parlamentarnih izbora u Egiptu 1984-2010.	168
Tablica 8: Rezultati izbora za Narodnu skupštinu od 1991. do 2007.	269
Tablica 9: Rezultati parlamentarnih izbora 2012. i 2017.	271
Tablica 10: Rezultati istraživanja i međudnos neovisnih i ovisne varijable	287

1. Uvod

Još je u ranim devedesetim godinama Francis Fukuyama (1994: 382) ustvrdio kako se čini da „izvan islamskog svijeta postoji opći konsenzus koji prihvaća tvrdnju liberalne demokracije da je upravo ona najracionalniji oblik vlasti, tj. država koja najpotpunije ostvaruje racionalne želje i racionalno priznanje“. Samuel Huntington (1997: 148) pak piše kako opći „neuspjeh pokušaja uspostavljanja liberalne demokracije u muslimanskim zemljama stalna je pojava i stalno se ponavlja već cijelo stoljeće, počevši od kraja devetnaestog stoljeća“, a izvor „tog neuspjeha barem je jednim dijelom u negostoljubivosti islamske kulture i društva prema zapadnim liberalnim zamislima“.¹

Zaista, kada se malo bolje pogleda, Bliski je istok regija koja je bila iznimno „otporna“ na demokratizaciju. Godine 1974, koja je označila početak trećeg vala demokratizacije, u svijetu je bilo samo četrdeset demokracija, i to gotovo isključivo na Zapadu. No treći je val demokraciju transformirao u istinski globalni fenomen. Do 1995. godine, koja se ponekad smatra završnom godinom trećeg vala demokratizacije, u svijetu je bilo 117 demokracija. Sve su svijetske regije posjedovale „kritičnu masu“ demokratskih režima. Sve osim (arapskoga) Bliskog istoka. Jedina demokratska država (arapskog) Bliskog istoka bio je Libanon do građanskog rata 1975. te Alžir tokom vrlo kratkog demokratskog eksperimenta ranih 1990-ih. Ako se arapske muslimanske zemlje Bliskog istoka usporede drugim nearapskim muslimanskim zemljama koje jesu demokracije, poput Indonezije, Turske, Malezije ili Senegala, taj je podatak još indikativniji (Diamond, 2010: 93-94).

Cijeli je niz znanstvenika, raznih stručnjaka i političara koji u svojim radovima i govorima svjedoče o „iznimnosti“ regije.² No takva „svjedočenja“ ipak ne objašnjavaju kako to da demokracija postoji u Turskoj,³ ali i u Indoneziji. Može li se reći da su zapravo Arapi iznimno

¹ Može se ustvrditi da se takva razmišljanja ubrajaju u struju politološke misli koja smatra da se sve geografske i kulturne različitosti pojedinih regija mogu u istraživanjima „kontrolirati“ tako da se inzistira na pojmovima koji proizlaze iz engleskoga govornog područja. Drugim riječima, pojam demokracija se ne može odvojiti od engleskoga govornog područja, ali i Sjedinjenih Država, budući da je tamo prvi put i realizirana, pa je tako postala modelom za sve ostale zemlje i regije, te se u tom kontekstu treba primjenjivati i na sve ostale zemlje i regije (Whitehead, 2002: 191).

² Pojam „iznimnost“, odnosno *exceptionalism*, u političkoj se znanosti koristi u različitim kontekstima. Alexis de Tocqueville i Seymour Martin Lipset pisali su o iznimnosti američke demokracije. U tom kontekstu Sjedinjene Države su po svojoj specifičnosti „iznimka“ od pravila. Sjedinjene Države su „drugačije“ čak i po svojoj ulozi u svijetu, odnosno „veće“, „moćnije“ i svakako „važnije“ od ostalih država (Hoover, 2012: 1). Bliski istok također je „iznimka od pravila“ jer je drugačiji od ostalih regija. Iako je „treći val demokratizacije“ dotaknuo i bliskoistočne zemlje poput Egipta, Tunisa, Sirije i Alžira te je doveo do liberalizacije (a u slučaju Alžira i do demokratizacije) tih država, demokracija je kao konačni rezultat te liberalizacije izostala (King, 2007: 434). Bellin (2004: 142) navodi kako „iznimnost“ regije nije u neuspjehu tranzicije u demokraciju nego u činjenici da u većini država regije, za razliku od ostalih regija svijeta, nikada nije ni došlo do tranzicije u demokraciju.

³ Iako posljednji politički trendovi u toj zemlji ukazuju na sve brže „uklizavanje“ u autokraciju, ovoga puta s islamističkim, a ne vojnim predznakom.

„otporni“ na demokraciju? Takve tvrdnje pak ne bi mogle objasniti činjenicu da je u Libanonu demokracija vladala unatoč kompleksnom vjerskom i etničkom mozaiku, sve dok se pod pritiskom vanjskih čimbenika (prvenstveno palestinskog pitanja) nije urušila u građanskom ratu 1975.-1989. (v. Zgurić, 2013; Kasapović, 2016a). Međutim, nakon 2005. i napuštanja sirijskih snaga te ponovnog prepuštanja suverenosti Libanoncima, demokracija se (iako vrlo defektna) vraća u Libanon.

Dakle, nije riječ o nekoj posebnosti Arapa koji su „cijepljeni“ protiv demokracije. Događaji u Alžiru u devedesetima i Arapsko proljeće, koje je krajem 2010. i početkom 2011. zahvatilo regiju, to donekle potvrđuju, budući da ipak treba uzeti u obzir i autokratski protuval te kompleksne sukobe koji su uslijedili.

Rezultati istraživanja *World Values Survey*, koja su provedena i u zemljama Bliskoga istoka, pokazali su kako islamske vrijednosti nisu uopće utjecale na potporu prema demokraciji. Upravo suprotno, građani tih zemalja vjeruju kako islam i demokracija mogu ići ruku pod ruku te kako demokratski izabrani predstavnici, bilo za zakonodavna bilo za izvršna tijela, trebaju biti vjernici i iskazivati svoje vjerske vrijednosti (Tessler, 2002a; 2002b; 2003). Međutim, iako se radi o želji za demokracijom, isto istraživanje pokazalo je kako postoji jaz između zapadnih zemalja i arapskoga svijeta u smislu društvenih vrijednosti koje se tiču rodne ravnopravnosti i seksualne liberalizacije (Inglehart i Norris, 2007: 137). No, ako nije problem u islamu, u čemu onda jest? Problem ne može biti (isključivo) u islamu jer, barem do sada, demokratske tranzicije koju bi islamske vrijednosti zaustavile nije ni bilo, iako je trenutačni slučaj degradacije demokracije u Turskoj pod islamističkim vlastima „crni labud“⁴ pretpostavci da su islam i islamizam ipak kompatibilni s demokracijom.

Odgovor je, prema Evi Bellin (2004), u snazi represivnoga aparata tih država. To se posebno moglo vidjeti za vrijeme Arapskoga proljeća, budući da je na sâmom kraju vojska bila ta koja je prisilila predsjednika Egipta Hosnija Mubaraka na ostavku, a predsjednik Tunisa Ben Ali pobjegao je iz zemlje u strahu od vojnog udara. U slučaju Alžira, vojska je bila ta koja je nakon pobjede islamista devedesetih godina suspendirala demokratski proces. Slično se dogodilo i u Egiptu. Drugim riječima, ključnu ulogu u održavanju autokratskih režima na Bliskome istoku, ali i u njihovoj transformaciji, odigrala je vojska. Zoltan Barany (2016) smatra da je za uspjeh onoga što on definira revolucijama, uloga vojske, odnosno pitanje hoće li se ona svrstati uz ili protiv revolucionara, najvažnija, iako ne i jedina, neovisna varijabla.

⁴ Teoriju crnog labuda, poznatu i pod nazivom teorija događaja crnog labuda, razvio je i popularizirao Nassim Nicholas Taleb, a u biti radi se o metafori koja opisuje događaj koji značajno odstupa od uobičajenog te ga je stoga teško predvidjeti ili objasniti (Quora.com, 2017; Investopedia.com, 2017).

Ne čudi stoga iznenađenje akademske i obavještajne zajednice, kako one u Sjedinjenim Državama tako i one u drugim državama Zapada, navedenim događajima (Barany, 2016). Posljednjih desetljeća fokus znanstvenih istraživanja i političkih analiza bio je usmjeren na objašnjavanje čimbenika koji čine bliskoistočne autokracije⁵ stabilnima (v. primjerice Bellin, 2004; King, 2007; 2009; Diamond, 2010). Bliskoistočne autokracije smatrane su vrlo stabilnim političkim sustavima koji su otporni na promjene, posebno na demokratizaciju. Osim, naravno, prisilne uvezene demokratizacije Iraka.

No, stvarnost se ipak ponešto razlikuje od teza tih radova. Nije samo Alžir u devedesetima godinama, unatoč građanskom ratu i povratku autokracije, bio „crni labud“ za teorije koje ukazuju na iznimnost regije, to je bilo upravo i Arapsko proljeće koje je, unatoč neuspjehu odnosno uspjehu jedino u Tunisu, ukazalo na krhkost vladajućih autokracija koje će se pred cijelim nizom izazova, od kojih su demografski trendovi samo jedan, naći u bližoj budućnosti. Kao što primjer Egipta pokazuje, koji se može smatrati svojevrsnim političkim *trendsetterom* u arapskome svijetu, autokracija je bila sve drugo samo ne statična i monolitna, jer je prošla kroz više transformacija pod utjecajima unutarnjih i vanjskih čimbenika koji su je oblikovali, što je na kraju rezultiralo desetljećem sve češćih prosvjednih aktivnosti, a koje su kulminirale Revolucijom 25. siječnja kao egipatskom inačicom Arapskoga proljeća. Svi ti događaji ukazali su na slabu mogućnost predviđanja društvenih znanosti, pa tako i komparativne političke znanosti (Landman, 2008; Caramani, 2013). Merkel (2006: 9) se svojedobno zapitao „jesu li društveni znanstvenici opet pokazali da je njihova snaga u objašnjenju *ex-post*, a ne u predviđanju *ex-ante*?“ Iako se njegovo retoričko pitanje odnosilo na uspješnost teorija transformacije u predviđanju konsolidacije demokracije u Srednjoj i Istočnoj Europi, ono je posve umjesno i što se tiče teorija o iznimnosti Bliskoga istoka.

Literatura koja obuhvaća fenomen Arapskoga proljeća preopširna je i ne može se sažeti, no načelno iscertava dva, možda „dva i pol“, moguća pravca – optimizam, pesimizam i oprez. Optimistični tekstovi načelno su pisali o velikome, doduše dugo očekivanome i zakašnjelom, uspjehu demokratizacije Bliskog istoka. Neki su pisali o „četvrtom valu demokratizacije“ (Iris-bg.org, 2013; Howard i Hussain, 2013) ili o „neizbježnoj demokraciji“ u arapskom svijetu (Yafi, 2012), drugi o islamističkoj zimi (Tibi, 2013), a neki su bili oprezni, navodeći koji su sve čimbenici izazovi demokraciji u zemljama zahvaćenim Arapskim proljećem, no ne i nepremostive prepreke (Zgurić, 2012a). Neki su autori do određene mjere bili potaknuti

⁵ Koristim se izrazom autokracija na način kako ga definira Wolfgang Merkel, a koji na kontinuumu političkih sustava obuhvaća tri idealtipska oblika totalitarnih i deset tipova autoritarnih sustava s pripadajućim podoblicima (Merkel, 2011).

ponovno testirati postojeće teorije transformacije pa, iako to istraživanje nije nužno uključivalo i zemlje zahvaćene Arapskim proljećem, ono se spominjalo (Haggard i Kaufman, 2016).

Što je temeljni cilj ove doktorske disertacije? Važan cilj je nadograditi postojeću literaturu o regionalnim studijama Bliskog istoka i Sjeverne Afrike, Arapskom proljeću ali i komparativnim studijama demokratizacije. No, temeljni je cilj ove disertacije dati odgovor na pitanje zašto je demokratizacija bila uspješna u Tunisu, a u Egiptu i Alžiru nije.

No, što se ovdje podrazumijeva pod sintagmom Bliski istok i Sjeverna Afrika i zašto je to važno? Tagmemi koji čine ovu sintagmu su Bliski istok i Sjeverna Afrika. U tom smislu Bliski istok je širi pojam za regiju koja uključuje i zemlje Sjeverne Afrike (više o definiciji Bliskog istoka v. Kasapović, 2016b), dok je Sjeverna Afrika podregija Bliskog istoka. Konstitutivna svojstva podregije su sljedeća:

1. Države moraju biti geografski bliske.
2. Mora postojati minimum od dvije, iako se najčešće radi o tri, države koje čine podregiju.
3. Odnosi među državama moraju biti toliko učestali i intenzivni da neki događaj u jednoj državi može utjecati i na događaje u drugim državama podregije.
4. Regionalni i međunarodni akteri moraju priznavati podregiju kao takvu.
5. Na velik broj aspekata vanjske politike susjednih država utjecati će dinamika odnosa unutar podregije (Ehteshami i Murphy, 2013: 8).

Encyclopaedia Britannica navodi kako nema jasne definicije koje države točno čine Sjevernu Afriku. U geografskom smislu, može se raditi o prostoru od Sueskog kanala i Crvenog mora na istoku do obale Maroka na Atlantskom oceanu (Britannica.com, 2015). Podregija onda uključuje Egipat, (sjeverni) Sudan, Libiju, Tunis, Alžir, Maroko i Mauritaniju. Uobičajenija definicija (pod)regije jest da ju čine zemlje koje su Francuzi u kolonijalnom razdoblju svrstavali u *Afrique du Nord* (Sjeverna Afrika). Istu regiju su Arapi nazivali i još uvijek je nazivaju Magrebom, odnosno Zapadom. Drugim riječima, Sjevernu Afriku i Magreb možemo do određene mjere smatrati sinonimima. Zemljama Magreba se uobičajeno smatraju Maroko, Alžir, Tunis i Libija (Britannica.com, 2015), ali ne i Egipat koji se svrstava u Bliski istok, odnosno čini zemlje Mašreka (Istoka).

Međutim, Michael Willis (2012) smatra kako je teško definirati koje zemlje se svrstavaju u Magreb. On u zemlje Magreba ubraja Maroko, Tunis, Alžir, Libiju i Mauritaniju. No ujedno radi i podpodjelu na zemlje središnjeg i perifernog Magreba. Zemlje središnjeg Magreba su Maroko, Tunis i Alžir, jer su prve dvije bile francuski protektorati dok je potonja bila francuski prekomorski departman. U odnosu na te tri zemlje, Mauritanija je uglavnom ruralna i smatra se

i subsaharskom zemljom, dok Libija ima talijansko kolonijalno naslijeđe, a neki je svrstavaju i u Mašrek. Time se Mauritaniya i Libija, prema Willisu (2012), svrstavaju u zemlje perifernog Magreba.

Podregija Sjeverne Afrike u ovoj se disertaciji smatra istoznačnom Magrebu. Sjevernu Afriku čine tri središnje zemlje Magreba – Maroko, Tunis i Alžir – zajedno s perifernim zemljama Magreba, Libijom i Mauritanijom, koje su sve geografski bliske. I regionalni, ali međunarodni akteri poput SAD-a i EU-a, priznaju Sjevernu Afriku kao zasebnu podregiju. Odnosi među državama dovoljno su učestali i intenzivni tako da, primjerice, terorizam, migracije, konflikt oko Zapadne Sahare ili Arapsko proljeće utječu na unutarnje prilike u tim državama, ali i na vanjske politike susjednih zemalja i regija.

1. 1. Predmet istraživanja

1. 1. 1. Što je to Arapsko proljeće?

Kako definirati Arapsko proljeće? Arapsko proljeće širok je pojam, a relevantna literatura daje različite definicije. George Joffé (2011) navodi kako se pod Arapskim proljećem smatraju ustanci u Tunisu i Egiptu – popularno nazvani Revolucijom jasmina i Tahrirskom revolucijom, odnosno Revolucijom 25. siječnja – koji su nagovijestili mogućnost demokratske promjene u regiji, ali i građanski ratovi u Libiji, Siriji te nemiri u Jemenu koji otežavaju demokratske promjene na Bliskome istoku i u Sjevernoj Africi. Paul Tiyambe Zeleza (2012) piše o „buđenju“ sjeverne Afrike i kolapsu diktatura u Tunisu, Egiptu i Libiji. Christian Davenport i Will Moore (2012: 704) navode kako se u širem smislu Arapsko proljeće može razumjeti na sljedeći način: „Nakon što su prihvatili dugovječne autokracije, koje su kasnije u različitim stupnjevima provodile represivnu vladavinu, 2011. su građani u mnogim državama arapskog svijeta ustali i osporili takvu vladavinu“. Pavel Baev (2011) definira Arapsko proljeće kao „luk revolucija“ koje su pogodile arapski svijet od Maroka do Bahreina. On ih uspoređuje s „obojenim revolucijama“ na postsovjetskom prostoru i definira kao „masovni protest ili nenaoružani ustanak s ciljem mijenjanja, putem izbora, postojeće vlasti koja predstavlja polu/kvazidemokratski režim“. Ta definicija „naglašava političku prirodu tih revolucija, koje za cilj nemaju bilo kakvu reorganizaciju društva ili redistribuciju vlasništva“ (Baev, 2011: 5). Od rijetkih hrvatskih autora koji su se bavili tom temom Albina Osrečki (2014: 101) smatra da se Arapskim proljećem nazivaju „lančani društveni pokreti za političke i ekonomske reforme u arapskom svijetu“.

Međutim, te definicije nisu dostatne za razumijevanje fenomena Arapskog proljeća jer uglavnom „pokrivaju“ prvu fazu rušenja autokratskih režima i prvih slobodnih demokratskih izbora. No, nakon što su prvi slobodni izbori održani, na vlast su došle različite islamističke opcije (Zgurić, 2012a) za kojima je ubrzo uslijedio autokratski protuval, tako da neki autori govore i o „arapskoj jeseni“ ili „arapskoj zimi“ (Wiarda, 2012; Davenport i Moore, 2012),⁶ dok je jedna od izravnih posljedica Arapskog proljeća bilo širenje etničkih i vjerskih sukoba na Bliskom istoku (Saideman, 2012).

Zbog toga se može smatrati kako Arapsko proljeće, ali i političko proljeće uopće, nije dobar pojam za opisivanje narodnih ustanaka u arapskome svijetu. No, što u biti predstavlja pojam političkog proljeća?

„Političko proljeće pojam je koji svoj izvor nalazi u promjeni godišnjih doba. Kako se nakon zime u kojoj sve hibernira u proljeće sve budi, tako se nakon autoritarne zime političkim proljećem budi narod koji je spavao dugim zimskim snom. Cilj je takvog buđenja narušiti *status quo*, srušiti *ancien régime*, odnosno ući u novo političko i društveno doba koje se značajno razlikuje od prethodnog. Pa ipak, treba napomenuti kako politička proljeća nisu linearni procesi, ona nemaju pravocrtnu putanju prema 'boljoj budućnosti' već znaju završiti u novoj ledenoj zimi ili u vrućem ljetu, pa čak i oboje“ (Zgurić, 2014a: 73).

Zaista, kada se pogledaju različita proljeća u prošlosti, gotovo su sva, ako ne i sva, bila osuđena na propast. Primjera je mnogo. „Proljeće naroda“ tako je donijelo restauraciju monarhijskih sustava vlasti, dok su politička proljeća koja su pogodila komunističke režime, poput Praškoga i Hrvatskog proljeća, na kraju ugušena (Khosrokhavar, 2012; Zgurić, 2014a).

Među prvim političkim događajima koji su dobili epitet proljeća građanske su revolucije 1848.-1849. godine, odnosno „Proljeće naroda“. Proljeće naroda zapravo je bilo nastavak Francuske revolucije i u valu ustanaka se proširilo od Francuske preko njemačkih i talijanskih državnica sve do Habsburške Monarhije (Zgurić, 2014a: 73-74). Proljeće naroda dovelo je do toga da je francuski monarh Luj Filip bio prisiljen abdicirati, mađarski je narod tražio neovisnost o Austriji, u Lombardiji u sjevernoj Italiji narod je tražio prestanak austrijske okupacije, dok je u Berlinu narod zahtijevao slobodu tiska i demokratski ustav (Khosrokhavar: 2012: 52). Čak je i Hrvatska unutar Habsburške Monarhije bila zahvaćena tim događajima te

⁶ Ovaj ulomak, zajedno s citatima i referencama, preuzet je iz mogeg teksta objavljenog u časopisu *Političke analize* (Zgurić, 2014a).

su Hrvati 1848. predložili „Zahtijevanja naroda“ kojima su tražili promjenu položaja Hrvatske unutar Habsburške Monarhije (Zgurić, 2014a: 74). „Svugdje je bilo govora o 'barikadama', riječi koja je postala simbol otpora represivnim režimima“ (Khosrokhavar: 2012: 52). Međutim, „Proljeće naroda“ doživjelo je autokratski protuval i neslavno je skončalo jer su ga konzervativni monarhijski režimi ugušili. Tako su, primjerice, Lombardiju Austrijanci ponovno okupirali, u Francuskoj je obnovljeno carstvo pod Napoleonom III, u Berlinu je pruski monarh već 1848. raspustio parlament, u Poljskoj je iskorišten strah od potencijalnog sektaškog sukoba te su njemačka i židovska manjina poslana u borbu protiv poljskog naroda, dok su u Ugarskoj Habsburzi, uz pomoć Ruskog Carstva, prisilili Mađare na kapitulaciju (Khosrokhavar: 2012: 52; Zgurić, 2014a: 74).

Ni politička proljeća u komunističkim zemljama nisu doživjela bolju sudbinu. Praško proljeće označava pokušaj liberalizacije i demokratizacije koju je u Čehoslovačkoj pokušao provesti Alexander Dubček. Također je počelo masovnim demonstracijama protiv vlasti u Pragu da bi na kraju Dubček smijenio čelnika komunističke partije Antonína Novotnýja, pokrenuo reforme i istovremeno pokušao uvjeriti Moskvu da reforme neće ugroziti čehoslovački komunistički režim i položaj Čehoslovačke unutar Varšavskog pakta. Moskva nije bila uvjerena u to te su vojne postrojbe Varšavskog pakta, unutar kojih su sovjetske postrojbe činile glavninu snaga, intervenirale i završile taj „eksperiment“. Hrvatsko proljeće doživjelo je sličnu sudbinu. Temeljna težnja Hrvatskog proljeća bila je da se Jugoslavija iz centralističke federacije transformira u demokratsku federaciju jugoslavenskih republika. Iako je Josip Broz Tito u početku podupirao reforme koje su reformisti unutar Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH) tražili, otpor unitarista unutar Saveza komunista Jugoslavije tim reformama sve je više jačao. Oni su tvrdili kako CK SKH narušava bratstvo i jedinstvo Jugoslavije. Kako su napetosti između reformista i unitarista rasle, Tito je na kraju povukao potporu reformistima unutar CK SKH. Akteri Hrvatskog proljeća su smijenjeni, a slične težnje su zaustavljene i u nekim drugim jugoslavenskim republikama (Zgurić, 2014a: 74-75).

Cinično bi se moglo zaključiti: kada se neki narodni ustanak ukrasi imenom proljeće, gotovo je sigurno da od uspjeha tog procesa neće biti ništa. Zbog toga upotreba naziva Arapsko proljeće, koje je bilo općeprihvaćeno, za narodne ustanke u arapskome svijetu ne samo da nije upitna nego je i više nego opravdana. No, kako Arapsko proljeće ima svoje faze od buđenja do zalaska u zimu, taj fenomen treba podijeliti na sekvencije, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta.

1. 1. 2. Znanstvena opravdanost

Kao što je već navedeno, Bliski istok se u pogledu „otpornosti“ na demokraciju smatra „iznimnom“ regijom. Slično se nekada mislilo i o Južnoj Europi (Fukuyama, 1994), ali i o (komunističkoj) Istočnoj Europi te jugu Afrike (Whitehead, 2009). Te su regije bile dio „trećeg vala“ demokratizacije (Huntington, 1991), a na njihovim primjerima utemeljeno je znanstveno istraživanje demokratske tranzicije i konsolidacije (Whitehead, 2009; O'Donnell i dr, 1986a; 1986b). Međutim, Bliski istok nije se pridružio trećem valu. Nakon terorističkih napada 11. rujna 2001. Sjedinjene su Države, vođene idejom demokratskog mira,⁷ pokrenule ratove kojima je krajnji cilj bio demokratizacija Afganistana i Iraka. Demokracija se efektom difuzije trebala proširiti regijom, a Afganistan⁸ i Irak su trebali biti stupovi „novog demokratskog Bliskog istoka“ (Ish-Shalom, 2006). Međutim, Afganistan i Irak su se pokazali „iznimnim“ slučajevima „prisilne“ uvezene demokracije koja na kraju nije imala željene rezultate.

Pod pritiskom događaja u Iraku uvedene su površne demokratske reforme u Egiptu i Jordanu, dok su učinci izbora u zemljama Zaljeva bili zanemarivi (Whitehead, 2009: 219-220). Difuzija demokratizacije je izostala sve do nedavno. Samoubojstvo Muhameda Buazizija, uličnoga prodavača iz Tunisa, dovelo je do demokratskih prosvjeda u Tunisu koji su se poput požara počeli širiti diljem regije. Rezultat tih prosvjeda bilo je rušenje dugovječnih autokratskih režima u Tunisu, Egiptu, Libiji i Jemenu. U Egiptu, Tunisu i Libiji održani su prvi zaista slobodni izbori. U Maroku je donesen novi Ustav te je počela postupna transformacija režima kojom upravlja kralj Muhamed VI, dok je u Alžiru nakon dvadeset godina ukinuto izvanredno stanje. Sirija se još nalazi u građanskom ratu kojemu se ne nazire kraj. Kao što je bilo očekivano, na izborima koji su održani diljem regije pobijedili su islamisti (osim u Libiji i Alžiru). To se može pripisati činjenici da su oni zapravo desetljećima bili jedina organizirana opozicija vladajućim režimima (Zgurić, 2012a). Iako je budućnost demokratizacije u navedenim zemljama

⁷ Teoriju demokratskog mira, koju se smatra jednim od tri „zakona“ političke znanosti, izvorno je formulirao Immanuel Kant (iako postoji i njoj suprotstavljena, ali i komplementarna, liberalna teorija demokratskog mira koju je formulirao Montesquieu, v. Patapan, 2012). Teorija demokratskoga mira tvrdi kako demokratske države ne ratuju, ili jako rijetko ratuju međusobno. Ako ratuju, onda se niti ne radi o „pravim“ konsolidiranim demokracijama već o defektnim demokracijama (Merkel, 2011). Izvorna Kantova teorija postulira sljedeće: kada bi države prvo prihvatile republikanski ustav, zatim se podvrgnule međunarodnome pravu, te na kraju postale trgovinski međuovisne (Popović, 2012; Kane, 2012; Patapan, 2012) stvorio bi se novi „kozmpolitski međunarodni poredak“ koji bi zamijenio prevladavajući anarhični vestfalski sustav sklon ratovima. U bliskoistočnim prilikama, prema teoriji demokratskoga mira, kada i ako bi bliskoistočne zemlje prihvatile liberalnu demokraciju, prestale bi međusobno ratovati, a istovremeno ne bi predstavljale niti prijetnju zapadnim demokracijama.

⁸ Afganistan zapravo ne spada u konvencionalne bliskoistočne zemlje već u zemlje Južne, ali prema nekim definicijama i Srednje Azije. Međutim, u težnji da za vlastite vanjskopolitičke potrebe redefinira granice Bliskog istoka administracija Geoga W. Busha ml. u dokumentu *The Forward Strategy of Freedom in the Middle East* značajno je „rastegnula“ konvencionalne granice Bliskog istoka – nazvanog onda Velikim ili Širokim Bliskim istokom – koje su onda uključivale i zemlje Južne Azije poput Afganistana i Pakistana (Kasapović, 2016b: 10-12).

neizvjesna, Arapsko proljeće pokazuje da Bliski istok i nije toliko iznimna regija. Također, Arapsko proljeće se pokazuje plodnom arenom za testiranje postojećih teorija demokratske tranzicije i konsolidacije, ali i za stvaranje novih. Znanstveni tekstovi o Arapskom proljeću su u iznimno kratkom roku „niknuli kao gljive poslije kiše“. Ono što je specifično za mnoge od njih jest sljedeće: 1) vrlo velik broj tekstova posvećen je samo Egiptu, što je i razumljivo zbog veličine i važnosti te zemlje u regiji; 2) mnogi su tekstovi binarne studije Egipta i Tunisa, što je razumljivo jer je u Tunisu počelo Arapsko proljeće, a Tunis ima i najveće izgleda za konsolidaciju demokracije; 3) mnogo tekstova posvećeno je islamistima koji su došli na vlast nakon provedenih prvih izbora, što je opet razumljivo jer su se oni prvi put našli u položaju da obnašaju vlast u tim državama dok ih se istovremeno smatralo opasnošću po demokraciju; 4) tu su i tekstovi posvećeni ulozi društvenih mreža u Arapskom proljeću; 5) analize koje se bave različitim teorijama o tome kako je došlo do Arapskog proljeća, poput teorija modernizacije, kritičkih teorija, teorija revolucija, teorija društvenih pokreta itd.

Većina je tih tekstova izostavila Alžir koji je bio prva zemlja Bliskog istoka koja je doživjela svojevrsno Arapsko proljeće već prije dvadeset godina. Iako postoje radovi koji se bave Alžinom, oni su većinom studije slučaja i nedostaje im komparativna perspektiva koja daje veće mogućnosti poopćavanja. Novina ovoga doktorskog rada sastojala bi se u sljedećem: to je fokusirana studija tri slučaja – Tunisa, Egipta i Alžira – koji do sada nisu komparirani u „trokutu“. Alžir je posebno važan jer u njemu je tijekom nedavnih događaja potpuno izostala promjena režima. To pripisujem neuspješnoj demokratizaciji u devedesetima godinama i naslijeđu građanskoga rata koji je uslijedio. Time Alžir daje mogućnost da se provjeri postavka prema kojoj se demokracija neće održati ni u budućim slučajevima ako joj nije prethodila uspješna i nenasilna demokratizacija. To je posebno važno u svjetlu događaja koji su 2013. bili zahvatili Egipat i neko vrijeme su čak „opasno“ podsjećali na alžirski scenarij.

Izabrani slučajevi analizirali bi se uz pomoć deskriptivno-empirijskih teorija aktera. One su posebno plodonosne za regionalne studije Bliskoga istoka i Sjeverne Afrike jer naglašavaju ulogu i međudnos glavnih političkih aktera, a manje drugih čimbenika, koji doduše akterima određuju koridor djelovanja. Kako su te teorije nastale proučavanjem demokratske tranzicije latinskoameričkih zemlja, one su mnogo prikladnije za objašnjavanje fenomena Arapskog proljeća od nekih novijih tranzitoloških pristupa koji su nastali pod utjecajem tranzicije u Srednjoj i Istočnoj Europi. „Klasična“ tranzitološka literatura stvorila je pojmove poput dogovorne tranzicije, kolapsa režima, promjene sustava odozgo, promjene sustava koja iznuđena odozdo te dugotrajne evolucije sustava (Merkel, 2011: 87), što se može primijeniti na zemlje Bliskoga istoka i Sjeverne Afrike.

Nadalje, može se primijetiti i velika sličnost između Latinske Amerike, Afrike i Azije barem u jednom važnom pogledu, a to je velika uloga vojske i vojnih državnih udara koji su zadesili zemlje tih (makro)regija. Afrika i Latinska Amerika su dvije (makro)regije koje su dosad bile najsklonije vojnim udarima (Haggard i Kaufman, 2016: 314). I Khosrokhavar (2012: 55-56) napominje kako postoji velika sličnost između tranzicije u latinskoameričkim i zemljama Arapskoga proljeća, barem što se tiče uloge vojske i civilno-vojnih odnosa koji su vladali u obje regije. Novija tranzitološka literatura nastala pod utjecajem demokratizacije Srednje i Istočne Europe naglašava u uspjehu brze demokratizacije i konsolidacije demokracije varijable poput privlačnosti Europske unije i NATO-a te visokoga stupnja obrazovanja (Merkel, 2006; 2011), što u slučaju regije Bliskog istoka i Sjeverne Afrike nije sasvim primjenjivo.

Konačno, treba navesti i koji je doprinos ove disertacije regionalnim studijama Bliskoga istoka i Sjeverne Afrike unutar hrvatske političke znanosti. Kod nas je ova poddisciplina političke znanosti, kao i regionalne studije općenito, još uvijek u povojima. Dapače, studije koje se bave proučavanjem drugih regija jednako su deficitarne, ako nisu i deficitarnije. Što se tiče regije Latinske Amerike, objavljene su samo dvije monografije Lidije Kos-Stanišić (2009; 2010). Afričke i azijske studije gotovo ne postoje, a ni studije Istočne Europe nisu brojne. „Polupredsjednički sustavi Rusije i Poljske“ Davora Bobana (2011), „Politički sustav Rusije“ Davora Bobana i Tihomira Cipeka (2017) te „Putinova Rusija – novi uspon stare vojne sile“ Marinka Ogoreca (2008) rjeđi su primjeri hrvatskih znanstvenih monografija koje se bave Rusijom. Kakvo je stanje discipline pokazuju Kasapović, Dolenc i Nikić Čakar (2014: 93) analizom sadržaja glavnog hrvatskog politološkog časopisa *Politička misao* u dva razdoblja (1964.-1989. i 1990.-2013.) kojom su došli do zaključka da je u prvom analiziranom razdoblju objavljeno sedam, a u drugom samo dva znanstvena rada o cjelovitim regijama. Rezultat je nešto bolji ako se u obzir uzmu studije jedne ili više zemalja koje pripadaju pojedinim svjetskim regijama, no većini tih tekstova opet nedostaje teorijski i metodološki „aparatus“ svojstven disciplini komparativne politike, ali i društvenih znanosti općenito, jer uglavnom je riječ o deskriptivnim studijama.

Što se tiče regionalnih studija Bliskog istoka i Sjeverne Afrike, do sada je u izvedbi bio samo jedan znanstveno-istraživački projekt: „Bliski istok: otpornost političkih režima na demokratizaciju i stalnost sukoba“ (voditeljica projekta: Mirjana Kasapović). Iz tog projekta je proizašao i zbornik radova pod naslovom *Bliski istok: politika i povijest*. Prethodno je napisano i obranjeno sedam disertacija iz ove poddiscipline na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu: Ismail Al Machriki (1987) „Socijalistička arapska BAAS partija – istorija i razvoj: od osnivanja do XI Panarapskog kongresa“, Kenneth Sorenson (1989) *The 1979 Iranian revolution:*

searching for the primary cause, Boris Havel „Religijski čimbenici Arapsko-izraelskog sukoba“, a koja je kasnije objavljena kao monografija (Havel, 2012; 2013a); Boško Picula (2012) „Intrakonfliktni izbori na Bliskom istoku: demokratsko konstituiranje vlasti unutar oružanih sukoba u Afganistanu, Iraku i Palestinskoj samoupravi“; Ana Ištaković (2012) „Politika susjedstva Europske unije prema Bliskom istoku“, Sali Kelmendi (2012) „Ciparsko pitanje: preduvjet stabilnosti grčko-turskih odnosa i odnosa na istočnom Mediteranu“, te Tomislav Lendić (2012) „Komparativna analiza utjecaja geografskoga faktora na vanjskopolitičku strategiju SAD-a prema Turskoj“. Tome se još mogu dodati i disertacije koje zapravo ne pripadaju poddisciplini, ali su joj bliske poput one Albine Osrečki (2016) pod naslovom „Vanjsko djelovanje Europske unije: nekonzistentnost političkog procesa i nekoherentnost ciljeva na primjeru Mediteranske regije“, Pavla Kalinića (2012) pod naslovom „Politika administracije Georga W. Busha i islamski terorizam“, Gorana Žanka (2012) „Sigurnost i suradnja na Mediteranu nakon hladnog rata“, te Tarika Kulenovića (2006) „Politički islam i transformacija muslimanskog društva“.

Boris Havel (2015a) kasnije je napisao i monografiju *Pregled povijesti Izraela od Abrahama do moderne države*, a nikako se ne smije zaboraviti ni prvijenac kojim su udareni temelji ovoj poddisciplini u hrvatskoj političkoj znanosti, knjiga *Politički sustav i politika Izraela* Mirjane Kasapović (2010a). Nedavno je objavljena i knjiga Vedrana Obučine (2017) *Politički sustav Islamske Republike Iran*.

Pregledom znanstvenih i stručnih časopisa na Hrčku, portalu znanstvenih časopisa Republike Hrvatske, može se reći kako je stanje poddiscipline ipak nešto bolje. Kasapović (2010b; 2014b) u *Političkim analizama* piše o definiciji regije Bliskog istoka te Levanta. Vlatko Cvrtila (2011) u istom časopisu piše o politikama izvanrednog stanja na Bliskom istoku. Havel (2015b), također u istom časopisu, piše o terorističkoj organizaciji Islamskoj državi, a Vedran Obučina (2015a) piše svoj članak kao odgovor na Havelov. Havel (2017) je pisao i o Islamskoj državi, odnosno njenoj komunikacijskoj strategiji, u *Analima hrvatskog politološkog društva*. O Islamskoj državi je u *Političkoj misli* pisao i Cody Brown (2015). Borna Zgurić i dr. (2015) u *Europskim studijama* uspoređuju vanjsku politiku Republike Hrvatske prema Latinskoj Americi i Bliskom istoku. Borna Zgurić i Lidija Kos-Stanišić (2018) u *Političkim perspektivama* pišu o transformacijama političkih sustava u Sjevernoj Africi i Srednjoj Americi. Natali Lulić Grozdanoski (2015) u *Političkim analizama* piše o politikama razvojne pomoći na Bliskom istoku. Marko Žilović (2013) u časopisu *Političke perspektive* piše o narodnim ustancima u arapskom svijetu 2010-2011, dok je Osrečki (2014) za *Političku misao* pisala o utjecaju novih medija na demokratizaciju Bliskog istoka. U istom časopisu Mieczyslaw

Boduszynski (2013) uspoređuje utjecaj promicanja demokracije EU-a na zemlje Balkana i Bliskog istoka. Davorka Matić (2008; 2011; 2018) u *Reviji za sociologiju* piše o uzrocima demokratskog deficita na Bliskom istoku te o arapskom nacionalizmu, a u *Socijalnoj ekologiji* o islamskim pokretima u arapskom svijetu. U *Reviji za sociologiju* piše i Mirko Bilandžić (2008) o islamističim oružanim organizacijama na Bliskom istoku. U časopisu *Europske studije* Havel (2016) piše o postosmanskom Orijentu. Kalinić (2013), pak, u *Polemosu* piše o ishodišnim točkama političkog islama.

Osim cjelovitih regionalnih studija, na Hrčku se mogu pronaći i studije pojedine ili nekoliko zemalja koje pripadaju regiji Bliskog istoka i Sjeverne Afrike. Tako Zgurić (2012b) u *Političkim analizama* piše o Alžiru. O Egiptu pišu Davorka Matić i Mirko Bilandžić (2010), koji u *Polemosu* pišu o političkom islamu i mogućnostima demokratizacije Egipta; Kornelija Ajlec (2014) u *Časopisu za suvremenu povijest* piše o vlasti Egipta i rješavanju problema izbjeglica u Drugom svjetskom ratu; Jeff Martini i Julie Taylor (2012) u *Političkoj misli* pišu o vojnom nadziranju demokracije u Egiptu, što je zapravo članak koji je prenesen i preveden iz američkog stručnog časopisa bliskog američkom establišmentu – *Foreign Affairs*; Zgurić (2013b) u *Političkim analizama* uspoređuje masovne prosvjede na trgovima Tahriru i Taksimu.

O Iraku pišu: Zgurić (2013c) u *Suvremenim temama* o vojnoj intervenciji SAD-a s ciljem demokratizacije Iraka i građanskom ratu koji je uslijedio; Sherry Ricchiardi (2007) u *MediAnalima* o smrtnosti novinara u Iraku; Miljenko Antić (2009) u *Političkoj misli* o moralnoj opravdanosti rata u Iraku; Picula (2016) u *Političkim analizama* o Iraku između demokracije i građanskog rata; Ilija Tomanić Trivundžija (2004) u *Medijskim istraživanjima* piše o fotografskoj prezentaciji američkog napada na Irak 2003. u jednoj slovenskoj tiskovini; te Dzięgel Leszek (1994) u časopisu *Studia ethnologica Croatica* o lokalnom, regionalnom i nacionalnom identitetu Kurda.

Što se tiče Irana o njemu su pisali: Dejan Jović (2009) o Iranu u međunarodnoj politici trideset godina nakon revolucije u *Političkoj misli*; Ante Lucic (2009) o Hezbolahu kao iranskom projektu u časopisu *National security and the future*; o socijalnom populizmu u Iranu pisao je Vedran Obućina (2016) u *Političkoj misli*, o iranskom nuklearnom programu u časopisu *Croatian International Relations Review* pisao je Sverre Lodgaard (2007); o odnosima Irana i Saudijske Arabije u *Političkoj misli* pisali su Athina Tzemprin i dr. (2016); o političkom sustavu Irana i ljudskim pravima u istom časopisu pisao je Miroljub Jevtić (1990); Picula (2013) je pisao u *Političkim analizama* o predsjedničkim izborima u Iranu; u istom je časopisu Obućina (2010; 2016) pisao o ajatolasima kao stvarnim vladarima Irana te utjecajima Iranske revolucije na Arapsko proljeće.

O Izraelu, odnosno migracijama i promjenama u židovskoj populaciji te useljavanju Židova u Izrael u *Migracijskim i etničkim temama* piše Melita Švob (1995; 1997). Stjepan Vukas (2013) u *Međunarodnim studijama* bavi se problematikom Izraela kao židovskom i demokratskom državom. Igor Primorac (2000) u svom se članku u *Političkoj misli* bavi stavom Izraela prema ratovima na Balkanu. Kasapović (2008; 2013) u *Društvenim istraživanjima* piše o izravnom izboru premijera u Izraelu, a u *Političkim analizama* o Laburističkoj stranci Izraela. U *Političkoj misli* Havel (2013b) piše o kršćanskom cionizmu, a u *Političkim analizama* o Izraelu i palestinskoj državi u previranjima u islamskom svijetu te o utjecaju sekularizma na nastanak Države Izrael (Havel, 2011; 2013c).

O Jemenu, iz perspektive političke i srodnih znanosti, možemo naći tek rad Jelisavete Blagojević (2016) objavljen u časopisu *Političke analize*, dok su o Libanonu pisali Picula (2012b) i Zgurić (2013a). Prvi je rad objavljen u *Političkim analizama* i bavi se Božjom strankom, odnosno Hezbolahom, a potonji rad, koji se bavi slomom konfesionalne demokracije i građanskim ratom u Libanonu, objavljen je u *Političkoj misli*.

O Libiji nakon pada Gadafija piše Christopher Lamont (2016) u *Političkim analizama*, dok Cvrtić (2012), u istom časopisu uspoređuje Siriju i Libiju, po čemu su politički slične, a po čemu različite. O Siriji, odnosno fenomenu stranih boraca u Siriji, pišu Oliver Andonov i dr. (2014) u *Međunarodnim studijama*. Jedini rad o Tunisu, odnosno tranzicijskoj pravednosti u Tunisu, napisali su Lamont i Boujneh (2012) za *Političku misao*, dok je jedini rad o Palestini, odnosno novom valu priznanja palestinske države, u *Političkim analizama* napisao Picula (2011).

Turska je ipak bila nešto zastupljenija, pa tako o Turskoj pišu Bedrudin Brljavac (2011) koji u *Zborniku radova pravnog fakulteta u Splitu* objavljuje rad o turskoj politici prema EU, a Simon Haddad (2001) u *Migracijskim i etničkim temama* objavljuje rad o Kurdima u Turskoj. Časopis *Političke analize* objavljuje radove nekoliko autora vezanih uz Tursku: Janka Bekića (2015) o dubokoj državi u Turskoj, Zdravka Budimira (2015) i Davida Leupolda (2015) o genocidu nad Armencima, Vedrana Obučine (2015b) o Turskoj politici prema Cipru te Dejana Jovića (2010) o turskoj politici prema Bosni i Hercegovini. O Turskoj u *Političkoj misli* također piše Anton Bebler (2016).

O zemljama regije Bliskog istoka i Sjeverne Afrike koje ovdje nisu bile navedene, poput Maroka, Bahreina, Kuvajta, Omana i Ujedinjenih Arapskih Emirata, nije bio posvećen nijedan rad iz područja političke znanosti i srodnih disciplina u znanstvenim, ali ni stručnim, časopisima Republike Hrvatske. O zemljama regije Bliskog istoka u hrvatskim časopisima društvenih i humanističkih znanosti objavljena su 63 znanstvena i stručna članka. Od toga je u dva časopisa

– *Politička misao* i *Političke analize* – objavljeno čak 37 članaka o zemljama te regije što čini preko pedeset posto svih članaka o toj regiji. Autora koji su u tim časopisima objavili dva ili više članaka o zemljama Bliskog istoka tek je osam. Od 63 znanstvena i stručna članka o regiji Bliskog istoka tek je devet objavljeno o zemljama Sjeverne Afrike. To pokazuje da izrazito mali broj autora piše o Sjevernoj Africi i da je ta podregija u hrvatskoj znanstvenoj i stručnoj literaturi uvelike nezastupljena. Takvo stanje stvari ukazuje na veliku istraživačku prazninu u hrvatskim društvenim i humanističkim znanostima koju je potrebno popuniti.

Tablica 1: broj članaka i autori koji su pisali o Bliskom istoku u časopisima *Politička misao* i *Političke analize*

Autor	Časopis	
	<i>Politička misao</i>	<i>Političke analize</i>
Miljenko Antić	1	
Anton Bebler	1	
Janko Bekić		1
Jelisaveta Blagojević		1
Mieczyslaw Boduszynski	1	
Cody Brown	1	
Zdravko Budimir		1
Vlatko Cvrtila		2
Boris Havel	1	2
Dejan Jović	1	2
Mirjana Kasapović		3
Christopher Lamont		1
Christopher Lamont i Héra Boujneh	1	
David Leupold		1
Natali Lulić Grozdanoski		1
Jeff Martini i Julie Taylor	1	
Vedran Obućina	1	3
Albina Osrečki	1	
Boško Picula		4
Igor Primorac	1	
Athina Tzemprin	1	
Borna Zgurić	1	2
Ukupan broj članaka	13	24

Izvor: izradio autor

Ono što se iz prethodnog pregleda literature može iščitati je sljedeće. Većinom nekolicina istih autora piše o temama vezanim za Bliski istok i Sjevernu Afriku, a ti se radovi uglavnom objavljuju u nekolicini istih časopisa. Iako se broj znanstvenih i stručnih članaka iz ove poddiscipline (komparativne) političke znanosti počeo povećavati, još uvijek se može reći kako

je poddisciplina regionalnih studija Bliskog istoka i Sjeverne Afrike *in statu nascendi*. U tom smislu ova doktorska disertacija svakako bi proširila postojeći fond znanja o Bliskom istoku i Sjevernoj Africi unutar hrvatske političke, ali i drugih društvenih i humanističkih znanosti.

1. 1. 3. Društvena opravdanost

Regionalne studije podložne su utjecaju globalnih događaja, djelomice zato što tvorcima vanjskih i sigurnosnih politika pojedinih država žele znati jesu li određena zbivanja potencijalne prijetnje nacionalnoj i međunarodnoj sigurnosti te kako na njih odgovoriti, a djelomice zbog potrebe razumijevanja sugovornika iz drugih regija svijeta s kojima se pokušava ostvariti diplomatska, gospodarska ili neka druga suradnja. Napad 11. rujna 2001. i američki ratovi u Afganistanu i Iraku koji su uslijedili dali su „vjetar u leđa“ regionalnim studijima zbog povećane potrebe za regionalnim stručnjacima koji poznaju povijest, kulturu i politiku regije (Basedau i Kölner, 2007: 108-109). Isto se može tvrditi i za Arapsko proljeće koje je dovelo u pitanje postavku o „iznimnosti regije“, kao što je prethodno navedeno, ali je pokrenulo i niz regionalnih ratova u koji su se uključile i velike sile. Regionalne studije služe za opsežnu akumulaciju znanja koje može biti i od praktične koristi donositeljima političkih odluka (Basedau i Kölner, 2007: 112-114).

Kako se to odnosi na Republiku Hrvatsku? Raspadom Jugoslavije i proglašenjem neovisnosti Republika Hrvatska postala je mala država koja nema ni potrebe ni mogućnosti održavati vrlo široke diplomatske mreže u zemljama Afrike, Azije i Latinske Amerike. Hrvatska se gotovo potpuno u vanjskopolitičkom smislu „povukla“ s Mediterana, šire regije kojoj pripadaju i mnoge bliskoistočne i sjevernoafričke zemlje. Svakako je jedan od najvažnijih razloga bio rat na vlastitom teritoriju i borba za međunarodno priznanje. Od 2000. vanjskopolitički i sigurnosni prioriteti Republike Hrvatske postali su ulazak u NATO i EU, a koji su ostvareni 2009. i 2013. godine (Zgurić i dr, 2015). U cijelom tom razdoblju Republika Hrvatska je uglavnom ignorirala Mediteran i krize koje su na tom području generirane. Izbornim „Planom 21“ SDP-a buduća vlada Zorana Milanovića najavila je preusmjeravanje hrvatske vanjske politike prema Mediteranu zbog sigurnosnih izazova koje mnoge bliskoistočne i sjevernoafričke zemlje te šire regije generiraju (Kukuriku.org, 2011: 34), što je jednim dijelom odgovaralo i Politici europskog susjedstva EU-a. Međutim, do tog preusmjerenja ipak nije došlo, a nove vlade HDZ-a i MOST-a pokazale su još manji interes za Mediteran. Kratak povećan interes za krize na Bliskom istoku iskazan je tokom otmice i

pogubljenja Tomislava Salopeka koji je u Egiptu počinila Islamska država te velike izbjegličke krize 2015/2016. godine. No čini se da je i to ubrzo maknuto s „dnevnog reda” vlade.

Oslanjajući se na Basedaua i Kölnera (2007), smatram kako će ova disertacija akumulirati znanje o Tunisu, Egiptu i Alžiru – o zemljama koje su Republici Hrvatskoj zapravo geografski bliske jer sve pripadaju mediteranskom krugu zemalja. Na temelju toga kreatori vanjske i sigurnosne politike te donosioci političkih odluka mogli bi to znanje koristiti ili za identificiranje prijetnji i vanjskopolitičkih izazova koje te zemlje mogu generirati Hrvatskoj, ili za bolje razumijevanje političkih uvjeta u tim zemljama prilikom pokušaja ostvarivanja međusobnih boljih diplomatskih i gospodarskih odnosa. Nadalje, kako je riječ o komparativnim regionalnim studijama, a krajnji je cilj komparativne politike pokušaj predviđanja političkih ishoda (Landman, 2008; Caramani, 2013), tvorcima politika i donositeljima odluka u Republici Hrvatskoj mogli bi to znanje koristiti kako bi predvidjeli događaje i njihove ishode u respektivnim zemljama i regiji u cjelini. To bi moglo olakšati i donošenje vrlo konkretnih i ekonomski vrlo značajnih odluka, poput ulaganja u naftna polja u pojedinim zemljama, ili prilagodbe migracijske politike novima imigracijskim valovima i migrantskim krizama koje mogu pogoditi i granice naše države.

1. 2. Teorijski okvir

Teorije transformacije su, jednostavno, rečeno skup teorijskih pristupa koji pokušavaju objasniti kako se i zašto autokratski politički sustavi transformiraju u demokratske. Svaka tranzicija do određene je mjere specifična, što je onda i rezultiralo većim brojem teorijskih pristupa koji ju pokušavaju objasniti. Merkel navodi kako su u istraživanju transformacije autokratskih u demokratske političke sustave dominantna četiri teorijska pravca (2011: 55-76): teorije sustava, strukturne i kulturne teorije te teorije aktera. Merkel je identificirao i probleme u svakoj pojedinoj teorijskoj skupini, zbog kojih pojedinačno nisu dovoljne za analizu transformacije, pa ih je stoga potrebno nadopuniti drugim teorijskim pristupima. Jednako tako, ne mogu se navesti i objasniti sve moguće varijable koje određuju transformacijske procese jer bi istraživanje patilo od problema „previše varijabli te premalo opažanja“, odnosno zemalja (Landman, 2008: 60).

Teorije sustava dijele se u tri manje teorijske podskupine – Parsonsovu teoriju sustava, Luhmannovu autopoietičnu teoriju sustava te teorije modernizacije (Merkel, 2011: 55). Ono što je tim teorijama zajedničko jest da stipuliraju kako je gospodarski razvoj povezan s političkim razvojem, što je ideja koja nije nova. Parsons, kao idealtipove, razlikuje tradicionalna od

modernih društava. Linearnom progresijom koju je nametnula industrijalizacija, na Zapadu su se tradicionalna društva transformirala u moderna. U tradicionalnim društvima veliku je ulogu igrala nediferencijacija društvenih uloga pa je tako politički vođa mogao istovremeno igrati i ulogu vojnog i vjerskog vođe. Ujedno, pravne norme su se razlikovale za različite društvene segmente – seljaštvo i aristokracija nisu bili jednaki pred zakonom. U tradicionalnim društvima uvelike je na snazi bila i logika da su interesi skupine uvijek ispred interesa pojedinaca, odnosno da je interes, primjerice, jedne seoske ili gradske zajednice važniji od interesa jednoga njenog člana. To se razlikuje od modernih liberalnih društava u kojima je velik naglasak na osobnim slobodama i pravima. Još je jedna značajka tradicionalnih društava bila i to što su pojedinci bili fokusirani na zadovoljenje primarnih potreba, poput ostvarivanja sigurnosti, dok su u modernim društvima primarne potrebe pojedinaca većinom zadovoljene te su oni čak i skloni odgađanju trenutne gratifikacije kako bi u budućnosti ostvarili, za njih, neki vrijedniji cilj (Ishiyama, 2012: 68-70). Kao što je već navedeno, u tradicionalnim društvima najveći je naglasak bio na zajedničkim interesima zajednice i nediferencijaciji društvenih uloga. Industrijskom revolucijom i nastankom modernih društava, koja su puno kompleksnija, došlo je do diferencijacije društvenih uloga i uske specijalizacije u obavljanju poslova (Ishiyama, 2012: 70). To je pratila i diferencijacija parcijalnih društvenih sustava – odvojili su se gospodarstvo, politika, društvo te kultura. Procesom diferencijacije nastala je i moderna demokracija koja je učinkovitiji politički poredak jer u njemu, načelno, politički sustav ne zadire u druge parcijalne sustave. Politički je sustav također doživio nekovrsnu diferencijaciju izgradnjom birokratskog aparata koji unutar sebe provodi različite funkcije. Tradicionalna društva, zbog stalnog zadiranja jednog parcijalnog sustava u drugi, bila su manje učinkovita (Merkel, 2011: 55-56). Međutim, kako je i sâm Parsons primijetio, tradicionalna i moderna društva su idealtipovi. „Ni jedno društvo nije bilo čisto tradicionalno; i dalje, ni jedno društvo nije bilo čisto moderno. Dapače, sva suvremena društva u svijetu su posjedovala elemente i jednog i drugog“ (Ishiyama, 2012: 69).

Luhmannova autopietična teorija sustava vrlo je slična Parsonsovoj. Može se reći da u neku ruku i nadograđuje Parsonsovu teoriju. No za razliku od Parsonsa koji ipak vjeruje da je politički sustav na neki način nadređen ostalim društvenim sustavima, Luhmann to odbacuje. On smatra da će situacija u kojoj je politički sustav nadređen ostalim društvenim parcijalnim sustavima neminovno dovesti do značajnog zadiranja političkog u druge društvene sustave, kao što i jest bio slučaj u komunističkim zemljama. Slično je u teokracijama poput Irana ili Afganistana dok su talibani bili na vlasti. Takva zadiranja političkog sustava u ostale društvene sustave rezultirat će dediferencijacijom parcijalnih društvenih sustava, te će svi oni biti čvrsto

vezani uz politiku. Dugotrajna dediferencijacija parcijalnih društvenih sustava rezultirat će neučinkovitošću političkog sustava, krizom njegova legitimiteta, a samim time i njegovom destabilizacijom (Merkel, 2011: 57-58).

Kako se to odnosi na arapski svijet? Zemlje Bliskog istoka također su istovremeno i tradicionalna i moderna društva. Nakon ostvarivanja samostalnosti nove su političke elite u Tunisu, Egiptu i Alžiru počele provoditi različite politike koje su za cilj imale moderniziranje vlastitih društava. Te su politike često bile u sukobu s konzervativnim vrijednostima tradicionalnih segmenata društva. Međutim, unatoč politikama modernizacije arapski svijet nije uspio uspješno provesti ni potpunu diferencijaciju društvenih uloga ni diferencijaciju parcijalnih društvenih sustava. Na Bliskome istoku vojni su vođe često i politički vođe i obratno. Slično je i s vjerskim vođama. Unatoč predanosti sekularnih elita politikama modernizacije činjenica je da njihov glavni ideološki pravac (arapski nacionalizam) i dalje zagovara kolektivne u odnosu na individualne vrijednosti. Također, diferencijacija parcijalnih društvenih sustava je mala – politički sustav stalno zadire u druge sfere poput ekonomije i društva, a pokušava i kontrolirati religijske vrijednosti. Dugotrajna dediferencija parcijalnih društvenih sustava jest rezultirala krizom legitimnosti političkih sustava na Bliskom istoku, koja je kulminirala u Arapskom proljeću. No dominantna politička opozicija vladajućim režimima (islamisti i salafisti) još i više naglašava kolektivne vrijednosti i kolektivni identitet, a žele i što manju diferencijaciju različitih društvenih sustava jer smatraju da im je svima nadređena religija. Može se zaključiti kako Parsonsova i Luhmannova teorije sustava nisu u potpunosti adekvatan analitički aparat za proučavanje demokratizacije na Bliskom istoku.

Teorija modernizacije, koju je formulirao Seymour Martin Lipset, možda i najeksplicitnije od svih teorija sustava naglašava da postoji izravna poveznica između ekonomskog razvoja i demokratizacije. Njegova teorija jasno stipulira da će ekonomskim razvojem nastati društveni preduvjeti za demokratsku tranziciju. Ekonomskim razvojem nastat će velika i obrazovana srednja klasa, smanjit će se razlike između siromašnih i bogatih, a to će neminovno rezultirati demokratizacijom. Drugim riječima, ekonomski razvoj (neovisna varijabla) u izravnom je kauzalnom odnosu s nastankom demokracije (osvisna varijabla) (Ishiyama, 2012: 71). Ta se teza učestalo provjeravala statističkim metodama (Merkel, 2011: 58). Neki drugi autori, poput Karla Deutscha, imaju ipak diferenciraniji pristup. On tvrdi da ekonomski razvoj ne vodi nužno u demokraciju, već stvara novu političku klasu koja smatra da ju postojeći politički režim treba uzeti u obzir. Nastaje društvena mobilizacija koja stvara pritisak na postojeći politički sustav koji se onda može, ali i ne mora demokratizirati. Gabriel Almond i James Coleman također argumentiraju kako ekonomski razvoj vodi prema legitimacijskoj krizi političkog sustava koju

onda politički sustav na ovaj ili onaj način mora razriješiti (Ishiyama, 2012: 71-72). Možda najvažniju nadopunu teoriji modernizacije daje Przeworski sa svojim suradnicima. Oni razlikuju „endogene“ od „egzogenih“ teorija modernizacije. Endogene teorije modernizacije slijede klasičnu Lipsetovu tezu da će ekonomski razvoj nužno voditi prema demokratizaciji. Przeworski sa svojim suradnicima statističkom provjerom odbacuju tu pretpostavku. Njoj suprotstavljaju egzogenu teoriju demokratizacije koja stipulira da je ekonomski razvoj važan za preživljavanje demokracije. Drugim riječima, ako je zemlja prošla fazu demokratizacije i dovoljno je bogata, demokracija će preživjeti. Demokracija može preživjeti i u siromašnijim zemljama, pod uvjetom da one generiraju gospodarski rast (Merkel, 2011: 59-60).

Arapski svijet možda je posebno teško objasniti teorijama modernizacije jer one ne mogu objasniti zašto se najbogatije zemlje regije, posebice monarhije Perzijskog zaljeva, nisu demokratizirale. Također, nejasno je zašto su zemlje koje ne zadovoljavaju pragove zadane teorijama modernizacije počele tranziciju. Teorije modernizacije navode kako je tranzicijski prag bruto domaći proizvod od 6.000 američkih dolara *per capita* (stanje iz 1985. godine). Zbog godina inflacije taj je prag danas oko 12.000 američkih dolara. Međutim, BDP *per capita* je u Egiptu i Tunisu 2011. iznosio 6.345, odnosno 9.483 američkih dolara (Khosrokhavar, 2012: 82). Zbog toga smatram da teorije modernizacije nisu najprikladniji pristupi za objašnjenje demokratske transformacije na Bliskom istoku.

Strukturalističke teorije drugi su skup teorija koje nastoje objasniti demokratsku transformaciju, a kako navodi Merkel (2011: 63), gledaju na uspjeh ili neuspjeh procesa demokratizacije i konsolidacije kao na „rezultat dugoročnih pomicanja u strukturama u društvu“. Strukturalističke teorije čine neomarksistički strukturalizam i teorem o disperziji moći. Po strukturalističkim teorijama, nasuprot klasičnoj teoriji modernizacije, postoji više putova modernizacije društva. Iz te perspektive, demokracija nije nužan nego samo mogući rezultat promjena odnosa među društvenim klasama. Barrington Moore smatra kako je neovisan položaj srednje klase nužna pretpostavka demokracije, odnosno kako „bez buržoazije nema demokracije“. Prema njemu srednja klasa mora biti dovoljno ekonomski samostalna, u odnosu na zemljišnu aristokraciju, kako bi pokušala svoje interese ostvariti potičući stvaranje demokracije. Ukoliko srednja klasa formira savez s višom klasom protiv radništva i seljaštva, a time interakcija između dva „bloka“ poprimi oblik sukoba, do demokratizacije neće doći. (Merkel, 2011: 63-64).

Kritika i modifikacija takvoga stajališta dolazi od neomarksističkog strukturalizma, odnosno od Rueschemeyera i njegovih suradnika. Iz njihove perspektive, na izgled da se neka država demokratizira ključno je oblikovanje odnosa moći između države i društvenih klasa,

oblikovanje odnosa moći među samim klasama te nadnacionalni utjecaj na te odnose (Merkel, 2011: 64). Ti autori argumentiraju da je radnička klasa glavni promotor demokratizacije. Gospodarskim razvojem jačaju srednja i radnička klasa, dok klasa zemljišnih veleposjednika slabi. Ako radnička klasa dovoljno ojača, ona može samostalno stvarati pritisak za prijelaz u demokraciju. Ako pak radnička klasa nije dovoljno jaka, glavnu ulogu promotora demokracije može preuzeti koalicija srednje klase i sitne buržoazije. No u tom slučaju šanse za demokraciju su ipak manje, budući da koalicija srednje klase i sitne buržoazije ima, najblaže rečeno, ambivalentne stavove prema demokraciji. Demokraciju smatraju prihvatljivom samo ako njihove prerogative ne ugrožavaju zahtjevi radništva za sudjelovanjem u gospodarstvu i politici. Radništvo, dakle, mora biti dovoljno jako da se u konstelacijama odnosa moći s ostalim klasama izbori za demokraciju. Nadalje, druga je važna varijabla odnos moći između države i civilnog društva. Što su državne elite homogenije i imaju veću koncentraciju moći u svojim rukama, to će pokušaj očuvanja njihovih prerogativa izgradnjom autokracije biti veći. Drugi je važan čimbenik postoji li civilni nadzor nad represivnim aparatom poput policije, vojske i tajnih službi. Ako civilnog nadzora nema, represivni aparat države će igrati ulogu aktera veta demokratizaciji. Međutim, ako su u društvu nastale organizacije poput političkih stranaka i udruga civilnog društva, one mogu igrati protutežu državi i represivnom aparatu te tako potencirati demokratsku tranziciju. Za uspješnu je demokratizaciju, dakle, važna ravnoteža moći između državnih elita i civilnog društva (Merkel, 2011: 64-65).

Neomarksistički strukturalizam također ima ograničenu eksplanatornu snagu u objašnjavanju Arapskog proljeća, prvenstveno zato što u zemljoposjednicima vidi glavnog aktera veta. Zemljoposjednici kao politički akteri u Tunisu, Egiptu i Alžiru nisu dovoljno bitni. Teza da je neovisna srednja klasa najvažniji promicatelj demokracije također je problematična u ova tri slučaja, budući da je srednja klasa bila malobrojna i nije imala snažan i neovisan položaj u odnosu na režim.

Nadogradnja teorije strukturalističkog neomarksizma koju su ponudili Rueschemeyer i njegovi suradnici također ima nedostatnu eksplanatornu snagu za objašnjenje Arapskog proljeća. Oni su kao jednu od dvije temeljne varijable koje vode prema demokraciji izolirali jaku radničku klasu koja u interakciji s drugim klasama provodi pritisak za demokratizacijom. Masovne pokrete Arapskog proljeća prvenstveno je pokrenula srednja klasa in *statu nascendi*, dok su im se u njihovim zahtjevima pripadnici ostalih klasa priključili na prosvjedima, tako da je radnička klasa ovdje odigrala tek ograničenu ulogu. Međutim, jednim dijelom se slažem s drugom varijablom koju autori nude – jake organizacije civilnog društva poput udruga i političkih stranaka stvarno mogu biti protuteža vladajućim režimima. Slučaj Tunisa pokazuje

kako su političke stranke i udruge civilnog društva bile ključne u facilitiranju demokratske tranzicije. U slučaju Arapskoga proljeća važnu ulogu igraju i umjereni islamisti⁹ koji su dugo bili jedina organizirana opozicija vladajućim režimima. Njihova uloga je važna jer su nakon krvavog poraza od Hafeza el-Asada u Siriji (1978.-1982.) odustali od nasilne metode borbe za vlast i odlučili se za osvajanje vlasti demokratskim putem čime su predstavljali izazov matičnim državama (Filiu, 2011). Istina je i to da je glavni akter veta, kako smatra Bellin (2004), zapravo represivni aparat, odnosno u slučaju Egipta i Alžira vojska, dok je u slučaju Tunisa to bila policija. Bellin u slučaju Sjeverne Afrike navodi kako je moć bila koncentrirana u represivnim organima iz kojih je i većina vodećih političara dolazila. Osim toga, te je režime financirao Zapad (Egipat je od Sjedinjenih Država godišnje dobivao oko dvije milijarde dolara) kako bi se spriječio dolazak islamista na vlast i održao dotok nafte i plina (Bellin, 2004: 148). Međutim, samo jedna varijabla koja objašnjava interakciju između državnih elita i civilnog društva nije dovoljno objašnjenje za uspjeh ili neuspjeh u zemljama zahvaćenim Arapskim proljećem.

Tatu Vanhanen prihvaća neke od ideja teorija sustava o diferencijaciji društvenih sustava. Međutim on ih nadopunjava razmatranjima o disperziji moći. Prema Vanhanenovu teoremu o disperziji moći, što su izvori moći u društvu raspršeniji, viši će biti stupanj demokratizacije, a što je moć koncentriranija, to teže po demokraciju. Drugim riječima, što veća disperzija moći u privredi, društvu i politici je nužna kako bi došlo do demokratizacije i kako bi demokracija preživjela. Što je koncentracija moći veća u rukama jednog segmenta društva to će demokracija biti teže ostvariva jer će taj segment društva željeti uspostaviti političku hegemoniju nad ostalim segmentima društva. Njegov teorem o disperziji moći ima i neke sličnosti s teorijama aktera jer smatra da je demokracija kompromis među elitama i drugim segmentima u nekom društvu, a kako bi do tog kompromisa došlo moć mora biti dovoljno disperzirana u društvu (Merkel, 2011: 65). Njegov teorijski model primarno odbacujem jer je predviđen da se testira na „indeksu izvora moći“, odnosno preciznije jer on za dokazivanje svojih teza koristi statistički metodološki model koji odgovara kvantitativnim istraživačkim strategijama s velikim *N*. Moja studija je primarno kvalitativna studija, odnosno komparacija s malim *n*.

Predmetu disertacije pristupa se sa stajališta deskriptivno-empirijskih teorija aktera eksplicitno, iako će se implicitno koristiti i drugi teorijski pristupi, poput kulturalističkih teorija, što je posebno važno za razumijevanje djelovanja islamista. Cilj je rada istražiti uzroke transformacije, odnosno demokratizacije političkih sustava u Sjevernoj Africi. Oslanjajući se na Linza i Stepana (1998: 15-16), smatram kako treba razlikovati liberalizaciju od

⁹ Bassam Tibi (2009; 2012; 2013) razlikuje umjerene islamiste, koji na vlast žele doći demokratskim putem od radikalnih islamista ili džihadista koji na vlast žele doći nasilnim metodama.

demokratizacije političkog sustava. Sve su zemlje Arapskog proljeća prethodno prolazile kroz neke faze liberalizacije koju su obilježili smanjenje cenzure medija ili toleriranja političke opozicije, no nije bilo istinske demokratizacije. Demokratizacija, kako navode Linz i Stepan, podrazumijeva liberalizaciju, ali je i širi pojam od nje. Najvažnije je da podrazumijeva slobodne i poštene izbore čiji ishod određuje tko će vladati državom. Arapsko proljeće bilo je uvod, „predtekst“, u prve slobodne i poštene izbore u regiji (uvjetno rečeno, jer su takvi izbori prethodno održavani, barem što se arapskih zemalja tiče, u Libanonu, Iraku, Palestinskoj samoupravi te Alžiru). Ipak, izbori nisu dovoljni da se dovrši tranzicija u demokraciju, jer „tranzicije mogu početi a da se nikad ne završe iako na vlast ne dođe novi autoritarni režim“ (Linz i Stepan, 1998: 16). Međutim, tema ovoga rada nije demokratska konsolidacija, pa se time ovdje neću iscrpnije baviti. Za teorijske temelje ovoga rada potrebno je okrenuti se studijama Rustowa (1970), O'Donnella i dr. (1986a; 1986b), O'Donnella i Schmittera (2006), Huntingtona (1991), Linza i Stepana (1998), Whiteheada (2002) Merkela (2011), Haggarda i Kaufmana (2016) u kojima se naglašava važna uloga koju politički akteri, a posebno vojska, igraju u pojedinim sekvencijama procesa demokratizacije. Pod „znanstvenim vodstvom Guillerma O'Donnella, Philippea C. Schmittera i Lawrencea Whiteheada razvijen je teorijski i komparativni koncept tranzicije“ (Merkel, 2011: 54) na koji se većina navedenih autora nadovezala sa svojim znanstvenim istraživanjima demokratizacije.

Kako se istraživanju trećeg vala demokratizacije posvetio velik broj znanstvenika iz svih dijelova svijeta, posljedica je bila pojmovna nedosljednost, a Merkel je svojim znanstvenim radom pokušao uvesti red u tu zbrku. On smatra kako se pažljivo mora odrediti što se transformira (vlada, sustav vlasti, politički režim, država ili cijeli društveno-politički sustav), kako se transformacija događa (u kojem obliku, kojom brzinom, u kojim etapama) te koji politički i društveni akteri sudjeluju u njoj i kakav je njihov utjecaj na nju. Osim toga, mora se voditi računa o tome je li riječ o reformi, mijenjanju ili o revoluciji ili promjeni (Merkel, 2011: 50). Ta su pitanja iznimno važna kada se razmatra Arapsko proljeće u kojem je sudjelovalo mnogo aktera: od aktera civilnoga društva preko pojedinačnih i kolektivnih političkih aktera do vojske. *Novum* je bila i primjena društvenih mreža. Budući da neki autori govore o revoluciji, treba utvrditi je li upotreba tog pojma opravdana. Je li, primjerice, riječ samo o promjeni vlade? Takav bi pristup bio preuzak, jer su se vlade mijenjale i prije, primjerice u Egiptu kada je Mubarak smijenio staru i formirao novu vladu kako bi se održao na vlasti. To ujedno nije značilo i promjenu režima. Po Merkelu (2011: 53), režimi označuju formalnu i neformalnu organizaciju središta političke vladavine i odnose toga središta prema cjelokupnom društvu. Režim određuje pristupe političkoj vlasti, odnose moći među vladajućim elitama te odnos

vladajućih prema onima kojima se vlada. Do promjene režima dolazi kada se iz temelja promijene pristup vlasti, struktura vlasti, pretenzija na opseg vlasti i način vladanja. U slučajevima Egipta, Tunisa i Alžira u ranim devedesetima došlo je do promjene režima. Pristup političkoj vlasti putem slobodnih izbora omogućen je i drugim, opozicijskim političkim akterima, poput islamista. Slobodni izbori stvorili su nov odnos između vladajućih i onih kojima se vlada, a penetracijom novih elita došlo je do promjene odnosa moći na razini elita. Je li došlo do promjene državnoga aparata? Odgovor je negativan, tako da, primjerice, neki diplomati iz Egipta su tvrdili kako je nakon rušenja Mubaraka u državnoj strukturi sve ostalo isto, pa čak ni tajnice nisu mijenjane. U Tunisu pak dugo traju debate o političkom isključivanju pripadnika *ancien régime*a iz političkog procesa, zabrane priključivanju drugim političkim strankama ili isključivanju iz državnih službi (Lamont i Boujneh, 2012: 42-43).

Vodeći se Merkelovom (2011: 52) logikom, potrebno je analizirati cjelokupni „politički sustav“ koji je širi pojam od spomenutih kategorija. Pod transformacijom političkog sustava može se smatrati i transformacija različitih parcijalnih sustava poput politike, gospodarstva, kulture ili prava.¹⁰ To je posebno važno u svjetlu činjenice da je promjenom režima te donošenjem novih ustava implementirano i šerijatsko pravo koje je imalo značajne posljedice na prava žena, ali i vjerskih i etničkih manjina, poput kopta u Egiptu i Berbera u Alžiru. Time su naglašeni i islamski kulturni elementi u inače prethodno pretežno sekularnim političkim sustavima. Slijedeći Merkelovo razumijevanje političkog sustava i njegove transformacije, došao sam do jedinice analize u ovome radu. U zemljama zahvaćenim Arapskim proljećem nije došlo samo do puke promjene vlade, već je došlo do istinske promjene vlasti. Nije ni riječ o promjeni države jer se nije mijenjao organizacijski oblik države. Ne možemo govoriti ni isključivo o promjeni režima jer nije samo promijenjen pristup političkoj vlasti te odnos moći među elitama. Kako analiza zahvaća i parcijalne sustave poput pravnog i kulturnog sustava potrebno je koristiti širi pojam, odnosno „politički sustav“.

Je li riječ o revoluciji, mijenjanju režima, promjeni režima i sustava, tranziciji ili transformaciji? Izbor odgovarajućega pojma, prema Merkelu, ovisi o tome kako neki režim prelazi u drugi tip režima. Mnogi autori definiraju Arapsko proljeće kao niz revolucija, ali i često u vlastitim analizama miješaju taj pojam s drugim pojmovima kao što ustanci, nemiri i drugo. Barany, primjerice, daje vrlo jednostavnu definiciju revolucije kao „*bottom-up* masovnoga narodnog izazova etabliranom političkom režimu i/ili njegovim vladajućima/vladajućem“ (Barany, 2013: 7). Khosrokhavar (2012) piše malo o revolucijama,

¹⁰ Ovdje je riječ o Luhmannovim parcijalnim društvenim sustavima koje se ne smije miješati s Merkelovim parcijalnim režimima demokracije (Merkel, 2011).

malo o buđenju, malo o ustancima, malo o nemirima. To su samo dva primjera autora sklonih pojmovnoj nepreciznosti. No, kako se i sam Barany (2016) poziva na Thedu Skocpol, navest ću kako ona definira što su to revolucije. Ona smatra da su (društvene) revolucije rijetki, ali monumentalni događaji koji transformiraju institucije države, klasne strukture i dominantne ideologije koji imaju značajnu međunarodnu privlačnost. Dva su značajna čimbenika društvenih revolucija: 1) međudjelovanje strukturne transformacije društva i klasnih nemira i 2) istovremena politička i društvena transformacija. Nemiri, koji primjerice uključuju ustanak nižih klasa, ne znače uvijek i transformaciju društva. Da bi revolucija bila revolucijom, ona na kraju mora biti uspješna (Skocpol, 1979: 3-5), što i nije slučaj u Arapskome proljeću. Kada se govori o revolucijama u arapskim zemljama treba stoga biti oprezan. Coombs (2011: 144-145) upozorava na to da u svim slučajevima arapskih „revolucija“, čak i u onim najuspješnijima u Tunisu i Egiptu do 2013. godine, nijedna skupina nije preuzela potpunu kontrolu nad državom i uvela društvene inovacije. Time, smatra on, nije zadovoljen temeljni ili elementarni historijski preduvjet za korištenje pojma revolucije. Khashan (2012: 929) primjećuje da ti događaji nisu revolucije zato što „revolucije stvaraju novi politički sustav i uvode novu državnu ideologiju“, što je kod zemalja Arapskog proljeća izostalo.

Pod mijenjanjem režima Merkel (2011: 53) podrazumijeva proces promjene temeljnoga „načina funkcioniranja i strukture poretka vladavine“. Iako u slučaju Arapskoga proljeća jest riječ o temeljnoj promjeni u načinu funkcioniranja i strukturi poretka, Merkel navodi kako proces mijenjanja teče evolucijski, odnosno postupno. Mijena u tom slučaju nije nagla. Međutim, to nije slučaj u Arapskom proljeću, gdje je promjena režima bila izrazito brza. Radi li se o promjeni režima i sustava? Merkel razlikuje taj pojam od pojma promjene režima. Dok promjena režima uvijek znači nastanak novoga, odnosno drugačijeg tipa sustava, kod promjene režima i sustava krajnji ishod je otvoren. To i je problem kod Arapskog proljeća koje je još uvijek nedovršen proces, te su mogući različiti ishodi, od konsolidacije demokracije u Tunisu do mogućeg građanskog rata u Egiptu. Također, promjena režima i sustava podrazumijeva, kako tvrdi Merkel, „vremenski dramatične“ prijelaze iz jednog režima i sustava u drugi. I zaista, takva „dramatičnost“ jest karakteristična za fenomen Arapskog proljeća u kojemu su izbili ustanci, stari vladari su srušeni, a demokratski izbori provedeni su doslovno „preko noći“.

Nadalje, postavlja se pitanje odgovara li pojam tranzicije slučaju Arapskog proljeća. Po Merkelu (2011: 54), koji se oslanja na druge autore, „tranzicija je semantički istoznačna prijelazu u demokraciju“. No treba navesti kako to i nije sasvim točno. Kada se čitaju autori na koje se i sam Merkel poziva, poput O'Donnella i Schmittera te Whiteheada, vidi se da oni demokratsku tranziciju ne vide kao jasnu linearnu progresiju prema demokraciji. O'Donnell i

Schmitter (2006: 27) u svojem klasičnom djelu o tranziciji navode sljedeće: „Tranzicije određuje započinjanje procesa raspada nekog autoritarnog režima, s jedne strane, i uspostavljanje nekog oblika demokracije, vraćanje nekog oblika autoritarne vladavine ili pojavljivanje neke revolucionarne alternative, s druge strane“. Whitehead (2002: 27) demokratizaciju smatra „kompleksnim, dugotrajnim, dinamičnim i otvorenim procesom“. Drugim riječima, može se zaključiti kako Merkel krivo interpretira autore na koje se poziva jer oni sami ne smatraju da će tranzicija/demokratizacija nužno završiti u demokraciji.

Međutim, kako Stepan (2012: 92) primjećuje, nadovezujući se na svoje starije radove s Linzom, Tunis je ostvario prijelaz u demokraciju i nalazi se pred izazovima konsolidacije, dok se isti ishod ne može pripisati i Egiptu. U Tunisu je Ben Ali zamijenjen civilnim, demokratski izabranim predstavnicima iz svih političkih stranaka i civilnog društva, dok je Mubaraka zamijenilo Vrhovno vijeće vojnih snaga (SCAF) koje je upravljalo transformacijom pomoću političkih proglašenja. SCAF je zamijenjen izborom Muhameda Mursija za egipatskog predsjednika u kolovozu 2012, čime je vojska uklonjena s vlasti. Time se činilo da je faza tranzicije u demokraciju završila (Abdul-Majid, 2013). Međutim, Mursijev islamistički autokratski stil vladanja bio je povod sekularnom autokratskom protuvalu koji je završio vojnim udarom i Mursijevim svrgavanjem s vlasti. Dakle, pojam tranzicije u ovom slučaju nije potpuno primjenjiv ili je pomalo nejasan. Merkel nudi još jedan pojam – transformacija sustava – koji nema posebno značenje nego je viši pojam koji uključuje sve prethodno navedene pojmove. Transformacija političkoga sustava zapravo najbolje odgovara ovome radu s obzirom na činjenicu da se radi o tri slučaja koji su imala različite ishode.

Nadalje, teorije aktera govore da odluka elita za ili protiv transformacije zapravo ovisi o situaciji, odnosno ovisi o situacijskoj kalkulaciji elita koja je utemeljena na trenutno dostupnim informacijama. Merkel (2011: 71-74) naglašava da se pod djelovanjem aktera smatra samo djelovanje elita, jer je sudjelovanje masa zapravo samo kratkoročno i ograničeno na početak transformacije. U tom smislu deskriptivno-empirijske teorije aktera smatraju da će do uspješne demokratizacije doći ako se političke elite, sukladno vlastitoj računici o troškovima i koristima, odluče za demokratizaciju, i to uglavnom kako bi očuvale ili poboljšale vlastiti položaj. Ovdje je važna i konstelacija odnosa moći između vlasti i opozicije u različitim fazama transformacije (sekvencama), ali oblici i međusobni odnos pozicije i opozicije. Tu se radi o tvrdolinijašima i mekolinjašima među pripadnicima starog režima, te umjerenom i radikalnoj opoziciji.

U slučaju Tunisa to bi bio „sukob“ između tvrdolinijaša (policije) i mekolinjaša (vojske), u kojem se vojska vodila racionalnom računicom. Ona je smatrala da će, ako Ben Ali ostane na vlasti, doći do nasilja i raspada države koji bi imao izrazito negativne posljedice za Tunis koji

je ovisan o turizmu. U slučaju Egipta, može se zaključiti kako je vojska računala da, ako Mubarak ostane na vlasti, veliki su izgledi da ga naslijedi njegov sin Gamal. Gamal Mubarak nije bio vojna osoba, nego je bio vezan za privatni sektor s kojim je vojna industrija u izravnoj konkurenciji. Dakle, rušenjem Mubaraka nestaje i potencijalna opasnost za vojsku. U Alžiru je režim ranih devedesetih kalkulirao da će stvaranjem izbornog zakona koji odgovara njegovim interesima pobijediti na izborima. No kada je taj eksperiment propao, vojska je intervenirala i suspendirala izborni proces. Problematično je to što režimska opozicija nije raspolagala važnim izvorima moći, a između novih i starih elita na kraju nije došlo do dogovora, nego je opozicija nasilnim sredstvima potisnuta, a zemlja je završila u građanskom ratu. Zbog toga je od iznimne važnosti prikazati strategije preživljavanja elita koje su probale održati *ancien régime* uvođenjem izbora (Haggard i Kaufman, 2016: 170-171).

Sva tri režima prethodno su prolazila kroz neke faze liberalizacije u kojima je omogućeno formiranje novih političkih stranaka ili je na predsjedničkim izborima bilo dopušteno natjecanje više od jednoga kandidata, međutim ti su kandidati bili ili lojalna opozicija ili im je političko natjecanje ograničavano. Opozicija režimima se načelno dopuštala sve do trenutka dok se nije počela percipirati opasnom za vladajući režim. Linz (1973) u autoritarnim režimima razlikuje tri tipa opozicije – poluopoziciju, izvanzakonsku opoziciju i ilegalnu opoziciju. Poluopozicija djeluje unutar sustava, dok izvanzakonska¹¹ i ilegalna opozicija djeluju uglavnom izvan sustava. Poluopozicija voljna je sudjelovati u vlasti, ali ona ne pokušava promijeniti temelje vlasti. Druga dva tipa opozicije to rade i nad njima, prema potrebi, autoritarni režimi vrše represiju. U Tunisu su, primjerice, zabilježeni mnogi slučajevi gdje se pripadnike organizacija civilnog društva fizički zlostavljalo dok se njihovim obiteljima prijetilo fizičkim nasiljem (Zgurić, 2012a: 429).

Linz (1973) navodi kako temelji opozicije mogu biti religija, lingvističko-etničke podkulture i sudstvo. Iako tek treba utvrditi u kojoj je mjeri sudstvo bilo temelj opozicije, religija i etničko-lingvističke skupine svakako jesu. U Egiptu je Muslimansko bratstvo igralo ulogu opozicije izvan sustava, a ovisno je li mu se zakonski zabranjivalo djelovanje i participacija na izborima, bilo je ili izvanzakonska ili legalna opozicija. U Alžiru su ulogu lingvističko-etničke podkulture suprotstavljene vladajućem režimu igrali prvenstveno Berberi iz pokrajine Kabilije (zapadni priobalni pojas zemlje). Iako su se njihova prava na jezik dugo vremena potiskivala zbog arabizacije alžirskog društva, u zadnjih nekoliko godina alžirski režim im je ipak dao i neke ustupke.

¹¹ Pod izvanzakonskom opozicijom Linz (1973: 191) podrazumijeva opoziciju koja nije zabranjena zakonom, ali djeluje protiv duha i teksta zakona i ustava vladajućih autoritarnih režima.

Vladajući režimi su se pozivali na ideologiju arapskoga nacionalizma koja je trebala jamčiti solidarnost unutar naroda, ali i na avet iranske revolucije koja je trebala spriječiti pokušaje demokratskoga otvaranja. Filiu (2011) je zabilježio da se govorilo: „Za vas je bolje da smo na vlasti mi nego islamisti“. Kako islamisti igraju ulogu najvažnijega aktera opozicije vladajućim režimima u arapskome svijetu, naglasak će biti na njihovu djelovanju. No, ono se neće moći objasniti bez pojmova kao što su kultura i religija koji tom akteru daju specifičan koridor djelovanja. Stoga će biti potrebno referirati se i na kulturalistički pristup. Kod ovog aktera posebno je važna njegova percepcija demokracije, odnosno odnos između demokracije i islama. Iako se često smatra kako islam i demokracija ne mogu ići ruku pod ruku, mnogi autori, a među njima i Bassam Tibi (2009; 2013), odbacuju takve ideje. On se, doduše, slaže da islamizam i demokracija nikako ne mogu zajedno. Dapače, ide i korak dalje te definira islamističke stranke, bilo da se radi o Stranci pravde i razvoja (AKP), Muslimanskom bratstvu, Hezbolahu ili Hamasu, kao totalitarne pokrete koji su apsolutno nespojivi s demokracijom. Međutim, podsjeća i na to da demokracija ima helenističke korijene i da bi bez Arapa i današnja Europa bila zakinuta za klasike helenističke misli. On nastavlja, doduše pomalo okcidentalistički, da dok se Europa u srednjem vijeku našla u „mraku“, arapski je svijet sačuvao i proučavao helenističku misao. Tibi također naglašava kako je u Iraku, Siriji i Egiptu nakon odlaska kolonijalnih vladara jedno kratko vrijeme vladala istinska demokracija, koju su kasnije srušili panarabistički vojni režimi. Do građanskog rata demokracija je vladala i Libanonom. Ne smijemo zaboraviti ni da Kuran (iako na samo dva mjesta) preporuča muslimanima da raspravljaju o svim pitanjima s osobama kojih se ta pitanja tiču te da se odluka nakon rasprave, odnosno konzultacija (šura), donosi većinom (Tibi, 2009: 159; Hamad, 2017). Dakle, nekakvi kulturni preduvjeti demokraciji postoje u muslimanskim društvima, no pitanje je jesu li islamisti, kao važan politički akter u tim društvima, spojivi s demokracijom. Primjer Tunisa pokazuje da oni na neki način ipak jesu spojivi. No u literaturi postoje različite teorijske percepcije njihova djelovanja, odnosno jesu li islamisti uopće sposobni prihvatiti demokratsko djelovanje, a ne uspostaviti novu autokraciju.

Tibi, dakle, definira islamističke stranke i pokrete kao totalitarne. On smatra kako je temeljna ideja islamizma, pogotovo tijekom i nakon Arapskog proljeća, stvoriti države utemeljene na šerijatu, odnosno ono što oni nazivaju „islamskom demokracijom“. U tom smislu islamisti, odnosno jedna islamistička struja, ograničavaju se na izbore kao na mehanizam kojim će doći na vlast da bi zatim odbacili demokraciju kao nešto strano, odnosno kao tekovinu Zapada. Ističe da je islamizam nastao 1928. godine u Egiptu kada je nastalo Muslimansko bratstvo da bi se zatim širio cijelom regijom Bliskog istoka i Sjeverne Afrike. Do 1967. godine islamizam nije

bio istinska alternativa arapskom nacionalizmu, ali porazom Arapa u ratu s Izraelom doživljava značajan uzlet. S njime se širi i njegova temeljna ideologija – jedinstvo vjere i države. Prema Tibiju, suvremeni islamisti poput Muslimanskog bratstva manje zagovaraju ponovnu uspostavu klasičnog kalifata, a više se usredotočuju na stvaranje „šerijatske države“, odnosno islamskoga političkog sustava. U tom smislu šerijatska država, odnosno država koja se temelji na Kuranu i šerijatskom pravu kao temelju ustavnog poretka, *novum* je u islamu. Iako je temeljni slogan islamista „islam je rješenje“, Tibi razlikuje islam od islamizma. Islam je prvenstveno religija, dok je islamizam politička ideologija koja vuče korijene iz islama, ali se temelji na politizaciji religije. Prema njemu, Kuran i šerijat daju smjernice za moralno djelovanje muslimana, no ne i smjernice za uspostavu političkog poretka. Stoga je šerijatska država proizvod islamističke ideologije, a ne povratak na rani islamski politički poredak.

Tibi navodi da postoje dvije različite grane islamizma – džihadistička i institucionalistička. Prva želi šerijatsku državu uspostaviti revolucionarnim nasiljem, a druga institucionalnim putem tako što bi poslije pobjede u demokratskim izborima transformirala državu u šerijatsku (Tibi, 2013: 1-18). Tibi (2012; 2015) navodi i kako je jedna od temeljnih značajki islamizma antisemitizam, kao što je i jedna od temeljnih značajki drugih totalitarnih ideologija, poput fašizma i nacizma. No misli kako i arapski nacionalizam ima značajke antisemitizma. U islamističkom slučaju, radi se o islamizaciji antisemitizma. Drugim riječima, antisemitizam je „uvezen“ u arapski i islamski svijet iz kršćanske Europe.¹² Ideologija Muslimanskog bratstva, posebice njen najveći ideolog Said Kutb, antisemitizam je širila na druge islamističke skupine, poput Hamasa. To je posebno bilo važno u kontekstu arapsko-izraelskog sukoba kao temeljnog sukoba na Bliskom istoku. Islamizacija antisemitizma prvotno je bila sunitski fenomen, no kasnije je preuzimaju i šijiti, odnosno preuzeo ju je i širio Homeini (Tibi, 2015).

Hamid i McCants (2017: 2-5) također navode kako postoji velika razlika unutar islamističkog kampa. Jedno su organizacije poput Islamske države, koje propovijedaju nasilje i terorizam kao sredstava obuhvatne promjene islamskih država i društva. Na drugom kraju spektra su „obični“ islamisti koji nisu nasilni i nemaju želju provesti opsežne promjene društva i države unutar kojih djeluju. No gotovo je nemoguće da islamisti ikada postanu liberali. Uvijek će biti usmjereni na religiju, a to im je i temeljni izvor potpore koju dobivaju. Ključna je novost danas što se su islamisti prvi put se našli u položaju da vladaju, a što utječe na njihovu ideologiju i organizacijsku strukturu. Do Arapskog proljeća islamisti su djelovali tako da su strpljivo

¹² Tibi ne zastupa dosljedno mišljenje u svim svojim radovima o tom pitanju. Tako u jednom radu piše da je antisemitizam uvezen u arapski nacionalizam iz Europe, dok je islamistički antisemitizam autohton (Tibi, 2012: 19).

gradili male pomake u podjeli „političkog kolača“. Prvo bi malobrojni na izborima ušli u parlament i strpljivo bi čekali demokratske promjene da preuzmu vlast. Međutim, dolaskom na vlast morali su suočiti s problemima upravljanja kompleksnim sustavima države i društva.

Mandaville također (2017: 205) ističe kako postoji više struja islamizma. Unatoč tome što su sve islamističke organizacije proistekle iz Muslimanskog bratstva, širenjem islamizma na druge države Bliskog istoka i Sjeverne Afrike islamisti su se počeli prilagođavati specifičnim uvjetima država unutar kojih su djelovali. Čak je Muslimansko bratstvo u Egiptu počelo doživljavati fragmentaciju kada su se neki mlađi članovi počeli odvajati i osnivati vlastite islamističke organizacije. Islamističke su stranke s vremenom u muslimanskim državama postale sasvim normalna pojava. Postoji bojazan da bi fragmentacija islamističkih organizacija poput Muslimanskog bratstva mogla dovesti do toga da novi islamistički ogranci postanu nasilniji. No postoji i drugi trend, prvenstveno u Jordanu i Tunisu, gdje su se najveće islamističke organizacije akomodirale formalno sekularnom političkom sustavu (Mandaville, 2017: 216).

Yildirim (2016: 1-6) navodi kako je temeljni cilj svih islamističkih stranaka islamizacija države i društva. Nekada su te stranke imale vrlo nedemokratske stavove, a igrale su glavnu ulogu političke opozicije postojećim autokratskim režimima. No danas im se kao izazov postavljaju umjerenije takozvane muslimanske demokratske stranke koje su počele nicati u nekoliko država Bliskog istoka i Sjeverne Afrike. Muslimanske demokratske stranke formalan uzor nalaze u demokratskim strankama u Europi te se pridržavaju pravila sekularnih demokratskih političkih sustava s jakim naglaskom na vjerskom identitetu. Muslimanske političke stranke mogu imati značajan utjecaj na potencijalno političko ublažavanje islamista, iako im za sada ne predstavljaju istinsku konkurenciju. Broj muslimanskih demokratskih stranaka na Bliskom istoku nije velik, a ni njihov izborni uspjeh, izuzev u Tunisu, nije od većeg značaja. Muslimanske demokratske stranke predane su demokraciji i ne žele stvoriti islamske države. Te su stranke vrlo pragmatične pa njihovi programi ovise o specifičnim kontekstima država unutar kojih djeluju. One nose predznak „muslimanske“ što znači da ipak inzistiraju na konzervativnim moralnim vrijednostima sukladnima islamu. Međutim, te konzervativne moralne vrijednosti idu ruku pod ruku s idejom zaštite univerzalnih ljudskih prava. Nadalje, muslimanske demokratske stranke u svojem gospodarskom programu i djelovanju vrlo su socijalno osjetljive, što ih čini, barem prema Yildirimu (2016) bliskima i europskim socijaldemokratima. No kako njihova socijalna osjetljivost proizlazi iz religije, a ne iz ideologije, preciznije bi bilo reći da su im i u ovom segmentu formalan uzor europske demokratske stranke. Muslimanski demokrati, jednako kao ni demokršćani i

socijaldemokrati, ne odbijaju slobodno tržišno gospodarstvo. Temeljna razlika između njih i islamista je što islamisti žele islamizirati državu i društvo dok muslimanske demokratske stranke žele njegovati islamske vrijednosti unutar sekularnog političkog sustava. Zbog toga u svojim nazivima i nose predznak „muslimanske“ kako bi se razlikovale od islamističkih stranaka. No kako i mnoge islamističke organizacije, poput Muslimanskog bratstva, u svojim nazivima nose predznak „muslimanske“ ipak je najvažnija *differentia specifica* između tih dviju grupacija što muslimanske demokratske stranke strogo odbacuju šerijat kao pravni temelj za uspostavu političkog poretka, a samim time i ideju uspostave kalifata. Kod islamističkih stranaka uvijek postoji strah da se kod izbora vode logikom „jedan čovjek, jedan glas, jedan puta“, dok kod muslimanskih demokratskih stranaka nema bojazni da će nakon pobjede na demokratskim izborima krenuti u izgradnju islamske države.

Haynes (2013: 174-175) smatra kako postoje tri glavna kulturna pogleda na svijet u arapskim, odnosno muslimanskim zemljama – tradicionalni islamistički, modernistički islamistički i muslimanski sekularni pogled na svijet – što utječe i na političko ponašanje pojedinih aktera, ovisno o tome koji su kulturni pogled prihvatili. Tradicionalni islamisti vjeruju da se društvo mora pridržavati tradicionalnih i bezvremenskih islamskih vrijednosti. U tom su smislu politika i religija neodvojive, a šerijat moraju primjenjivati svi muslimani. Liberalna demokracija se odbacuje kao zapadna neislamska izmišljotina. Uvjereni su da židovski cionisti i zapadni imperijalisti zajedno kuju svjetsku urotu s ciljem zauzimanja muslimanskih zemalja i njihovih izvora nafte. Haynes (2013) stavlja znak jednakosti između salafista i tradicionalnih islamista, iako neki drugi autori razlikuju te dvije političke grupacije. Modernistički islamisti, koje se ponekad naziva i umjerenim islamistima, smatraju da se tradicionalne islamske vrijednosti mogu uklopiti u demokraciju. To obrazlažu pomoću dvaju temeljnih argumenata; prvo, demokracija nije zapadna izmišljotina i može se islamizirati te, drugo, poslanik Muhamed, zajedno sa svojim prvim sljedbenicima, prihvaćao je inovacije s ciljem poboljšanja političke vladavine. No svaka od tih inovacija mora biti u skladu sa šerijatom, a politika mora biti autentično islamska. To ne isključuje korištenje demokratskih mehanizama ako ne protuslove šerijatu. Muslimanski sekularisti, pak, odbijaju primjenu šerijata i Kurana kao temelja političke vladavine, iako misle da mogu biti korisni kao moralne smjernice. Oni vjeruju kako muslimanska društva moraju „kopirati“ naprednija, uglavnom zapadna, društva kako bi došla na istu razinu ili pretekli društva koja kopiraju.

Donker (2013: 208) definira islamiste kao „pojedince koji se mobiliziraju oko ideje stvaranja islamske države kao rješenja za društvene i političke probleme s kojima se suočavaju u suvremenom svijetu. Oni žele strukturirati cijeli (društveni, gospodarski, politički) život prema

islamskim pravilima i propisima“. Navodi da praktično ostvarenje tog projekta nikad nije ostvareno jer su arapske države silom potiskivale takve tendencije ili su se islamisti povlačili iz političkog djelovanja u privatno štovanje vjere. Sredinom 1990-ih nastao je nov koncept – postislamizam. Mnogi su muslimani bili razočarani neuspjehom islamističkog projekta te je islamizam počeo skretati prema sekularizmu. To ne znači da je religija nestala iz njihova politička programa, nego da je postala podređenom sekularnoj državi. Islamistička ideologija time je počela prihvaćati odvajanje džamije od države, dok je islamistička mobilizacija počela slabjeti (Donker, 2013: 208).

Iz takvih teorijskih polazišta djelovanje masa smatra se manje ili nedovoljno važnim, kolikogod masovno bilo, što je izravan udarac na predstavnike teorijskih pravaca koji društvene pokrete smatraju ključnima u demokratizaciji. Arapsko je proljeće počelo kao buđenje arapskih masa. Ljudi su u tisućama i stotinama tisuća izlazili na ulice i trgove buneći se protiv vladajućih režima. Ono što Farhad Khosrokhavar (2012) naziva klasom koja želi postati srednjom klasom (*would be middle class*, zapravo srednja klasa *in statu nascendi*) pokrenula je Arapsko proljeće, što se pretvorilo u masovni pokret širega klasnog spektra. Temeljno je obilježje tog društvenog pokreta bila masovnost, a za cilj je imao demokratizaciju postojećih autokratskih poredaka. Islamisti, koji su se nešto kasnije pridružili prosvjedima, također su zazivali demokraciju (u proceduralnom smislu). Sekularni prosvjednici su na ulicama glasno izražavali želju za vraćanjem ili zadobivanjem digniteta, što je bilo u suprotnosti sa zahtjevima islamista – oni su zahtijevali ponovno zadobivanje časti. Svakako je jedno najznačajnijih obilježja tog masovnog pokreta bio i vidljiv izostanak jasnog vodstva. *Modus operandi* masovnog pokreta bilo je i nenasilno prosvjedovanje, barem koliko je to bilo moguće (Khosrokhavar, 2012). No masovni pokret, koliko god da je bio važan u početku demokratske transformacije, bio je manje značajan za njen ishod. Dogovor elita, odnosno njegov izostanak, bio je od ključne važnosti za preživljavanje demokracije.

Dankwart Rustow¹³ (1970) također smatra da nema jedinstvenoga linearnog modela demokratske tranzicije. Demokratizacija je vrlo dinamičan proces. No, postoje određeni preduvjeti. Prvi je nacionalno jedinstvo, odnosno većina građana ne smije dovesti u pitanje političku zajednicu kojoj pripadaju. Drugi preduvjet je faza pripreme, odnosno mora doći do neke vrste polarizacije unutar društva. Unutar autokracije dugo vremena treba biti prisutan neostvaren politički sukob, što će rezultirati nastankom barem jedne elitne skupine koja će dovesti u pitanje vladavinu postojeće elite. Drugim riječima, potreban je nastanak društvene i

¹³ Uvidi iz njegova članka mogu biti korisni, posebice ako se uzme u obzir da je Rustow članak pisao s Turskom na umu (Whitehead, 2002: 249-250).

političke opozicije. I na kraju dolazi faza odluke kada postojeće elite zbog političkih napetosti u društvu u politički sustav zemlje počinju implementirati demokratske mehanizme. Rustow napominje i to da polarizacija društva ne mora završiti u demokraciji nego su i drugi ishodi mogući. Važno je napomenuti kako njegov teorijski model odbacuje modernizaciju kao glavnog čimbenika nastanka demokracije i inzistira na ulozi elita u procesu demokratizacije.

U fazi implementacije dolazi do rascjepa vladajućih elita na dva „tabora“ – tvrdolinijaše i mekolinjaše. Tvrdolinijaši su oni koji smatraju da se autokracija „pošto-poto“ mora održati. Mekolinijaši vjeruju kako je političkom sustavu potrebna implementacija nekih demokratskih mehanizama (najčešće izbora) kako bi autokracija održala legitimitet. Mekolinijaši ne moraju biti od početka implementacijske faze uvjereni u korisnost izbora, no važno je da tu percepciju s vremenom steknu (O'Donnell i Schmitter, 2006: 39). Unatoč mogućoj intervenciji stranih aktera u proces demokratizacije, unutarnji čimbenici, prvenstveno rascjep vladajuće elite na tvrdolinijaše i mekolinjaše, imju najvažniju ulogu u procesu demokratizacije (O'Donnell i Schmitter, 2006: 44).

Nadalje, važan je odnos mekolinjaša s opozicijom. Mekolinijaši probat će održati *ancien régime* ograničenom liberalizacijom i/ili demokratizacijom. Ujedno, tip opozicije, odnosno radi li se o umjerenoj ili radikalnoj opoziciji, od velike je važnosti. I sâma opozicija podijeljena je, dakle, na nekoliko frakcija (O'Donnell i Schmitter, 2006). Whitehead (2002) demokratizaciju uspoređuje s kazališnom predstavom, političke aktere s glumcima na pozornici, a narod s publikom. Mekolinijaši mogu u bilo kojem trenutku prekinuti tu predstavu vojnim udarem, a umjerena opozicija pokušava postići politički dogovor s njima kojim bi dovršila tranziciju u demokraciju. No tu u igru ulazi i radikalna, odnosno „neposlušna“ opozicija koja pokušava ili prenamo uvesti promjene, ili su te promjene previše drastične, ili na neki drugi način pokušavaju zatresti pregovarački stol. Možda žele kazniti vojsku ili pojedine više časnike za neke grijeha iz prošlosti. U takvim slučajevima vojni udar s ciljem održavanja autokratskog režima sve je izgledniji (O'Donnell i Schmitter, 2006). Mnogi autori govore o iznimno važnoj ulozi koju vojska ima u uspjehu ili neuspjehu demokratske tranzicije (Huntington, 1991; Stepan i Linz, 1998; O'Donnell i Schmitter, 2006; Barany, 2016; Haggard i Kaufman, 2016).

Za uspjeh demokracije na kraju je važno da političke elite postignu sporazum, odnosno tri moguća sporazuma – vojni, politički i gospodarski (O'Donnell i Schmitter, 2006: 68). Bez postizanja sporazuma među elitama, demokracija se neće održati. Primjer Latinske Amerike pokazuje „da su sve nedogovorne demokracije, osim Kostarike..., koje su postojale u različitim razdobljima u drugim zemljama Latinske Amerike, uništene od strane autoritarnih protivnika“ (O'Donnell i Schmitter, 2006: 79).

Dogovorna tranzicija jedna je od najvažnijih neovisnih varijabli uspješne demokratske tranzicije. Po Linzu i Stepanu (1998), najvažnija neovisna varijabla uspjeha demokratizacije jest oblik prethodnoga autoritarnog režima koji daje koridor djelovanja političkim elitama. Ako je prethodni režim bio vojne prirode, izgledi za uspjeh demokratizacije značajno se smanjuju. Kako i mnogi drugi autori naglašavaju iznimno važnu ulogu vojske kao aktera, bez te varijable ne može se pristupiti analizi demokratizacije Tunisa, Egipta i Alžira. Naravno, važno je pokazati i tip opozicije kao aktera koji ukazuje na to hoće li politički dogovor novih i starih elita biti moguć. Iz teorijskog pregleda slijedi da su neovisne varijable: karakter prethodnog autokratskog režima, uloga vojske, tip opozicije i vlasti, obrasci interakcije između vlasti i opozicije i obrasci tranzicije u demokraciju.

1. 3. Metodološki okvir i dizajn istraživanja

Istraživačka strategija kojom ću se u disertaciji koristiti bit će komparativna analiza triju zemalja. To je komparacija s „malim n “. Kompariranje malog broja zemalja naziva se i fokusiranom komparacijom. Takvom komparacijom postiže se kontrola „pažljivim odabirom zemalja koje se analiziraju na srednjem stupnju pojmovne apstrakcije“ (Landman, 2008: 40). Takve studije su intenzivnije, za razliku od ekstenzivnih studija s velikim brojem opažanja, jer se njima može obuhvatiti više varijabli za svaku pojedinu zemlju koja je uključena u analizu. Politički ishodi koji se pojavljuju u tome tipu komparacije zato se često smatraju konfigurativnima. Drugim riječima, oni se smatraju rezultatom zajedničkoga djelovanja više uzročnih faktora, odnosno neovisnih varijabli. Takav je tip komparacije stoga uglavnom fokusiran na slučajeve, budući da su jedinice analize zapravo često zemlje. Pozornost je najčešće usmjerena na sličnosti i razlike među zemljama (dizajn najbližijih sustava s različitim ishodima i dizajn najrazličitijih sustava s jednakim ishodima), a ne na analitičke odnose među varijablama, odnosno korelaciju, regresiju i slično. Cilj je pokušati identificirati što je specifično nekoj zemlji, a što objašnjava opaženi politički ishod, odnosno ovisnu varijablu (Landman, 2008: 45-46).

Kao što je prethodno navedeno, riječ je o fokusiranoj studiji triju zemalja u kojoj se pokušava dati iscrpan opis događaja i ponašanja aktera koji su doveli do uspjeha ili neuspjeha demokratske tranzicije. Temeljna je metoda komparativna metoda (Lijphart, 1971; 1975; Przeworski i Teune, 1982; Ragin, 1987; Collier, 1991; Faure, 1994; George i Bennet, 2005;

Mahoney, 2007; Landman, 2008).¹⁴ Kako bi se postigla detaljna deskripcija, kvalitativna komparativna istraživanja mogu se usporediti s „detektivskim poslom“. Kvalitativni komparatisti „koriste detaljno prikupljanje činjenica i znanja o općim kauzalnim principima kako bi objasnili ishode“ (Mahoney, 2007: 131-132).

To vodi ka izboru dizajna komparativne analize. Kod kompariranja malog broja zemalja uglavnom se koriste dva dizajna – dizajn najsličnijih i najrazličitijih slučajeva – koji proizlaze iz Millovih metoda razlike i sličnosti (Przeworski i Teune, 1982; Savolainen, 1994; Landman, 2008: 46;). Dizajnom najsličnijih sustava „nastaje se komparirati politički sustavi koji imaju mnoštvo zajedničkih značajki s namjerom da se neke razlike neutraliziraju“ (Landman, 2008: 46). Dizajn najsličnijih sustava, kako tvrdi Landman (2008: 48; v. i Lijphart, 1971; Collier, 1991), osobito je pogodan za regionalne studije zato što se smatra da države unutar iste regije imaju mnogo sličnih značajki. Nije riječ samo o studiji najsličnijih sustava, nego i o intraregionalnoj komparativnoj studiji (Basedau i Köllner, 2007), jer se proučava transformacija političkih sustava unutar podregije Sjeverne Afrike. Riječ je komparativnoj regionalnoj studiji jer je obogaćena političkom teorijom, za razliku od „klasične“ regionalne studije koja je više ateorijska jer ne koristi metode i teorije društvenih znanosti.

Za „klasične“ regionalne studije često se tvrdi da su deskriptivne jer nemaju teorijske temelje. One nemaju ni jedinstveno polje istraživanja. Za njih je jedinica analize regija kao cjelina, dok stručnjaci koji se njima bave pokušavaju naučiti sve što se može naučiti o pojedinoj regiji – jezik, povijest, kulturu, politiku, privredu, religiju i dr. Kada se široko znanje o pojedinoj regiji spoji s metodama komparacije država ili drugih jedinica analize, riječ je o komparativnoj regionalnoj studiji¹⁵ (Basedau i Köllner, 2007: 109-110). Kada se proučavaju jedinice analize unutar iste regije, riječ je o intraregionalnoj komparaciji. Kako se radi o studiji demokratske transformacije triju zemalja, riječ je i o komparativnoj studiji demokratizacije (Whitehead, 2002).

¹⁴ „Komparativna metoda može se definirati kao metoda testiranja hipotetskih empirijskih odnosa među varijablama na temelju iste logike koja vodi statističku metodu, ali su slučajevi birani tako da maksimaliziraju varijancu neovisnih varijabli i da minimaliziraju varijancu kontrolnih varijabli“ (Lijphart, 1975: 164). Odatle je vidljivo da Lijphart (1971; 1975) pod komparativnom metodom ne podrazumijeva strategiju komparacije najrazličitijih, nego samo najsličnijih zemalja odnosno, kako on kaže, „usporedivih slučajeva“.

¹⁵ Riječ je zapravo o svojevrsnom pokušaju pomirenja regionalnih studija i društvenih znanosti njihovim spajanjem. Prijepori između dviju disciplina postoje već neko vrijeme. Društvene znanosti, uključujući političku znanost, kritiziraju regionalne studije zbog njihove ateorijske prirode, labave i skoro nepostojeće metodologije, analitičke slabosti i nemogućnosti poopćavanja regionalnih studija. Prema tim kritikama, regionalne studije bogate su podacima i to je više-manje to. Regionalne studije, pak, kritiziraju društvene znanosti da su previše involvirane u debate o konceptualnim i teorijskim okvirima, previše fokusirane na metodu u odnosu na sadržaj, stvaraju previše apstraktne analitičke modele koji ne daju istinska objašnjenja onoga što se zapravo želi objasniti (Tessler i dr, 1999: viii-ix).

Lijphart (1975: 167) navodi kako komparativna metoda, odnosno strategija usporedivih slučajeva, zahtijeva vrlo pažljiv odabir zemalja. Fokus mora biti na usporedivim slučajevima, pa se ta metoda često naziva i metodom „kontrolirane komparacije“ (Collier, 1991: 16-17). Drugim riječima, „fokusirana komparativna analiza mora voditi računa o definiranju slučajeva koji jesu u komparativnom skupu te objašnjavanju zašto su neki izvan tog seta“ (Howard i Hussain, 2013: 10). Cilj je takvog dizajna formulirati kontrolne varijable, koje se smatraju konstantom, na temelju kojih se biraju zemlje koje će se istraživati. Krajnji je cilj isključivanje značajki, odnosno varijabli, koje nisu „nužni“ i „dovoljni“ uvjeti za neki ishod, odnosno uvjerljivo isključivanje konkurentskih objašnjenja (George i Bennet, 2005). To podrazumijeva i da je istraživač vrlo dobro upoznat sa zemljama koje će analizirati.

Odabir zemalja dovodi do problema selekcijske pristranosti za koju Gerring (2008: 675) tvrdi da je „najpostojanija“ greška. Kasapović (2013b) navodi kako postoje dva tipa selekcijske pristranosti – prirodna i neprirodna. „Prirodna selekcijska pristranost nastaje kad se biraju samo poznati i dostupni slučajevi, a to su obično one zemlje u kojima se govori jezik istraživača ili su istraživači naučili jezik zemalja koje proučavaju te dobro poznaju njihovu povijest, kulturu i politiku“ (Kasapović, 2013: 165). Kod prirodne selekcijske pristranosti odabir slučajeva je namjeran, ali istraživač tim odabirom ne želi utjecati na rezultate istraživanja. Slučajevi se biraju jer je istraživač već upoznat s njima. Tu je na snazi Thomasova (2011) logika lokalnog znanja: slučaj se bira jer je istraživač iznimno dobro upoznat s njime. Takav oblik selekcijske pristranosti naziva se još i „oportunističnim izborom“ (Kasapović, 2013: 165), no on nije problematičan, nego može biti i poželjan. Ono što je problematično jest neprirodna selekcijska pristranost kada istraživači biraju samo one slučajeve koji potvrđuju njihove teorije i hipoteze, a namjerno izbjegavaju slučajeve koji ih osporavaju (Kasapović, 2013: 169). Takav se oblik pristranosti kod izbora slučajeva mora pod svaku cijenu izbjegavati. Seleksijska pristranost stvara još neke probleme. Jedan od njih je izbor slučajeva utemeljen na ovisnoj varijabli. Biramo slučajeve jer znamo neki ishod i pokušavamo istražiti zašto je do njega došlo, odnosno koje su ga neovisne varijable prouzrokovale. Takve studije mogu dovesti do krivog poopćavanja, odnosno može doći do precjenjivanja odnosa među varijablama (Bennett i Elman, 2006: 461).

Kako bi se pokušao izbjeći problem negativne selekcijske pristranosti, koristi se negativnim slučajevima (Lijphart, 1971; 1975; Ragin, 1987; George i Bennet, 2005, Landman, 2008). Kod takvih komparativnih studija minimalno se provode dvije studije vrlo sličnih slučajeva (često dvije zemlje unutar jednog regionalnog podsustava), jedna u kojoj je primijećen neki ishod, i druga u kojoj je on izostao. Cilj takve studije je doći do spoznaje zašto je kod tako sličnih

zemalja došlo do različitih ishoda te, na temelju toga, doći do nekih generalizacija i budućih predviđanja u kojim se smjerovima drugi slični slučajevi mogu razvijati (Przeworski i Teune, 1982; Landman, 2008).

Da bi se izbjegao problem što ga stvara izbor samo onih slučajeva koji potvrđuju istraživačku hipotezu, potrebno je dobro obrazložiti odabir zemalja. Kriteriji, odnosno kontrolne varijable su sljedeće: arapske zemlje, islamske zemlje, kolonijalno naslijeđe, republikanski oblik vlasti, održavanje izbora, kapitalističko gospodarstvo, jaka državnost. Održavanje izbora i kapitalističko gospodarstvo preuzeti su od Kinga (2009), jer na temelju njih on definira nove autoritarne režime na Bliskom istoku. Njegova definicija bliska je zapravo definiciji kompetitivnih autoritarnih režima.

Birane su zemlje koje su zaista najbližije – Tunis, Egipat i Alžir. Njihova sličnost se temelji na činjenici da se radi o arapskim muslimanskim zemljama koje imaju kolonijalno naslijeđe. Ujedno riječ je predsjedničkim republikama koje više ili manje redovito održavaju izbore. Sve tri zemlje imaju i kapitalističko gospodarstvo koje do određene mjere ipak kontrolira država. Unatoč problemima s terorizmom, a u slučaju Alžira i građanskim ratom, sve tri zemlje posjeduju razmjerno jaku državnost. Bez suverenosti nema jake državnosti, a bez jake državnosti nema ni demokratizacije (Stepan, 2001). Iako je Alžir tijekom svoje transformacije u 1990-ima prošao kroz građanski rat, državnost Alžira nije bila ugrožena. Bit građanskog rata bio je sukob sigurnosnog aparata države i islamističkog terorizma, odnosno islamističkog terorizma i državnog terora kao odgovora na prethodni (Zgurić, 2012b).

Etnički, Egipat je „čista“ arapska zemlja, iako postoji zanemariva nomadska berberska manjina u graničnim područjima s Libijom, dok u Alžiru i Tunisu Arapi čine oko 70, odnosno 90 posto stanovništva. Dominantna religija u sve tri zemlje je islam, iako Koptskoj pravoslavnoj crkvi u Egiptu pripada oko 10 posto stanovništva, ali broj Kopta stalno opada. Sve tri zemlje imaju i kolonijalno naslijeđe. Tunis je bio francuska kolonija u klasičnom smislu riječi, Alžir je čino tri francuska prekomorska departmana, a Egipat britanski protektorat. Sve tri zemlje ustavom su definirane kao „republike“ i kao predsjednički režimi. Nadalje, jedan od temeljnih kriterija odabira je geografski položaj. Sve tri zemlje su smještene na afričkome kontinentu. I Egipat se većinom svog teritorija nalazi u Africi, unatoč tome što se Sinajski poluotok nalazi u Aziji (Deeb, 2011; Layachi, 2011; Entelis, 2011).

Otvaranje tržišnim reformama u Egiptu, ali i regiji, počeo je Sadat 1974. godine (*infitah*). I druge zemlje u regiji, pogotovo one bez nafte, ali i Alžir, pratile su taj trend. Doduše, time nije došlo do eliminacije države iz privrede, nego su nastali novi oblici gospodarskih odnosa u kojima je država neizravno upravljala gospodarstvom (Bogaert, 2013: 222-223). U navedenim

zemljama poduzetnici su većinom bili kooptirani od vladajućih režima, pa je gospodarski sustav zapravo bio politički kapitalizam, onako kako ga definira Županov (2002), za razliku od poduzetničkog kapitalizma u kojemu tržišni igrači uglavnom slobodno djeluju na tržištu, bez kontrole političke nomenklature. Regionalni ratovi, pad cijene nafte i korupcija neki su od uzroka koji su doveli do nemogućnosti vladajućih režima da provode socijalne programe preraspodjele (Khashan, 2012).

Kao što je navedeno, gospodarske reforme počinju u Egiptu 1974. otvaranjem prema tržištu, a i privatizacija se postupno potiče. Međutim, prava ubrzana privatizacija u Egiptu počinje tek u 1990-ima za vrijeme Mubaraka (King, 2009: 81). U Egiptu je to rezultiralo slabljenjem srednje klase i jačanjem više klase povezane s vojskom, Mubarakom i njegovom obitelji (King, 2007). U Alžiru je jednostranačka vlast FLN-a, koja je vladala Alžirom od oslobođenja od Francuske 1962. godine, pod vodstvom predsjednika Čadlija Bendžedida već ranih 1980-ih krenula malim koracima ka ekonomskoj liberalizaciji, dok je od kasnih 1980-ih privatizacija znatno ubrzana (King, 2009: 87). Krajem 1980-ih Alžir je potražio i pomoć od MMF-a, a liberalizacija alžirskog gospodarstva odvijala se paralelno s procesom demokratizacije i uvođenjem višestranačja (Akacem, 2005: 116). Međutim, demokratski proces je doživio reverzibilni autokratski protuval, koji je rezultirao desetogodišnjim građanskim ratom. Prihvaćanjem programa strukturnih promjena 1994. Alžir je počeo ozbiljnu liberalizaciju gospodarstva. I industrija nafte se počinje otvarati privatnom kapitalu već 1991. godine, a čak je i najveći alžirski igrač u tom sektoru, Sonatrach, djelomično privatiziran (Akacem, 2005: 118). U Tunisu je Burgiba krenuo s manjim gospodarskim reformama u 1970-ima, ali ozbiljnije reforme dolaze tek nakon njegova pada. Zanimljivo je navesti kako je tuniška Socijalistička ustavna stranka (*Parti socialiste destourien*) pod Ben Alijem, nakon pokrenutih programa ekonomske liberalizacije, ali i radi prividne predanosti demokraciji i vladavini prava, promijenila naziv u Demokratski ustavni sabor (*Rassemblement Constitutionnel Démocratique – RCD*) (Alexander, 2011: 2010). Tunis je u 1980-ima pogodila ekonomska kriza, a jedan od rezultata krize bilo je Ben Alijevo svrgavanje Burgibe. Paralelno s tim događajima provodi se privatizacija gospodarstva, započeta još MMF-ovim *stand by* aranžmanom i kreditima Svjetske banke (1986-1987) (Kaboub, 2013). Godine 1992. Ben Ali je zaključio kako svi veći vladini natječaji za ugovore moraju proći kroz Ured predsjednika, odnosno kroz njegove ruke. To je ujedno i period kada je Tunis podržao programe strukturne prilagodbe sponzorirane od Svjetske banke, a koje su vodile k privatizaciji državnih poduzeća (Kaboub, 2013). Tunis se 1990. pridružio i GATT-u, a od 1995. bio je prva mediteranska zemlja nečlanica koja je potpisala ugovor s EU-om da će u razdoblju od 1996. do 2008. smanjiti carine i liberalizirati trgovinu

(Kaboub, 2013). Dobrim je dijelom cilj tih politika bio opstanak političkih elita (Anderson, 1997: 132-133). Drugim riječima, organizirano tržište postoji, ali u navedenim zemljama poduzetnici su većinom bili kooptirani, ali i instalirani, od vladajućih režima, pa je gospodarski sustav zapravo bio politički kapitalizam. Tunis i Egipat su turističke zemlje, dok je Alžir bogat naftom i zemnim plinom. Rast BDP-a je zabilježen u sve tri zemlje. Podaci MMF-a pokazuju kako su od 2000. do 2010. Tunis i Egipat bilježili prosječne godišnje stope rasta realnog BDP-a između 4,5 i 5 posto, dok je cijela regija u istom razdoblju bilježila godišnji prosječni rast BDP-a od 4,8 posto (Hakimian, 2011). Višestruko se povećao i broj mladih koji su upisani na fakultete (Filiu, 2011). Iako srednja klasa zapravo i nije brojna, može se zaključiti kao je ona *in statu nascendi*.

Sadiki (2012: 61) primjećuje kako „izbore sada imamo svugdje na arapskome Bliskom istoku, dok demokracije nema nigdje“, a „od sredine 1980-ih održalo se više višestranačkih izbora nego u cijeloj prethodnoj povijesti arapskog Bliskog istoka“ (Sadiki, 2012: 102). Nakon 1970-ih i 1980-ih došlo je do proliferacije političkih stranaka (King, 2009: 108) i stvaranja polupluralizma (King, 2009: 113). Parlamentarni izbori 2005. smatrali su se i najslobodnijim izborima u Egiptu do Arapskoga proljeća, kada je i Muslimansko bratstvo participiralo i osvojilo 20 posto glasova i 88 mandata (King, 2009: 109). Iste godine su održani i „povijesni“ predsjednički izbori s više kandidata (King, 2009: 96). Slično je i u Alžiru i Tunisu. U Alžiru su od 1991. do 2007. održana četiri parlamentarna izborna ciklusa (King, 2009: 156-157), a u Tunisu od 1989. do 2004. četiri izborna ciklusa (King, 2009: 175).

Susjedne zemlje Libija i Maroko iz ove su analize isključene jer je Libija bila revolucionarni režim unutar kojega Gadafi nije imao nikakvu službenu funkciju, dok je Maroko monarhija. Sirija i Jemen, unatoč tome što su republike, nalaze se u azijskome dijelu Bliskoga istoka. One su, zajedno s Libijom, također isključene i zbog građanskog rata koji je uzrokovao tešku okrnjenost suverenosti unutar koje je iluzorno govoriti o uspjehu i neuspjehu demokratizacije.

Na temelju prethodne rasprave, prilažem tablicu u binarnom (+/-) obliku.

Tablica 2: Kontrolne varijable na temelju kojih se biraju slučajevi za analizu

Zemlje Sjeverne Afrike kontrolne varijable	Tunis	Egipat	Alžir
Arapske zemlje	+	+	+
Islam je dominantna religija	+	+	+
Kolonijalno naslijeđe	+	+	+
Republikanski oblik vlasti	+	+	+
Kapitalistička privreda	+	+	+
Razmjerno jaka državnost	+	+	+
Održavanje izbora	+	+	+

Izvor: izradio autor.

Da bi se izbjegli problemi selekcijske pristranosti, birani su slučajevi s različitim ovisnim varijablama, odnosno ishodom. Tako je Arapsko proljeće u Tunisu srušilo Ben Alija i uspješno započelo demokratsku tranziciju, dok je u Egiptu i Alžiru, unatoč početnom uspjehu, takav ishod izostao. U Tunisu je tranzicija završena i zemlja se sada hrva s problemima konsolidacije, dok je u Egiptu 2013. izvršen državni udar u kojem je vojska svrgnula demokratski izabranog predsjednika države. U Alžiru je 1990-ih, nakon uspješno održanih prvih pravih slobodnih demokratskih izbora, izvršen državni udar. Takvim izborom slučajeva trebala bi se izbjeći selekcijska pristranost, dok će rezultati istraživanja dati mogućnost predviđanja u slučajevima koji nisu bili zastupljeni u istraživanju. To znači, ako se hipoteza potvrdi, da će u slučajevima država u kojima je tranzicija u demokraciju bila nasilno zaustavljena, a država je završila u građanskom ratu, buduća neka transformacija biti znatno otežana, kako pokazuje primjer Alžira.

U ovoj komparativnoj analizi koristim kvalitativne metode. Takav pristup uglavnom je tipičan za studije s malim brojem slučajeva. U komparativnoj politici postoje tri tipa kvalitativnih metoda: makropovijesna komparacija, dubinski intervjui i sudjelujuće promatranje i „gusti opis“ (Landman, 2008: 33-34). Slično primjećuje i Mahoney, koji navodi da kvalitativno prikupljanje podataka uključuje „intervjue, sudjelujuće promatranje, udublivanje u sekundarne izvore te arhivsko istraživanje“ (2007: 125). Zbog problema moguće dostupnosti podataka, koristit ću se, uz primarne izvore, i velikim brojem sekundarnih izvora, posebno studijama slučaja koje se smatraju izvrsnim repozitorijem podataka (Landman, 2008).

Treba definirati i razdoblje na koji je ova studija fokusirana. Iako je Arapsko proljeće počelo kasne 2010, a rušenje Mubaraka i Ben Alija s vlasti te prvi izbori koji su uslijedili dogodili su se već sljedeće godine, činjenica je da je Alžir svoje „Arapsko proljeće“ imao već 1988. Nakon toga uslijedili su prvo lokalni izbori 1990. i opći parlamentarni 1991. godine. Intervencija vojske i suspendiranje demokratskog procesa odveli su zemlju u građanski rat koji je trajao sve do 2002. godine. To razdoblje također treba analizirati. No analiza nije potpuna bez povijesnog prikaza režima koji su prethodili Arapskome proljeću u različitim razdobljima, ovisno o tome kada se svaka od pojedinih zemalja oslobodila kolonijalne vlasti. Zašto je to važno? Stepan i Linz (1998: 87) navode kako je institucionalni karakter državne elite važan, jer ovisno o njemu demokratska tranzicija i konsolidacija će biti lakše ili otežane. Oni navode: „Sposobnost civilnih lidera ranijeg nedemokratskog režima da stvore prepreke demokratskoj konsolidaciji, na primjer, ustavno osigurane segmente vlasti, daleko je manja nego kad je riječ o vojnim liderima“ (Stepan i Linz, 1998: 91). I Merkel (2011) smatra kako svaka analiza transformacije političkog sustava mora početi s analizom *ancien régime*.¹⁶ U slučaju Arapskoga proljeća u zemljama u kojima je vladala vojno-hijerarhijska elita, poput Egipta i Alžira, demokratska tranzicija se pokazala otežanom, dok je u slučaju Tunisa, kojim su vladali civili, tranzicija bila lakša. Dakle, analiza Alžira treba početi s 1954. godinom, odnosno početkom rata za oslobođenje od francuske kolonijalne vlasti. U Egiptu je pučem vojni režim došao na vlast 1952, dok je Tunis samostalnost od Francuske dobio 1956. Iste je godine Burgiba postao premijer, da bi sljedeće godine postao i predsjednik Tunisa. Analiza prethodnog režima, prema Merkelu (2011), nije dovoljna. Važno je pokazati je li analizirana zemlja imala prethodna iskustva s demokracijom, jer takva bi iskustva trebala značajno olakšati demokratsku tranziciju. Egipat, primjerice, u prvoj polovici 20. stoljeća jest prošao kroz demokratsku fazu ustavne monarhije (Zgurić, 2016), no pitanje je koliko je ona bila značajna za suvremene događaje.

I sâm fenomen Arapskog proljeća potrebno je predmetno i vremenski sekvencionirati. Kako Merkel (2011) navodi, treba objasniti početak, tijek i rezultat transformacije. Carothers (2007) podsjeća kako „treći val“ nije rezultirao samo liberalnim demokracijama. On navodi, među mnogim autorima, Fareeda Zakariju koji je uočio da su u novim demokracijama u slobodnim izborima na vlast došli mnogi političari koji nisu poštivali prava građana i uglavnom su zloupotrebljavali svoju moć. Takav tip demokracije Zakaria (1997) naziva „neliberalnom“. U takvim demokracijama često su na vlasti i ekstremisti, a za njih su specifični ekstremni nacionalizmi, različiti oblici građanskih sukoba, pa čak i ratovi s drugim državama (Carothers,

¹⁶ Sunar i Sayari (1986) počinju svoju analizu demokratske tranzicije u Turskoj analizom Osmanskog Carstva da bi zatim prešli na analizu kemalističkoga političkog sustava koji je prethodio demokratizaciji.

2007: 12). Po Merkelu (2004; 2011) neliberalne demokracije tek su jedan od četiri tipa „defektnih“ demokracija – ekskluzivne, enklavne, neliberalne i delegativne demokracije.

Zašto je to važno za Arapsko proljeće? Kao što je navedeno, Merkel (2011) smatra da treba objasniti početak, kraj i rezultat transformacije, odnosno kraj autokratskog sustava, demokratizaciju i konsolidaciju demokracije ili autokratski protuval. Vođen Merkelovom logikom, smatram kako fenomen Arapskog proljeća treba objasniti u tri sekvence. U Tunisu bi prva sekvenca bila od početka demokratskog ustanka kasne 2010. do svrgavanja Ben Alia. Druga sekvenca bi pratila tijekom događaja od svrgavanja Ben Alija preko demokratskih izbora i dolaska islamista na vlast do masovnih prosvjeda protiv islamističke vlade 2013. U toj sekvenci treba identificirati o kojem je tipu defektne demokracije riječ. Treća sekvenca bi pratila probleme konsolidacije.

Slučaj Egipta bio bi obrađen na jednak način. Prva sekvenca bi pratila demokratski ustanak i kraj Mubarakova režima početkom 2011. Druga sekvenca bi pratila produljeno razdoblje tranzicije koju je vodio SCAF do izbora Morsija za predsjednika Egipta u ljeto 2012. godine. Zatim bi se objasnila kratka vladavina Muhameda Mursija i utvrdilo bi se o kojem je tipu defektne demokracije riječ. Treća sekvenca bi pratila masovne prosvjede i sukobe u Egiptu koji su rezultirali autokratskim protuvalom, odnosno vojnim udarom i svrgavanjem Morsija.

Alžir se pokazuje kompliciranijim slučajem zbog dviju transformacija sustava. Zbog toga ga treba objasniti u dva razdoblja. Prvo razdoblje također ima tri sekvence. Radi se o masovnim prosvjedima 1988. koji su doveli do demokratskog otvaranja. Zatim bi se pratila demokratizacija i izbori 1990. i 1991. koji su doveli islamiste na vlast. Opet se mora utvrditi o kakvom je tipu defektne demokracije riječ. Treća sekvenca bi pratila autokratski protuval, odnosno vojni udar koji je rezultirao građanskim ratom. U drugom razdoblju pratili bi se masovni ustanci početkom 2011. koji su rezultirali ukidanjem izvanrednoga stanja i socijalnim ustupcima. Kako je u tome razdoblju demokratska tranzicija izostala, druga sekvenca bi objašnjavala parlamentarne i lokalne izbore u 2012. godini te održavanje autokratskog režima, dok zbog izostanka demokratizacije treće sekvence ne bi bilo. Riječ je, dakle o sinkronijsko-dijakronijskoj komparativnoj analizi.

1. 4. Istraživačko pitanje, hipoteze i varijable

Temeljno istraživačko pitanje na koje ću u ovome radu pokušati dati odgovor glasi:

Zašto i kako je srušen personalizirani autokratski režim u Tunisu i ostvaren uspješan prijelaz u demokraciju, dok je takav ishod izostao u Egiptu i Alžiru?

Nakon što je istraživačko pitanje i metoda istraživanja, „kojoj je cilj pronaći istraživački odgovor“ (Keman, 2013: 54) postavljeno, sada trebam ponuditi i istraživački odgovor. Istraživački odgovor na postavljeno pitanje, odnosno glavna hipoteza, koji smatram da je istinit (Oraić Tolić, 2011: 183) je sljedeći:

Demokratska transformacija uspjela je u Tunisu zato što je imao meki civilni autoritarni politički režim koji je omogućavao interakciju režimskih i oporbenih elita koje su sklopile politički pakt, dok je interakcija elita u Egiptu i Alžiru, koji su bili vojni režimi, prvenstveno poprimila oblik sukoba zbog čega je politički pakt izostao.

Ovisna varijabla (Y) jest: *Transformacija (demokratizacija) autokratskog političkog sustava u Tunisu, opstanak autokratskih političkih sustava u Egiptu i Alžiru.*

Neovisne varijable (x) su: *karakter prethodnog autokratskog režima; uloga vojske, tip opozicije i vlasti; obrasci interakcije između vlasti i opozicije; obrasci tranzicije u demokraciju.*

Tablica 3: Sažetak istraživanja

Komparativna analiza transformacija političkih sustava Tunisa, Egipta i Alžira	
Vrsta studije	Komparativna analiza s malim brojem (3) slučaja
Teorijski pristup	Deskriptivno-empirijske teorije aktera
Metodološki pristup	Dizajn najsličnijih sustava
Vrsta komparativne analize	Sinkronijsko-dijakronijska
Jedinica analize	Politički sustav
Ovisna varijabla (Y)	Transformacija (demokratizacija) autokratskog političkog sustava u Tunisu, opstanak autokratskih političkih sustava u Egiptu i Alžiru
Neovisne varijable (X)	Karakter prethodnog autokratskog režima; uloga vojske; tip opozicije i vlasti; obrasci interakcije između vlasti i opozicije; obrasci tranzicije u demokraciju
Glavna hipoteza	Demokratska transformacija uspjela je u Tunisu, koji je bio meki civilni autoritarni režim, što je omogućilo interakciju režimskih i oporbenih elita koje su sklopile politički pakt, dok političkog pakta u druga dva slučaja nije bilo jer je interakcija režimskih i oporbenih elita prvenstveno poprimila oblik sukoba.

Disertacija je podijeljena na pet poglavlja. U prvome su izložena teorijska i metodološka polazišta rada. Navode se znanstvena opravdanost i potencijalna društvena korisnost rada. Postavlja se istraživačko pitanje rada i formulira hipoteza.

Drugo poglavlje bavi se transformacijom političkog sustava Tunisa. Kao što je već navedeno, analizu je nužno početi s opisom *ancien régime*a. Da bi se razumio nastanak *ancien régime*a, potrebno je prikazati i kolonijalno razdoblje i nastanak budućih političkih elita koje stvaraju tunisku državu. Nakon toga fokusiram se na obrasce vladavine Burgibe i Ben Alia i načine na koje su oni oblikovali politički sustav Tunisa. U posljednjem dijelu poglavlja bavim se Arapskim proljećem, odnosno „Revolucijom jasmina“ i demokratskom tranzicijom koja je proizašla iz nje.

Treće poglavlje bavi se transformacijom političkog sustava Egipta. Kao i u slučaju Tunisa, prvo prikazujem kolonijalnu prošlost zemlje iz koje su proizašle političke elite koje su formirale

egipatsku republiku. Zatim analiziram obrasce vladavine Nasera, Sadata i Mubaraka te načine na koje su oni oblikovali politički sustav Egipta. Slijedi analiza Arapskog proljeća, odnosno „Revolucije 25. siječnja“ i političkih ishoda tog događaja.

Četvrto poglavlje bavi se transformacijom političkog sustava Alžira. Također najprije opisujem kolonijalnu prošlost i naslijeđe u Alžiru te nastanak nacionalističkih političkih elita koje su formirale države. Fokus se potom premješta na obrasce vladavine predsjednika Ben Bele, Bumedienu te Bendžedida, odnosno na politički sustav Alžira koji se oblikovao u vrijeme njihovih vladavina. Slijedi analiza demokratskog otvaranja Alžira krajem 1980-ih i početkom 1990-ih te građanski rat koji je uslijedio. Nadalje se prikazuju ponovna uspostava institucionalnog poretka, proces završetka rata i izgradnje mira te proces transformacije političkog sustava u autokraciju s elementima pluralizma koja je, unatoč Arapskom proljeću koje je zahvatilo čitavu regiju, opstala do danas.

U posljednjemu petom poglavlju kompariram slučajeve te izlažem rezultate istraživanja kako bi se pokazalo je li hipoteza točna. U posljednje poglavlje integriran je i zaključak rada u kojem se izlažu implikacije rezultata istraživanja i perspektive za potencijalna buduća istraživanja koja proizlaze iz tih implikacija.

2. Transformacija političkog sustava Tunisa

Republika Tunis najsjevernija je država afričkog kontinenta. Graniči sa samo dvjema državama, Libijom na istoku i Alžirom na zapadu. Obale Tunisa oplahuje Sredozemno more. Zbog svoga geografskog položaja, Tunis dijeli mnoge značajke s ostalim sjevernoafričkim zemljama, poput vrućih i suhih ljeta te blagih zima, ali i ograničenih vodnih resursa (Sebri, 2013: 306). Tunis ne posjeduje ni značajnije druge važne strateške resurse poput nafte ili prirodnog plina (Alexander, 2010: 1).

Populaciju Tunisa čini nešto više od deset milijuna ljudi. Većinu od 90 posto čine Arapi, dok autohtoni Berberi čine oko devet, a Europljani jedan posto stanovništva. Po religijskom sastavu, 98 posto stanovništva islamske je vjeroispovijesti, uglavnom malikijske pravne škole (iako ima nešto i hanefija), dok židovi i kršćani čine po jedan posto stanovništva. Službeni jezik u Tunisu je arapski, iako većina Tunižana od „malih nogu“ uči i zna francuski jezik. U usporedbi s drugim arapskim zemljama, Tunis je zapravo mala, ali jedna od najhomogenijih zemalja arapskog svijeta (Murphy, 1999: 44; Alexander, 2010: 10, Entelis, 2011: 512; Bbc.com, 2017).

Unatoč etničkoj i vjerskoj homogenosti, na Tunis su značajno utjecale europske države, posebice Francuska, ali i Italija. Kako je svojedobno jedan tuniski ministar kulture izjavio u razgovoru s novinarom: „Naše referente skupine su Francuzi i Talijani, a ne Alžirci i Libijci“ (nav. u Kaplan, 2001; cit. prema Alexander, 2010: 1). Christopher Alexander (2010: 3) navodi kako se „posjetiteljima koji su se naviknuli na Egipat, Jordan, Siriju i Irak ili zemlje Arapskog poluotoka, Tunis često doima više 'mediteranskim' nego 'bliskoistočnim‘“.

Rimljani, ali i kasniji arapski osvajači, Tunis su najprije upoznali kao Kartagu, a zatim *Ifriqiyah* odnosno Afrika, što je naziv koji se kasnije proširio na cijeli kontinent. Područje današnjega Tunisa bilo je smješteno u regiji koje su Arapi nazvali *jazirat al-maghrib*, što u prijevodu znači „otok zapada“. Tunis je taj naziv dobio jer bio poput otočne oaze okružene morem pijeska. Naziv pod kojim ga danas poznajemo dobio je po Tunisu, gradu kojeg su izvorno naselili Feničani (Entelis, 2011: 509), čije je doslovno značenje „zemlja genijalnosti“. U arapskome svijetu naziv Tunis odmah izaziva primisli na zemlju zelenila, što je ujedno i referencija na vrijeme kada je Tunis bio žitnica Rimskog Carstva (Powel i Sadiki, 2010: 9). „... 'Tunis' je s vremenom počeo prenositi značenje prijateljskog i veselog prostora u kojem se čovjek osjeća kao kod kuće ili barem opuštano. I zaista, mješavina utjecaja koji su prisutni u njemu svjedoče o dugoj percepciji Tunisa kao mjesta genijalnosti“ (Powel i Sadiki, 2010: 9). Dok se Egipat smatra darom Nila, Tunis se može smatrati darom pustinje (Powel i Sadiki, 2010: 11). Tunis je do danas zadržao takvu percepciju, jer je rado posjećivana turistička destinacija,

a tuniske vlade smatraju turizam egzistencijalno važnim za gospodarstvo i generatorom gospodarskog rasta (Bouzahzah i El Menyari, 2013: 592-593).

2. 1. Kolonijalno razdoblje i nastanak države

Iako se s vremenom znanstveni interes za Tunis povećao, on je još uvijek komparativno manji od interesa za druge arapske zemlje. Razlozi se svode na to da je riječ o maloj arapskoj zemlji bez važnih strateških resursa. Ujedno, radi se i o zemlji koja je izbjegla većinu turbulencija poput međudržavnih i građanskih ratova, nemira, vojnih intervencija velikih sila, državnih udara, ozbiljnije uključenosti u palestinsko pitanje i arapsko-izraelski sukob te ideoloških sukoba koji su zahvatili mnoge druge arapske zemlje. Može se reći kako je u tom nemirnom bliskoistočnom oceanu Tunis otok stabilnosti (Alexander, 2010). Zaista, interes anglo-američkih stručnjaka za Tunis, ali zapravo i za cijeli Magreb, bio je mnogo manji nego za zemlje Mašreka. U Mašreku se zbivalo više povijesti, dok su se Magrebom uglavnom bavili francuski stručnjaci, što ne čudi jer je riječ o bivšim kolonijalnim posjedima Francuske (Alexander, 2010; Willis, 2012).

Stanje se promijenilo s Arapskim proljećem koje je počelo iz Tunisa i činjenicom da se Tunis uspješno transformirao u demokraciju, istini za volju još uvijek defektnu. Kako na engleskom jeziku nije bilo previše studija o Tunisu, kao ni o Magrebu općenito, ne čudi što nema ozbiljnijih studija o političkom sustavu i politikama Tunisa, ali i Magreba, ni na hrvatskom jeziku. Jedan od ciljeva ove studije je svakako ispraviti tu nepravdu. Kako je Republika Hrvatska i mediteranska zemlja, izazovi koji potječu iz sjevernoafričke podregije utječu i na naše sigurnosne prilike. Magreb, ali i cijeli Bliski istok, generator je nestabilnosti i sigurnosnih izazova za Europu, ali i Hrvatsku kao dio europskog mozaika. To se mora uzeti u obzir, jer su se mnogi mladi Tunižani priključivali Islamskoj državi (Macdonald i Waggoner, 2017), što je mnoge pomalo i iznenadilo jer je Tunis bio, komparativno gledano, sekularnija država od mnogih drugih država Bliskog istoka. Ujedno, izučavanjem Tunisa može se mnogo naučiti i o drugim, sličnim zemljama Bliskog istoka i Sjeverne Afrike (Alexander, 2010).

Tunis je u odnosu na mnoge druge zemlje regije poseban po tome što je imao neprekinut proces stvaranja države.

„Tunis je iskusio prividno neprekinut proces stvaranja države. Revolucionarna promjena nikad nije bila dijelom povijesti zemlje. Francuski protektorat ekstenzivno se koristio predkolonijalnim institucijama i praksama u naporu da

upravlja Tunisom što je moguće jeftinije. S neovisnošću 1956. *Neo-Destour* – nacionalistička stranka koje je odvela Tunis u neovisnost – gradila je Tunis na zasadama institucija koje su napustili Francuzi. Nikakva promjena u periodu od neovisnosti, uključujući državni udar koji je Ben Alija doveo na mjesto predsjednika 1987, nije promijenio temeljne strukture moći i vladavine. Iako su promjene nastajale, nijedna od njih nije ugrozila ono što se može opisati kao temeljnim političkim poretkom Tunisa“ (Alexander 2010: 5).

Potrebno je, prvo, ukratko opisati predkolonijalno, a zatim i kolonijalno razdoblje, te proces stvaranja tuniske države. Kako se rad fokusira na djelovanje elita, potrebno je prikazati koje su elite stvarale državu. Analiza će pokazati da je to bitno utjecalo na kasniju samoregrutaciju elita, a time i na ishod demokratske tranzicije. Kako i sâm Michael Willis primjećuje u prvoj rečenici prvog poglavlja svoje knjige o Magrebu: „Nikakvo istraživanje suvremene politike Magreba nije moguće bez barem malo razumijevanja povijesti regije. Politički sustavi koji su nastali nakon ostvarivanja neovisnosti o kolonijalnoj vladavini nad državama Magreba bili su očito proizvod prošlih snaga, utjecaja i iskustava“ (Willis, 2012: 9). To posebno vrijedi i danas jer se i sami politički akteri u Magrebu spore o utjecaju prošlosti na današnje političke prilike, što opet utječe na stvaranje političkih rascjepa ali i savezništava među akterima (Willis, 2012: 9).

2. 1. 1. Predkolonijalno razdoblje

Godine 670. arapski su osvajači iz Egipta krenuli u pohod na Sjevernu Afriku. Sa sobom su donijeli islam, a ubrzo su u svoj kalifat inkorporirali čitavu Sjevernu Afriku. To je i početak kraja kršćanstva, barem do dolaska europskih kolonizatora, koje se Sjevernom Afrikom proširilo u vrijeme Rimskog Carstva. Od 800. do 1574. godine lokalne su dinastije, više ili manje spješno, neovisno vladale tim područjem. Hafsidska dinastija u 13. stoljeću osnovala je i tunisko kraljevstvo kojim je vladala do dolaska Osmanlija. Hafside se smatra osnivačima tuniske države (Borowiec, 1998: 12; Alexander, 2010: 12; Entelis, 2011: 509).

Godine 1574. Tunis je inkorporiran u Osmansko Carstvo kojim su prvobitno upravljale paše, a zatim begovi. S vremenom su i begovi počeli vladati vrlo neovisno o porti u Istanbulu. Godine 1705. Osmanlije su za bega u Tunisu postavili Husein bin Alija (Alexander, 2010: 12). Husein bin Ali beg ubrzo se „odmetnuo“ od Osmanskog Carstva i uspostavio je dinastiju koja je vladala Tunisom sve do samostalnosti (Borowiec, 1998: 14). Porta se nije petljala u njegovu vladavinu

dokle god je uspješno održavao kontrolu i mir te je plaćao porez Istanbulu. On je u sebi sadržavao sva tri stupa vlasti, a vladao je uz pomoć premijera i središnje administracije koja je imala i segmente koji su bili zaduženi za vođenje vanjskih, unutarnjih i pravnih poslova. Husein bin Ali beg postavljao je sve suce u pravnom sustavu Tunisa. Ako se za tim pokazala potreba, mogao je pozvati u pomoć osmanske vojne postrojbe. Međutim, njegova sloboda bila je istinski tolika da je samostalno sklapao međunarodne sporazume s Velikom Britanijom, Francuskom, Španjolskom, Austrijom i Nizozemskom. Godine 1910, zakonom o nasljeđivanju titula bega postala je nasljednom u njegovoj obitelji čime je uspostavljena tuniska huseinidska dinastija (Alexander, 2010: 12).

Inkorporiranje Sjeverne Afrike, osim Maroka, u Osmansko Carstvo bilo je zapravo odgovor Osmanlija na sve veći broj kršćanskih intervencija na tom području te su Osmanlije dočekane raširenih ruku. Osmanska kontrola nad Sjevernom Afrikom, a time i Tunisom, nije bila preširoka. Osmanlije su se uglavnom ograničile na prikupljanje poreza i osnovne oblike uprave, dok su svoju prisutnost ograničili na gradove koji su im služili kao upravni centri te na obalno područje. Kako je upravni i vojni aparat „uvezen“ iz Istanbula, interakcija između Osmanlija i lokalnog stanovništva bila je slabijeg intenziteta. Vladavina Osmanlija ipak nije bila bez utjecaja. Kako je grad Tunis bio upravni centar iz kojega je vladao beg, a beg je s vremenom postao nasljedna titula, to je još više dalo na značaju administrativnom području kojim se iz upravnog središta vladalo. Kako su begovi s vremenom postali nasljedna dinastija, a ujedno su postali i prilično neovisni o Porti, imali su više-manje slobodne ruke u vladanju Tunisom (Willis, 2012: 15).

Muhamed es-Sadok,¹⁷ koji je vladao Tunisom od 1859. do 1882, 1861. godine, donosi prvi tuniski ustav, za koji mnogi Tunižani tvrde da je bio i prvi ustav u čitavom arapsko-muslimanskom svijetu. Ustav je, doduše, donesen pod pritiskom velikih sila (Francuske, Italije i Velike Britanije), no za svoje je vrijeme bio vrlo liberalan i uveo je *novume* poput „jamstva građanskih i vjerskih sloboda, uspostave odgovornih ministarstava, podjele vlasti na način vrlo usporediv s drugim sličnim dokumentima u Europi. Ograničio je i begovu vlast te je efektivno uspostavio ustavnu monarhiju (Borowiec, 1998: 15; v. više u Powel i Sadiki, 2010: 17-18). Sâmo značenje tog ustava kasnije je utjecalo na tuniske političke pokrete, stranke i elite koje su u borbi protiv kolonijalizma, a i u kasnijem postkolonijalnom razdoblju, u svojim nazivima

¹⁷ Doslovna transliteracija s arapskog jezika bila bi Muhamed el-Sadok. No kako je *s* sunčevo slovo, određeni član *el* se ne čita. Isto se čita i naziv političkog pokreta, kasnije i stranke, Rašida Ganušija *Ennahda*. Doslovna transliteracija bila bi *El-Nahda*, no kako je i slovo *n* sunčevo slovo, određeni član *el* se ne čita.

sadržavale riječ *destour*, što na arapskom jeziku znači ustav (Borowiec, 1998: 15; v. također Powel i Sadiki, 2010: 25).

Kraj neovisnosti Tunisa počinje 1830. godine kada je Francuska osvojila Alžir. Ujedno, Tunis se sve više hrvao s kontrolom rastućega vanjskog duga. Međunarodne sile koje su se međusobno borile za kontrolu Sjeverne Afrike (Francuska, Italija i Velika Britanija), kako bi izbjegle potpuni gospodarski kolaps zemlje, a time zaštitile vlastite investicije u Tunisu, što se posebno odnosilo na Francusku koja je investirala u više različitih sektora poput željeznice i pomorskih luka, 1869. godine osnovale su Međunarodnu financijsku komisiju koja je trebala nadgledati tuniski proračun. I „bolesnik s Bospora“ u svojim je posljednjim trzajima pokušao implementirati nove reforme diljem Carstva, što se odnosilo i na Sjevernu Afriku koja je barem nominalno, ako ne i stvarno, bila dijelom Carstva. U međunarodnom natjecanju za utjecaj i kontrolu nad podregijom, Francuska sve više na Tunis počinje gledati kao na „tampon-zonu“ između svojega najdragocjenijeg kolonijalnog posjeda Alžira i zona utjecaja Velike Britanije koja je kontrolirala Egipat te Italije koja je kontrolirala Cirinaiku, koja će kasnije postati sastavnim dijelom Libije (Alexander, 2010: 14-18).

Coup de grâce tuniskoj neovisnosti zadan je 24. travnja 1881. godine kada su francuske kopnene i pomorske snage ušle u Tunis iz Alžira. Povod francuskom napadu bili su stalni prekogranični upadi berberskih plemena iz Tunisa u Alžir. Cilj te intervencije bio je ponovno uspostaviti red, no ni nakon što je red uspostavljen, francuske trupe s oko 30.000 ljudi nisu se povukle. Francuska intervencija ubrzo se pretvorila u francusku okupaciju, a nedugo zatim Tunis je postao francuski protektorat. Francuzi su prisilili bega Muhameda es-Sadoka da 12. svibnja potpiše Bardoški sporazum kojim je uspostavljen protektorat. Time je Tunis, nakon što je oko tri stoljeća bio autonomna pokrajina Osmanskog Carstva, izgubio neovisnost. Međutim, za razliku od Alžira koji je činio tri francuska departmana, a time i sastavni dio francuskog teritorija, Francuzi su inzistirali na tome da je Tunis druga država. Prema Bardoškom sporazumu, Francuska je upravljala vanjskim poslovima Tunisa, njegovim financijama, štitila je vlastite građane u Tunisu te begovo prijestolje. Iako je nominalno beg bio suveren, stvarno je tuniska vlada imala premijera Tunižanina i samo dvanaest ministara. Uz to, Francuzi su postavili i Rezidencijalnog upravitelja (*Résident Général*) i razne savjetnike koji su se upletali u sve poslove tuniske države (Borowiec, 1998: 16; Dewhurst Lewis, 2013: 1).

2. 1. 2. Francuski protektorat 1881-1956.

Kao što je već navedeno, Bardoškim sporazumom 1881. godine Tunis je postao francuski protektorat. Tim je sporazumom Francuska dobila pravo upravljati tuniskim vanjskim poslovima i štititi bega od unutarnje opozicije. Još veću kontrolu nad Tunisom Francuzi su dobili sklapanjem Marske konvencije 8. lipnja 1883. godine, kojom su Francuzi dobili pravo intervencije u unutarnja pitanja Tunisa. Tom je konvencijom Tunis zapravo pao pod kontrolu Rezidencijalnog upravitelja koji je provodio volju Pariza. No kako je Tunis postao protektorat, nominalno je tuniski suveren bio beg, a zadržan je i njegov upravni aparat. Francuzi su se primili i posla obrazovanja lokalnih elita, a uveli su i neke suvremene političke institucije poput Velikoga vijeća koje je imalo ulogu kabineta. Beg je zadržao pravo potpisivanja dekreta koje bi zatim predao Rezidencijalnom upravitelju. U početku Francuzi nisu naišli na veći otpor uvođenju protektorata (Ikeda, 2015: 13-14).

Kako nisu anektirali Tunis nego je on ostao „puki“ protektorat, Francuzi su se zapravo našli u svojevrsnim problemima koji će se s vremenom, kako i njihov stisak nad Tunisom, samo povećavati. Francuzi, koji su navikli vladati tehnikom *divide et impera*, našli su se u situaciji podijeljene vlasti nad Tunisom, koju nisu dijelili samo s tuniskim begom nego i s drugim silama poput Velike Britanije i Italije temeljem ranije prihvaćenih međunarodnih obaveza (Dewhurst Lewis, 2013: 1-4). Francuzi su zapravo željeli da ne stvore još jedan Alžir, koji je postao francuski teritorij, na svojim plećima. Kako je to francuski premijer Jules Ferry 1884. lijepo sročio:

„Oslobodite nas od instaliranja francuske administracije u ovoj zemlji, što bi nas, drugim riječima, trebalo osloboditi od nametanja značajnog tereta na francuski proračun. To će nam omogućiti nadgledanje odozgo, vladanje odozgo, kako bismo izbjegli, unatoč nama samima, odgovornost za sve detalje upravljanja“ (nav. u: Dewhurst Lewis, 2013: 63).

U prvim desetljećima protektorata Francuzi su inzistirali na tome da je beg pravi suveren Tunisa. Time su htjeli naglasiti koliko se Tunis razlikuje od Alžira. Dok je Alžir bio sastavni dio Francuske, Tunis to nikako nije bio (Dewhurst Lewis, 2013: 63).

Od početka protektorata, rezidencijalni upravitelji pokušavali su svim silama izbjeći alžirski scenarij – vojnu okupaciju – koja je bila omražena u Alžiru, a ništa manje s njom nisu bili sretni ni sami Francuzi. Drugi rezidencijalni upravitelj, Paul Cambon, imao je na umu dva glavna cilja

kada su uvedeni francuski sudovi. Prvi je bio smanjenje utjecaja francuske vojske, koja se još od invazije bavila raznim pravnim poslovima, a drugi je bio ukidanje ekstrateritorijalnosti kako bi se smanjio utjecaj drugih velikih sila, primarno Velike Britanije i Italije. To se pokušalo postići ukidanjem konzularnih sudova, no na kraju je osnažena ekstrateritorijalnost (Dewhurst Lewis, 2013: 61, 154). Naime, prilikom uspostave protektorata, u Tunisu je živjelo 11.200 Talijana i oko 7.000 britanskih podanika, uglavnom s Malte, ali i pripadnici brojnih drugih nacija. Francuskih državljana, ako se ne računaju vojne postrojbe, bilo je zapravo jako malo (Dewhurst Lewis, 2013: 32), iako je njihov broj s godinama značajno porastao.

Zbog problema ekstrateritorijalnosti preuzetog popisivanjem različitih međunarodnih sporazuma, te su brojke Francuzima zadavale značajne glavobolje. Iako su Francuzi ukinuli konzularne sudove, imajući najbolju namjeru da u svim pravnim sporovima u kojima su uključeni pripadnici drugih nacija postupaju prema francuskom pravnom sustavu, zbog međunarodnih pravnih obveza to nisu mogli činiti. Tako su prema Talijanima trebali postupati prema talijanskome pravnom sustavu, a prema Britancima (s Malte) prema britanskome. Francuskim su sucima trebala desetljeća dok se nisu potpuno priviknuli na novonastalu situaciju. Problem se javio i s tuniskim sudovima. Kako je beg bio nominalan tuniski suveren, sudovi u Tunisu, bilo šerijatski bilo židovski, bili su zaduženi za pravne postupke za domaće stanovništvo. I tu su se javljali problemi. Kada su stranke u sporu pokušavale izbjeći plaćanje nekog poreza ili izbjeći pravnu odluku, pokušavali su se prikazati, primjerice, kao Alžirci, odnosno francuski državljanima. Najčešći primjeri uključivali su brakorazvodne parnice i nasljeđivanja imovine. Stvar je dodatno kompliciralo i što su Alžirci znali dolaziti u Tunis i pred tamošnjima pokušavali rješavati svoje probleme kao francuski državljanima, jer su im sudovi u Tunisu bili naklonjeniji kao „Francuzima“ od sudova u Alžiru koji su ih tretirali kao građane drugog reda (Dewhurst Lewis, 2013). Svi su ti, kao i mnogi drugi problemi, komplicirali upravu nad Tunisom te su Francuzi pokušavali naći načine kako ih riješiti.

Rješenje francuskih problema u Tunisu pojavilo se u konceptu kosuverenosti. Francuzi su s vremenom shvatili da ekstrateritorijalnu suverenost u jednom trenutku moraju zamijeniti teritorijalnom suverenosti. Nametnulo se rješenje da Francuzi zapravo dijele suverenost s begom – to je bila kosuverenost. *Zakonom o nacionalnosti* iz prosinca 1923. godine u Tunis je uvedena kosuverenost, prema kojoj je Tunis ipak bio Francuska, barem u tom smislu da se nalazio unutar francuske pravne jurisdikcije. Istim je zakonom omogućeno domaćim muslimanima da postanu naturalizirani Francuzi (Dewhurst Lewis, 2013: 131). Taj je zakon, iako su ga Francuzi prvotno smatrali pobjedom nad drugim velikim silama, imao nesagledive posljedice jer je „dolilo ulje na vatru“ sve brže rastućem nacionalizmu u Tunisu.

Iako inicijalno francuska okupacija Tunisa nije dočekaana s velikim otporom, s vremenom su ga francuske politike stvorile. Na početku protektorata Francuzi i tuniske tradicionalne elite komplementarno su surađivale. Tuniske su elite od Francuske očekivale da zemlju razvije društveno, politički i gospodarski, dok su Francuzi shvaćali da uz pomoć tuniskih tradicionalnih elita mogu upravljati zemljom. No sa *Zakonom o zemlji* iz 1885. stvari su se počele mijenjati. Tim je zakonom strancima omogućeno da kupuju zemlju u Tunisu. To je dovelo do rasta broja kolonista iz Francuske, iako u znatno manjem broju nego u susjednom Alžiru pa je do sredine 1930-ih u Tunisu bilo oko 108.000 Francuza. Uz prakse kupovine i naseljavanja zemlje, Francuzi su raseljavali i domicilno stanovništvo (Alexander, 2010: 22-23).

Uz negativne, Francuzi su provodili i pozitivne politike, poput razvoja obrazovanja, koje su se na kraju okrenule protiv njih. Povećanjem pismenosti, kako na arapskom tako i na francuskom jeziku, i razvojem školstva Francuzi su željeli stvoriti klasu upravitelja koja će biti poveznica između francuskoga protektorata i Tunižana. Uz školovanje u Tunisu, Tunižanima je omogućeno i više školovanje u Francuskoj, barem onima koji su pokazivali najbolje rezultate u srednjim školama. No to se pokazalo dvosjeklim mačem jer su mnogi od tih Tunižana francuske vrijednosti i jezik počeli koristiti kao oružje u borbi protiv svojih kolonijalnih vladara. Štoviše, francuski je obrazovni sustav stvorio buduće nacionalističke vođe (Alexander, 2010: 23-24).

Prva nacionalistička organizacija, a ujedno i prva takva organizaciji u cijelom Magrebu, Mladi Tunižani¹⁸ osnovana je 1905. godine. Nastala je oko časopisa Mladi Tunižanin (*Le Jeune Tunisien*) i zahtijevala je veću ravnopravnost Tunižana u odnosu na Francuze. Mladi Tunižani nisu bili za ukidanje protektorata *per se*, nego su smatrali da Francuzi nisu ostvarili ono što su obećali. Tražili su kvalitetnije obrazovanje Tunižana, kombiniranje arapske i francuske kulture (čak su odbacivali neke tradicionalne islamske kulturne prakse koje su smatrali arhaičnima) i bolji pristup poslovima, pogotovo u kolonijalnoj upravi (Borowiec, 1998: 17; Alexander, 2010: 24; Entelis, 2011: 511).

Veliki rat nakratko je zaustavio tuniske nacionalističke napore. Oko 60.000 Tunižana mobilizirano je da se bore u rovovima zapadne bojišnice. No, kraj rata i Wilsonovih *Četrnaest točaka* dodatno su zapalili tuniske nacionalističke osjećaje. To je rezultiralo nastankom nacionalističke, ujedno i prve tuniske stranke *Destour*. *Destour*,¹⁹ poznat i pod francuskim

¹⁸ Iz naziva organizacije može se uočiti da je riječ o pokušaju kopiranja mladoturskog pokreta iz Osmanskog Carstva (Entelis, 2011: 511; Willis, 2012: 15).

¹⁹ *Destour* (hrv. *Destur*), na arapskom znači ustav (*al-izb al-urr al- Dustūr*). Na hrvatskome bi to, dakle, bila Ustavna stranka. No kako su i *Destour* i njegova stranka sljednica *Neo-Destour* opće poznati po francuskoj transliteraciji, i ja ću je koristiti u ovome radu.

nazivom *le Parti Libéral Constitutionnel*, nastao je u veljači 1920. godine, a njegov tvorac je Abdelaziz Talibi. Talibi je još ranije u svojoj knjizi *La Tunisie Martyre*, koja se smatra manifestom tuniskoga nacionalizma, počeo napadati francuski protektorat. Njegova je poruka bila jednostavna – Tunizani bi potpuno trebali participirati u upravljanju vlastitom zemljom. Takav postupni pristup postat će odlikom i ostalih tuniskih nacionalista. Konačni cilj svakako je bila samostalnost Tunisa, no to je trebalo postići postupno u pregovorima s Francuzima. Stranka se, slično kao i pokret Mladi Tunizani iz kojeg je zapravo proizašla, koristila nacionalističkim novinama Glas Tunizana (*La voix du Tunisien*) kako bi politički napadala Francuze. Stranka je imala program od devet točaka kojima je tražila obnovu Ustava iz 1861. godine, koja je trebala značiti i uspostavu parlamenta, čiji bi članovi bili birani na izborima, odgovorno vladu. U ideološkom smislu, značajno se razlikovala od pokreta Mladi Tunizani jer je odbacivala miješanje dvaju kultura, na čemu su inzistirali Mladi Tunizani, te je veći naglasak stavljala na arapsku kulturu i islam, smatrajući da su Francuzi Tunisu nametnuli stranu kulturu (Hopwood, 1992: 32-33; Borowiec, 1998: 17-18; Entelis, 2011: 511; Willis, 2012: 24; Dewhurst Lewis, 2013: 118; Ikeda, 2015: 14).

Najveća snaga tuniskog nacionalizma ipak nije bio *Destour*, nego mlade snage stranke koje su se odmetnule od matične i osnovale novu stranku koja je Tunis odvela u neovisnost. Godine 1934. pod vodstvom Habiba ben Alija ben Hadža Muhameda Burgibe ili, jednostavno, Habiba Burgibe nastao je *Neo-Destour*. Nova je stranka nastala rascjepom *Destoura* na dvije stranke *Neo* i *Vieux-Destour*. Potonja je stranka svoju bazu imala u religioznoj srednjoj klasi, dok je *Neo-Destour* svoje članstvo i pobornike imao među umjerenim intelektualcima. *Vieux-Destour*, kao i stari *Destour*, bila je elitistička stranka sa slabom stranačkom organizacijom koja nikada nije imala masovnu potporu, dok je *Neo-Destour* s vremenom stvorio dobro organizirani masovni pokret koji je zemlju odveo u neovisnost. Temeljni cilj *Neo-Destoura* bila je veća autonomija Tunisa te, na kraju, postupna samostalnost pregovorima s Francuzima, dok se *Vieux-Destour* zalagao za radikalnije metode (King, 2009: 46-47; Ikeda, 2015: 15).

Burgiba je te metode odbacivao. On je smatrao kako postoje tri strategije kojima Tunis može ostvariti samostalnost. Prva je bila nasilno revolucionarno djelovanje, druga je bila oslanjanje i podrška nekoj drugoj stranoj sili koja bi srušila francusku kolonijalnu vlast, a treća bi bila stvaranje postupnog pritiska²⁰ kod kuće te na međunarodnu zajednicu, što bi na kraju trebalo

²⁰ Jedan od primjera takvog postupnog pritiska, ali i njegove pragmatičnosti, bio je Burgibin stav prema ženskom velu. Iako je bio vrlo sekularan, za razliku od nekih dugih nacionalističkih istomišljenika, Burgiba je smatrao kako veo, unatoč tome što narušava žensku ljepotu, treba privremeno zadržati. Smatrao je da je veo trenutačno potreban kao nešto po čemu se Tunizani razlikuju od Francuza. Drugim riječima, veo je za njega bio koristan u borbi protiv kolonijalne vlasti. Nadalje, veo je smatrao i izrazom „posebnosti“ Tunisa. Burgiba je jak naglasak stavljao na

rezultirati neovisnošću. Burgiba je smatrao da je treća strategija najplauzibilnija jer Tunis nije imao resurse za nasilnu pobunu, dok bi druga strategija vjerojatno rezultirala novom kolonijalnom vlasti (Alexander, 2010: 28). Već nakon dvije godine, 1936, Burgiba je počeo zahtijevati veću autonomiju Tunisa. Taj je zahtjev bio utemeljen na konceptu kosuverenosti i Bardoškom sporazumu koji su, prema Burgibi, jamčili suverenost Tunisa, distinktivnu od francuske suverenosti nad Tunisom (Ikeda, 2015: 15).

U Drugome svjetskom ratu Tunis se nakratko, od studenoga 1942. do ožujka 1943, našao pod okupacijom Njemačke koja je Tunis smatrala važnim uporištem u borbi protiv saveznika. U tom periodu najveća bojazan Francuza ipak se nije ostvarila, Burgiba i *Neo-Destour* nisu stali na stranu Nijemaca. Dapače, Burgiba tijekom rata nije ni vršio pritisak na francuske kolonijalne vlasti i dalje se držeci svojeg pragmatizma i politike postupnosti. No, tijekom njemačke okupacije, Moncef beg formirao je novi kabinet kojeg su prvi put popunili isključivo Tunizani, a uključeni su i članovi *Vieux* i *Neo-Destoura*. Kako sâm beg tijekom rata nije želio stati ni na njemačku ni na savezničku stranu, kada su saveznici izbacili Nijemce iz Tunisa rezidencijalni upravitelj, koji je inače bio pod kontrolom Slobodne Francuske, optužio je Moncefa za kolaboraciju s Nijemcima te ga je prisilio da abdicira u korist svojeg rođaka Amina koji je ujedno bio i zadnji tuniski beg (Borowiec, 1998: 20; Dewhurst Lewis, 2013: 168).

Završetak rata donio je nove nevolje Francuzima u Tunisu. Novi Ustav Četvrte Francuske Republike, uz pomoć mehanizma pod nazivom Francuska unija koji je snažno podsjećao na britanski *Commonwealth*, trebao je čvrsto držati pod kontrolom prekomorske teritorije.²¹ Iako je prema prvom nacrtu Ustava članstvo u Uniji trebalo biti dobrovoljno, drugi nacrt, koji je i prihvaćen na referendumu, nije to omogućavao (Ikeda, 2015: 19). Dok je time francuski stisak nad Tunisom trebao postati čvršći, *Neo-Destour* je još u kolovozu iste godine održao „kongres za neovisnost“ na kojem su različite sukobljene frakcije stranke odlučile „zakopati sjekiru“ i ujediniti se u zajedničkom cilju, zahtijevajući ukidanje protektorata, suverenost Tunisa te članstvo u Ujedinjenim narodima i Arapskoj ligi. „Tuniski nacionalizam bio je na ratnoj stazi; marš prema neovisnosti najozbiljnije je započeo“ (Borowiec, 1998: 20). U lipnju iduće godine *Neo-Destour* predložio je da Tunis postane ustavna monarhija, što je bio potez kojemu je cilj bio pridobiti potporu Amin-bega na stranu nacionalista (Ikeda, 2015: 22).

tuniski nacionalizam i nikada nije bio veliki pobornik panarapskog nacionalizma. Na kraju, kada Tunis ostvari dovoljnu razinu modernizacije, veo bi trebao potpuno nestati. Iz toga primjera jasno se vidi kako je njegova politika postupnosti bila utemeljena u političkom realizmu (Hopwood, 1992: 30-31).

²¹ „Unija je u jednu ruku bila sastavljena od metropolitanske Francuske, prekomorskih departmana i prekomorskih teritorija, a u drugu ruku od pridruženih država i pridruženih teritorija“ (Ikeda, 2015: 19).

No *Neo-Destour* je bio sve samo ne jedinstven, a Burgiba nije bio jedini koji je smatrao da treba imati primat unutar stranke. Godine 1945, dok je Burgiba bio u Kairu tražeći pomoć drugih arapskih nacionalista za svoju stvar, njegov stari rival Saleh Ben Jusef preuzeo je stranku. Njih dvojica nisu mogli biti različiti. „Dok je Burgiba vjerovao u modernizam i društvo zapadnog tipa, Ben Jusef je naginjao tradicionalizmu“ (Borowiec, 1998: 20). Loši odnosi između dvojice vođa *Neo-Destoura* nastavili su se i idućih deset godina, a kulminirali su pred samu neovisnost Tunisa.

Godine 1955. stvari za Francusku u Tunisu, ali i čitavom Magrebu, nisu izgledale najbolje. Situacija se pogoršavala u Maroku, ali i francuskoj najdragocjenijoj koloniji Alžiru. Egipatska kupovina sovjetskog oružja preko Čehoslovačke samo je dodavala „ulje“ na ionako užarenu situaciju u Tunisu. Ujedno, alžirski pobunjenici sve češće su prelazili granicu Tunisa, što je francuske građane Tunisa jako plašilo. U dogovoru s Francuzima, a u skladu sa svojom politikom postupnosti, Burgiba je osudio ponašanje alžirskih pobunjenika, dok je Ben Jusef dao javnu podršku „alžirskim patriotima“ i pozvao Tunižane na borbu za potpunu neovisnost. Burgiba je brzo reagirao i uz pomoć Političkog ureda stranke isključio je Ben Jusefa iz *Neo-Destoura*. Taj je potez izazvao snažno negodovanje tradicionalnih dijelova svih većih tuniskih gradova, što je pokazivalo koliku je potporu Ben Jusef imao u tradicionalnim dijelovima stanovništva Tunisa (Ikeda, 2015: 181-182).

Međunarodna situacija na kraju je ipak presudila Francuskoj u Tunisu. Sve veće težnje za stjecanjem neovisnosti u Maroku i Tunisu, oružani ustanak u Alžiru, gubljenje Indokine i razbuktavanje Hladnog rata na kraju su nagnuli Francuze da jednostavno „puste“ Tunis (Alexander, 2010: 32). U veljači 1956. Burgiba je bio na čelu delegacije koja je u Pariz otišla pregovarati o neovisnosti. Francuska je neovisnost Tunisa priznala protokolom koji je potpisan 20. ožujka. Pet dana kasnije u Tunisu su održani izbori za Konstitutivnu skupštinu. Svih 98 izabраниh članova skupštine bili su članovi *Neo-Destoura*, a 11. travnja Burgiba je postavljen za premijera Tunisa. Od 17 članova vlade čak su 16 bili članovi njegove stranke. Iako je Tunis u neovisnost ušao kao ustavna monarhija, iduće godine u srpnju skupština je ukinula monarhiju i Tunis je postao republika. Burgiba je postao i prvi predsjednik Tunisa s mandatom od pet godina uz mogućnost triju uzastopna reizbora (Murphy, 1999: 49).

2. 2. Prva republika – *l'état c'est moi*

Iako je djelomice riječ o pretjerivanju, razni izvori govore o nevjerojatnoj važnosti Burgibe za Tunis. Emma Murphy (1999: 42) navodi kako se suvremeni Tunis „često smatra kreacijom

jednog čovjeka, njegova karizmatičnog prvog predsjednika Habiba Burgibe“. Christopher Alexander (2010: 26) navodi kako je „nemoguće odvojiti moderan razvoj Tunisa od života i rada jednog čovjeka – Habiba Burgibe“. Sâm je Burgiba u jednome novinskom razgovoru na pitanje o političkom sustavu Tunisa odgovorio: „Sustav? Koji sustav? Ja sam sustav!“ (nav. u Willis, 2012: 51). Mnogim je Tunižanima više od trideset godina bilo gotovo nemoguće razdvojiti Burgibu i Tunis (Borowiec, 1998: 24).²² Njegova vrlo personalna metoda vođenja države često se naziva burgibizmom.

Burgiba, rodom iz Monastira, diplomirao je pravo i političku znanost u Parizu, a gajio je i veliku ljubav prema političkoj filozofiji. I sâm je bio uvjeren u svoju važnost, ponosno „noseći“ neformalne titule koje su mu dodijeljene, poput vrhovnog borca (*combattant suprême*), dobroga revolucionarnog borca i najboljega borca džihada (*al-mujahid al-akbar*) (Hopwood, 1992: 37). No zbog svoga je ponosa Burgiba bio i iznimno teška osoba koja je vrlo teško surađivala s drugima, posebno kada bi se netko suprotstavio njegovim mišljenjima i stavovima (Hoopwood, 1992). Burgiba je još 1952. godine u zatvoru napisao da, „ako mu život bude oduzet, narod će patiti od nepopravljiva gubitka jer neće izgubiti samo vođu i moralnog savjetnika nego i plodove čitave njegove prijašnje žrtve“ (nav. u Owen, 2012: 33).

Temeljni cilj kojim se Burgiba vodio u stvaranju personaliziranoga političkog sustava bila je izgradnja modernog Tunisa (Willis, 2012: 52). Ben Jusef i njegov naglasak na islamu i tradicionalnosti, ali i institucija bega, pripadali su prošlim vremenima i smetali su mu na putu realizacije primarna politička cilja. I s drugima koji bi mogli stati na put ostvarenju njegove vizije postupao je na isti način. No za razliku od mnogih drugih vladara na Bliskom istoku i Sjevernoj Africi, Burgiba nije, ili je to činio iznimno rijetko, pribjegavao metodi likvidacije protivnika.²³ Temeljna metoda kojom se rješavao svojih potencijalnih protivnika bila je rotacija elita. Burgiba je unutar stranke i kabineta provodio redovite rotacije kako bi promijenio cijele elite. Logika toga je bila da stare stranačke elite zamijeni novim mlađim tehnokratskim elitama koje su bile ovisne o njemu. Vrlo važan pokazatelj uspješnosti njegove metode bila je činjenica da nijedan član kabineta iz 1956. nije to više bio 1963. godine. Burgiba je ujedno pazio da trajno ne otuđi potencijalne protivnike te je često ljude koje je odstranio s jednoga vrlo brzo postavljao na drugi položaj (Willis, 2012: 60). Tu je metodu dopunjavao metodom *divide et impera*,

²² De Gaulle je svojedobno ustvrdio da je Tunis premala zemlja za ambicije njegova vođe (Hopwood, 1992: 87).

²³ Ben Jusefa su 12. kolovoza 1961. u njegovoj hotelskoj sobi u Švicarskoj ubila dvojica Tunižana koji su se pretvarali da su vojni časnici koji imaju namjeru ubiti Burgibu, a sve kako bi mu se približili. Iako nije potvrdio da je naručio njegovo ubojstvo, Burgiba je nedvosmisleno dao do znanja da je vrlo zadovoljan takvim razvojem događaja. Dapače, u svojim je memoarima zabilježio: „I tako se Tunis riješio ove zmijske otrovnice“ (nav. u Hopwood, 1992: 87).

suprotstavljajući različite članove elite ili klike jedne drugima. Tako su svi pripadnici elita ostajali unutar stranke i centara moći; tako je bila marginalizirana svaka oporba. Sve se pretvorilo u „pitanje pojedinaca koji bi bili poslani u privatni život da malo ohlade glavu kako bi ih zatim predsjednik vratio u službu“ (Zartman, 1988: 81, cit. prema Alexander, 2010: 40).

Kako je izgledao politički sustav koji je Burgiba gradió? Novi politički sustav trebao je zamijeniti prethodni sustav francuske kolonijalne vlasti. Izborni sustav bio je oblikovan tako da onemogućí bilo kakvu kompeticiju, a *Neo-Destour* je trebala biti jedina stranka (King, 2009: 73). Na parlamentarnim izborima 1959. godine *Neo-Destour* je osvojio svih 90 mandata u Narodnoj skupštini. Novi Ustav iz 1959. je definirao da je stranka samostalno odgovorna za red i mir u državi (Murphy, 1999: 49-50). Tim je Ustavom ozakonjen predsjednički sustav vlasti u kojem predsjednik ima iznimno velike ovlasti, uključujući izbor premijera. Iako je Ustav omogućavao slobodu govora, okupljanja i organiziranja civilnog društva, sve su te slobode ovisile o odredbama zakona. To je značilo da je Narodna skupština kao zakonodavno tijelo potpuno definirala što svaka sloboda znači i kako se treba ostvariti. A kako je u Narodnoj skupštini sve mandate imala samo jedna stranka, a predsjednik države potpuno je kontrolirao tu stranku, a time i zakonodavno tijelo, o svim je ustavnim pravima i slobodama zapravo odlučivao predsjednik (Alexander, 2010: 41). Novi Ustav je Tunis definirao kao republiku, islam je bio službena religija, arapski službeni jezik, a Tunis je bio konstitutivni dio Velikog Magreba.²⁴ Ustav je ipak dopuštao slobodu mišljenja i prakticiranja drugih religija, pod uvjetom da ne ugrožavaju javni poredak. Ustav je definirao i kako predsjednik države može biti samo musliman. Burgiba je u studenom iste godine izabran, bez protukandidata, za predsjednika države s 91 posto glasova svih registriranih birača (Borowiec, 1998: 25).

Nadalje, Burgiba je ostvario kontrolu i nad jedinicama lokalne uprave. Stvoreno je 14 jedinica lokalne uprave na čelu kojih su bili guverneri koje je imenovao predsjednik države. Ogranci stranke na lokalnoj razini zamijenili su mnoge tradicionalne organizacije, poput vjerskih bratstava (King, 2009: 73-74). To je bilo još jedno važno obilježje novoga političkog sustava – stapanje države i stranke i na nacionalnoj i na lokalnoj razini. Unutarnja reforma *Neo-Destoura* iz 1958. restrukturirala je stranku na takav način da je imala hijerarhiju paralelnu državnoj, dok je članovima vlade omogućila veću kontrolu nad strankom. Nacionalni stranački kongresi održavali su se samo jednom u tri godine, a Burgiba je zadržao i položaj predsjednika

²⁴ Veliki Magreb činili bi Libija, Tunis, Alžir, Maroko i Mauritanija. Kada je Ustav usvojen, Alžir je još uvijek činio tri francuska departmana, a Mauritanija je bila francuska kolonija (Borowiec, 1998: 25). Iz ovoga se može zaključiti da su tuniski ustavotvorci predviđali skorbu neovisnost zemalja Magreba i njihovo potencijalno ujedinjenje u političku uniju.

stranke (Murphy, 1999: 51). Neki analitičari takav su politički sustav i koncentraciju moći u Burgibinim rukama definirali kao predsjedničku monarhiju (King, 2009: 73; Willis, 2012: 65).

Burgiba se nakon samostalnosti suočavao s problemom kao i mnogi drugi arapski vođe – nedostatkom jasne ideološke vizije, iako on u odnosu na neke druge zemlje, poput Egipta, i nije bio baš tolik. Kako to Emma Murphy (1999: 50) navodi: „Borba za samostalnost, iako je sadržavala manju privrženost idealima socijalne pravednosti i političke reforme, nije imala dublje ideološke temelje“. Temeljni cilj Burgibe bila je modernizacija Tunisa. Tunis je na početku samostalnosti bio u lošem stanju. Od 3,7 milijuna stanovnika 1956, ruralna populacija činila je čak 67 posto. U državi je bilo samo 548 liječnika koji su uglavnom bili Europljani. Samo je 23 posto djece išlo u školu, dok je prirodni priraštaj stanovništva iznosio 51 rođeno dijete na tisuću stanovnika. Godišnji prihod po glavi stanovnika iznosio je samo sto dolara,²⁵ a nezaposleno je bilo 30 posto radno sposobnog stanovništva (Borowiec, 1998: 25, Alexander, 2010: 37). Burgiba je morao nešto poduzeti te je stoga uvedena obrazovna reforma radi obrazovanja masa u cijeloj zemlji.²⁶ U državnoj administraciji Francuzi su zamijenjeni Tunizanima, uglavnom iz redova stranke i s njome povezanih sindikata. Cilj je bio što veći broj Tunizana zaposliti u javnom sektoru kako bi se osjećali dijelom nove države.

Unatoč tome što je arapski bio službeni jezik, stranačke elite, uglavnom obrazovane u Francuskoj ili na francuskom jeziku, dominirale su administrativnim aparatom. Nova država nije imala čak ni pisane strojeve na arapskom, odnosno mogli su se u cijeloj državi nabrojiti na prste jedne ruke, te je većina dokumenata bila napisana na francuskom. Iako je prema Ustavu Tunis bio islamska država, Burgibine reforme, koje su trebale izbrisati osmansko naslijeđe, dale su mu vrlo sekularno lice.²⁷ Već 1957. godine ukinuti su šerijatski sudovi i u Tunis je uveden sekularni pravni sustav. Burgiba je vrlo mnogo vremena provodio baveći se pitanjem prava žena, želeći im omogućiti jednaka prava kakva imaju žene na Zapadu (prva mu je supruga bila Francuskinja koju je upoznao dok je studirao u Parizu). To im je omogućeno novim *Zakonom o osobnom statusu*. Njime je zabranjena udaja žena bez njihova pristanka, ukinuta je poligamija, definirana je minimalna dob za udaju, muškarcima je otežana rastava, a ženama je dopuštena rastava braka. Žene su stekle aktivno i pasivno biračko pravo (Hopwood, 1992: 83; Murphy, 1999: 51; Alexander, 2010: 37; Willis, 2012: 74-75). Burgiba je ukinuo i Sveučilište Zejtuna,

²⁵ Zbog inflacije danas bi to bilo od 500 do 600 dolara.

²⁶ U prvoj godini samostalnosti Tunisa čak je 19 posto proračuna trošeno na obrazovanje (Murphy, 1999: 81).

²⁷ Koliko je Burgiba držao do religije, pokazao je kada je javno na televiziji tijekom mjeseca Ramazana popio čašu narančina soka (Willis, 2012: 158).

najvažnije vjersko sveučilište u Tunisu, koje je bilo tuniski pandan Sveučilištu Al-Azhar u Egiptu (Wolf, 2013: 561).

Od 1956. do 1961. implementirana je liberalna gospodarska politika kao suprotnost s inicijalnim dogovorom s najvećim radničkim sindikatom UGTT-om (*Union Générale Tunisienne de Travail*) i njegovim glavnim tajnikom Ben Salehom.²⁸ Kako su elite *Neo-Destoura* bile naklonjenije liberalnim gospodarskim politikama, a ni sâm Burgiba nije imao marksistička uvjerenja, razvijano je liberalno gospodarstvo u korist tuniskih privatnih poduzetnika. Burgiba je Ben Salaha nadigrao podržavanjem njegovog protivnika Habiba Ašura i razbijanjem UGTT-a na dva sindikata. Pa ipak, Ben Salah nije dugo bio izvan Burgibine milosti te je vrlo brzo postao ministar javnog zdravstva. Liberalno gospodarstvo u Tunisu pozdravio je Zapad, posebno Sjedinjene Države, s kojim je Burgiba počeo graditi dobre odnose, prvenstveno zbog zahlađenih odnosa s Francuskom zbog podržavanja nacionalista u Alžiru. No do 1960-ih liberalni gospodarski eksperiment pokazao se promašajem, prvenstveno zato što je u Tunisu prevladavalo malo obiteljsko poduzetništvo koje nije ni moglo ni znalo iznijeti program koji je Burgiba zamislio (Hopwood, 1992; Borowiec, 1998; Murphy, 1999; King, 2009; Alexander, 2010).

Upravo je zato Ben Salah 1962. potpuno rehabilitiran kao ministar planiranja i financija te mu je omogućeno da provodi svoje socijalističke ideje. One su nagoviještene *Desetogodišnjim planom o perspektivnom razvoju*, koji se sastojao od nekoliko kratkoročnih programa (Murphy, 1999: 81-82). Ben Salah se primio posla i počeo reformu poljoprivrede utemeljenu na redistribuciji i kolektivizaciji zemlje, koja je prije bila dobrim dijelom vlasništvo Francuza. Najprije je uveo državni monopol u vanjskoj trgovini, ali i nekim osnovnim dobrima, potom je uveo i nadzor nad malim poduzećima, poput restorana. Osnovano više od 400 novih državnih poduzeća koja su proizvodila široku paletu proizvoda, od čelika do cigareta. Zajamčen je i niz socijalnih prava, poput besplatnog školstva, subvencioniranoga javnog prijevoza, zdravstvene skrbi, stanovanja, ali i niz osnovnih dobara, poput brašna, mlijeka, ulja za kuhanje i šećera. *Zakonom o radu* iz 1966. određena je duljina radnog tjedna, inspektorima rada proširene su ovlasti, uvedene su naknade za one koji izgube posao zbog ekonomskih razloga, a snažno je poticano i zapošljavanje na neodređeno vrijeme (King, 2009: 76). Socijalistički eksperiment u početku je davao dobre rezultate pa je 1964. godine naziv stranke iz *Neo-Destour* promijenjen u Ustavnu socijalističku stranku (*Parti Socialiste Destourien – PDS*) (Hopwood, 1992: 85;

²⁸ Do 1951. UGTT je imao oko 100.000 članova i smatrao se drugom najvažnijom organizacijom iza *Neo-Destoura*. Članstvo dviju organizacija često se preklapalo, a nakon neovisnosti Burgiba je s lakoćom postavljao i smjenjivao vođe sindikata (Alexander, 2010: 32, 38-40).

Borowiec, 1998: 33; Murphy, 1999: 55; King, 2009: 75).²⁹ Međutim, vrlo su se brzo stvari promijenile.

Burgiba je 1967. doživio srčani udar. Njegova je bolest ukazala na problem sukcesije. Nije imao potpredsjednika, a nije postojao nikakav institucionalni način izbora njegova nasljednika. Neki članovi stranačke elite počeli su propitivati Burgibinu sposobnost da upravlja zemljom i raspravljati o mehanizmima sukcesije (Alexander, 1999: 42). Bolest je pokazala tuniskom narodu da je predsjednik smrtan i označila početak njegova dugog kraja (Hopwood, 1992: 88, 123).

Godinu dana kasnije u Tunisu je sve vidljivije bilo nezadovoljstvo elita i naroda Ben Salahovim, ponekad vrlo agresivnim, politikama kolektivizacije. Kako elite i tako i narod smatrali su da Tunis postaje sve autoritarnijim. Bojeći se da će narod te politike poistovjetiti s njime, Burgiba se odlučio obračunati s Ben Salahom. Javnosti ga je predstavio kao osobu koja vodi i njemu omražene politike i optužio ga je za sve lošije ishode tih politika, pak čak i da je kovao urotu protiv njega. Dvije godine kasnije, u lipnju 1970, kada se u Tunisu najviše raspravljalo o Ben Salehovim politikama, Burgiba se nalazio u Parizu. Brzo se vratio kući i, iako vidno izmučen, održao govor koristeći sva svoja retorička umijeća kako bi zadržao narod na svojoj strani. Tijekom govora izjavio je: „Ben Salah umalo je podijelio naciju, ali ja sam još uvijek ovdje. Vođa mora biti pošten i lojalan, a ponekad može počinuti i greške“ (nav. u Hopwood, 1992: 88). Optužujući druge za nedaće Tunisa, Burgiba se obračunavao sa svojim suradnicima i kasnije. Obećao je promjenu politike, što je tuniski narod prihvatio, a Ben Salah je uhićen i suđen. U sudskom postupku nisu smjeli sudjelovati svjedoci obrane. Ben Salah je osuđen na deset godina zatvora, manje no što se Burgiba nadao (Hopwood, 1992: 88-89). Ben Salah je uspio izbjeći zatvorsku kaznu pobjegavši najprije u Alžir, zatim u Libiju, gdje je 1973. osnovao Pokret narodnog jedinstva kojemu je krajnji cilj bilo rušenja Burgibe. No ni ta organizacija ni Ben Salah nisu zapravo više bili opasnost za Burgibu (Borowiec, 1998: 34). Kako bi se Tunis ponovno preorijentirao na liberalno gospodarstvo, premijerom je imenovan ekonomist Hedi Naira (Alexander, 2010: 43). Taj je potez označio ponovno oživljavanje institucije premijera u Tunisu (Murphy, 1999: 57).

²⁹ Zanimljivo je kako je cijelo vrijeme Burgiba naglašavao da je socijalizam u Tunisu vrlo specifičan fenomen te nema nikakve veze s marksizmom, klasnom borbom i revolucijom. Za njega je taj eksperiment značio korištenje dostupnih državnih resursa za izgradnju snažnog i neovisnog gospodarstva te nacionalnog jedinstva i solidarnosti. To je bilo i u skladu s duhom vremena, jer šezdesetih godina velik broj arapskih država poigravao s idejom arapskog socijalizma kako sastavnim dijelom arapskog nacionalizma. Nadalje, postojao prešutan dogovor između stranke i dijela gospodarskih elita koje su bile „zaštićene“ od Ben Salahovih reformi (Alexander, 2010: 72-73).

Godina 1974. donijela je jedan kuriozitet u Burgibinoj političkoj karijeri. Riječ je o političkoj uniji s Gadafijevom Libijom. Iako je savez s drugim državama Sjeverne Afrike bio donekle logičan, odnosi Tunisa i Libije od 1969, kada je Gadafi svrgnuo monarhiju i preuzeo vlast, bili su razmjerno mlaki. Odnosi su još zahladnjeli kada je Gadafi počeo „Zelenu revoluciju“. No Gadafi je zatražio susret s Burgibom, koji je održan u siječnju na tuniskom otoku Džerbi. Gadafi je odmah zatražio da razgovara s Burgibom u četiri oka. Za manje od sat vremena dvojica vladara proglasili su političku uniju u kojoj je Burgiba trebao biti predsjednik, a Libijci su trebali imati većinu ministarskih mjesta u vladi. Sporazum o uniji potpisan je na papiru hotelskog rokovnika, a cijeli je tekst ugovora napisao Gadafi (Hopwood, 1992: 90-91). Političke elite u Tunisu bile su zaprepaštene. Mnogi su se sve više pitali je li Burgiba još uvijek sposoban vladati državom. Vrlo brzo premijer Hedi Naira, Burgibina druga supruga Vasila i neki drugi pripadnici tuniske političke elite uspjeli su nagovoriti Burgibu da razvrgne sporazum s Libijom. Sporazum je razvrgnut prilikom Burgibina susreta s Gadafijem u Ženevi.

Tunižanima je sve više smetalo i prijateljstvo Burgibe s Amerikancima, pogotovo zbog njihove politike u Vijetnamu. Ni obični ljudi nisu znali, a to je znao samo uzak krug ljudi oko njega, da Burgiba pati od manične depresije koja se pogoršavala. Jedan je švicarski psiholog nagovijestio Burgibinim savjetnicima da u godinama koje dolaze mogu očekivati sve više „Džerba“, odnosno iracionalnog ponašanja koje može rezultirati ozbiljnim političkim posljedicama kao što je bilo potpisivanje sporazuma o političkoj uniji s Gadafijem na Džerbi. Odnosi s Libijom značajno su se pogoršali pa je Gadafi dvije godine kasnije iz Libije izbacio sve tuniske radnike, a 1980. izbio je i manji pogranični sukob dviju zemalja koji je isprovocirao Gadafi (Hopwood, 1992: 90-91, 122; Borowiec, 1998: 34-35). Iako je Burgiba bio izvrstan govornik, od 1974. sve se više povlačio u privatnost. Njegovi stariji govori reproducirani su u različitim medijima, što je rezultiralo repetitivnom propagandom (Hopwood, 1992: 128).

Nekako paralelno s tim događajima i s pogoršavanjem Burgibina zdravlja, liberalno krilo stranke, koje je predvodio Ahmed Mestiri, počelo je jačati pritisak na Burgibu da provede demokratske reforme stranke i riješi problem sukcesije. Ono je od Burgibe tražilo da sazove stranački kongres na kojem bi se ti problemi riješili. Burgiba je prvotno pristao, vjerujući kako opozicija u stranci više pokušava ostvariti vlastite političke ambicije nego što istinski zagovara demokratske reforme. Kako bi nadmudrio političke protivnike, vjerujući da oni pokušavaju nadmudriti njega, na stranačkom kongresu predložio je da njegov nasljednik bude premijer Hedi Naira. Liberalno krilo stranke odlučno je odbilo taj prijedlog, smatrajući da Burgiba ne smije imati pravo birati vlastitog nasljednika te da se to izravno kosi s reformama koje liberali zagovaraju. Liberali su na kongresu uspjeli progurati dvije rezolucije. Prema prvoj rezoluciji,

predsjednik Narodne skupštine postao bi predsjednik države nakon Burgibe, a prema drugoj, članove najvišega stranačkog političkog tijela, Političkog ureda, trebali bi birati stranački lideri, a ne predsjednik stranke (Alexander, 2010: 44). Burgiba je odbacio obje rezolucije izjavivši: „Dokle god sam živ, ja ću biti šef države“ (Belkhodja, 1998: 121, cit. prema Alexander, 2010: 44). Naknadno je osobno odabrao članove Političkog ureda, a Mestirija je izbacio iz Središnjeg odbora stranke. Ubrzo je uslijedila Burgibina klasična rotacija elita tijekom koje su mnogi lideri stranke izbačeni ili su sami dali ostavke, a stranačko vodstvo popunjeno je novim, mlađim, tehnokratskim kadrovima (Alexander, 2010: 44-45). Na stranačkom kongresu 1974. premijer je proglašen nasljednikom predsjednika, a Burgiba je proglašen doživotnim predsjednikom stranke. Ubrzo nakon toga, iste te godine, Narodna je skupština Burgibu proglasila i doživotnim predsjednikom države (Alexander, 2010: 45).

Burgibin stil vladanja postajao je sve autoritarnijim. Iako je prethodno bio sklon konzultacijama sa širokim krugom ljudi, od savjetnika do ministara, prije donošenja konačne odluke, tada se počeo savjetovati sa sve užim krugom ljudi, najčešće članovima obitelji. Postajao je sve netolerantniji prema svim oblicima kritike ili nesuglasja te sve zabrinutiji za vlastito političko naslijeđe (Willis, 2012: 53). Unatoč tome što je uspio očuvati čvrstu kontrolu nad strankom, dolazilo je do sve većeg rascjepa između vladajućih i naroda (Alexander, 2010: 45). Iako je prva polovica 1970-ih bila gospodarski blagonaklona Tunisu, gospodarske i političke probleme druge polovice 1970-ih i 1980-ih Burgiba nije dočekaao najspremnije (Willis, 2012: 53).

U drugoj polovici 1970-ih sve su češći bili radnički i studentski štrajkovi zbog neostvarivanja očekivanih rezultata i slabljenja gospodarstva (Alexander, 2010: 47). Štrajkovi su kulminirali 26. siječnja 1978. općim štrajkom koji je pokrenuo UGTT, a usmjerenim protiv vlade, koji se na kraju pretvorio u opći ustanak protiv vlasti. U glavnom gradu zabilježeni su mnogi incidenti kada su tisuće ljudi izašle na ulice, a mnogi su napadali poslovne zgrade i zgrade ministarstava. Tuniski režim nije imao drugog izbora do poslati vojsku na ulice da uvede mir i proglasiti izvanredno stanje. Različiti izvori iznose različite podatke o broju stradalih u tim neredima i sukobu s vojskom: od 21 poginulog i stotine ranjenih do dvjestotinjak poginulih i oko tisuću ranjenih. Cijeli je taj događaj u Tunisu nazvan „Crnim četvrtkom“. Nakon uspostave reda, uslijedila su mnoga uhićenja te je oko 150 članova sindikata osuđeno na zatvorske kazne. U klasičnoj Burgibinoj maniri, mnogi su smijenjeni i zamijenjeni mlađim kadrovima. Neredi 1978. i vojni odgovor tuniskih vlasti bili su jasan pokazatelj da je nastao golem razdor između tuniskih političkih elita na čelu s Burgibom i običnih Tunižana (Hopwood, 1992: 93-94; Murphy, 1999: 60-61; Alexander, 2010: 47). Burgiba je, također, postajao sve nesposobniji za

obavljanje vlasti, a iz dana u dan postajao je i sve bolesniji. Nakon spomenutih događaja proveo je više mjeseci na liječenju u Njemačkoj, vrativši se u Tunis tek u siječnju iduće godine. Nuiru, koji je također bio vrlo narušena zdravlja, na mjestu premijera zamijenio je Muhamed Mzali (Hopwood, 1992: 94).

Ti su događaji rezultirali promjenom izbornog zakona 1979. i parlamentarnim izborima 1981. Narodna skupština donijela je 1979. amandman na izborni zakon koji je omogućavao da se na izborima kandidira dvostruko više kandidata od broja mjesta u Narodnoj skupštini. Iako je to povećavalo izbor biračima, kako su opozicijske stranke još bile nelegalne, a neke su odlučile da se u danim uvjetima uopće neće natjecati, to je jamčilo nastavak dominacije vladajuće stranke (Murphy, 1999: 61). Izbori su održani u studenom 1981. Ustavna socijalistička stranka nastupila je na zajedničkoj listi s UGTT-om. Još je trima strankama u međuvremenu omogućeno da istaknu svoje kandidate. Time nije bio omogućen stvarni pluralizam, jer su legalizirane samo tri stranke koje su bile najmanja prijateljica vladajućoj stranci. Stranci koju je u egzilu stvorio Ahmed Ben Salah i sve prisutnijem islamističkom pokretu nije bilo dopušteno natjecanje na izborima (Willis, 2012: 128). Početak je višestranačja u Tunisu rezultirao time da je Ustavna socijalistička stranka osvojila sve mandate u Narodnoj skupštini, što je izazvalo optužbe da su izbori bili namješteni (King, 2009: 86-87).

Gospodarska se slika Tunisa pogoršavala. Prihodi od turizma su se smanjivali. Opadali su i prihodi od proizvodnje i prodaje nafte i prirodnog plina. Iako Tunis nema značajnije izvore nafte i prirodnog plina, pogotovo u odnosu na Libiju i Alžir, gospodarstvo je ipak ovisilo o toj grani. Ujedno je rastao dug države. Vlasti u Tunisu su 1984. bile prisiljene izvršiti rebalans proračuna. Porezna reforma, kojom je nagoviješteno da će višim porezima biti zahvaćena srednja i viša klasa koje je režim dotad štutio od većega poreznog opterećenja, zaustavljena je u vladajućoj stranci. Pod utjecajem MMF-a i Svjetske banke, tuniske vlasti su odlučile srezati subvencije za pšenicu i druge žitarice. To je rezultiralo dvostrukim povećanjem cijena kruha. Budući da se cijene kruha nisu mijenjale 15 godina, Tunižani su izašli na ulice. Krušni neredi, koji su se proširili cijelom zemljom, trajali su tjedan dana. Vlasti su opet bile prisiljene poslati vojsku na ulice. Islamisti su bili jedina opozicijska skupina koja je aktivno sudjelovala u krušnim neredima (Murphy, 1999: 66).

Do 1978. režim je bio uvjeren da je u Tunisu islam, a s njime i islamizam, oslabljen. Vlasti su vjerovale kako je proces modernizacije učinio svoje i da je utjecaj islama ograničen na džamije. Nadalje, vlasti se nisu previše bavile islamističkim pokretom, čije djelovanje ionako nije bilo javno, a uglavnom je bilo fokusirano na nebitne stvari, poput kritike marksizma. No 1978. godina bila je prekretnica za islamiste. Vojni odgovor vlasti i slabljenje sindikata, a time

i marksizma, dalo je vjetar u leđa islamističkoj ideologiji (Tamimi, 2001: 51). Islamisti su shvatili, pod utjecajem doajena islamističkog pokreta u Tunisu Rašida Ganušija,³⁰ da su gospodarska pitanja i fokusiranje na materijalizam korisna platforma političkog djelovanja. Ganuši je sve više isticao socijalna i gospodarska pitanja, kao i odnos između siromašnih i potlačenih i bogatih koji tlače. Počeo je poticati članove islamističkog pokreta da se učlanjuju u radničke sindikate. Islamisti su počeli poticati štrajkove, a u džamijama se prvi puta nakon dugo vremena sve više raspravljalo o politici. Prvi svibnja 1980. islamisti su proslavili Praznik rada. Na jačanje islamizma u Tunisu snažno je utjecala i iranska revolucija 1979. godine, koja je cijelome muslimanskom svijetu pokazala da je moguće srušiti sekularni, prozapadni autokratski režim. Ganuši je i iransku revoluciju smjestio u kontekst sukoba bogatih i siromašnih (Tamimi, 2001: 52-54).

No Ganuši nije potpuno prihvaćao revolucionarno djelovanje. Dapače, nije potpuno odbacivao ni zapadne ideje, posebice zapadni tip demokracije. Njegova ideološka stajališta bila su vrlo sofisticirana i eklektična. Iako je bio vrlo kritičan prema demokraciji zapadnoga tipa, pogotovo zato što nije ostvarivala svoju temeljnu zadaću, a to je jednakost, nije ju posve odbacivao. Prema njegovu mišljenju, zapadna demokracija, unatoč svim nedostacima, bila je mnogo bolja od Burgibine autokracije. Ganuši je odbacivao i ideje islamističke autokracije. Vlast treba biti utemeljena na šuri, odnosno na procesu vijećanja, nakon kojeg se donosi odluka većinom. Jednakim postupkom treba birati i državne vođe. No država se treba zasnivati na šerijatskom pravu.³¹ Ganuši do takva uvjerenja dolazi analogijom s demokratskom državom na Zapadu: kako je Zapadu uspostavljena pravna država, tako se i islamska država treba temeljiti na pravu. Drugim riječima, kada vlast temelji zakone i druge pravne akte na šerijatu riječ je o islamskoj državi. No on šerijat ne smatra apsolutnom Božjom voljom. Naime, iako se radi o Božjem pravu, donose ga i interpretiraju ljudi koji su nesavršeni (Tamimi, 2001).

„Ganuši zamišlja demokraciju kao politički sustav koji temelji svoju legitimnost na javnosti i koji daje pravo onima kojima se vlada da biraju, kontroliraju te,

³⁰ Rašid Ganuši idejni je vođa islamista u Tunisu. Iako je u mlađoj dobi bio naserist odnosno arapski nacionalist, s vremenom je prihvatio islamističke ideje. No i unutar islamizma njegove su ideje o tome što je islamizam pod različitim utjecajima evoluirale. Ganuši je u početku bio pod utjecajem Muslimanskog bratstva, odnosno njegova vođe Hasana El-Bane i njegova ideologa Saida Kutba, po mnogima oca suvremenog džihadizma. No pod utjecajem Alžirca Malika Benabija, Ganuši je odbacio radikalne i ekstremističke ideje, uspješno spajajući ideje islamizma s demokratskom vladavinom zapadnoga tipa i miroljubivim djelovanjem, čime je prednjačio u odnosu na druge islamističke skupine, poput Muslimanskog bratstva, koje su te ideje prihvatile znatno kasnije, ako su ih uopće prihvatile (Tamimi, 2001).

³¹ Ganuši je državu utemeljenu na šerijatu i islamizam odbacio 2016. godine, djelomice i zato da svoju stranku potpuno odvoji od ekstremističkih islamističkih skupina sklonih nasilju, a s kojima su ga mnogi politički protivnici pokušavali povezati. Smatrao je kako u Tunisu treba potpuno odvajati džamije od politike (Ghannouchi, 2016).

kada je potrebno, zamijene vladara mehanizmima koji mogu varirati od jednoga do drugoga demokratskog režima. No svi demokratski modeli imaju zajednički mehanizam demokratskih izbora. Za njega, demokracija uspostavlja princip promjene vlasti putem biračke kutije, jamči određen broj temeljnih sloboda javnosti, poput slobode izražavanja i slobode osnivanja političkih stranaka, te zaštitu neovisnosti sudstva. Demokracija je mehanizam koji jamči suverenost naroda nad vladajućim režimom i ostvaruje određen broj važnih vrijednosti koje štite javnost od nepravde i despotizma. Ganušijev je temeljni interes bio naglasiti potrebu za demokracijom, dokazati njenu kompatibilnost s islamom i analizirati prepreke koje sprječavaju njen uspjeh u arapskoj regiji. No prihvaća da je demokracija ukaljana 'neispunjenim obećanjima' (Tamimi, 2001: 102).

Te je ideje Ganuši izravno suprotstavljao Burgibi i režimu koji je on izgradio. Za Burgibu su islamisti bili „tragovi zastarjeloga vjerskog tradicionalizma“ (nav. u Borowiec, 1998: 43). „Oni su bili prijatna svemu što je on smatrao svetim, njegovu racionalnom humanizmu, jednakosti žena i pozapadnjavanju“ (Hopwood, 1992: 101). Prema Burgibi, Tunis ni pod koju cijenu nije smio pasti pod utjecaj iranskog tipa islama (Murphy, 1999: 64). Islamiste nije zapravo podnosio zbog više razloga. Oni su se opirali njegovoj obuhvatnoj kontroli Tunisa. Oni su bili oprečni francuskom sekularizmu koji je na njega ostavio dubok trag, iako je i Ganuši studirao u Francuskoj. Gajio je i dubok višegodišnji prijezir prema ulemi koja je davnih dana u njegovu sukobu s Ben Jusefom stala na stranu Ben Jusefa. No Burgiba nikada nije pokušao napraviti ono što je Mustafa Kemal Atatürk napravio u Turskoj. Svjestan mobilizacijske snage islama, nikad ga nije izbacio iz javnog diskursa. Dapače, instrumentalizirao je islam u vlastite političke svrhe. Fetvom³² je proglašena uspostavu tuniske republike, a petkom je Burgiba uz veliku pompu išao na molitvu kako bi bio viđen i percipiran kao vjernik (Willis, 2012: 158).

Sve su to ugrožavali islamisti, pogotovo MTI (*Mouvement de la Tendance Islamique* – Pokret islamske tendencije), kako se Ganušijev islamistički pokret s vremenom, počevši javno djelovati, nazvao. S njima se, dakle, trebalo obračunati. U ožujku 1987. Ganuši je bio uhićen pod optužbom da je u džamiji držao propovijed bez dopuštenja. Nedugo zatim i većina je vodstva MTI-a bila uhićena pod optužbom da su pripremali oružani ustanak (Willis, 2012: 165). Još su veća sol na ranu Burgibi bila četiri bombaška napada u kolovozu 1987, na vrhuncu turističke sezone, izvedena u Monastiru, njegovu rodnom mjestu. Burgiba je bio gnjevan,

³² Fetvu, kao zakonsku objavu u islamu, ima pravo proglasiti samo za to obrazovan i ovlašten islamski pravnik (mudžtehid).

smatrajući to osobnom uvredom. Ubrzo je uhićeno još 90 islamista, a borbu protiv njih vodio je ministar unutarnjih poslova Zine el Abidine Ben Ali. Iako sud nije uspio MTI povezati s bombaškim napadima – odgovornost za napade preuzela je organizacija Islamski džihad – članovi MTI-a optuženi su za stvaranje nelegalne organizacije, suradnju sa stranom državom, odnosno Iranom, radi rušenja vlasti. Iako je za svih 90 islamista zatražena smrtna kazna, na smrt je osuđeno sedam islamista. Krajnje nezadovoljan takvim razvojem događaja, Burgiba je zahtijevao od svojeg premijera i ministra unutarnjih poslova da svi optuženi budu osuđeni na smrt. Premijer i ministar unutarnjih poslova to su odbili, smatrajući kako bi to pogoršalo ionako lošu percepciju pravnog sustava u narodu, a moglo bi izazvati i nasilnu reakciju islamista (Murphy, 1999: 76; Willis, 2012: 165).

Početak listopada iste godine Burgiba je izvršio još jednu rotaciju unutar vlade kojom je Ben Ali postao premijer, ali je ostao i ministar unutarnjih poslova, a postao je i glavni tajnik Ustavne socijalističke stranke, te je stekao kontrolu nad vladom, strankom i sigurnosnim aparatom. Ben Ali, Shvaćajući da Burgiba ne može više vladati, da se sve neracionalnije ponaša i da bi njegovo inzistiranje na sukobu s islamistima moglo je dovesti do krvavih nereda pa i građanskog rata, te iz straha da će ga Burgiba smijeniti kao i njegovo prethodnike, Ben Ali je odlučio djelovati. U noći sa 6. na 7. studenoga, u dogovoru sa svojim ministrima, Ben Ali je izveo baršunasti državni udar. Nijedna kap krvi nije prolivena pa se puč obično naziva „promjenom“. Ben Ali se pridržavao slova Ustava. Kako je Burgiba bio doživotni predsjednik, konzilij sedam liječnika proglasio ga je nesposobnim za obnašanje dužnosti. Noć prije išao je na počinak kao predsjednik, a kada se ujutro probudio, to više nije bio (Borowiec, 1998: 3; Murphy, 1999: 77-78, Willis; 2012: 96). Ben Ali je kasnije odredio da predsjednik države ne može biti osoba starija od 70 godina (Hopwood, 1992: 144).

Burgibu je svrgnuo s vlasti čovjek iz sigurnosnog aparata vojske. U Tunisu je vojska bila mala, ali su vojni časnici imali dovoljno visoke mirovine da uglavnom nisu morali tražiti dodatne izvore prihoda (Owen, 2012: 45). Nasuprot mnogima drugim arapskim zemljama, poput Egipta i Alžira, vojska u Tunisu nije sudjelovala u stvaranju države. Na čelu ministarstva obrane uvijek je bio civilni ministar, a od nastanka države 1957. vojsci je bilo zabranjeno političko djelovanje do te mjere da vojnici nisu imali ni pravo glasa na izborima. Aktivne i umirovljene vojne osobe nisu pripadale političkoj eliti. Jednim je dijelom to je bio izraz Burgibina straha koji je proizlazio iz iskustva drugih arapskih država u kojima je vojska igrala vrlo aktivnu ulogu u politici. Drugim je dijelom to proistjecala iz njegova vlastitog iskustva u Tunisu, jer je Burgiba znao da mu vojska „radi o glavi“, što su pokazala i dva neuspješna državna udara 1957. i 1962. u kojima su sudjelovale vojne osobe.

Vojnih osoba nije bilo ni u vladajućoj stranci. Ukratko, postojala je jasna institucionalna odvojenost vojske od politike. Osim toga, vojska je imala i vrlo ograničene prihode. Burgiba se prvenstveno oslanjao na ministarstvo unutarnjih poslova, nacionalnu gardu i žandarmeriju u osiguravanju unutarnjeg reda i mira. Što se tiče zaštite granica, očekivao je da će njegovi zapadni saveznici, pogotovo Francuska, intervenirati ako njegovi veći susjedi, Alžir i Libija, odluče povrijediti tuniske granice (Willis, 2012 86-87). Mnoge je stoga začudilo kada je Burgiba postavio Ben Alija, čovjeka iz vojske, na mjesto ministra unutarnjih poslova, a zatim i na mjesto premijera. Na kraju je Ben Ali, čovjek iz vojske, srušio Burgibu pa su se njegovi strahovi ipak pokazali opravdanima.

No Ben Ali nije djelovao u ime vojske u svrgavanju Burgibe. Generale je kontaktirao tek nekoliko sati nakon što je izvršen udar, i to zato da bi zatražio njihovu potporu *post festum*. Nakon „promjene“, Ben Ali je nastavio Burgibinu politiku prema vojsci, držeći je izvan politike, premda se broj vojnih osoba u političkom životu ipak povećao. Sâm Ben Ali uvijek se u javnosti predstavljao kao civil. Proračun za vojsku malo je povećan u odnosu na Burgibino razdoblje, ali je proračun za policiju od 1987. do 1999. porastao četverostruko. Ben Ali je počeo graditi značajan sigurnosni aparat kojemu je vojska bila mlađi partner. Ipak, najvažnije je obilježje Ben Alijeve vladavine opstanak personaliziranoga sustava vlasti (Willis, 2012: 95-96; 103-104).

2. 3. Druga republika: nastavak personaliziranoga sustava vlasti

Dolaskom na vlast 1987. godine, Ben Ali je postavio tri politička cilja: demokratizacija, nacionalno pomirenje i reforma gospodarstva (Powel i Sadiki, 2010: 107; Sadiki, 2008: 109; Murphy, 1999: 221). Odmah po dolasku na vlast izjavio je sljedeće:

„Naš je narod dostigao razinu odgovornosti i zrelosti koja omogućava svim njegovim elementima da konstruktivno pridonese upravljanju vlastitim poslovima u skladu s republikanskom idejom koja daje puni autoritet institucijama i jamči uvjete za odgovornu demokraciju... Naš je narod dostojan naprednog i institucionaliziranog političkog života koji se temelji na višestranačju i pluralističnosti masovnih organizacija“ (nav. u: Henry, 1997: 186).

I zaista, u početku se činilo da se Tunis pod Ben Alijem kao kormilarem nalazi na putu istinskih demokratskih reformi. Već je tijekom prvih nekoliko mjeseci svoje vladavine ubrzao reforme. U studenom 1987. doneseni su amandmani na kazneni zakon koji su ograničavali policijski pritvor i preventivna uhićenja. U prosincu je formirano posebno Ustavno vijeće koje je trebalo nadgledati provedbu Ustava. Istoga je mjeseca ukinut Državni sigurnosni sud, a zajedno s njim i „izvanredni tribunali“, koji se bavio pitanjima političkih zločina. Istovremeno je ukinuta i funkcija Općega republičkog tužitelja kako bi se ojačala neovisnost sudstva. Zadnjega dana prosinca iste godine 405 islamista dobilo je predsjednička pomilovanja, dok je ukupno pomilovano oko dvije tisuće političkih zatvorenika, a ubrzo je i *Amnesty International* dobio dopuštenje da uspostavi svoj ured u zemlji (Borowiec, 1998: 63-64; Henry, 1997: 187). Reforme su se nastavile pa je u prvih nekoliko mjeseci 1988. opozicijski tisak dobio amnestiju za „grijehe“ počinjene kritikom Burgibina režima, zaposlenici vladinih institucija koji su dobili otkaze zbog sudjelovanja u sindikalnim aktivnostima vraćeni su na posao, a možda je najvažnija reforma bilo donošenje zakona o osnivanju političkih stranaka, čime je politički sustav prestao stvarno, a ne samo nominalno biti jednostranački (Borowiec, 1998: 71; Henry, 1997: 187). Fascinantno je, barem u odnosu na njegovog prethodnika, što tijekom čitave prve godine Ben Alijeve vladavine nije bilo zabrane knjiga, cenzure i drugih oblika pritisaka na tisak, a nije izvršena nijedna smrtna presuda (King, 2009: 170).

Nakon što je u svibnju 1988. donesen *Zakon o političkim strankama*, u rujnu su se predstavnici novih političkih stranaka i sindikata, uključujući islamiste, sastali s Ben Alijevom vladom kako bi sastavili nacrt novoga dokumenta – Nacionalnog pakta – odnosno političkoga dogovora koji je Tunis trebao odvesti na put političke i gospodarske liberalizacije, demokratizacije te pomirenja, sigurnosti i političke stabilnosti (Willis, 2012: 129). Nacionalni pakt potpisan je u studenom 1988. Prema njemu, Tunis je trebao postati demokracija koja se temelji na slobodi i pluralizmu mišljenja, zaštiti ljudskih prava i prava manjina. Svi su Tunižani pozvani da budu građani lojalni državi. Naglašen je islamski i arapski identitet Tunisa, uz poštovanje otvorenosti prema drugim jezicima, kulturama i civilizacijama (Borowiec, 1998: 74). Iako je time do određene mjere odbačen Burgibin sekularizam, naglasak na islamskom identitetu trebao je u očima građana pomiriti islam s modernom tuniskom državom. Nadalje, Nacionalni pakt naglašavao je odvojenost religije i politike, čime je odbačen koncept države utemeljene na šerijatskom pravu. Nacionalni pakt eksplicitno je definirao i ulogu vojske u novome političkom sustavu. Vojska je bila podređena civilnoj upravi i morala je ostati politički neutralna (Murphy, 1999: 174-175). Iako je istaknuta odvojenost religije i politike, nije potpuno odbačena ideja o legalizaciji islamističkih stranaka, posebice Ganušijeva MTI-a. No

tvrdolinijaši unutar Ben Alijeve vlade, posebice ministar unutarnjih poslova, snažno su se protivili toj ideji pod utjecajem događaja u susjednome Alžiru (Zartman, 1997: 214).

Početna predanost Ben Alija reformama vidljiva je bila i u promjeni naziva iz Ustavne socijalističke stranke u Demokratski ustavni zbor (*Rassemblement Constitutionnel Démocratique* – RCD). Iz novoga je naziva stranke izbačen „socijalizam“, u skladu s novim gospodarskim smjerom kojim Tunis trebao krenuti, dok je u nazivu ostao „ustav“, što je bilo u skladu s novijom političkom povijesti Tunisa (Borowiec, 1998: 72; Murphy, 1999: 170).

Usporedno s promjenom naziva PDS-a u RCD, i Ganušijev MIT je promijenio ime. Želeći registrirati svoj politički pokret koji je imao religijski naziv, MIT se nazvao *Ennahda* (*Hizb al-Nahda* – Stranka preporoda) zbog zabrane režima da bilo koja stranka monopolizira islam, ali i druge religijske, etničke i regionalne identitete (Tamimi, 2001: 105; Esposito, nav. u: Jebnoun, 2014a: 10). Rašid Ganuši je u početku pozdravio promjene, surađivao je i prihvaćao neka ograničenja Ben Alijeva režima, očekujući da će se demokratska transformacija nastaviti. Želeći ostati u dobrim odnosima s Ben Alijem, Ganuši je odustao od nekih sekularnih promjena iz Burgibina vremena, poput *Zakona o osobnom statusu* koji je, između ostaloga, dao značajna prava ženama (Murphy, 1999: 176; Willis, 2012: 166).

No pravi lakmus-papir Ben Alijeve istinske posvećenosti demokratskim reformama bili su parlamentarni i predsjednički izbori. Jedan od prvih indikatora budućih događaja bilo je odbijanje Ben Alijevog režima svake pomisli o prijevremenim izborima. Kako je na jednoj konferenciji za novinare Hedi Bakuš, novi premijer Tunisa, sročio: „Glasovanje će se održati nakon što istekne mandat trenutnom zakonodavcu“ (nav. u: Borowiec, 1998: 62). To je zapravo značilo da se izbori neće održati prije 1991. (Alexander, 2010: 55).

Ustav je također doživio reformu. Novi Ustav iz 1988, koji je bio jedan od prvih pokazatelja Ben Alijeve orijentacije k liberalizaciji i demokratizaciji, nazvan je „Ustavom promjene“ (Martínez Fuentes, 2010: 523). No nije riječ o zaista novom Ustavu, a neće ih biti ni ubuduće. Svi tuniski ustavi do 2008. zapravo su nastali donošenjem amandmana na izvorni Ustav iz 1959. (Marx, 2010). „Ustav promjene“ uveo je nekoliko važnih novina u tuniski politički sustav. Prvo, ukinuta je mogućnost da predsjednik Tunisom vlada doživotno jer je predsjednik mogao obnašati najviše dva uzastopna petogodišnja mandata. Kako bi se ipak na neki način očuvala moć predsjednika, odnosno Ben Alija, amandmanima je povećana životna dob do koje se kandidat može natjecati za predsjednika sa 70 na 75 godina (Marx, 2010: 485).

Novi *Zakon o političkim strankama* donio je značajne promjene u tuniski stranački sustav. Njime je omogućena legalizacija pet novih političkih stranaka: Stranke narodnog jedinstva (*Parti de l'Unité Populaire* – PUP), Socijalističke stranke za napredak (*Parti Social pour le*

Progrès – PSP), Socijalističkog zbora za napredak (*Rassemblement Socialiste Progressiste* – RSP), Demokratskog saveza unionista (*Union Democratique Unioniste* – UDU), Komunističke partije Tunisa (*Parti Communiste Tunisien* – PCT), koja se kasnije preimenovala u Pokret obnove (*Mouvement de la Rénovation* – na arapskom *Etaaddid*) te, na kraju, u Pokret socijalističkih demokrata (*Mouvement des Démocrates Socialistes* – MDS). Dvije stranke nisu legalizirane: Tuniska radnička komunistička partija (*Parti communiste des ouvriers tunisiens* – PCOT) i Ganušijeva *Ennahda*. Unatoč tome što se *Ennahda* pokušala prilagoditi novome zakonu promjenom imena, koji je stipulirao zabranu stvaranja ili reorganizacije političkih stranaka koje predstavljaju religijske, etničke i regionalne interese, ipak nije legalizirana (Martínez Fuentes, 2010: 524-525). No to nije spriječilo islamiste da se na sljedećim izborima natječu kao neovisni kandidati (Murphy, 1999). Sve legalizirane opozicijske političke stranke, osim *Ennahde*, zapravo su proistekle iz Burgibina *Neo-Destoura*, to jest nisu proizašle iz različitih rascjepa u tuniskom društvu nego iz osobnih nesuglasica članova stranke međusobno ili s Burgibom (Haugbølle i Cavatorta, 2011: 330). To je značilo da su sve stranke nudile vrlo sličnu ideologiju, najčešće različite varijante socijalizma, koje nisu bile prava alternativa Ben Aliju i njegovoj stranci (Haugbølle i Cavatorta, 2011: 330). Ujedno, sve su navedene stranke „dijelile antiislamski, centralistički i prourbani identitet“ (Martínez Fuentes, 2010: 526).

Iako je Ben Alijev režim prvotno odbio ranije izbore, donošenje Nacionalnog pakta, amandmana na Ustav i *Zakona o strankama* označilo je zapravo predizborno vrijeme u koje je Tunis ušao. Opozicija je konstantno vršila pritisak na Ben Alija zahtijevajući da dokaže privrženost demokratskim reformama koje je počeo. Od njega se tražilo da što prije dopusti izbore. Opozicija je zahtijevala i da „olabavi“ *Zakon o izborima*, ali i druge zakone koji su regulirali buduće izbore, koji je stvorio većinski izborni sustav. Takav je sustav išao u korist Ben Aliju i RCD-u, koji je imao stranačku infrastrukturu na nacionalnoj razini za razliku od ostalih stranaka. Naime, izborni sustav je omogućavao stranci koja dobije relativnu većinu glasova u izbornoj jedinici da dobije sve mandate u njoj. To je značilo da sve druge stranke imaju minimalne šanse osvojiti makar jedan mandat u Narodnoj skupštini. U predsjedničkim izborima svaki je kandidat, prema *Zakonu o izborima*, trebao dobiti podršku najmanje 33 zastupnika za nominaciju, pa je to bio novi izvor problema. Opozicijske stranke tražile su i lakši pristup medijima kako bi bile koliko-toliko kompetitivne na izborima. *Ennahda* je vršila pritisak na Ben Alija da dopusti njezinu legalizaciju budući da je zadovoljavala sve uvjete *Zakona o političkim strankama*. Islamisti su odbacivali sve oblike nasilja i isticali kako su potpuno predani demokratskom procesu. Ben Ali je u takvoj konstelaciji snaga morao misliti i

na „jastrebove“ unutar RCD-a koji su se protivili legalizaciji *Ennahde*, imajući u vidu događaje u susjednom Alžiru.

Kako bi zadovoljio sve interese u novoj političkoj igri, Ben Ali je najprije odgodio izbore na travanj 1989. Zatim je dopustio manje „kozmetičke“ preinake *Zakona o strankama*, koji je ipak ostao vrlo restriktivan. Znajući da to neće zadovoljiti opozicijske stranke, uključujući islamiste, Ben Ali im je predložio da se kandidiraju na RCD-ovim listama. Obećano im je da će RCD platiti troškove njihovih kampanja, dok će stranke podijeliti mandate u Narodnoj skupštini prema izbornoj formuli koja će se tek utvrditi. *Ennahdi* nije dopuštena legalizacija, ali je islamistima obećano da će do toga doći ako doista prihvate umjerene ideološke stavove i oblikuju jasan stranački program koji do tada nisu imali. *Ennahdi* je omogućeno da se njezini kandidati natječu kao neovisni. Tako islamisti nisu potpuno bili isključeni iz izbornog procesa. Sve opozicijske stranke, uključujući islamiste, prihvatile su nova pravila igre, osim MDS-a, odnosno njegova glavnog tajnika Ahmeda Mestirija, koji je smatran budućim predsjedničkim kandidatom s ozbiljnim izgledima za uspjeh, a koji je novi sustav smatrao izigravanjem demokracije. Tako je ideja o zajedničkim listama propala. Izbori koji su uslijedili ukazali su na slabost i nejedinstvo opozicije te na činjenicu da je *Ennahda* zapravo najjači opozicijski akter u Tunisu (Alexander, 2010: 55-58).

Na izborima za Narodnu skupštinu 1989. RCD je osvojio sve mandate (141). Na taj su način sve stranke isključene iz predsjedničkih izbora jer nisu mogle dobiti potporu parlamentarnih stranaka za svoje kandidate. Ben Ali je pobijedio s 99,2 posto glasova birača. Izbori su se pokazali kao potpun promašaj onoga što je Ben Alijev režim najavljivao, a to je odmak od Burgibe i njegove političke vladavine (Martínez Fuentes, 2010: 526). Nakon tih „neugodnih“ izbora Ben Alijev režim ipak je promijenio izborna pravila kako bi opoziciji jamčio barem 20 posto mandata u Narodnoj skupštini (King, 2009: 174). Kako su i rezultati sljedećih parlamentarnih i predsjedničkih izbora biti vrlo slični, Sadiki (2002: 129) i Willis (2012: 132) su zaključili kako je stranački sustav u Tunisu postao sustav s hegemonijskom strankom. No izbori su pokazali kako su islamisti, odnosno *Ennahda*, osvojili od 13 do 25 posto glasova (King, 2009: 174; Sadiki, 2002: 125, Ghannouchi, 2016). Ganuši smatra da je taj postotak bio i viši, oko 30 posto u nekim urbanim sredinama, te da su rezultati izbora na nacionalnoj razini bili krivotvoreni (Ghannouchi u: Jebnoun, 2014a: 13; Ghannouchi, 2016). Ganuši je zaključio „da je Ben Ali bio inteligentan, on bi danas bio heroj Tunisa. Samo je trebao osvojiti manje od 70 posto svih glasova“ (nav. u: Sadiki, 2002: 130).

Uspjeh islamista zabrinuo je Ben Alija, a posebno „jastrebove“ u RCD-u, te je izbio otvoren sukoba režima i islamističke, ali i drugih oblika opozicije u Tunisu, uključujući vojsku. Povod

sukobu s *Ennahdom* bio je napad na ured RCD-a u gradu Tunisu u veljači 1991. Ben Alijev režim taj je napad iskoristio za sukob s islamistima koji je doveo do njihova gotovo potpunog uništenja u Tunisu. Ben Ali, svjestan događaja u susjednom Alžiru, naredio je represivnom aparatu napad na islamiste (Masri, 2017: 28). *Ennahdu* se dovodilo i u vezu s Iranom, odnosno tvrdilo se da ga, barem djelomično, financira Iran. Pokušalo se dokazati da je sredinom 1991. *Ennahda* pokušala organizirati atentat na Ben Alija kupovanjem ručnoga protuavionskog raketnog sustava *Stinger* iz Afganistana preko Alžira (Zartman, 1997: 2011).

To je zbiljo unatoč tome što je *Ennahda* konstantno odbijala uporabu svakog oblika političkog nasilja, posebice terorizam, za ostvarivanje političkih ciljeva, uvjerljivo dokazujući da nema militantno krilo i dokazujući predanost demokratskom procesu (Entelis, 1997: 47, Ghannouchi u: Jebnoun, 2014a: 34; Ghannouchi, 2016). Dapače, Ganuši je smatrao kako je svaki oblik autokracije osuđen na propast. Nadalje, on je smatrao i kako je svaka vrsta ekstremizma, bilo sekularnoga bilo islamističkog, štetna. Smatrao je da drugi (ekstremni) islamisti koji odbijaju demokraciju kao nešto strano što nameće Zapad nemaju pravo, jer zapravo ne poznaju istinsku povijest islama, kao što nemaju pravo ni sekularni ekstremisti koji nameću sekularizam ne vodeći računa o vrijednostima tuniskoga društva. Za njega demokracija ne predstavlja suverenost Boga, jer se Bog ne miješa tek tako u poslove ljudi. Postoje dva lica tuniskoga društva: sekularno, koje prevladava u urbanim središtima na obali, i duboko religijsko, koje prevladava u ruralnim dijelovima unutrašnjosti. Nametanje sekularizma, odnosno čak i laičnosti, budući da neki autori smatraju da Ganuši pod sekularizmom misli na laičnost kao ostavštinu francuske kolonijalne vlasti, nije bilo primjereno Tunisu. Možda se onda primjerenije ugledati na Veliku Britaniju kao poželjniji model u kojoj je kraljica i poglavar države i poglavar crkve, a društvo nije „očišćeno“ od religijskih vrijednosti (Tamimi, 2001; Jawad, 2013; Ghannouchi u: Jebnoun, 2014a).

Takvi Ganušijevi stavovi nisu imali dobar odjek u Ben Alijevu režimu. Ben Ali, jednako kao i Burgiba prije njega, vjerovao je u nešto sasvim suprotno. Cilj njegova režima ipak je bilo stvaranje „novih“ Tunižana predanih zapadnim vrijednostima i sekularnosti (Entelis, 1997: 47). K tome, Ben Ali nije bio uvjeren u predanost islamista demokratskim vrijednostima (Alexander, 2010: 56).

Rezultat međudnosa Bena Alievog režima i *Ennahde* bio je poguban za islamiste. Režim se ubrzo okrenuo starim taktikama iz Burgibina razdoblja koje su uključivale proizvoljna uhićenja i mučenje. Rašid Ganuši izbjegao je takvu sudbinu jer je pravovremeno napustio Tunis prvo bježeći u Alžir, a zatim u Veliku Britaniju gdje je ostao sve do pada Ben Alia 2011. Već je 1992. oko 300 članova *Ennahde* završilo na suđenju, neki pod optužbama da su pripremali

atentat na Ben Alija, a neki da su pripremali državni udar. Većina lidera stranke osuđeno je na doživotne zatvorske kazne. I Ganuši je osuđen u odsutnosti. Čak je 48 članova stranke dobilo smrtne presude. Kako je islamistička „prijetnja“ postala i prijetnjom nacionalnoj sigurnosti 1990-ih, oko 20.000 članova *Ennahde* osuđeno je zbog političkog djelovanja. Mnogi su islamisti u tom razdoblju uspjeli pobjeći u susjedni Alžir. No zbog krvavih događaja u Alžiru prozapadne tuniske elite objeručke su pozdravile tvrd stav Ben Alijeva režima prema islamistima, ne samo u strahu od nasilja, nego i zato što su u islamistima vidjele veliku prijetnju svome zapadnom sekularnom stilu života koji je naslijeđen iz Burgibina doba (Masri, 2017: 27-28). Ben Alijev režim dobio je podršku, čak i financijsku, Zapada zbog obračuna s islamistima, također pod utjecajem događaja u Alžiru (Anderson, 1997: 138). „Uništenje“ islamista u Tunisu bilo je u Tunisu mnogo bezbolnije za režim nego u Alžiru (Willis, 2012: 175-177).

Iako je Ben Ali došao iz vojnog miljea, njegov odnos s vojnim snagama nije bio jednostavan. U početku se činilo da će ojačati ulogu vojske u odnosu na Burgibino razdoblje. Već do 1990. ulaganja u tuniske vojne snage, prema nekim izvorima, prelazila su pet posto BDP-a. Do 1992. taj je postotak pao na 3,3 posto BDP-a, iako je u odnosu na Alžir, gdje su izdaci za vojsku iznosili 2,7 posto BDP-a, još uvijek bio visok (Waterbury, 1997: 146-147). Promjene u kabinetu u početku vladavine Ben Alija značile su sve veći upliv vojnih osoba, kao i njegovih kolega iz Ministarstva unutarnjih poslova, na vladu i civilnu politiku općenito. Cilj njegove politike nije zapravo bio jačanje vojske nego akomodiranje njezinih eventualnih političkih pretenzija. Na čelu vojnih snaga ostao je Ben Ali, dok je u početku njegove vladavine položaj ministra obrane ukinut da bi kasnije opet bio uspostavljen, a na čelo je postavljen njegov blizak suradnik. Upliv vojnih osoba na RCD i civilnu politiku više je izražavao pokušaj Ben Alija da kontrolira sâmu stranku uz pomoć ljudi koji su mu bili skloni umjesto starih Burgibinih elita, nego pokušaj stvaranja vojnog režima (Murphy, 2009: 184-186). Ben Ali tijekom svoje vojne karijere nije zapovijedao nekom vojnom jedinicom, a nikad nije sudjelovao ni na sastancima najviših vojnih časnika. Iako je već na početku svoje vladavine, 23. studenoga 1987, uspostavio Vijeće za nacionalnu sigurnost koje je trebalo prikupljati i analizirati podatke kao temelj oblikovanja unutarnje, vanjske i sigurnosne politike, Vijeće nikad nije dobilo značajnije ovlasti u oblikovanju i provedbi tih politika jer se Ben Ali više oslanjao na Ministarstvo unutarnjih poslova.

Ben Ali je ulazio i u otvorene sukobe s vojskom. Tako je 1991. oko 300 časnika uhićeno pod optužbom da surađuju s *Ennahdom* u pripremi vojnog udara. Mnoge su vojne jedinice, za koje bi posumnjao da mu rade o glavi, slane na granicu s Alžirom kako bi spriječile prelijevanje nasilja u Tunis. Ubrzo je uloga vojnih snaga bila svedena na čuvanje granice s Alžirom. Cilj te

nove uloge vojske zapravo je bilo iscrpljivanje ljudstva i trošenje vojne opreme (Jebnoun, 2014b: 301-303). Kako se s vremenom smanjilo ulaganje u vojsku – do 2006. palo je na 1,4 posto BDP-a, jer je Ben Ali sve više novca ulagao u izgradnju sigurnosnog aparata vezanog za Ministarstvo unutarnjih poslova – vojna je tehnologija sve više zastarijevala. To je kulminiralo padom staroga vojnog helikoptera 30. travnja 2002. u kojem je poginuo praktički cijeli najviši zbor časnika u državi, uključujući glavnoga zapovjednika vojske. Ta nesreća nikada nije potpuno razjašnjena, jer je Ben Ali naredio da se izvješće o istrazi klasificira oznakom tajnosti. Nakon tog događaja, viši su časnici preferirali korištenje osobnih automobila za službena putovanja kako bi izbjegli let u „letećim mrtvačkim sanducima“ (Jebnoun, 2014b: 302-303; Kaboub, 2013: 1350003-6).

Zbog slabe financijske potpore, vojne su snage ostale brojčano male sa samo oko 30.000 vojnika. Do 2010. godine, kada je u Tunisu počela Revolucija jasmina, a time i Arapsko proljeće diljem Bliskoga istoka i Sjeverne Afrike, izdaci za vojnu nabavu iznosili su samo oko 70 milijuna dolara, najmanje u cijelome arapskom svijetu. U tuniskoj vojsci nije bilo unutarnjih podjela, jer je većina časničkog kadra potjecala s područja obalnog Sahela, a ostali su regrutirani iz svih dijelova zemlje, što je vojsku činilo vrlo homogenom i vrlo profesionalnom u arapskom svijetu. I dok tuniska vojska nije bila iznutra podijeljena, glavni konkurent kojega je stvorio Ben Ali bile su mnogo veće i obilnije financirane snage pod Ministarstvom unutarnjih poslova, koje je činilo oko 49.000 ljudi i oko 30.000 doušnika. Od 49.000 vojnika, oko 12.000 činilo je Nacionalnu gardu, paravojnu organizaciju koja je bila temelj Ben Alijevog sigurnosnog aparata (Barany, 2016: 136-137). Policija je u vrijeme Ben Alija postala oko tri puta brojnija nego u vrijeme Burgibe³³ i bila je gotovo sveprisutna, djelujući ne samo u Tunisu nego i u Francuskoj. To je išlo tako daleko da su mnogi Tunižani bili duboko uvjereni u to da im se prisluškuju telefoni (Henry, 1997: 188). Sadiki (2008: 123) navodi riječi jednoga sveučilišnog profesora da se Tunis pod Ben Alijem pretvorio u „*un commissariat*“ ili u „policijsku postaju“. Režim je to dobrim dijelom opravdavao općim strahom od islamističke prijetnje, što ni ne čudi ako se uzmu u obzir krvavi događaji u susjednom Alžiru.

³³ Dvije su policijske postrojbe bile osnovane odmah po osamostaljenju Tunisa – Nacionalna garda, odnosno žandarmerija, i Nacionalna policija (*Sûreté Nationale*) – pod zapovjedništvom Ministarstva unutarnjih poslova. Najvažnija uloga Nacionalne garde bilo je održavanje sigurnosti (posebno protupobunjeničko djelovanje), ali je imala i obveze da patrolira državnim autocestama i bude snaga za brzi odgovor. Nacionalna policija bila je pak zadužena za održavanje javnog reda i mira. Do sredine 1980-ih obje su se jedinice našle pod izravnom kontrolom Ben Alija, koji je u to doba bio upravitelj Nacionalne policije. On nije kontrolirao samo te dvije glavne policijske postrojbe, nego i dvije manje pomoćne jedinice koje su bile zadužene za kontrolu masa i nereda te za prikupljanje obavještajnih podataka (Waltz, 1997: 78).

Temelj Ben Alijeve vladavine zapravo je bio RCD, dok je središnju ulogu u političkom sustavu i životu Tunisa imao sâm Ben Ali. Iako su u početku stranka i državne institucije bile odvojene, što je trebalo pokazati jasan odmak od Burgibina razdoblja, od 1993. država i stranka opet su se počele stapati. No sada je primijenjen drugačiji model u kojemu je predsjednička palača kontrolirala vladu, a vlada RCD. Na stranačkim kongresima s godinama je bilo sve manje rasprava dok RCD nije sveden na sredstvo mobiliziranja naroda kroz međuodnos s političkim elitama na lokalnoj razini i s lokalnim udrugama (Willis, 2012: 133). Ben Ali je već drugi dan nakon preuzimanja vlasti preuzeo i mjesto predsjedavajućeg u Političkom uredu tadašnjeg PDS-a smanjivši broj njegovih članova s 20 na 12. Samo su četiri člana bila iz prethodne garniture. Ubrzo je članstvo svedeno na šest osoba, uglavnom njegovih bliskih suradnika iz vojske i policije. Kako bi učvrstio vlast nad strankom, povećan je broj članova najvećeg tijela stranke, Središnjeg odbora, s 90 na 200 osoba, pri čemu su 125 izravno postavljali Ben Ali ili Politički ured. Cilj mu je bio i pomladiti stranku novim tehnokratskim kadrovima. Sve je nove članove stranke sam odobravao (Murphy, 1999: 169-171).

Središnje mjesto Ben Alija u političkom sustavu Druge Republike postajalo je sve očitijim. Predsjednički izbori, na kojima je sudjelovao uglavnom samo jedan kandidat, počeli su se održavati istoga dana kao parlamentarni kako bi se zasjenilo njihovo značenje.³⁴ Diljem zemlje pojavljivati su se golemi Ben Alijevi plakati, a njegove dnevne političke aktivnosti stalno su pratili novinari. Vrlo brzo Ben Alijeva vladavina počela je sve više sličiti Burgibinoj (Willis, 2012: 133). Paralelno s time, iz javne je sfere brisan svaki trag Habiba Burgibe, od njegovih kipova do promjena naziva ulica i parkova koji su nosili njegovo ime (Masri, 2017: 29). Ben Alijev režim ubrzo je postao centraliziraniji i personaliziraniji od Burgibinog. Dok je Burgiba kontrolirao kabinet čestom rotacijom ministara u kojima su sudjelovale važnije političke ličnosti, u Ben Alijevim kabinetima nije bilo značajnije i neovisne političke osobe, jer je vrbovao ministre i premijere iz tehnokratskog osoblja, ljude koji nisu imali potporu ni u stranci ni u narodu, pa su gotovo posve ovisili o njemu (Alexander, 2010: 66; Masri, 2017: 30).

Ostale političke stranke nisu bile stvarna prijetnja hegemonijskom položaju RCD-u. Režim se protiv opozicijskih stranaka borio represijom i kooptacijom. Same su opozicijske stranke bile razjedinjene i međusobno i unutar sebe, što je onemogućavalo opoziciju da učinkovito djeluje protiv Ben Alijeva režima, ali je i sekularnim strankama iznimno otežavalo suradnju s

³⁴ Parlamentarni i predsjednički izbori u Tunisu održavali su se istovremeno, svakih pet godina. Njima je upravljalo Ministarstvo unutarnjih poslova, strani promatrači nisu bili dopušteni, a točan datum izbora bio bi uvijek obznanjen tek koji tjedan prije održavanja izbora kako bi se kampanje eventualnih opozicijskih predsjedničkih kandidata i stranaka svele na minimum (Owen, 2012: 76-77).

Ennahdom. Kako su gotovo sve sekularne opozicijske stranke zbog osobnih nesuglasica proizašle iz PDS-a, te su nesuglasice među stranačkim vođama različitih stranaka, ali i unutar stranaka, opstajale. Iako su tijekom Ben Alijeve vladavine nastale neke nove političke stranke, sve su one nudile neku vrstu socijalističke ideologije te nisu mogle parirati vladajućem RCD-u. Naposljetku, većina sekularnih strankaka podržala je odluku vlasti da ne legalizira *Ennahdu*, a nakon parlamentarnih izbora 1989. u kojima su *Ennahdini* neovisni kandidati ostvarili značajan uspjeh, te početka islamističkog nasilja u Alžiru 1990-ih, većina je sekularnih stranaka dala podršku Ben Aliju u obračunu s *Ennahdom* u strahu od prelijevanja islamističkog nasilja u Tunis (Haugbølle i Cavatorta, 2011: 326; 330; 334-335).

Ni sindikati nisu prošli mnogo bolje, pogotovo UGTT kao najveći i najjači sindikat u zemlji. UGTT se još u Burgibino vrijeme počeo suprotstavljati uvođenju liberalnijih gospodarskih politika. Kako je liberalizacija u vrijeme Ben Alijeve vladavine uznapredovala, Ben Ali je trebao podršku najvećega i najjačeg sindikata kojega je režim rehabilitirao nakon što ga je Burgiba prethodno desetkovao. Povratak na političku i sindikalnu scenu UGTT je skupo platio. Vodstvo sindikata praktično je postavljala vlast. Sve štrajkove koje je sindikat pokušao pokrenuti morao je odobriti glavni tajnik UGTT-a kojeg je postavila vlast. Štrajkovi nisu bili dopušteni ni na jednom radnome mjestu, a režim je trebalo obavijestiti o štrajku deset dana prije njegova početka. UGTT je tako bio potpuno kooptiran u režim. Do 1992. glavni je tajnik sindikata davao punu podršku Ben Alijevim politikama gospodarske liberalizacije, više-manje ne ispunjavajući temeljnu ulogu sindikata, a to je zaštita radnika i seljaka. Vodstvo sindikata podržalo je i politički projekt novoga režima pa je UGTT pozivao radnike da na svim predsjedničkim izborima glasuju za Ben Alija (King, 2009: 171-174).

Pred parlamentarne i predsjedničke izbore izborni zakon i Ustav često su mijenjani kako bi se osigurao opstanak predsjednika i režima. Nakon 1988. Ustav je mijenjan četiri puta. Amandmanima na Ustav 1995. kodificirane su ovlasti Ustavnoga suda, a amandmanima na Ustav 1997. definirana je uloga političkih stranaka. Najvažnija promjena Ustava zbila se u lipnju 2002. kada su prvi put u povijesti Tunisa doneseni ustavni amandmani koji su prethodno bili prihvaćeni na referendumu. U sklopu svoga novog političkog projekta „Republike sutrašnjice“, na referendumu su prihvaćeni amandmani na 39 od 78 članaka Ustava. Najvažnija promjena koju su ti amandmani donijeli bilo je jačanje uloge predsjednika države. Ukinuto je ograničenje broja uzastopnih mandata predsjednika koje je bilo ozakonjeno ustavnim amandmanima 1988. Gornja dobna granica za kandidaturu za predsjednika pomaknuta je sa 70 na 75 godina. Uveden je gornji dom parlamenta – Dom vijećnika. Posljednju promjenu za vrijeme Ben Alija Ustav je doživio 2008. Njome je vođama opozicije omogućeno da se natječu

na predsjedničkim izborima 2009, bez potpisa izabranih dužnosnika, pod uvjetom da ih je na čelo stranke izabrao stranački kongres i da se na tom mjestu nalaze najmanje dvije uzastopne godine. No i ti su amandmani išli u korist Ben Alija, jer su tom odredbom neki ozbiljniji kandidati ispali iz predsjedničke utrke, bilo zato što su se odrekli mjesta predsjednika stranke bilo zato što stranka nije na vrijeme održala unutarstranačke izbore (Marx, 2010: 485).

I izborni je zakon često mijenjan, i to uglavnom uoči izbora. Uoči parlamentarnih izbora 1994. amandmanima na izborni zakon uveden je premijski izborni sustav³⁵ koji je omogućio stranci koja osvoji relativnu većinu glasova da dobije 75 posto mandata, dok bi ostale stranke podijelile 25 posto mandata razmjerno osvojenim glasovima. Broj zastupnika povećan je sa 144 na 163 kako bi novih 19 mandata opozicijske stranke „podijelile“ među sobom. No time nije bio riješen nedostatak kompetitivnosti na predsjedničkim izborima. Uoči sljedećih izbora 1999. novi Ustavni zakon trebao je riješiti taj problem. Prema njemu, najviši dužnosnici opozicijskih političkih stranaka mogli su se kandidirati na predsjedničkim izborima pod uvjetom da su držali svoju funkciju, poput predsjednika stranke, najmanje pet uzastopnih godina i da njihova stranka ima makar jednog zastupnika u Narodnoj skupštini. Samo su dvojica predsjednika stranaka zadovoljavali te uvjete, a radilo se o kooptiranim opozicijskim čelnicima. Ostale su stranke odlučile podržati Ben Alija i na tim izborima. Istovremeno su doneseni novi amandmani na izborni zakon koji su bili puke „kozmetičke korekcije“. Njima je povećan broj zastupnika u Narodnoj skupštini, pri čemu je 148 mjesta bilo rezervirano za stranku koja osvoji većinu glasova, a 38 mandata bi razmjerno broju glasova podijelile opozicijske stranke.

Izborni zakon doživio je promjene i pred izbore 2004. Opet je povećan broj zastupnika na 189, a mandati su se dijelili prema omjeru 75 naprama 25 posto između pobjedničke i gubitničkih stranaka. Promjena izbornog zakona pred predsjedničke izbore 2004. malo je „olabavila“ uvjete kandidature pa je kandidatima bilo dovoljno da budu na najvišem položaju u stranci pet uzastopnih godina. Izborni zakon mijenjan je i pred parlamentarne izbore 2009, ali je opet samo povećan broj zastupnika u Narodnoj skupštini. Tada je za stranku koja dobije relativnu većinu glasova bio rezerviran 161 mandat, a opozicijskim strankama ostavljena su 53 mandata. Zbog promjena Ustava prvi je put Ben Ali imao tri protukandidata (Martínez Fuentes, 2010: 526-531). No to nije značajnije utjecalo na rezultate izbora. RCD je, osim na izborima 1989. godine, redovito osvajao tih 75 posto mandata, dok se opozicija morala zadovoljiti s onime što je ostalo. RCD se ponosio kvotom od 25 posto žena koje su bile njegove zastupnice, a povećanjem broja zastupnika u Narodnoj skupštini, povećavao se i broj žena u njoj. Na

³⁵ Više o premijskom izbornom sustavu u: Kasapović, 2003: 307-309.

predsjedničkim izborima 1994. Ben Ali je dobio 99,2 posto, 1999. godine 99,4 posto, 2004. godine 99,4 posto i 2009. „samo“ 89,62 posto glasova (Entelis, 2008: 19; Martínez Fuentes, 2010: 526-531).

Nakon izbora 2004. opozicijske stranke počele su koordinirati djelovanje. Kolektiv 18. listopada (*October 18 Collectif*) bio je savez nekoliko političkih stranaka, uključujući *Ennahdu*, nastao 2005. kako bi se organizirano suprotstavio Ben Alijevu režimu. Nastao je iz pokušaja nekolicine stranaka da organiziraju djelomičan bojkot parlamentarnih i predsjedničkih izbora 2004. Taj je novi moment u tuniskoj politici pokazao strankama da moraju nadići ideološke razlike kako bi se učinkovitije suprotstavile režimu. Savez je 2005. objavio publikaciju „Naš put prema demokraciji“ u kojoj su se sve uključene stranke pozivale na poštovanje demokratskih načela. Rašid Ganuši je u intervjuu za *Financial Times* ustvrdio kako savez nije samo kratkotrajna koalicija stranaka nego istinska snaga društvene i političke promjene u Tunisu. Savez je pokazao i da je moguć dijalog islamističkih i sekularnih stranaka, iako ideološke podjele nisu potpuno nestale, što je ograničavalo njegovu učinkovitost. Kolektiv 18. listopada pozvao je i na bojkot parlamentarnih i predsjedničkih izbora 2009. (Haugbølle i Cavatorta, 2011: 336-339).

Ben Alijev režim počeo je liberalizaciju gospodarstva, zapravo nastavio je tu politiku *ancien régimea*, odmah poslije rušenja Burgibe. Razvijene su dvije „petoljetke“, odnosno dvije petogodišnje strategije gospodarskog razvoja: prva od 1987. do 1992. i druga od 1992. do 1996. Cilj prve bilo je postizanje makroekonomske stabilnosti, prvenstveno strukturna liberalizacija javnog sektora i reforma javnih financija i trgovine, dok je cilj druge bilo stvaranje pravnog okvira koji će privući strane investicije, ubrzati liberalizaciju gospodarstva i čvrsto se povezati s europskim gospodarskim prostorom. Tijekom tih dviju „petoljetki“ tunisko gospodarstvo trebalo je potpuno transformirati u slobodno tržišno gospodarstvo. S tim je ciljevima na umu 1988. Tunis potpisao novi *stand-by* aranžman s MMF-om, produžujući za tri godine aranžman potpisan 1986. Nove su reforme trebale značajno povećati broj novih radnih mjesta. Dvije godine poslije, u travnju 1990, Tunis je pristupio i GATT-u. No ciljevi strukturnih reformi nisu potpuno ostvareni pa se službena nezaposlenost uporno zadržavala na 15 posto (Murphy, 1999: 103-104; 113; 126; 127).

Ben Ali je 1995. potpisao Sporazum o pridruživanju s Europskom unijom. Tunis je postao prva arapska zemlja koja je potpisala takav sporazum, a time i jedan od najvećih primatelja tehničke i financijske pomoći Europske unije. Unatoč tome i nasuprot Maroku, Tunis nije pretendirao na članstvo u Europskoj uniji, nego je želio status „povlaštene države“ radi

financijske koristi.³⁶ Unija je Tunisu postala najvažnija trgovačka i vanjskopolitička partnerica.³⁷ Sporazum o pridruživanju ipak je institucionalno utjecao na Tunis jer je Unija inzistirala na demokratskim reformama. „Republika sutrašnjice“, politički projekt Ben Alija iz 2002, trebao je ostvariti postupnu i održivu demokratizaciju Tunisa. Počela se graditi amandmanima na Ustav 2002. i kasnijim amandmanima. Iako su ti amandmani jamčili ljudska prava, uspostavili drugi dom parlamenta koji je trebao održavati ravnotežu između raznih stupova vlasti, uveli u donji dom institut zastupničkih pitanja Vladi radi povećanja odgovornosti izvršne vlasti, proklamirali predanost vladavini prava i ustavnosti, osnovali Ustavni sud – sve su to bile institucionalne novine – drugi su amandmani na Ustav, ali i na izborni zakon značajno povećali izvršne ovlasti predsjednika te su demokratske reforme poprimile „fasadnu“ prirodu i tebare su služiti formalnom udovoljavanju demokratskim standardima koje je Unija nametala Deklaracijom iz Barcelone.³⁸ Nove su institucionalne promjene povećale i prava žena, jer se proklamiralo kako su u „Republici sutrašnjice“ žene „partneri“. Povećanje prava žena može se pripisati i želji Ben Alija da ga na mjestu predsjednika naslijedi druga supruga i prva dama Leila Ben Ali. Na kraju se pokazalo kako su u dva skupa reformi koje je Sporazum o pridruživanju nametao – političkome i gospodarskom – provedene samo gospodarske reforme, i to u ograničenom opsegu, ostavljajući „Republiku sutrašnjice“ „republikom bez republikanaca“ (Powel i Sadiki, 2010: 144-147, 150).

Iako se često proklamiralo, a i strani su partneri poput Europske unije hvalili gospodarske uspjehe zemlje, kako je Tunis postao „afrički gospodarski zmaj u poletu“ ili „južnomediterranski Singapur“ (Sadiki, 2002: 127), koji gospodarski stoji mnogo bolje od svojih susjeda, mnogi izvori pokazuju da nije bilo posve tako. Još je 1992. Ben Ali donio predsjednički dekret kojim se nalagalo da svi veći državni natječaji moraju proći kroz Ured predsjednika. Taj je dekret pokrenuo opći val korupcije u Tunisu od kojeg su najviše profitirali ujedinjeni Ben Ali i Trebelsi, klan Ben Alijeve druge supruge. Ta je odluka donesena paralelno s politikama

³⁶ Za Europsku uniju to je bio prvi korak u stvaranju euromediterranskoga područja slobodne trgovine Unije i deset mediteranskih partnera (Bchir i dr, 2009: 125).

³⁷ Primjerice, gospodarska razmjena Tunisa i Europske unije 2003. godine iznosila je 13,4 milijarde eura. Tunis je Uniji bio trideseti trgovački partner, a Unija Tunisu prvi. Podaci pokazuju kako je 79,2 posto izvoza Tunisa ostvarivao s Unijom, a istovremeno je 73,7 uvoza dolazilo iz Unije (Bchir i dr, 2009: 125).

³⁸ Deklaracija iz Barcelone i Euromediterransko partnerstvo proizašlo iz nje bili su prvi pokušaj stvaranja zajedničke vanjske i sigurnosne politike Europske unije prema 12 mediteranskih zemalja. Cilj tog partnerstva bilo je promicanje demokracije i sigurnosti na Mediteranu. Tri su temeljna skupa mjera proizašla iz Deklaracije: 1) političkim i sigurnosnim dijalogom trebalo je stvoriti zajedničko područje mira; 2) gospodarskim i financijskim partnerstvom trebalo je stvoriti zonu slobodne trgovine; 3) promicanjem ljudskih prava trebalo je stvoriti razumijevanje među kulturama i suradnju među civilnim društvom. Zbog dominantne i pokroviteljske uloge Europske unije u Euromediterranskom partnerstvu mnoge su ga arapske zemlje doživljavale „asimetričnim partnerstvom“. Zbog slabih rezultata koje su te politike polučile 2004. godine zamijenjene su Europskom politikom susjedstva (Bauer, 2015: 1-5).

strukturne reforme (*Mise à Niveau* – politike unapređivanja gospodarstva), koje je podupirala Svjetska banka. Svaka nova privatizacija uglavnom je išla u korist klana Ben Ali Trebeli. Ujedno, taj je dekret podijelio tuniski privatni sektor. Tuniski gospodarstvenici morali su donijeti jednostavnu odluku: pridružiti se klanu Ben Ali Trebeli i putem Ureda predsjednika dobivati namještene natječaje s državom ili odbiti to i izgubiti dio gospodarskoga kolača (Kaboub, 2013: 1350003-9-1350003-10). Procjenjuje se kako je klan Ben Ali Trebeli pronevjerio oko 11 milijarda američkih dolara iz državne blagajne, koji nikada neće biti potpuno vraćeni Tunisu (Owen, 2013: 1350001-8). Nadalje, gospodarstvom je upravljalo nekoliko obitelji koje su preko Ureda predsjednika privatizirale državne tvrtke, posebno u sektorima telekomunikacija, prijevoza i proizvodnje cementa. Postoje i indicije da je prva dama, uz pomoć guvernera Središnje banke, otuđila oko tonu i pol zlata iz državnih rezervi, iako to nije potvrđeno. Razni izvori smatraju da je zbog činjenice da je državnu „riznicu pljačkalo nekoliko obitelji, državom zapravo upravljala 'mafija'“ (Aleya-Sghaier, 2012: 23; Sadiki, 2002: 127; Jebnoun, 2012: 60; Khosrokhavar, 2012: 38; Allal, 2013: 185; 192).

Ipak, gospodarstvo Tunisa je, unatoč općoj korupciji, raslo. Podaci Svjetske banke pokazuju da je Tunis od dolaska Ben Alija na vlast do njegova pada imalo više-manje stabilan gospodarski rast. Od 1996. do 2000. on je prosječno iznosio oko 5,6 posto godišnje, od 2000. do 2005. bio je nešto niži, oko pet posto godišnje, a od 2006. do 2010. postupno se smanjivao, ali treba uzeti u obzir svjetsku gospodarsku krizu koja je zahvatila i Tunis. No u najtežim godinama za svjetsko gospodarstvo, u Tunisu je gospodarstvo raslo pa je 2009. i 2010. rast iznosio 3,1 i 3,7 posto. Ispod granice siromaštva 1984. živjelo je 7,7 posto, a 2005. samo 3,8 posto ljudi. Dok je 1984. pismeno bilo samo 48 posto stanovnika, 2008. taj se postotak popeo na 78 posto, uključujući žene. To su neki službeni statistički podatci koji bi trebali pokazati gospodarski uspjeh Tunisa. No nakon pada Ben Alija pokazalo se da je uspjeh bio znatno „napuhan“.

Neke procjene pokazuju da je 2009. godine 30 posto mladih između 18 i 19 godine života bilo nezaposleno te čak 45 posto mladih s visokim obrazovanjem, dok je nezaposlenost cjelokupne populacije iznosila oko 14 posto. Stvarno je ispod granice siromaštva živjelo 7,4 posto stanovnika (Joffé, 2011: 509; Cavatorta i Haugbølle, 2012: 183-184, Tsourapas, 2013: 30). Tuniskom gospodarstvu u prilog je išla i činjenica da je imao najniže stope rasta stanovništva u Sjevernoj Africi. Dok su 1950. žene prosječno rađale 6,9 djece, 2010. taj se broj spustio na samo 1,9 djeteta. Unatoč ovom trendu, mladi su 2010. činili 43,6 posto stanovništva. Ujedno, mlada populacija u Tunisa bila je najviše pogođena korupcijom Ben Alijeva režima, što ju je činilo posebno sklonom političkom djelovanju (Larémont, 2012: 6; 9-10). Logika Ben

Alijeva režima bila je: gospodarskim rastom stabilizirati zemlju i tako spriječiti eventualno ponovno jačanje islamizma. Ta je logika povezivala sigurnost države i gospodarski uspjeh. No, pokazalo se da Tunis nije ostvario onakvo gospodarsko čudo kakvo su službene statistike prikazivale, odnosno službene su statistike bile namještene (Cavatorta i Haugbølle, 2012; Aleya-Sghaier, 2012; Tsourapas, 2013; Kaboub, 2013).

Zbog sveprisutnoga sigurnosnog aparata i gospodarstva koje nije tako dobro stajalo kako su službene statistike prikazivale, Tunis su potkraj prvog desetljeća 21. stoljeća počeli zahvaćati nemiri. Prvi ozbiljniji nemiri dogodili su se 2008. u rudarskoj regiji Gafsa. Vladajući režim te je nemire uz pomoć sigurnosnog aparata vrlo brutalno ugušio. U kolovozu 2010. uslijedili su novi nemiri u regiji Ben Gardane na jugu Tunisa, na samoj granici s Libijom. Oni su pokazali da se u Tunisu nešto ozbiljno „kuha“. Treba naglasiti kako se radi o vrlo siromašnim regijama, jer su najbogatiji dijelovi Tunisa smješteni na obali Sredozemnog mora (Aleya-Sghaier, 2012: 20). Ti su nemiri bili i uvertira u samozapaljenje Muhameda Buazizija i „Revoluciju jasmina“, a time i u Arapsko proljeće.

Tablica 4: Rezultati parlamentarnih izbora u Tunisu 1989-2004.

Stranka	1989.	1994.	1999.	2004.
RCD	154	135	148	152
MDS		10	13	14
UDU		3	7	7
PUP		2	7	11
<i>Etaddid</i>		4	5	3
PSL			2	2

Izvor: King 2009: 175.

2. 4. Revolucija jasmina – Revolucija dostojanstva

Tuniska „revolucija“ dobila je međunarodno ime po jasminu, cvijetu koji je nacionalni simbol Tunisa, ali koji potječe iz Perzije i na perzijskom znači „dar od Boga“ (Masri, 2017: 38). Sami Tunižani nisu previše koristili to međunarodno ime nego su vlastitu „revoluciju“ nazvali Revolucijom dostojanstva (Zemni, 2015: 86). Velik dio slogana „revolucije“ ticao se socijalnih i gospodarskih problema. Prosvjednici su isticali parole da je „zaposlenje pravo“, mnogi su na prosvjede donosili kruh kao simbol otpora režimu koji im uskraćuje osnovne uvjete za

dostojanstven život (Zemni, 2015: 86; Mullin, 2015: 94).³⁹ Bamyeh (2012: 51) primjećuje da su ustanci u Tunisu počeli u marginaliziranim dijelovima zemlje u unutrašnjosti i na jugu zbog većih gospodarskih poteškoća, ali i „zatvorenih mogućnosti“ za mlade. Ironično je što je u siječnju 2010, iste godine kada je Revolucija jasmína počela, vladajući režim proglasio „godinu mladih u Tunisu“ (Lynch, 2012: 74).

U sjeveroistočnom dijelu Tunisa, zajedno s obalnim područjem, smješteno je oko 90 posto ukupne industrije u zemlji, a oko 80 posto nacionalne proizvodnje nalazilo se na obalnim područjima. Samo se oko 20 posto nacionalne proizvodnje nalazilo u marginaliziranim dijelovima zemlje u kojima je živjelo oko 40 posto stanovnika koji su umnogome preživljavali baveći se sivom ekonomijom i radom na crno. Sveučilišta nisu mladima davala obrazovanje koje je odgovaralo zahtjevima tržišta rada, koje je više zahtijevalo niže obrazovanje kako bi se zadovoljila potražnja za radnicima u turističkom sektoru, proizvodnji odjeće i maslinova ulja. To je stvorilo vojsku mladih frustriranih ljudi koji su uložili novac i vrijeme u obrazovanje, a koji nakon završenog školovanja nisu mogli naći poslove koji odgovaraju njihovu stupnju obrazovanja, ako su uopće mogli naći bilo kakve poslove. Nezaposlenost visokoobrazovanih u marginaliziranim dijelovima zemlje, a posebno u Sidi Buzidu gdje su ustanci i krenuli, kretala se od 25 do 30 posto. Veliki problem, koji je pridonio ustancima, bio je nedostatak temeljnih ljudskih sloboda, poput slobode medija ili političkog djelovanja. Znakovito je da su slobode bile nešto veće u Alžiru, ali i u Maroku (Khosrokhavar, 2012: 33-34).

Okidač koji je zapalio ustanke u Tunisu, a time i Arapsko proljeće, bilo je samozapaljenje mladoga prodavača voća i povrća Muhameda Buazizija u Sidi Buzidu 17. prosinca 2010. Nešto ranije istoga dana Buazizi je krenuo prodavati voće i povrće u unutrašnjosti grada, ali kako nije imao dozvolu za to, policija mu je zaplijenila kolica. Kružile su različite „urbane legende“ o tome što se zapravo dogodilo. Najčešća je verzija priče da je Buazizija tijekom oduzimanja kolica policija istukla, odnosno da ga je policajka išamarala u javnosti, što je njemu kao muškarcu i glavnom hranitelju obitelj, koji je nakon smrti njegova oca morao odustati od školovanja i brinuti se za šestero braće i sestara, pričinilo nevjerojatnu sramotu. Prema drugoj

³⁹ Najčešći slogan „revolucije“ ipak je bio „*Dégage!*“ ili „*Dégage, Ben Ali!*“, što doslovno znači „makni se“ ili „odlazi“. Drugi su slogani bili „Pobuni se moj narode i uguši režim, uguši ga!“, „*Game over!*“ Slogan koji su preuzeli i prosvjednici u drugim državama bio je „Narod želi srušiti režim“ (Masri, 2017: 45; v. i Abdelmoula, 2015:366; Aleya-Sghaier, 2012: 43). Najčešći slogan u Gafsi bio je „Dajte nam poslove i prestanite krasti od nas!“, dok je u Ben Guerdaneu to bio „Otvorite granicu tako da možemo preživjeti!“ Vjerskih slogana nije bilo previše, iako ih je bilo ponegdje pa je u glavnom gradu Tunisu jedan od najčešćih bio „Nema Boga do Alaha!“ (Allal, 2013: 191; 195). Veliku ulogu u otporu vladajućem režimu prije i tijekom „revolucije“ imala je i „podzemna“ glazba, posebice *hip-hop* i *rap*. Reperi su se konstanto glazbom opirali režimu, što je često završavalo njihovim uhićenjima. Jedan od najpoznatijih tuniskih glazbenika je *El Général* koji u pjesmi *Mafia Royale* opisuje korupciju i kleptokraciju Ben Alijeva režima. *Hip-hop* i *rap* nisu bili jedini oblici glazbe koji su korišteni kao oblik otpora režimu (Bouzouita, 2013: 286, 288-289).

priči, Buazizi je bio visokoobrazovana mlada osoba koja nije mogla naći posao u skladu sa svojim obrazovanjem. No sve su to zapravo bile „male bijele laži“, budući da je Buazizi imao samo srednjoškolsku diplomu, a policajka ga nije išamarala. Cilj je „malih bijelih laži“ bilo širenje prosvjeda i povezivanje različitih socijalnih skupina u kohezivniju cjelinu (Masri, 2017: 39; Zemni, 2015: 84; Jebnoun, 2012: 59, Khosrokhavar, 2012: 37; Filii, 2011: 19).

Činjenica je da Buazizi ili nije imao dovoljno novca za život ili jednostavno nije želio potkupiti policijske službenike koji su mu oduzeli sredstvo za rad (Masri, 2017: 39). Buazizi je izgubio oko sedam kilograma banana i pet kutija jabuka i krušaka. Bezuspješno je pokušao vratiti svoju imovinu u lokalnoj policijskoj postaji. Nakon toga uputio se u guvernerov ured s istom molbom, također bezuspješno, da bi se zatim ponovno vratio u policijsku postaju. Kako ni policija ni guvernerov ured nisu imali sluha za njegov problem, Buazizi je u obližnjem dućanu kupio zapaljivu tekućinu i zapalio se ispred zgrade lokalnih vlasti. Iako su zapanjeni prolaznici uspjeli ugasiti plamen koji ga je zahvatio, doduše zbog šoka nisu to učinili odmah nego nakon nekoliko minuta, Buazizi je brzo prevezen u bolnicu gdje je umro zbog teških opekline 4. siječnja 2011. Već par sati kasnije na dan njegova samozapaljenja, stotinjak se ljudi okupilo ispred zgrade lokalnih vlasti, a idućeg je dana lokalna podružnica UGTT-a počela organizirati štrajkove i prosvjede. Lokalna je policija na prosvjede odgovorila pendrecima i suzavcem. No od 19. do 21. prosinca prosvjedi su se počeli širiti po radničkim četvrtima grada. Dana 22. prosinca još je jedan mladi Tunižanin počinio samoubojstvo u Sidi Buzidu pred ostalim prosvjednicima bacivši se s visine u smrt, prethodno uzviknuvši kako više ne podnosi ovu „mizeriju i nezaposlenost“ (Filii, 2011: 19-20).

Lokalne vlasti, „u dosluhu“ sa središnjim vlastima, željele su što prije obuzdati prosvjede. Kada su se prosvjednici okupili pred lokalnom policijskom postajom u Sidi Buzidu, policija je odgovorila nasiljem te je počela sustavno zatvarati i izolirati grad, ali i cijelo južno područje zemlje. Blokirane su bile sve ceste. Vlast je pokušala blokirati i protok informacija s juga na sjever kako bi se spriječilo širenje prosvjeda. Novine i televizijske postaje nisu prenosile nikakve vijesti o prosvjedima u južnim dijelovima zemlje. No stanovnici glavnoga grada dolazili su do tih informacija putem društvenih mreža poput *Twittera* i *Facebooka*, premda se uporaba društvenih mreža u Revoluciji jasmína preuveličava (Lynch, 2012: 75-76).⁴⁰ Političke

⁴⁰ Zbog politika modernizacije Ben Alija, Tunis je bio prva afrička, ali i arapska zemlja koja je uvela internet još 1996. godine. Iako je uloga društvenih mreža u „revoluciji“ preuveličana, kada je počela 20 posto Tunižana imalo je profil na *Facebooku*, a 64 posto studenta koristilo je *Facebook* kao primarni izvor informacija o prosvjedima u prva četiri tjedna (Masri, 2017: 43). Godine 2005. od tisuću Tunižana 566 imalo je mobilne telefone, a od 2008. devet od deset Tunižana posjedovalo je mobilni telefon. I *cybercaféi* su nicali kao „gljive poslije kiše“. Tunis posjeduje najrazvijeniju telekomunikacijsku strukturu u Sjevernoj Africi, no samo je 34,1 posto Tunižana koristilo internet. Međutim, Ben Alijev režim uspostavio je čvrstu kontrolu nad protokom informacija na internetu, ali i nad

elite u tom trenutku, ali i kasnije, prosvjede nisu smatrale toliko opasnim. Režim je uglavnom na sve vrste prosvjeda odgovarao represivnim mjerama (Kchouk i Mamuji, 2018).

U organizaciji prosvjeda u južnim dijelovima zemlje veliku je ulogu imao i UGTT, ali i neke druge organizacije civilnog društva, poput Odvjetničke komore i udruga za prava žena. Kako je UGTT u Gafsi 2008. propustio svoju priliku, sada su lokalne podružnice najvećega tuniskog sindikata odlučile djelovati. Elite sindikata još uvijek su bile protiv takvog djelovanja, pokušavajući posredovati između vlasti, svojih lokalnih podružnica i prosvjednika. S vremenom, kako su se prosvjedi širili po južnim dijelovima zemlje, elite UGTT-a pozvale su na štrajkove diljem zemlje, prilagođavajući se situaciji u lokalnim sredinama. Čak i kada su se u glavnome gradu počeli organizirati prvi prosvjedi 27. prosinca 2010, i to ispred same središnjice sindikata, elite UGTT-a pozivale su na smirenje stanja. Tek nakon deset dana, kada su „stvari izmakle kontroli“, i sindikalne elite su dale punu potporu prosvjednicima diljem zemlje te je počela opća mobilizacija protiv režima.

UGTT nije bio jedini opozicijski igrač u toj igri. Važnu su ulogu u širenju prosvjeda diljem zemlje odigrale i Odvjetnička komora, uglavnom iz otpora nasilnom odgovoru režima, udruge za ljudska prava i prava žena,⁴¹ studentske udruge i nastavnički sindikati. Opozicijske stranke uglavnom su bile na marginama prosvjeda, vjerojatno očekujući da do pada režima neće doći. Čak i ako je bilo zahtijeva za smjenom Ben Alija, oni su uglavnom bili „mlaki“. *Ennahda* i njen vođa Rašid Ganuši bili su gotovo nevidljivi. Ganuši je dao nekoliko izjava za *Al Jazeera* iz Londona, no te izjave nisu imale nikakav stvarni učinak na širenje prosvjeda (Masri, 2017: 40-43; Allal, 2013: 185; Khosrokhavar, 2012: 39-40; Lynch, 2012: 77; Filiu, 2011: 69; Zemni, 2015: 82; Mullin, 2015: 94-95; Yousfi, 2015; Kchouk i Mamuji, 2018).

Unatoč pretjerivanju u ocjeni važnosti društvenih mreža u „revoluciji“, možda je najvažniju medijsku ulogu u širenju prosvjeda odigrala katarska medijska kuća *Al Jazeera*. *Al Jazeera* je bila ta koja je „očuvala revoluciju“ i stvorila jasan narativ revolucije, odnosno oblikovala je javno mišljenje kako u Tunisu tako i svijetu. Primjerice, samozapaljenje Muhameda Buazizija zabilježili su Tunžani kamerama na svojim mobitelima i te su se snimke širile *Facebookom*, ali tek kad je te snimke preuzela *Al Jazeera*, postale su dostupne svima u Tunisu i svijetu. Iako nije imala reportere na terenu u Tunisu zbog loših odnosa katarske medijske kuće s Ben

protokom informacija u svim ostalim medijima, čak i mnogo jaču no što je to napravio Mubarakov režim u Egiptu (Filiu, 2011: 43-46, Alqudsi-ghabra, 2012: 151-152).

⁴¹ Žene u Tunisu aktivno su participirale u prosvjedima. To se odnosi i na „obične“ prosvjednice, na članice Odvjetničke komore i UGTT-a, ali i drugih organizacija civilnog društva (Khalil, 2015: 287-288).

Alijevim režimom,⁴² *Al Jazeera* se uspjela nametnuti kao glavni svjetski medij koji je prenosio informacije o događajima u Tunisu. *Al Jazeera* se uspjela snaći jer su prosvjednici u Tunisu mnoge događaje snimali svojim mobilnim telefonima da bi te snimke slali *Al Jazeera*, ali i drugim medijskim kućama⁴³ (Abdelmoula, 2015: 367-372).

Ključni događaj tuniske „revolucije“ bilo je smrtonosno policijsko nasilje. Dana 12. siječnja 2011. profesora Hatema Baltahira u gradu Duzu u jugozapadnom dijelu Tunisa, na sâmoj granici sa Saharom, ubila je tuniska policija. Kao odgovor na taj događaj, prosvjednici su u različitim gradovima počeli napadati državne zgrade, uglavnom zgrade sigurnosnog aparata, najčešće policije. U nekoliko gradova cijele su četvrti pretvorene u „oslobođena područja“, odnosno područja nad kojima sigurnosni aparat nije imao nikakvu kontrolu (Mabrouk, 2011: 628). Nije to bio prvi slučaj korištenja smrtonosne policijske sile. U gradu Kaserinu policija je od 8. do 10. siječnja konstantno koristila smrtonosnu silu, uključujući snajpersko oružje, kako bi ugušila prosvjede. Kako im to nije pošlo za rukom jer su se prosvjedi proširili, policija je morala napustiti grad, a umjesto nje Ben Ali je pozvao vojsku. Vojsku su stanovnici Kaserina, ali i mnogih drugih gradova, dočekali kao osloboditeljicu. Ben Ali je neodređene „teroriste“ optužio za nasilje nad civilnim stanovništvom i smijenio ministra unutarnjih poslova proglašivši ga odgovornim za nasilje (Filiu, 2011: 78; Zemni, 2015: 84).

Tijekom svih tih događaja Ben Ali se dva puta javno obratio naciji: 10. i 13. siječnja 2011. U obraćanju naciji 10. siječnja Ben Ali je još zauzimao tvrdolinijaški stav optužujući „teroriste izvana“, uglavnom Al Kaidu islamskog Magreba, za događaje te je obećao otvaranje 300.000 novih radnih mjesta. U drugom obraćanju naciji 13. siječnja bio je vidno umoran. Naciji se obratio tuniskim kolokvijalnim arapskim jezikom, odnosno *tunsijem*. Priznao je neke greške tijekom svoje dugogodišnje vladavine, raspustio je vladu, osudio je uporabu smrtonosne sile protiv prosvjednika, te je obećao da se neće 2014. ponovno kandidirati za predsjednika. Obećao je i niže cijene benzina, hrane i drugih potrepština, besplatan internet te nastavak liberalizacije političkog sustava. No prosvjedi su nastavljeni, a UGTT je 14. siječnja organizirao masovne prosvjede diljem zemlje radi svrgavanja predsjednika. Poslijepodne toga dana Ben Ali je, zajedno sa suprugom, napustio Tunis (Zemni, 2015: 84-85; Masri, 2017: 48).

No nisu prosvjedi srušili Ben Alija. Političke i gospodarske elite nisu smatrale događaje u Tunisu ozbiljnima, a pogotovo nisu očekivale urušavanje režima. Elite unutar RCD-a

⁴² Prva je ekipa *Al Jazeerinih* izvjestitelja u Tunis ušla tek 15. siječnja, odnosno dan nakon odlaska Ben Alija iz zemlje (Abdelmoula, 2015: 371).

⁴³ Od drugih stranih televizijskih kanala koji su prenosili vijesti od događajima iz Tunisa poznatiji su *France 24* te *Hawar* (Mabrouk, 2011: 632), no oni su imali manje važnu ulogu od *Al Jazeere*.

prakticirale su taktiku „pričekaj pa vidi“, prvenstveno zbog manjka informacija o stvarnim događajima u centralističkom režimu. Svi su ministri obavljali svakodnevne poslove. Prosvjednici nisu ni bili tako mnogobrojni, u najboljem slučaju radilo se od nekoliko tisuća do nekoliko desetaka tisuća ljudi, za razliku od Egipta gdje se na ulicama povremeno nalazilo stotine tisuća ljudi. Represivni aparat, osim vojske, a niti ona to nije činila potpuno, ni u jednom trenutku nije odbio zapovijedi. Ni sâm Ben Ali nije smatrao prosvjede toliko ozbiljnima, a elite RCD-a nikad mu nisu otkazale podršku. Režimske elite do samoga su kraja vjerovale u njega. Na kraju je sâm njegov odlazak stvorio krizu režima i urušio ga.

Ključno je bilo to što je njegov odlazak uzrokovao rascjep u represivnom aparatu. Ben Ali je čak i vojsku držao u informacijskome „mraku“ dok su se prosvjedi širili Tunisom. Vojska je prve informacije o prosvjedima dobila od ministra obrane⁴⁴ tek tjedan dana nakon što su prosvjedi počeli u Sidi Buzidu. Kada je vojska dobila naredbu da intervenira i uvede red u gradove, zapovjedbno joj je nosi plave policijske uniforme. Zapovjednik glavnog stožera vojnih snaga general Rašid Amar⁴⁵ odbio je izvršiti tu naredbu, a vojnim je snagama izdao i naređenje da se smrtonosna sila može koristiti samo ako naređenje dođe iz najviših zapovjednih redova vojske. Ujedno, izdano je naređenje da vojne snage moraju nositi crvene beretke kako bi se jasno razlikovale od Nacionalne garde. Nadalje, vojska je, unutar svojega zapovjednog lanca, dobila i naređenje da izbací Nacionalnu gardu s područja koja su bila pod nadzorom vojnih postrojbi. Kad su se prosvjedi 11. siječnja 2011. počeli širiti glavnim gradom Tunisom, prve na teren su izašle vrlo dobro obučene i opremljene specijalne postrojbe tuniske vojske.⁴⁶ Ben Ali je uz njih na teren poslao i mehanizirane postrojbe Nacionalne garde u strahu da će se vojska pridružiti prosvjednicima i izvesti državni udar. Nacionalna garda je držala kontrolu nad glavnim gradom sve do 13. siječnja kada je vojska preuzela kontrolu nad održavanjem sigurnosti u glavnome gradu. Ben Ali, zajedno sa svojom suprugom, idući je dan naglo napustio zemlju, vjerojatno u strahu od vojnog udara. Ta je odluka trebala biti kratkoga vijeka jer se Ben Ali trebao vratiti kada se sigurnosna situacija stabilizira. Nakon njegova odlaska, vojne su snage preuzele kontrolu nad predsjedničkom palačom bez većeg otpora Predsjedničke garde. Dapače, Predsjednička garda im se pridružila u uspostavi sigurnosti odmah po odlasku Ben Alija jer je shvatila da bi otvoreni sukob s vojskom bio poguban za nju (Jebnoun, 2014b: 304-311). Vojska

⁴⁴ Ministar obrane uvijek je bio civil, a zapovjednik stožera imao je ulogu njegova savjetnika (Brooks, 2016: 122).

⁴⁵ U vrijeme „revolucije“ nije još postojao zapovjednik združenog stožera vojnih snaga. Tu je titulu general Rašid Amar dobio tek u travnju 2011. godine, dakle nakon „revolucije“ (Brooks, 2016: 119).

⁴⁶ Vojska do tog trenutka nikad nije djelovala unutar glavnog grada, jer je režim želio da se djelovanje vojske ograniči što više. Za održavanje sigurnosti u glavnom i ostalima većim gradovima bila je zadužena policija, ali i druge postrojbe koje je kontroliralo Ministarstvo unutarnjih poslova. Nacionalna je garda bila zadužena za čuvanje sigurnosti u manjim gradovima (Brooks, 2016: 117-118).

je ipak ušla u oružani sukob s nekim jedinicama Predsjedničke garde unutar predsjedničke palače, ali i s drugim postrojbama lojalnima Ben Aliju, što je uključivalo i privatne paravojne postrojbe koje je unajmio Ben Ali, u zgradi Ministarstva unutarnjih poslova, ali i u okolini glavnoga grada Tunisa (Brooks, 2016: 119).

Vojska je i nakon revolucije nastavila održavati mir i sigurnost u zemlji. Uhićeni dužnosnici *ancien régime*a 2012. predani su civilnim sudovima. Vojska je bila uključena i u osiguravanje žetve 2011, srednjoškolskih ispita te čuvanje biračkih mjesta tijekom izbora za Ustavotvornu skupštinu te godine. Zapovjednik vojnog stožera general Rašid Amar vojne je snage proglasio „zaštitnikom revolucije“ i najavio da vojska ni u jednom trenutku neće odstupiti od svojih ustavnih ovlasti,⁴⁷ čime je efektivno najavio „povratak vojske u vojarne“ (Jebnoun, 2014: 311). No to nipošto nije značilo da je vojska bila predana uspostavi demokratskih institucija i praksi. Zbog marginalizacije od nastanka države, tunisku vojsku vjerojatno nije bilo briga radi li se o uspostavi novoga autokratskog poretka ili demokracije. No demokratske su reforme za vojsku bile mnogo nerizičnije jer je narod na vojsku gledao u dobrom svijetlu. Ne miješajući se u politiku i nemajući udjela u očuvanju režima, vojska je ipak donijela političku odluku. Iako je poslušala većinu naredbi, vojska zapravo nije stala u obranu režima odbivši uporabu smrtonosne sile nad civilnim stanovništvom (Brooks, 2016: 115, 121-123).

Za razliku od vojske, policijske snage su iz „revolucije“ izašle okaljana ugleda. Tunižani su policiju mrzili i prije „revolucije“, a mržnja se pojačala nakon događaja kasne 2010. i rane 2011. godine.⁴⁸ Tunižanima je policija simbolizirala represiju, korupciju, nepravdu i nasilje. Mnogi policijski službenici, svjesni kako ih Tunižani percipiraju, prosvjedovali su u siječnju 2011. u glavnom gradu za svoja prava, tvrdeći da nisu krivi za nasilje i da podržavaju „revoluciju“. Čak su osnovali prvi sindikat policije u arapskom svijetu. No unatoč želji da se odvoje od *ancien régime*a i operu ljagu sa svojeg imena, pomirba Tunižana i njihove policije bit će dugotrajan proces (Aleya-Sghaier, 2012: 40-41). Prva je tranzicijska vlada objavila Bijelu knjigu s detaljnim planom reforme sigurnosnog sektora, posebice policije i Ministarstva unutarnjih poslova. Jedno je cijelo poglavlje bilo posvećeno javnom imidžu policije i drugih sigurnosnih službi pod kapom Ministarstva unutarnjih poslova. Navedeno je i da nijedan plan za odnose s javnošću ne može promijeniti njihov „loš imidž“ (Hanlon, 2016: 192).

⁴⁷ Risa A. Brooks (2016: 120-121) smatra kako je republikanska kultura tuniskih vojnih snaga ojačana i njihovom suradnjom i utjecajem vojnih snaga Francuske i Sjedinjenih Država. Tu su možda posebnu ulogu odigrale vojne snage Sjedinjenih Država koje su financirale i nekoliko programa namijenjenih tuniskoj vojsci, a održavane su i zajedničke vježbe. Autorica misli kako to ne znači da je tuniska vojska postala predanija demokratskim vrijednostima, nego profesionalnija i sklonija da se drži podalje od politike.

⁴⁸ Mnogi su članovi policijskih snaga pobjegli nakon pada Ben Alijeva režima u strahu od odmazde za ono što su učinili prije i tijekom „revolucije“ (Hanlon, 2016: 211).

2. 4. 1. Pripreme za izbore i izbori za Ustavotvornu skupštinu 2011. godine

Nakon odlaska Ben Alija u Saudijsku Arabiju,⁴⁹ vlast u zemlji na određeno je vrijeme preuzela vojska. Na čelu nove privremene vlade našao se Muhamed Ganuši,⁵⁰ inače pripadnik *ancien régimea* i član RCD-a. Demokratsku tranziciju očekivali su mnogi izazovi. Više-manje sve institucije države, političke stranke, udruge civilnog društva, mediji duboko su bili obilježeni desetljećima autokratske vladavine Ben Alija. Većinu članova tih institucija kooptirao je vladajući režim. Na drugi način nisu ni mogli preživjeti u Ben Alijevom Tunisu. Oni koji nisu bili kooptirani, napustili su zemlju (Lynch, 2012: 146-147). U takvim je uvjetima trebalo početi graditi novi politički sustav.

No prosvjedi su se u Tunisu nastavili,⁵¹ pogotovo na Trgu Kasba ispred zgrade Vlade, na kojem su se okupile tisuće ljudi svih dijelova zemlje. Prosvjednici su zahtijevali smjenu privremene vlade, odlazak premijera Muhameda Ganušija i ukidanje RCD-a. Logika je novih prosvjeda bila da u vladi ne može sjediti nitko to je član RCD-a, što se odnosilo i na sâmoga premijera. Prosvjednici su strahovali da će članovi RCD-a omogućiti stranci da očuva svoju snagu i pobijedi na sljedećim izborima. Taj je strah dodatno pojačavala činjenica da se privremena vlada nije izjasnila o tome hoće li neki član vlade biti i budući kandidat za predsjednika države.

Dana 27. siječnja 2011. premijer Muhamed Ganuši napravio je prve promjene u kabinetu, promijenivši dvanaestoricu ministara kako bi udovoljio zahtjevima prosvjednika. Iako je taj potez premijera zadovoljio mnoge članove sindikata, većina prosvjednika ustrajala je na zahtjevu da i on ode. Prosvjednici su vjerovali da je to samo jedana premijerov taktički potez kako bi ostao na vlasti. Iako su mnogi Tunizani vjerovali da on osobno nije kriv za mnoga zlodjela koja je počinio stari režim, nisu mu bili voljni oprostiti ulogu svjedoka, „glupog vraga“, kako su ga nazivali, koji je šutio i nije ništa učinio. Prosvjednici su stoga, više-manje jednoglasno, tražili njegovu ostavku.

Vojsci, koja je čuvala mir i sigurnost na Trgu Kasba, naređeno 28. siječnja da se povuče. Na njeno su mjesto došle posebne policijske snage za suzbijanje nereda kojima je cilj bio rastjerati prosvjednike i uništiti šatore koje su postavili. Policija je koristila lokalne bande, kako bi vlastite ruke održala čistima, koje su fizički napale mirne prosvjednike. Ta se taktika privremene vlade pokazala uspješnom te su prosvjednici otjerani, a Trg Kasba ograđen je žičanom ogradom kako

⁴⁹ Ben Ali je i umro u egzilu u Saudijskoj Arabiji u rujnu 2019. godine (Aljazeera.com, 2019).

⁵⁰ Nije u rodu s Rašidom Ganušijem.

⁵¹ Procjenjuje se kako je u prvoj godini nakon odlaska Ben Alija u Tunisu održano oko 13.000 prosvjeda (Hanlon, 2016: 201).

bi se onemogućili novi prosvjedi (Gana, 2012a: 66-69). Taj je brutalan događaj bio ispit koji privremena vlada nije položila, pokazavši se vrlo nepouzdanom i neiskusnom u suočavanju s problemima. Mjesec dana od početka prosvjeda, 27. veljače, Ganaši bio prisiljen dati ostavku, a na naslijedio ga je još jedan čovjek staroga režima, bivši Ben Alijev ministar Bedži Kaid Esebsi (Gana, 2012b: 71; Allal, 2013: 185).

Nakon Esebsijevog dolaska na vlast prosvjedi u Tunisu postali su manje brojni, a i oni koji su bili uspješno organizirani, nisu bili uspješni u ostvarivanju svojih zahtjeva. U nekoliko navrata se pokušalo organizirati još jedan prosvjed na Trgu Kasba, ali bezuspješno. Uz pomoć Habiba Sida kao novog ministra unutarnjih poslova, inače Ben Alijeva štićenika, Esebsijeva vlada je više-manje uspješno potiskivala sve prosvjede uperene protiv nje. Nova je vlada često bila optuživana da surađuje s ostacima staroga režima te RCD-om.⁵² Mnogi su novu vladu smatrali odgovornom i za sve lošije gospodarsko stanje u Tunisu zbog nemogućnosti da vrati novac koji je Klan Ben Ali Trebelsi ukrao iz državne riznice (Gana, 2012b: 71). Tunisko je gospodarstvo zbog nestabilnosti zemlje bilo 2011. u znatno lošem stanju nego 2010. Nacionalni ured za statistiku procijenio je da je između drugoga i četvrtog kvartala 2011. nezaposlenost skočila na 18,9 posto i da je 738.400 Tunižana bilo je nezaposleno, od čega su 60 posto činile žene. Industrija fosfata izgubila je oko 790 milijuna dolara u odnosu na prethodnu godinu. Turizam, najveći izvor prihoda, bio je teško pogođen. Broj stranih turista 2011. u odnosu na 2010, pao je za dva milijuna – na oko 4,4 milijuna. Prihodi od turizma su se smanjili na oko 1,4 milijarde dolara u odnosu na 2010. kada su iznosili 2,1 milijardu dolara. Oko 170 stranih tvrtki je zbog nestabilnosti zemlje prestalo poslovati. Ipak, 2011. u Tunisu još poslovalo oko tri tisuće stranih tvrtki (El-Issawi, 2012: 21-22). Unatoč tome, izravne strane investicije pale su za 25 posto (Pickard, 2011: 249). Iako je tunisko gospodarstvo od 2000. do 2010. prosječni raslo pet posto, 2011. zapalo je u recesiju: prosječan rast gospodarstva 2011. procijenjen je manjim od jedan posto. Sve su to pratili rekordna inflacija tuniskog dinara i rekordan rast cijena hrane (Wolf i Lefèvre, 2012: 560; Pickard, 2011: 649).

Nove su vlasti 2011. počele ostvarivati ograničenu tranzicijsku pravdu. Jedan je od poteza novih vlasti bilo suđenje *in absentia*, Ben Aliju i njegovoj supruzi. Oboje su dobili kaznu od 35 godina zatvora i novčane kazne od 65 milijuna dolara za krađu i nezakonito posjedovanje novca i nakita. Osnovana je posebna komisija koja je trebala istražiti korupciju za vrijeme *ancien régime*. Komisiji je prijavljeno više od 10.000 slučajeva, od kojih je polovica istražena, a javnom je tužitelju dostavljeno samo oko 320 dosjea. Komisija je prestala raditi zbog smrti

⁵² Esebsi je javno na *Al Jazeera* priznao da je namještao izbore u vrijeme Ben Alija (Gana, 2012b: 72).

predsjedavajućega (El-Issawi, 2012: 22). Jedan od najvažnijih poteza novih vlasti bilo je ukidanje RCD-a. Stranci je još u veljači 2011. bilo zabranjeno održavati sastanke, a ministar unutarnjih poslova Farhat Radži izdao je naredbu da se svi njihovi uredi zatvore (Murphy, 2011: 303). Nadalje, u vrlo kratkom roku nakon što je Esebsi preuzeo mjesto premijera prvostupanjski je sud (*Tribunal de première instance de Tunis*) ukinuo RCD, dao zaplijeniti svu imovinu stranke i zabranio svim bivšim članovima koji su obnašali visoke dužnosti u stranci da se kandidiraju na sljedećim izborima ili da obnašaju dužnosti u vlasti (Masri, 2017: 55). Tribunal je u travnju te godine predložio još oštrije mjere protiv RCD-a. Predložen je nacrt novog zakona kojim bi svim članovima stranke bilo zabranjena sudjelovanje u politici 23 godine, što je bio ekvivalent duljini Ben Alijeve vladavine. No Esebsijeva vlada je odbacila ta stajališta Tribunala, smatrajući kako bi time bila ozbiljno narušena ravnoteže unutar političkog sustava. Tranzicijska vlada Esebsija, umjesto toga, donijela je zakon kojim je bivšim članovima stranke zabranjeno bavljenje politikom „samo“ deset godina. Glavni je argument tranzicijske vlade za tu mjeru bio da su i mnogi članovi stranke zapravo bili žrtve *ancien régime*a (Brownlee i dr, 2015: 131). Unatoč tome što je RCD bio ukinut, stranka je bila toliko razgranata po državi da je njena institucionalna struktura zadržala kontrolu nad državnom i lokalnom administracijom (El-Issawi, 2012: 2012: 22). Najvažniji je razlog za to bilo brojno članstvo stranke. Na stranačkom kongresu 2008, dvije godine prije početka „revolucije“, vodstvo je tvrdilo da RCD ima oko 2,2 milijuna članova. U zemlji od oko deset milijuna stanovnika to je činilo oko 20 posto ukupne populacije (Allal, 2013: 193). Važan je potez tranzicijskih vlasti bilo i ukidanje Odjela za državnu sigurnost pri Ministarstvu unutarnjih poslova pod čijom je ingerencijom djelovala tajna policija u Tunisu (Masri, 2017: 55).

Tunis je doživio još jednu promjenu vlade 2011. pod pritiskom javnosti, što je bila treća promjena vlade prije izbora za Ustavotvornu skupštinu koja je održana u četvrtom kvartalu 2011. Riječ je bila o tri nenasilne promjene vlade, što nije tipično za arapski svijet (Hanlon, 2016: 193, El-Issawi, 2012: 18). Ganuši je dao ostavku zbog pitanja legalizacije *Ennahde* i privremenog predsjednika države. Prema članku 56. Ustava, ako predsjednik republike privremeno ne može obnašati svoje dužnosti, može dekretom svoje ovlasti prenijeti premijeru. Takvom je interpretacijom Ustava Ganuši preuzeo ovlasti predsjednika države. Taj je njegov potez izazvao gnjev javnosti te je, prema članku 57. Ustava, funkciju privremenoga predsjednika države preuzeo predsjednik donjeg doma Narodne skupštine Fuad Mebaza. Članak 57. Ustava navodi da Ustavno vijeće apsolutnom većinom glasova može potvrditi predsjednika donjeg doma Narodne skupštine da obnaša dužnost predsjednika države u slučaju trajne nesposobnosti, smrti ili ostavke predsjednika države na najmanje 45, a najviše 60 dana

(Boubakri, 2015: 74). Ganuši je nakon toga dao ostavku na mjesto premijera, ustvrdivši da će tako poboljšati ozračje u kojemu Vlada mora vladati, iako to nisu bile posljednje ostavke u trećoj tranzicijskoj vladi. Mebaza je nakon toga najavio da će se izbori za Ustavotvornu skupštinu koja će donijeti novi Ustav, a koji će odrediti pravila za buduće predsjedničke i parlamentarne izbore, održati do 24. srpnja tekuće godine (Murphy, 2011: 304).

Ennahda je legalizirana 1. ožujka 2011. trideset godina nakon što je nastao MTI. Mnogi članovi *Ennahde* dvadeset su godina proveli u pedesetak zemalja u kojima su iskusili različite kulture i oblike vladavine. *Ennahda* je bila u kontaktu s tuniskom opozicijom još od sredine prvog desetljeća 21. stoljeća, vodeći rasprave o budućem demokratskom poretku u zemlji. Vođe *Ennahde* još su prije amnestirani, što je Rašidu Ganušiju omogućilo da se vrati u Tunis. Rašid Ganuši vratio se 30. siječnja 2011, nakon provedene gotovo 22 godine u egzilu u Londonu. Dočekalo ga je oko deset tisuća građana, muškaraca s dugim bradama i žena s velovima. No dočekala ga je i manja skupina ljudi koji su demonstrirali protiv njegova povratka s transparentima na kojima je pisalo: „Ne islamizmu, ne teokraciji, ne šerijatu i ne gluposti!“ Ganuši je priznao da nije znao kako će ga Tunizani dočekati te je tražio od pristaša stranke da se ne pojavljuju na dočeku u većem broju kako bi se izbjegli nasilni incidenti. Nakon povratka, *Ennahda* je počela organizirati svoje podružnice u svim vilajetima (regijama), stvarajući sekcije za žene, mlade, socijalni rad i političko djelovanje. Rašid Ganuši otvorio je 28. ožujka podružnicu stranke u Sidi Buzidu, što je imalo značajnu simboliku s obzirom na to da je „revolucija“ počela u tom gradu. Održani su unutarstranački izbori na kojima je izabrano novo vodstvo stranke, a Ganuši je ostao na čelu stranke. *Ennahda* je ubrzo organizirala i svoje tjedno glasilo *El Fadżr*, odnosno Zora. Postala je i jednom od dvanaest stranaka u Visokom vijeću zaduženom za provedbu demokratske tranzicije (Masri, 2017: 56-57; Lynch, 2012: 147-148; Filiu, 2011: 103).

Rašid Ganuši i *Ennahda* nisu sudjelovali u „revoluciji.“ Stranka i njeno vodstvo u egzilu bojali su se povratka i sudjelovanja u „revoluciji“, jer su prethodno često bili zatvarani i mučeni. Dapače, *Ennahda* nije bila uvjerena ni da će „revolucija“ biti uspješna i da će režim pasti. U tom slučaju povratak stranke rezultirao bi novim zatvaranjem i mučenjem članova. Čak ni Ganuši iz Londona nije nedvosmisleno zahtijevao odlazak Ben Alija (Gray, 2012: 287; Kchouk i Mamuji, 2018). Nadalje, unatoč tome što u Tunisu mnogi Muhameda Buazizija vide kao mučenika „revolucije“ i nacionalnog heroja, mnogi članovi i sljedbenici stranke smatraju da je samoubojstvo u islamu jedan od najtežih grijeha te odbijaju priznati Buazizija kao nacionalnog heroja i mučenika (Gray, 2012: 287).

Nakon pada Ben Alija Tunis je doživio proliferaciju stranaka i udruga civilnoga društva. Stranke su nicali kao „gljive poslije kiše“. U vrijeme Ben Alija legalno je djelovalo manje od deset političkih stranaka. El-Issawi (2012: 19) navodi kako je nakon pada Ben Alija legalizirano više od sto (106) novih političkih stranaka, uglavnom nepoznatih javnosti. I Pickard (2011: 10) navodi da je nakon pada Ben Alija legalizirano više od sto novih političkih stranaka. Brownlee i dr. (2015: 135) tvrde kako je do lipnja 2011. registrirana 81 politička stranka. Hanlon (2016: 192) tvrdi kako se na izborima za Ustavotvornu skupštinu 2011. natjecalo 111 stranaka. Masri (2017: 56), pak, navodi kako se 112 stranaka natjecalo na izborima za Ustavotvornu skupštinu, dok 162 stranke nisu ostvarile pravo natjecanja na tim izborima. Broj stranaka varira u različitim izvorima, ali je nesporan njegov značajan rast. Ideološki, nove su stranke varirale od marksista preko desnih nacionalista do panarabista, islamista i salafista (Masri, 2017: 56). I broj udruga civilnog društva značajno je porastao, ovisno o različitim izvorima, od nekoliko stotina (Masri, 2017: 56) do dvije tisuće (Hanlon, 2016: 192).

Povratkom islamista u Tunis oživjeli su stari rascjepi. Nakon pada Ben Alija i slabljenja Ministarstva unutarnjih poslova, nestala je politička policija. „Kao izravan rezultat toga, islam je postao vidljiviji i aktivniji u javnoj sferi“ (Donker, 2013: 2011). To se najprije počelo uočavati u djelovanju džamija koje su sada javno mogle inicirati društveno djelovanje, ali u tome da je javno štovanje Boga postalo uobičajeno, prošireno i nije se smatralo opasnošću ni za nacionalnu sigurnost ni za one koji javno štuju. Porastao je i broj muškaraca koji nose bradu, i broj žena koje su maramama počele prekrivati kosu. Džamije su bile otvorene i između molitava, počele su organizirati vjersko obrazovanje, a posjećenost dnevnih molitava u džamijama naglo je porasla, što je prije pada Ben Alija bilo nezamislivo. Obnovljeno je i Sveučilište Zejtuna, a porastao je i broj izgrađenih džamija. Dok se prije „revolucije“ mjesečno podnosilo stotinjak zahtjeva za izgradnju džamija, nakon nje bilo je od dvije do tri stotine. Nakon „revolucije“ značajno je počeo rasti i broj dobrotvornih islamskih udruga te je i vjersko učenje uzelo maha. Do pada Ben Alija jedino dopušteno vjersko učenje, i to samo djelomično, bilo je učenje Kurana napamet. Nakon „revolucije“ izučavanje je šerijata (vjerskog zakona) postalo vrlo popularno. Većina je tih aktivnosti, ako ne i sve, bila institucionalno vezano za džamije (Donker, 2013: 211-212).

Uz povratak islamizma i jačanje islamskih vjerskih praksi sve vidljiviji su postajali i salafisti. Salafisti su mnoštvo vjerskih konzervativaca koji žele urediti tunisko društvo tako da što više sliči islamskom društvu iz vremena poslanika Muhameda i njegovih prvih nasljednika te se stoga smatraju politički desnijima od *Ennahde* i ostalih islamista. Nakon pada Ben Alija, vrlo su brzo niknule brojne salafističke organizacije civilnog društva, ali i neke političke stranke.

Salafisti su postali javno vidljivi na sve većem broju društvenih mreža poput *Facebooka*, te su javno promovirali konzervativno ponašanje, koje je bilo sve vidljivije kod Tunizana u nošenju konzervativne odjeće, ali su njihove prakse uključivale i dobrotvoran rad. Kako je religija u Tunisu bila dugo potiskivana pod Burgibom i Ben Alijem, salafisti su bili potisnuti duboko u „podzemlje“, pa su mnogi bili iznenađeni brzinom kojom se salafizam počeo širiti zemljom nakon „revolucije.“ Mnogi su domaći i strani mediji i analitičari te kreatori javnih politika počeli prikazivati tuniske salafiste kao potencijalnu (međunarodnu) terorističku prijetnju, a povezivalo ih se i s mnogim drugim negativnim praksama poput eksploatacije i narušavanja prava žena, te vjerski motiviranih kriminalnih poslova (Marks, 2013: 107).

Povratak islamizma i salafizma u Tunis otvorio je stari rascjep i ozbiljne političke i društvene rasprave o tome kako će društvo i država izgledati nakon „revolucije“. Rasprava je vođena prvenstveno između sekularnog segmenta tuniskog društva, pod utjecajem desetljeća politike laičnosti koju je počeo Burgiba, te islamista i salafista koje su sekularisti nazivali „dugobradašima“ (El-Issawi, 2012: 18). Treba napomenuti i da je bilo neslaganja između islamista i salafista o viziji dobrog života u budućem tuniskom društvu i političkom sustavu.

U razdoblju koje je prethodilo izborima za Ustavotvornu skupštinu ta rasprava, pogotovo unutar izborne kampanje, sve se više zaoštravala, pa su se čak i postojeće (sekularne) stranke hrvale s formiranjem novih političkih programa. Sekularisti su napadali *Ennahdu*, ali i ostale islamiste i salafiste, da će svojim djelovanjem, ako pobijede na izborima, inzistirati da žene počnu prekrivati kosu, a ženska prava osigurana *Zakonom o osobnom statusu* bit će značajno narušena, ako ne i poništena. Islamisti će značajno naštetiti i turističkoj industriji kao jednoj od najvažnijih gospodarskih grana Tunisa, jer će zabraniti konzumaciju alkohola i kupaće kostime, čime će odvratiti strane turiste od Tunisa. Rašid Ganuši, kao i mnogi drugi vođe *Ennahde*, zauzvrat su tvrdili da su isključivo predani demokraciji i demokratskim vrijednostima, vjerskom i ideološkom pluralizmu društva te da će sve učiniti da se ženska prava zajamčena *Zakonom o osobnom statusu* poštuju i zaštite (Murphy, 2013: 238).

Sve se dodatno zakomplicirano kada je jedna privatna televizijska postaja pustila animirani film „Persepolis“ u kojem je Bog prikazan u ljudskom obličju, što je izazvalo prosvjede u glavnome gradu, a zatim i u drugim gradovima diljem zemlje. *Ennahda* je ustvrdila da se radi o izravnoj provokaciji televizijske kuće koja je tako htjela naštetiti ugledu stranke pred izbore, ali se svim silama ograđivala od prosvjeda navodeći kako ih ona nije organizirali. Ubrzo su počeli i prosvjedi koje je organizirao sekularni segment društva. To je najprije bio prosvjed koji su organizirale aktivistice za prava žena, usmjeren protiv onoga što su nazivale vjerskim nasiljem. Prosvjednici, potpomognuti sekularnim strankama, zahtijevali su da se spriječi, ako

Ennahda pobijedi na izborima, da žene budu prisiljene nositi *nikab* koji bi pokrivaio glavu i lice žena, čime bi identitet žene bilo narušen. Rasprava je postala još kompleksnija kada se i *Ennahda* počela pozivati na *Zakon o osobnom statusu*, navodeći kako osobne slobode i prava žena trebaju omogućiti ženama koje se smatraju tradicionalnim vjericama da nose odjeću prema vlastitom izboru. *Ennahda* je upozorila sekularne stranke da se ne grupiraju protiv nje i ponavljaju greške staroga režima te ih je pozvala na suradnju. Pohvalila je salafiste zbog njihova pridržavanja zakona i odbijanja uporabe nasilja u raspravi o budućnosti islamskih vrijednosti u Tunisu, koja je postala temeljnom raspravom prije izbora za Ustavotvornu skupštinu, a nastavila se i nakon njih. No neke su salafističke stranke odbacivale pomirbeni stav *Ennahde* prema sekularnom taboru, zbog čega im je i onemogućena participacija na izborima (Murphy, 2013: 238-239).

Rascjep u tuniskom društvu pokazala je i anketa koja je provedena u svibnju 2011, koja je pokazala da je 54 posto Tunižana za buduću vladu koja nije sekularna, dok joj se 40 posto Tunižana protivi. Od tih 40 posto koji su bili za sekularnu vladu, 59 posto je izjavilo da su im njihovi stavovi i uvjerenja izrazito važni (Pickard, 2011: 643). *Ennahda* se našla između dvije vatre u toj identitetskoj raspravi: između sekularnog tabora koji je bio za održavanje laičnog lica Tunisa koje je uveo Burgiba i salafista koji su se više zalagali za pretvaranje Tunisa u islamsku državu. *Ennahda* se izjasnila protiv promjene Zakona o osobnom statusu čime bi prava žena bila ugrožena. Nadalje, u toj se raspravi pozvala na kompromis, odbacujući francuski sekularizam, odnosno laičnost, koji je nametnuo Burgiba, ali i implementaciju šerijata i stvaranje islamske države. Zauzimala se za uvođenje islama u politiku i društvo, ali tako da to ne ugrozi demokratske vrijednosti i pluralizam. Rašid Ganuši pozivao se na anglosaksonski, prvenstveno britanski, model odnosa države i religije u kojemu država zadržava neutralan stav o pitanjima religije, ali je religija javno vrlo vidljiva. Ganuši je pozivao i na suradnju sa sekularnim strankama, navodeći kako „ni jedna stranka, nevažno koliko velika“ ne može samostalno riješiti probleme u zemlji (Pickard, 2011: 644-645). „Ipak, do ljeta 2011. polarizacija između islamista i sekularista je porasla, uz gorke prigovore da će *Ennahda* predstavljati dio regionalne kontrarevolucije. Poznata upozorenja da će islamisti oteti sekularnu revoluciju divlje su se širila“ (Lynch, 2012: 148).

U tom sklopu mnoge su nove sekularne stranke razlog postojanja našle u sukobu s *Ennahdom*. Kongres za Republiku (*Congrès pour la République – CPR*) poznatoga tuniskog aktivista za ljudska prava, a kasnije i predsjednika Tunisa Moncefa Marzukija, naglasio je kako ne pati od „kompleksa *Ennahde*“ (Gana, 2012b: 73-74). No kako je Gana (2012b: 74) napomenuo: „Možda je problem s izbornom kampanjom na kraju to što je dopustila da pitanja

kulturnog identiteta, religije i *laïcité*a nadglasaju druga važna i prijeporna pitanja koja su vezana uz gospodarstvo, nezaposlenost, pravdu, političko pomirenje i tako dalje“.

Još je 15. veljače 2011. godine 28 opozicijskih organizacija i udruga civilnog društva formiralo Nacionalno vijeće za zaštitu revolucije.⁵³ Vijeće je od privremenog predsjednika države zatražilo da Vijeću dodijeli ovlasti donošenja novih i ukidanja starih zakona, kontrolu nad privremenom izvršnom vlasti te poduzimanje inicijativa koje zahtijevaju specifične situacije u tranzicijskom razdoblju, pogotovo u sektoru sudstva i medija. Predsjednik je Vijeću odobrio te ovlasti, iako nisu sve opozicijske organizacije dale podršku Vijeću. Neke su lijeve stranke istaknule kako Vijeće nema legitimitet dobiven na općim izborima da bi dobio tako široke ovlasti. No Vijeće je ipak imalo potporu jednog dijela tuniskog društva da „preotme uzde vlasti“ iz ruku ostataka *ancien régime*a (Brownlee i dr, 2015: 128). Vijeće je formirano predsjedničkim dekretom 18. veljače te je *de facto* postalo novo zakonodavno tijelo. Na temelju novih ovlasti, Vijeće je donijelo odluku da se zaobiđe članak 57. Ustava kojim je novi predsjednik trebao biti izabran od 45 do 60 dana od prestanka dužnosti starog predsjednika. Ubrzo nakon toga, 4. ožujka, privremeni predsjednik Fuad Mebaza, u konzultacijama s Vijećem, donio je odluku da će se izbori za Ustavotvornu skupštinu održati u ljeto iste godine, iako je datum izbora pomaknut na jesen, odnosno izbori su bili održani u listopadu 2011. Nešto kasnije, 23. ožujka, Mebaza je donio dekret kojim je raspustio parlament izabran 2009, dok je ovlasti parlamenta, ali i izvršne ovlasti, prenio sam sebi do izbora Ustavotvorne skupštine kada će te ovlasti biti prenesene na nju. Kako se približavao datum izbora za Ustavotvornu skupštinu, Vijeće je sljedećeg mjeseca donijelo dekret, dotad neviđen u arapskome svijetu, kojim je formirana Visoka neovisna komisija za izbore, odnosno neovisna nevladina komisija koja je trebala nadgledati predstojeće izbore (Brownlee i dr, 2015: 130-132). Nova izborna komisija trebala je iscertati izborne okruge, ali i utvrditi „podobnost birača i kandidata, garantirati pošten izborni proces, brojiti glasove te odlučivati u izbornim sporovima – sve te bile funkcije prethodno je imalo Ministarstvo unutarnjih poslova (Brownlee i dr, 2015: 132).

Iako su izbori za Ustavotvornu skupštinu prvotno bili zakazani 24. srpnja, izborna je komisija odgodila izbore na listopad, tvrdeći kako je do srpnja nije bilo moguće stvoriti sve potrebne uvjete kako bi oni zaista bili slobodni i pošteni. Mnogi su, uključujući *Ennahdu*, odgodu interpretirali kao izravno narušavanje izbornoga natjecanja zbog straha od pobjede

⁵³ To je bila samo jedna od triju komisija koja je formirana u vrijeme prve tranzicijske vlade. Druge dvije su bile Nacionalna komisija za istraživanje nasilja počinjenog tijekom nereda i Nacionalna komisija za istraživanje korupcije. Sve tri su trebale odgovoriti na „zahtjeve milijuna Tunizana koji su uspješno prosvjedovali s ciljem okončanja Ben Alijevog režima. Komisije su trebale uspostaviti temeljna pravila tranzicije Tunisa u demokraciju (Hanlon, 2016: 193).

islamista (Brownlee i dr, 2015: 133; El-Issawi, 2012: 18). Neke su neslužbene ankete prije izbora pokazivale kako bi *Ennahda* mogla osvojiti i do 20 posto glasova (Murphy, 2013: 238). *Ennahda* je žestoko kritizirala odgodu izbora tvrdeći da se njeni protivnici boje biračke kutije te da neke „neimenovane“ sile žele preuzeti „revoluciju“. Upozorila je na to da takav način ponašanja izborne komisije može „odvući zemlju u spiralu nasilja“. Zbog svega toga *Ennahda* je napustila Vijeće za zaštitu revolucije (Pickard, 2011: 640). Nije bila jedina stranka koja je javno prosvjedovala protiv takve odluke izborne komisije. Moncef Marzuki i njegova stranka također su vrlo glasno negodovali protiv te odluke smatrajući da odgoda izbora „ne služi zemlji, i da će pridonijeti odugovlačenju, a time i smanjenju legitimnosti države i konzekventno odugovlačenju u rješavanju gorućih problema,, (Marzuki nav. u: Brownlee i dr, 2015: 133). I neke druge stranke su se izjasnile protiv odgode izbora. Mnogi su Tunižani strahovali pak da će izbore sabotirati pristaše Ben Alija, što je dovelo do novih prosvjeda u svibnju. Kao datum izbora je određen 23. listopada (Brownlee i dr, 2015: 133; Pickard, 2011: 640).

Za izbore za Ustavotvornu skupštinu donesen je novi izborni zakon. *Izborni zakon* je propisivao da Ustavotvorna skupština ima 217 članova izabranih razmjernim izbornim sustavom, uz zatvorene stranačke liste koje se natječu u 33 izborna okruga, bez zakonskoga izbornog praga. Preračunavanje glasova u mandate provodi se uz pomoć Hareove kvote, a eventualni neraspodijeljeni mandati metodom najvećeg ostatka. Izborni sustav trebao je omogućiti manjim strankama mandate, iako tehnički nisu zadovoljile na izborima,⁵⁴ kako bi se izbjegao nastanak dominantne stranke koja bi monopolizirala politički sustav, kao u vrijeme Ben Alija. Neproporcionalna alokacija mandata (*malapportionment*) koju su dobili slabo nastanjeni izborni okruzi na jugu i jugozapadu Tunisa trebalo je prvi put u povijesti omogućiti tim dijelovima zemlje da izbjegnu političku marginalizaciju i budu ozbiljnije predstavljeni u političkom središtu zemlje.⁵⁵ Novina je bilo i to što su Tunižani izvan zemlje, bilo da su u inozemstvu bili zbog profesionalnih razloga bilo da su bili politički azilanti, prvi put dobili mogućnost glasovanja. Riječ je ponajviše o Tunižanima u Francuskoj, Italiji, Njemačkoj i ostalima europskim zemljama, Južnoj i Sjevernoj Americi i Abu Dabiju. Izborni zakon je propisao da žene moraju činiti 50 posto svih lista te da najmanje jedna osoba na listi mora biti mlađa od 30 godina. Zakon je zabranio natjecanje pripadnicima starog režima, prvenstveno višim dužnosnicima RCD-a, ali i sucima, regionalnim guvernerima i lokalnim službenicima te

⁵⁴ Članak 35. izbornog zakona glasi: „U slučaju da se jedna stranačka lista natječe na izborima, bit će proglašena pobjednikom bez obzira na broj osvojenih glasova“ (Decree Law N 35, 2011).

⁵⁵ Članak 33. izbornoga zakona stipulirao je kako će svakom vilajetu koji ima manje od 270 tisuća stanovnika biti alocirana još dva mandata, dok će svakom vilajetu koji ima između 270 i 500 tisuća stanovnika biti alociran još jedan mandat (Decree Law N 35, 2011).

pripadnicima vojske (Murphy, 2013: 235; El-Issawi, 2012: 18; Pickard, 2011: 639; Decree Law N 35, 2011).

Rezultati izbora za Ustavotvornu skupštinu, prvih demokratskih izbora za neko zakonodavno tijelo u nekoj državi zahvaćenoj Arapskim proljećem, a ujedno i prvih pravih slobodnih izbora u Tunisu od samostalnosti, bili su očekivani. Na izbore je izašlo 90 posto registriranih birača, iako je to činilo 54 posto svih Tunižana s pravom glasa. *Ennahda* je očekivano osvojila najviše glasova, 37 posto, dobivši 89 mandata u Ustavotvornoj skupštini. Kongres za republiku Moncefa Marzukija bespogovorno je prihvatio poraz, dobivši 8,7 posto glasova i 29 mandata. Na trećem mjestu se našla Narodna peticija koja je izbornu platformu temeljila na kombinaciji populizma i islamizma, ljevičarski *Etakatol* našao se na četvrtom mjestu sa sedam posto glasova. Druge stranke podijelile su ostatak glasova, uključujući Stranku inicijative, svojevrsnu nasljednicu RCD-a, koja je osvojila samo tri posto glasova. Unatoč značajnoj pobjedi *Ennahde*, više je birača glasovalo protiv islamista nego za njih, što je opet ukazalo na temeljni ideološki rascjep u Tunisu. Predstavnici milijuna Tunižana koji žive izvan zemlje dobili su 18 mandata (Brownlee i dr, 2015: 137-138; Masri, 2017: 58-59; Hanlon, 2016: 193; Haynes, 2012: 176-177; Dalmasso i Cavatorta, 2013: 225; Brody-Barre, 2013: 212-213; Pickard, 2011: 639; Lynch, 2012: 148-149).

Izbore su mnogi strani promatrači proglasili slobodnima i poštenima te izvrsnim uspjehom mlade tuniske demokracije (Murphy, 2013: 232). Kako *Ennahda* nije osvojila dovoljno glasova da samostalno sastavi vladu, morala je formirati koaliciju s dvije sekularne stranke – Kongresom za republiku i *Etakatolom*. Tako je nastala vladajuća koalicija pod nazivom Trojka sa 138 od ukupno 217 mandata. Trojka je stekla pravo formirati i efektivno kontrolirati buduću vladu, donositi zakone i novi Ustav (Allani, 2013: 133; Lynch, 2012: 149; Masri, 2017: 59). U duhu nacionalnog jedinstva Moncef Marzuki, predsjednik Kongresa za republiku, proglašen je predsjednikom države, glavni tajnik *Ennahde* Hamadi Džebali predsjednikom vlade, a predsjednik *Etakatola* predsjednikom Ustavotvorne skupštine (Masri, 2017: 59; Hanlon, 2016: 193-194). Tim je aranžmanom podjele vlasti među novim političkim elitama prvi puta vlast u Tunisu bila u rukama opozicije starome režimu (Brownlee i dr, 2015: 139). Treba napomenuti i to da su 49 ili 24 posto mandata za Ustavotvornu skupštinu osvojile žene pa je Ustavotvorna skupština Tunisa postalo jedno od zakonodavnih tijela s najviše žena u svijetu. Od 49 zastupnica, 42 bile su članice *Ennahde* (Khalil, 2015: 292; Pickard, 2011: 640).

Tablica 5: Rezultati izbora za Ustavotvornu skupštinu 2011.

Stranka	Postotak glasova	Broj mandata
<i>Ennahda</i>	37	89
Kongres za republiku	8,7	29
Narodna peticija za slobodu, pravdu i razvoj	6,7	26
<i>Etakatol</i>	7	20
Progresivna demokratska stranka	3,9	16
Stranka inicijative	3,2	5
Moderan demokratski pol	2,8	5
Stranka tuniskog horizonta	1,9	4
Revolucionarna opcija	1,6	3
Narodni pokret	0,7	2
Pokret socijalističkih demokrata	0,6	2
Slobodna patriotska unija	1,3	1
Demokratski patriotski pokret	0,8	1
Liberalna stranka Magreba	0,5	1
Socijal-demokratska narodna stranka	0,4	1
Nova ustavna stranka	0,4	1
Stranka za socijalnu borbu	0,2	1
Stranka za pravdu i jednakost	0,2	1
Stranka za kulturno jedinstvo nacije	0,1	1
Neovisne liste	1,5	1
Nepredstavljene liste	31,8	0
Ukupno		217

Izvor: Brownlee i dr, 2015: 138.

2. 5. Problemi demokratske konsolidacije 2011-2016.

Iako *Ennahda* nije osvojila apsolutnu nego relativnu, većinu na izborima, ipak je bila riječ o značajnom uspjehu i pobjedi stranke. Postoji više razloga tome. Prvo, u Tunisu ima nekoliko islamističkih stranaka. Većina nema formalan status stranke, prvenstveno zato što njihovi politički programi traže obnovu kalifata ili primjenu šerijata u svim sferama života, što je bilo protivno kako „tradicionalnim“ republikanskim vrijednostima Tunisa tako i izbornom zakonu koji nije dopuštao vjerskim strankama da se natječu na izborima za Ustavotvornu skupštinu

(Donker, 2013: 2013). Drugo, postoji „rascjep“ i unutar vjerskog tabora. Islamisti i salafisti nisu istoznačnica, iako je islamizam nastao iz salafizma. Salafisti, u ovom slučaju tuniski salafisti, protive se suvremenim političkim organizacijama, poput političkih stranaka. Često nisu politički aktivni u tradicionalnom smislu, odnosno ne koriste metode javnog djelovanja i političke mobilizacije. Mnogi su se protivili i sâmoj „revoluciji“, smatrajući da će ona uzrokovati kaos u arapskom svijetu općenito i posebice u Tunisu, što je bio krajnji cilj njihovih pravih neprijatelja, poput cionista i Sjedinjenih Država, odnosno Zapada općenito. U tuniskom kontekstu više se smatraju svojevrsnim „duhovnjacima“. Oni salafisti koji su se kandidirali na nekoj listi, nisu ušli u Ustavotvornu skupštinu (Donker, 2013: 2014). Kako su salafisti slabije politički aktivni u Tunisu, mnogi nisu glasovali na izborima 2011, a oni koji su izašli na izbore, glasovali su za *Ennahdu* jer su vjerovali da je predana islamu i religijskim vrijednostima. To je rezultiralo time da su ti salafisti ostali razočarani strankom zbog njezina odmaka od islamskih vrijednosti, posebice zbog odbacivanja šerijata (Donker, 2013: 214; Marks, 2013: 108-109).

Ennahda je pobijedila i zbog korištenja religijskih referencija, ali na vrlo specifičan i umjeren način, fragmentacije sekularnih stranaka; dugog razdoblja u kojemu su islamiste proganjali Burgiba i od Ben Ali, straha Tunizana od povratka stare elite na vlast i obećanja stranke da neće dirati u *Zakon o osobnom statusu*, odnosno da neće inzistirati da žene nose posebnu odjeću, da neće zabraniti konzumaciju alkohola i nošenje bikinija, posebno u turističkim zonama, te da se neće miješati u rad stranih banaka i međunarodnih financijskih institucija čime bi se naštetilo gospodarstvu (Allani, 2013: 133). Jedan je viši član stranke izjavio da će *Ennahda* „zaštititi i bikini i burku“ (Wolf, 2013: 566). No možda je i najvažnije bilo to što je *Ennahda* bila vjerojatno jedina politička stranka koja nije imala političke veze sa starim režimom. Neke stranaka formirane nakon „revolucije“ osnovali su pripadnici ili lojalisti staroga režima (Gray, 2012: 294). Ganuši je priznao da je *Ennahda* pokušavala stupiti u kontakt s vladajućim režimom tijekom svog izgnanstva, i to preko tuniskog veleposlanika u Švicarskoj. No to se svelo na jedan susret 2004. ili 2005. Ganuši nije bio siguran točne godine kada se nekoliko pripadnika tadašnjeg pokreta susrelo s pripadnicima staroga režima. S tog sastanka nije proizašlo ništa konkretno i on nije imao formu pregovora. Na sastanku su obje strane izrazile samo dobru volju i želju za političkom pomirbom te se raspravljala uglavnom o pitanju sigurnosti ili nekima osobnim pitanjima (Ghannouchi u: Jebnoun, 2014a: 14).

Prema Ganušijevim riječima, *Ennahda* je cijelo vrijeme Ben Alijevog režima pokušavala stupiti u kontakt s opozicijom. Iako je u prvih deset godina Ben Alijev režim uspio spriječiti kontakte *Ennahde* i političke opozicije u zemlji tako što je neke pripadnike opozicije uvjerio da je *Ennahda* teroristička organizacija i pretvorio ih u njezine neprijatelje, u posljednjih deset

godina Ben Alijeva režima *Ennahda* je uspjela stupiti u kontakt s opozicijom u Tunisu. Ti su kontakti, kako navodi Ganuši, uvjerali obje strane da imaju zajedničke ciljeve koji su pretočeni u sporazum 18. studenog iz 2005. „Taj je sporazum poslužio kao platforma za trojku koja sad upravlja zemljom“ (Ghannouchi u: Jebnoun, 2014a: 15). No važan je razlog uspjeha *Ennahde* svakako bila i fragmentiranost sekularnih stranaka, dok je *Ennahda* bila jedina islamistička opcija u Tunisu (Brody-Barre, 2013: 219).

Prije održavanja izbora postavilo se pitanje koliko će trajati mandat Ustavotvorne skupštine. Kako bi se to pitanje riješilo, Visoka komisija za zaštitu revolucije, odnosno 11 stranaka koje su bile predstavljene u njoj, potpisivale su 15. rujna 2011. Deklaraciju o tranzicijskom putu, koja je u biti bila politički pakt kojim je određeno da će mandat Ustavotvorne skupštine trajati godinu dana, uz moguće produljenje za nekoliko mjeseci ako bude potreba za tim (Brownlee i dr, 2015: 136-137; Dalmasso i Cavatorta, 2013: 230). Time se pokušalo uvjeriti javnost da Ustavotvorna skupština neće vladati zemljom neodređeno, pogotovo što su se mnogi bojali da će islamisti premoćno dobiti na izborima, te se na taj način htjela ograničiti njihova politička moć. No taj dokument nije bio pravno nego, kako je predsjednik Komisije naveo, samo „moralno“ obvezujući za sve potpisnike. Moncef Marzuki suprotstavio se takvu stavu tvrdeći kako će Ustavotvornoj skupštini trebati najmanje tri godine da obavi svoj posao, odnosno da donese novi Ustav (Brownlee i dr, 2015: 136-137), što je i bio ishod.

„Sukob“ islamista i sekularista nastavljen je i nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, posebice u kontekstu donošenja Ustava.⁵⁶ Taj se sukob posebice vodio zbog članka 1. Ustava koji definira oblik države i identitet Tunisa: „Tunis je slobodna, neovisna i suverena država. Njegova religija je islam, njegov jezik je arapski, a njegov je oblik vladavine republika“. Iako se prvi članak izvornog Ustava referira na religiju i jezik, Burgibina politika značajno je odstupala od tog članka, a nju je preuzeo i Ben Ali. Sekularisti su u raspravi o članku 1. budućeg Ustava naglašavali da Burgiba i Ben Ali čak nisu dovoljno sekularizirali državu i da treba poptuno izbaciti odredbu o tome kako je islam službena religija. *Ennahda* se u početku nije previše bavila tim člankom, dapače htjela ga je samo prepisati u novi Ustav, no kako je to pitanje došlo na „dnevni red“, počela je žestoko braniti ideju da bi izbacivanje pozivanja na islam u novom Ustavu negiralo identitet Tunižana koji su muslimani. To je opet navelo sekulariste da odgovore kako je *Ennahda* pokazala pravo lice i da želi islamizirati državu (Dalmasso i Cavatorta, 2013: 231-232).

⁵⁶ Ustavotvorna skupština podijeljena je na šest odbora, a svaki je imao zadatak napisati jedan dio nacrtu ustava: 1. preambulu, 2. opće odredbe, 3. prava i slobode, 4. zakonodavna i izvršna vlast, 5. sudska vlast i ustavne institucije, 6. regionalna i lokalna samouprava (Charrad i Zarrugh, 2014: 234).

Udruge za ljudska prava, pogotovo za prava žena, smatrale su da pozivanje na islam u članku 1. budućeg Ustava mora ostati, vjerujući da bi se znatno smanjio prostor da se ugroze prava žena ako država bude i ubuduće ustavno kontrolirala doseg vjere u javnom životu. Logika je bila sljedeća: ako se islam formalno prihvati kao državna religija, izbjegla bi se ili barem smanjila mogućnost vjerske radikalizacije. Udruge za ljudska prava i prava žena *Ennahdu* su smatrale velikom opasnosti. Čak su se i pripadnice nekih sekularnih stranaka zalagale za to, smatrajući kako su Tunižani zapravo vjernici i da prihvaćaju ono o čemu se govori u džamijama. Ni *Ennahda* nije bila posve načisto o tom pitanju, jer se pokazalo da postoji i rascjep unutar stranke o tome između članova u egzilu koji su živjeli u svojevrsnom blagostanju i članova koji su ostali u zemlji i koji su bili politički proganjeni. Ipak, većina članova *Ennahde* bila je za očuvanje *Zakona o osobnom statusu*, smatrajući kako mnoga prava žena u Tunisu još nisu ostvarena i da na tom polju još treba mnogo raditi (Gray, 2012: 290-292).

Ennahdi je bilo važnije pitanje oblika vladavine, odnosno hoće li se Ustavom implementirati predsjednički ili parlamentarni sustav vlasti. *Ennahda* se snažno zalagala za parlamentarni sustav britanskog tipa, jer su njene vođe smatrali da je predsjednički sustav bio temeljni razlog polustoljetne autokracije u Tunisu. Sekularisti su se pak zalagali za model koji je sličniji francuskome, odnosno za modificirani predsjednički sustav. Sekularisti su bili u strahu da bi središnja uloga predsjednika vlade u parlamentarnom sustavu s velikim ovlastima, a pod uvjetom da su islamisti na vlasti, ponovno mogla dovesti do autokracije. Ganuši je argumentirao da se *Ennahda* zalaže da se vlast približi običnim građanima koje predstavlja parlament, dok je Marzuki tvrdio da njegova braća iz *Ennahde* žele kontrolirati sve administrativne i političke grane vlasti, jer bi parlamentarni sustav za koji se zalaže doveo bi do toga da stranka koja ima većinu u parlamentu može učinkovito kontrolirati zakonodavnu i izvršnu vlast, što bi opet dovelo do „stoljeća“ nove diktature (Brownlee i dr, 2015: 142; Dalmasso i Cavatorta, 2013: 232-233; Allani, 2013: 134; El-Issawi, 2012: 19-20).

Mnoge je brinulo to što je *Ennahda* nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu kontrolirala većinu ministarstava, a to je uzrokovalo prosvjede diljem Tunisa. Od 41 ministarstva, *Ennahda* je kontrolirala 19, a njeni saveznici još 11 ministarstava. To je uključivalo najvažnije resore, poput Ministarstva vanjskih poslova, Ministarstva unutarnjih poslova i Ministarstva pravosuđa, pa je *Ennahda* efektivno imala zakonodavnu i izvršnu vlast (Allani, 2013: 135). *Etakatol* je dobio Ministarstvo financija, Ministarstvo turizma, Ministarstvo obrazovanja i Ministarstvo socijalnih poslova. Marzukijev Kongres za republiku dobio je Ministarstvo osposobljavanja i zapošljavanja, Ministarstvo ženskih poslova i Ministarstvo državnog vlasništva i nekretnina. Druga ministarstva, poput ministarstava mladih i sporta, zaštite okoliša, obrane i vjerskih

poslova, dobili su neovisni (Brownlee i dr, 2015: 140). Problem je pak bilo to što je *Ennahda* pokazala da je nesprijetna upravljati državom. Mnogi njezini članovi nisu imali nikakva politička iskustva, dobar dio života proveli su u progonstvu, zatvoru ili egzilu. Kako je jedan visoko pozicionirani član stranke priznao, *Ennahda* je vjerovala da će vladanje državom biti lako, ali nije bilo tako (Haynes, 2013: 185).

Ennahdina vlada jednostavno se nije znala hrvati s problemima nezaposlenosti, posebice mladih, što je bio jedan od temeljnih uzroka „revolucije“. Nezaposlenost je nakon „revolucije“ porasla za pet posto za godinu dana pa je 16 posto Tunizana bilo bez posla, dok je inflacija porasla šest posto. Nova vlada našla se i pod žestokom kritikom sekularista zato što se nije znala nositi s nasiljem džihadističkog salafizma kao jednog od salafističkih trendova⁵⁷ u Tunisu (Haynes, 2013: 177), što je povezivano s izostankom reforme sigurnosnoga sektora. U Tunisu su se pojavili ekonomski i politički trendovi koji su negativno utjecali na proces demokratizacije (Haynes, 2013: 177).

Ennahda je u sukobu sekularista i islamista stalno pokušavala dokazati da ona nije opasnost za sekularni segment tuniskog društva. Inzistirala je na tome da je njena politička ideologija umjerena i da namjerava vladati zajedno sa sekularnim strankama. *Ennahdini* vođe su odbacivali ideju da žele islamizirati tunisko društvo. Naglašavala je da će poštovati prava žena i manjina, kao i sve međunarodne i ugovore i konvencije o zaštiti univerzalnih ljudskih prava koje je Tunis potpisao. No problem je bio u tome što stranka nije monolitna, odnosno stranačka baza bila je mnogo konzervativnija od stranačkih vođa. Velik broj stranačkih vođa desetljeća je proveo u egzilu pa su zapravo bili nepoznati velikom dijelu Tunizana. Problem je do određene mjere bila i sama umjerenost stranke, jer su mnogi mislili da će politički vakuum popuniti džihadistički salafisti (Haynes, 2013: 177).

Ennahada je još u svojoj izbornoj platformi istaknula sljedeće:

„Snaga Tunisa, njegova progresivnost, zaštita i stalnost njegove neovisnosti, njegova suverenost i njegov republikanski sustav temelje se na podijeli vlasti,

⁵⁷ Monica Marks (2013: 109) navodi kako u Tunisu postoje tri salafistička trenda: *Salafiyya 'Almiyya*, politički salafizam i *Salafiyya Jihadiyya*. *Salafiyya 'Almiyya* često se prevodi kao „znanstveni salafizam“ ili, preciznije, „skripturalistički salafizam“. Taj trend uglavnom predstavljaju sredovječni muškarci koji odbijaju bavljenje i stranačkom politikom i džihadom, uglavnom se držeći po strani od politike i posvećujući se pobožnom životu. Politički salafizam uglavnom se poklapa s prethodnim trendom, osim u jednoj stvari. Politički salafisti smatraju, naime, da se moraju baviti politikom. Iako demokraciju smatraju iznimno defektnim političkim oblikom vladanja, ipak smatraju da demokratskim putem mogu uspostaviti oblik vlasti koji podsjeća na kalifat. *Salafiyya Jihadiyya*, odnosno salafistički džihadizam najbrže je rastući salafistički trend u Tunisu. Pripadnici tog trenda uglavnom su, iako ne isključivo, mlađi muškarci koji odbijaju institucionalnu borbu za vlast, ne miješaju se u politiku i smatraju da će nasilnim putem uspostaviti kalifat.

neovisnosti sudstva, demokraciji, (dobroj) vladavini, jednakosti među građanima, gospodarskom rastu, društvenom razvoju i privrženosti našem arapsko-islamskom nacionalnom identitetu“ (nav. u: Donker, 2013: 2012).

Unatoč pozivanju na arapsko-islamski identitet, to nije značilo nakanu da se u Tunisu primijeni neka vrsta „iranske opcije“ ili islamske države. Mnogi viši članovi *Ennahde* smatrali su da u Tunisu ne treba ustavno forsirati neku posebnu vrstu pogleda na dobar život jer je to, kako je pokazao stari režim, put koji neizbježno vodi u autokraciju (Donker, 2013: 2012). U tom smislu islamisti su odbijali ideju o stvaranju islamske države, odnosno zalagali su se za ideju „islama u državi“ (Donker, 2013: 221). *Ennahda* je odbacivala i ideju da religija bude misao-vodilja u oblikovanju i provedbi javnih politika. Uloga je religije trebala biti više simbolične prirode i trebala je pridonositi očuvanju islamskog identiteta Tunisa. Cilj donošenja novog Ustava nije bilo stvaranje islamske nego „civilne“ države. Stranka je htjela pomiriti modernost s tuniskim arapsko-islamskim vrijednostima, posebno se pozivajući na toleranciju. Rašid Ganuši bio je jedini vođa neke tuniske političke stranke koji je maloj tuniskoj židovskoj zajednici obećao da će novi Ustav, ali i politička praksa, zajamčiti prava Židova kao tuniskih građana (Dalmasso i Cavatorta, 2013: 233).

Ennahda je opetovano naglašavala da neće dirati u Zakon o osobnom statusu. Što se stranke tiče, o tom se zakonu uopće ne treba raspravljati nego on treba ostati onakvim kakav jest. Dapače, mnogi su simpatizeri stranke navodili kako nemaju ništa protiv ideje modernosti,⁵⁸ dokle god im se ona ne nameće kao u vrijeme Burgibe i Ben Alija. Jedan je simpatizer naveo kako ni oni ne žele nametati islamske vrijednosti sekularnom segmentu društva. Prema njegovim riječima, ako netko želi nositi veo ili mini suknju, neka ih nosi. Svaki pojedinac treba sam odlučivati o tome. To je bio i stav mnogih članova stranke koji su mislili da je islam osobna stvar pojedinca te da nije na državi da drži vjerska predavanja i određuje vjerska pravila (Dalmasso i Cavatorta, 2013: 236-237). *Ennahda*, je bila vrlo jasna i o pitanju poligamije. Sekularni tabor je počeo upozoravati da će *Ennahda* vratiti poligamiju u tunisko društvo. Jedna visokopozicionirana članica stranke, pripadnica konzervativnije struje u njoj, istaknila je kako je to pitanje o kojem su svi Tunižani suglasni te da stranka ne kani ponovno uvesti poligamiju, unatoč tome što ju Kuran dopušta. Ona misli da je poligamija uvijek uzrok svađe, tuge i slomljenih srca te da joj nema mjesta u tuniskom društvu (Gray, 2012: 297-298). Naravno,

⁵⁸ U Tunisu se sekularisti radije nazivaju modernistima. Slično je i s islamistima koji se u svojem političkom diskursu ne pozivaju na sekularizam nego na modernizam. Razlog tome je to što sekularizam u tuniskom društvu ima pejorativne konotacije koje se odnose na ideje koje su uvedene iz Europe ili su dio kolonijalnoga kulturnog naslijeđa (Ounissi u razgovoru s Marks, 2017: 242).

salafisti su se zalagali za sasvim suprotan koncept navodeći da muškarci mogu imati do četiri žene (Wolf, 2013: 570).

Zanimljiv je i stav stranke na homoseksualnost. Iako smatra da je brak zajednica muškarca i žene, Ganuši je kazao da tuđe privatne živote treba poštovati. Prema njegovu sudu, ono što se događa iza zatvorenih vrata osobna je stvar građana i nije pitanje kojim bi se trebao baviti on kao politički vođa, stranka ili pravni sustav tuniske države. I neki drugi visoko pozicionirani članovi stranke izjavili su da osobna opredjeljenja građana, što uključuje homoseksualnost, treba štititi (Masri, 2017: 80-81).

Ennahda se u raspravi sekularista i islamista/salafista našla u sâmoj sredini. Stranka je zapravo htjela pronaći ravnotežu između islamskih vrijednosti, kako bi zadovoljila svoju konzervativniju biračku bazu, i francuskog sekularizma, koji je bio privlačan široj tuniskoj javnosti. Tako ambivalentan stav stranke zrcalio je i odnose unutar stranke. Nisu svi članovi stranke bili jednako progresivni kao Rašid Ganuši. Ni odbacivanje šerijata kao izvora zakonodavstva u Tunisu nije prošlo bez značajnijega otpora konzervativnijeg krila stranke (Wolf i Lefèvre, 2012: 561-563). Progresivniji članovi stranke zauzimali su se za postupnu implementaciju islamskih vrijednosti u tunisko društvo, dok je konzervativnije krilo stranke bilo mnogo bliže salafistima i zalagalo se za žurnu implementaciju šerijata, po mogućnosti bez ikakve odgode. Neki su članovi stranke čak prosvjedovali protiv odbacivanja šerijata ispred Ustavotvorne skupštine. Neki su članovi stranke, posebno među mladima, napustili stranku i pridružili se konzervativnijim političkim opcijama, čak i džihadistima (Wolf, 2013: 566-567).

Na prvu godišnjicu „revolucije“ sekularni je kamp organizirao masovne prosvjede protiv *Ennahde* tvrdeći da su „islamisti oteli revoluciju“. Sva spomenuta pitanja glasno su bila izražena na ulicama. No možda je najveći problem koji su prosvjednici naglašavali bio ambivalentan odnos stranke prema salafistima, posebice prema džihadističkom trendu (El-Issawi, 2012: 20-21). Iako je stranka podržavala uhićenja salafista koji su činili nasilje, nije ih pretjerano osuđivala. Stranka je zastupala stav da salafisti zapravo nisu teroristi nego nezrela tvrdoglava djeca, slična njima u mladosti, koja tek trebaju prepoznati autentičan umjereni islam specifičan za Tunis. Ganuši je izjavio da su salafisti djeca Tunisa koja ga podsjećaju na vlastitu mladost. No istovremeno je odbijao salafizam, pogotovo džihadistički, naglašavajući da u Tunisu nema mjesta ekstremizmu, da je to strano Tunisu i da *Ennahda* pravilno interpretira islamske vrijednosti. Stranka je smatrala da je prethodni režim odgovoran za ponašanje salafista zato što je desetljećima potiskivao vjerske vrijednosti u društvu te da je riječ samo o iskazivanju nezadovoljstva. *Ennahda* je željela ojačati salafističke stranke smatrajući da će s institucionalizacijom salafisti odbaciti nasilje, postati umjereniji i prihvatiti pravila

demokratske političke igre (Marks, 2013: 112-113; 2017: 40-41; Wolf, 2013: 566, 568). Salafisti nisu bili oduševljeni tim stavovima *Ennahde*. Mnogi su smatrali da je *Ennahdin* postupan pristup u implementaciji islamskih vrijednosti u tunisko društvo i politiku „patronizirajući i paternalistički“. Jedna je mlada pripadnica salafističkog džihadističkog trenda uvrijeđeno kazala: „Oni se stalno na nas referiraju kao na njihovu 'djecu' i pokušavaju nam reći kako bi se trebali ponašati“ (nav. u: Marks, 2017: 40-41). Sljedeće su njezine riječi još oštrije:

„Budite smireni, djeco naša. Kročite sporo, kažu oni. Ali njihovo sporo kročenje nije donijelo nikakve rezultate. Odustali su od šerijata, slušaju Zapad... Ne vidim što ih čini islamskima. Koriste laži kako bi manipulirali ljudima, kao i svaka druga stranka. Možda bi oni trebali slušati nas! Mi ćemo donijeti promjenu“ (nav. u: Marks, 2017: 42).

Kako je jačao konzervativizam u društvu i kako su množili prosvjednici koji su zahtijevali da šerijat bude izvor zakonodavstva u novom Ustavu, *Ennahda* je pokušala uspostaviti kontrolu nad salafistima. Pokazalo se da su već 2012. oko 400 od 5.000 džamija kontrolirali salafisti. Prema službenim podacima, u zemlji je bilo oko 10.000 salafista. *Ennahda* je odbila kontrolirati džamije, kako se radilo u starom režimu. Umjesto toga, pokušala je uspostaviti neformalne odnose sa salafistima kako bi kontrolirala njih. No odnosi između stranke i raznih salafističkih opcija počeli su se pogoršavati, a ne poboljšavati. Kada je *Ennahda* formalno odbila unošenje šerijata u novi Ustav, unatoč tome što je neformalno podupirala zahtjev da on bude u Ustavu, salafisti su se opet osjećali prevarenima. Kap koja je prelila čašu bila je izjava Rašida Ganušija da je džihadistički salafistički trend sigurnosna prijetnja državi te je zaprijetio da će država ubuduće na salafističko nasilje i terorizam odgovoriti bojevom municijom (Donker, 2013: 219-220; Wolf, 2013: 568). Iako je Ganuši opetovano ponavljao da je Tunis iznimka u arapskom svijetu u kojem nema mjesta za ekstremističke vizije islama, s čime su se mnogi u Tunisu slagali smatrajući da je salafizam stran zemlji i da je riječ o kratkoročnom trendu koji će s vremenom nestati, jačanje džihadističkog salafističkog trenda u Tunisu i nasilja koje ide ruku pod ruku s time opovrgavali su takva uvjerenja. No džihadistička struja salafizma ipak je malobrojna manjina u taboru tuniskih salafista. Najbrojniji su pripadnici „znanstvenog“ salafizma (Wolf, 2013: 561, 570).

Nekoliko je uzroka porasta salafističkog nasilja, ali i ideja, u Tunisu. Nakon pada Ben Alija 2011. mnogi su salafisti amnestirani i pušteni iz zatvora, uključujući neke džihadiste koji su ratovali u Afganistanu još protiv Sovjeta, u Bosni i Hercegovini, ali i u Iraku. Problem je bilo

to što su salafisti u zatvorima stvorili nove mreže poznanstava pa ih je nakon izlaska iz zatvora čekala svojevrсна organizacijska struktura. Mnogi su se salafisti vratili iz egzila u Europi gdje su pobjegli od Ben Alijevog režima. Nadalje, salafisti su počeli sve više širiti svoje ideje putem televizijskih religijskih programa, prvenstveno iz Saudijske Arabije, ali i Egipta. Salafisti iz drugih arapskih zemalja počeli su dolaziti i prozelitizmom širiti svoje ideje. I na kraju, gospodarsko stanje stvorilo je uvjete koji su poticali Tunižane, posebice mlade, da se pridružuju salafističkim pokretima. To se posebno odnosi na siromašnije dijelove zemlje u kojima je salafizam i najvidljiviji. Veliku ulogu u jačanju salafizma imala je Islamska država koja je nadahnula jedan broj Tunižana da se pridruže njoj ili džihadizmu općenito. Oko 6.000 Tunižana se pridružilo različitim džihadističkim skupinama, ne samo Islamskoj državi, iako dobrim dijelom njoj, ratujući u Iraku i Siriji. Salafističkom nasilju pridonijeli su i tuniski kriminalni elementi koji su se sve više miješali sa salafistima (Marks, 2017: 38-39; Wolf, 2013: 569).

Odnosi unutar Trojke, unatoč tome što je *Ennahda* vladala u koaliciji s dvije sekularne stranke, nisu bili idilični, ali nisu bili ni tako loši. Dapače *Ennahda* se javno hvalila time da je prva stranka u arapskom svijetu, što se odnosi i na sekularne stranke, koja je svoju ideološku poziciju uspjela transformirati iz sukoba u suradnju. Ostale dvije stranke u koaliciji nisu se nužno slagale s tim zaključkom *Ennahde* smatrajući da malo-pomalo gube svoju autonomiju u odnosu na većeg partnera, iako je koalicija bila relativno stabilna. Izvana su mnogi Trojku percipirali neučinkovitom, bilo zbog sukoba između i unutar koalicijskih partnera, različitih izbornih baza, neuspjehu u rješavanju problema salafističkog nasilja, neučinkovitosti u ponovnom pokretanju gospodarstva ili jednostavno zato što je koalicija bila posve neiskusna u vladanju. Kongres za republiku imao je prethodnog iskustva u suradnji s *Ennahdom*. Mancef Marzuki surađivao je s Rašidom Ganušijem unutar Kolektiva 18. listopada iz 2005. s ciljem suprotstavljanja Ben Alijevom režimu. Marzuki je bio ključna osoba u tom političkom savezu. No kako se radi o sekularnoj stranci na čelu s odvjetnikom za ljudska prava, *Ennahda* i Kongres za republiku često su se zbog različitih ideoloških pozicija sukobljavali.

Odatle je proizašao i sukob unutar Kongresa za republiku koji se rascijepio na dva krila: jedno Marzukijevo i drugo koje je optuživalo vodstvo stranke da je postalo priljepak *Ennahdi*. *Etakatol* je doživio slične probleme, kako sukobe s *Ennahdom* tako i unutarnje sukobe zbog kojih je tijekom kasne 2011. i prve polovice 2012. dio članova napustio stranku. Vođe stranke to su okarakterizirale kao pokušaj nekih članova da destabiliziraju stranku iznutra. Kao što je prethodno navedeno, i *Ennahda* se našla u problemima sa svojim konzervativnijim krilom zbog politike prilagodbe svojim sekularnim partnerima i sekularnom segmentu tuniskog društva (Broddy-Barre, 2013: 217-218). Problema koalicije koji je štetio svim strankama izvan koalicije

bio je način donošenja odluka i provođenja politika. Ostale manje stranke u Ustavotvornoj skupštini često su se osjećale izostavljenima iz procesa donošenja i provođenja politika. Jedan je član manje stranke to izrazio ovako:

„Odluke ne donosi cijela Ustavotvorna skupština, upravo suprotno. Ne mogu se sjetiti nijednog puta kada je Ustavotvorna skupština konzultirana u donošenju neke odluke... Vođe triju stranaka obično se nađu i dogovore o politici za koju znaju da imaju glasove te onda koriste Ustavotvornu skupštinu kako bi potvrdili odluku koja je već donesena“ (nav. u: Brownlee i dr, 2015: 142).

Ennahda se susrela i s problemom prvog nacrtu novog Ustava. U članku 26. tog dokumenta, koji je objelodanjen u kolovozu 2012, na žene se referiralo kao na „komplementarne“ muškarcima:

„Država jamči zaštitu prava žena i podupire njihov probitak kao istinskih partnerica u izgradnji nacije. Njihove uloge u obitelji su *komplementarne* (kurziv u izvorniku, nap. aut.). Država jamči jednakost šansi između muškaraca i žena u preuzimanju različitih dužnosti. Država jamči uklanjanje svih oblika nasilja usmjerenog protiv žena“ (Charrad i Zarrugh, 2014: 234-235).

Mnoge su udruge za prava žena takvu formulaciju protumačile kao narušavanje stečenih prava koje je jamčio *Zakon o osobnom statusu* iz 1956, poput prava na razvod i skrbništvo nad djecom. Ubrzo se povela žustra javna rasprava koja se transformirala u nove prosvjede protiv Ennahdine vlade i posebice protiv čl. 28. nacrtu novog Ustava. Prosvjednice su naglašavale kako žene nisu komplementarne nego kompletne te da bi u čl. 28. Ustava trebalo pisati da su jednake muškarcima. Drugo je pitanje bilo što je s neudanim ženama, dakle onima koje nisu u braku. Neke udruge za zaštitu prava žena smatrale su da se time žene ne smatra pravno individuima, nego ih se definira kao osobe samo u odnosu na muškarce. Prosvjedi su se održavali čak nakon večernje molitve zadnjeg tjedna Ramazana. Članice *Ennahde* pak branile su čl. 28. Jedna je visoko pozicionirana članica stranke i zastupnica u Ustavotvornoj skupštini navela kako se u prava žena neće dirati, ali da muškarci i žene u apsolutnom smislu nisu jednaki. Ganuši je pak izjavio da koncept komplementarnosti oplemenjuje koncept jednakosti. No zbog velikog pritiska javnosti, iz sljedećeg nacrtu Ustava, koji je objavljen u prosincu iste godine i o kojem je Ustavna skupština trebala glasovati na ljeto sljedeće godine, komplementarnost je

izbačena (Charrad i Zarrugh, 2014; Marks, 2017: 47). Prvi je nacrt imao i druge sporne članke koji su na kraju povučeni. Primjerice, kriminalizacija blasfemije, podređenost žena muškarcima stipuliranjem „različitih dužnosti“ muškaraca i žena, te ideje jačanja, navedene u preambuli Ustava, civilizacijskih i kulturnih veza s islamsko-arapskim svijetom. Zbog vrlo negativnog stava javnog mijenja mnoge su te odredbe izbačene iz konačnog nacrtu Ustava (Marks, 2017: 47; Brownlee i dr, 2015: 144).

Probleme vladajućoj koaliciji zadavale su i spore reforme sigurnosnog, pravnog i medijskog sektora. Unatoč problemima i eskalaciji salafističkog nasilja, vojska je „ostala u vojarnama“. Dapače, vojska nije dovela u pitanje civilne vlasti, iako su i predsjednik države i ministar obrane došli iz civilnih redova. U Tunisu je od 2011. do 2014. bilo vrlo vidljivo da civilna vlast kontrolira vojsku. No tranzicijske vlasti nisu uspjele uspostaviti obuhvatnu demokratsku kontrolu vojnog sektora. Vojska se odlučila da se neće miješati u politiku, unatoč tome što Trojka nije uspjela reformirati Ministarstvo unutarnjih poslova te je bila primorana skrbiti za provedbu zakona i sigurnost u državi. U toj se ulozi vojska našla na ciljniku džihadističkih salafističkih skupina, što joj je nanijelo i manje žrtve. Vojska se odlučila držati podalje od politike i nakon što su je civilni političari odlučili javno kritizirati zbog neučinovite borbe protiv džihadističkoga salafizma. To je dovelo do toga da je Rašid Amar dao ostavku na mjesto Zapovijednika zbora u sprnju 2013, a njegov naslijednik Muhamed Saleh Hamdi učinio je to u sprnju iduće godine. Vojska se nije miješala niti u „pad“ *Ennahdine* vlade, o čemu će više riječi biti u nastavku teksta. No unatoč brojnim problemima, anketa iz 2014. pokazala je da su Tunizani imali izrazito pozitivno mišljenje o vojnim snagama. Čak je 95 posto ispitanika izjavilo da vojska ima pozitivan utjecaj na događaje u Tunisu (Brooks, 2016: 124-125).

Možda je mnogo veći problem u Tunisu bila reforma Ministarstva unutarnjih poslova i policije. Nasilni događaji, pogotovo teroristički napad na američko veleposlanstvo 2012, pokazali su u kakvom su stanju policijske snage. Dok je predsjednik države Mancef Marzuki odlučivao koje policijske postrojbe poslati u obranu veleposlanstva, napad je već zaustavila vojska. Ti su događaji pokazali da sigurnosni aparat nije reformiran i da nije spreman za nove sigurnosne izazove. Nasilje u Tunisu dodatno je otežavalo reformu sigurnosnog sektora. Sâma činjenica da se sigurnosni aparat nalazio u rukama antiislamističkih elita otežavao je nastavak reforme. Pokazalo se da policiji nedostaje odgovarajuća obuka i novi kurikulum prema kojemu bi se poučavalo u policijskim akademijama. Pokazalo se da je nužna i reforma Ministarstva unutarnjih poslova i pravnog sektora, posebice sudstva. Policijske su snage nastavile mnoge stare prakse ponašanja prilikom uhićenja i ispitivanja, poput mučenja, što su domaće i strane organizacije za zaštitu ljudskih prava glasno osuđivale. Kako je narušeno stanje sigurnosti

unutar Tunisa, na što snage unutarnje sigurnosti nisu imale adekvatan odgovor, u nekim su se slučajevima građani počeli samostalno organizirati u naoružane milicije kako bi štitili živote i imovinu u svojim susjedstvima (Halon, 2016; Marzo, 2018).

Problem je Trojke bilo i to što je upitna bila provedba zakona. Sudstvo je bilo regulirano zakonima starog režima, a i unutar sudstva je bio vidljiv rascjep koji su zrcalile dvije sudačke udruge. *Zakon o sudstvu*, kojim je trebalo raspustiti staro i formirati novo Visoko vijeće pravde, dobio je deset amandmana i nije prihvaćen. Protiv je njega je glasovala sama *Ennahda*. U tom razdoblju sudstvo nije postalo neovisno, odnosno bilo je neovisno samo „na papiru“, dok je u stvarnosti ostalo oruđe države, slično kao u prethodnom režimu. Čistka starih sudaca u sklopu provedbe projekta tranzicijske pravde nije potpuno provedena. U prvoj godini tranzicijske vlasti otkaze je dobilo samo sedam sudaca. Iduće godine otkaze je ipak dobilo osamdesetak sudaca. No kriteriji za dobivanje otkaza nisu bili jasni. Prema logici tranzicijskih vlasti, otkaze su dobili oni „koji su nastavili griješiti“, ali nije bilo jasno prema kojim se točno kriterijima oni dijele, odnosno proces nije bio transparentan. Nisu bili jasni ni kriteriji za napredovanje sudaca (Ben Aissa, 2016). Upitan je bio i proces provedbe tranzicijske pravde u drugim sektorima. U vrijeme Trojke mnogi službenici Ministarstva unutarnjih poslova, ali i drugih državnih tijela iz starog režima, dobili su tek blage kazne za svoje zločine. Zakonom o tranzicijskoj pravdi iz 2013. određeno je da će oni koji su optuženi biti suđeni pred vojnim sudovima, što je bila izrazito oštra mjera. No na kraju su svi oslobođeni zbog nedostatka dokaza. Tim su zakonom formirani i neovisna Komisija o zlostavljanju i Ministarstvo pravde i ljudskih prava. No rasprava o članovima Komisije i ulozi novog ministarstva pretvorila se u političko prepucavanje političkih elita, ali i zainteresirane javnosti i udruga civilnog društva, što je onemogućavalo provedbu Zakona. Nadalje, Izborni zakon iz 2011. zabranjivao je članovima RCD-a sudjelovanje samo u tim izborima, ali ništa nije govorio o budućim izborima. Problem je trebao riješiti *Zakon o lustraciji* koji je trebao zabraniti svim članovima RCD-a koji su bili dijelom Ben Alijeva režima tijekom sve 23 godine njegove vladavine da ponovno uđu u strukture vlasti. No Ustavna skupština nije donijela taj zakon (Henneberg, 2018: 14-16).

U razdoblju vladavine Trojke nastali su mnogi novi mediji. Mnogi su se pak prilično nezrelo ponašali. Često su uspijevali doći do različitih nedovršenih dokumenata vlade i Ustavotvorne skupštine te su ih „puštali“ u javnost. Trojka se prema tome morala oprezno odnositi, jer je opresija medija bila tipična za Ben Alijev režim. Tek je trebalo stvoriti uvjete za djelovanje slobodnih, ali i etičnih medija. Neki stariji mediji koji su u vrijeme starog režima bili poznati borci za slobodu medija i izvještavanja tvrdili su da zbog svojih starih zasluga mogu preskočiti proces dobivanja dopusnice za rad. No s vremenom su i mediji počeli prihvaćati da se moraju

ponašati u skladu sa zakonima i dobrim pravilima medijske prakse. Drugi je problem bilo to što političari nisu bili naviknuti na slobodu medija. U jednom je slučaju jedan političar pokušao novinarki oduzeti mikrofon gnjevan na pitanja koja mu je postavljala. Ni političari nisu znali kako javno nastupati i postaviti se prema medijima, jer nisu imali stručnjake za odnose s javnošću koji bi ih savjetovali (Henneberg, 2018: 10-11).

Ipak, najveći problem *Ennahde* i Trojke bio je neuspjeh u suočavanju sa salafističkim džihadizmom. Eskalacija nasilja i napad na američko veleposlanstvo pokazali su da se Trojka ne zna nositi sa salafističkim nasiljem. Mnogi su iz sekularnog tabora optuživali *Ennahdu* da je povezana sa džihadističkim salafističkim skupinama. To je dovelo do toga da je u travnju 2012. stvorena nova politička stranka *Nida Tunis* (Poziv za Tunis), kojoj su prišli i mnogi članovi raspuštenog RCD-a. Iako su neki Tunžani *Nidu Tunis* percipirali kao ostatke *ancien régimea*, neki su je doživljavali kao stranku koja će ponovno uvesti mir i red u državu (Henneberg, 2018: 9). Nakon ubojstva opozicijskog političara i jednog od najvećih kritičara vlade Šokrija Belaida početkom 2013, *Ennahda* je bila prisiljena prepustiti ministarstva unutarnjih poslova, pravde i vanjskih poslova. Dodatna „sol na ranu“ bila je ostavka ministra obrane Abdelkarima Zbidija zbog nezadovoljstva napretkom demokratskih reformi (Hanlon, 2016: 190-191). U srpnju te godine ubijen je još jedan opozicijski političar, Muhamed Brahmi, navodno istim oružjem kojim je ubijen Šokri Belaid. Nakon Brahmijevog sprovođa Tunis je doživio nove masovne prosvjede, a mnoge su opozicijske stranke napustile Ustavotvornu skupštinu. Neke stranke, posebice *Nida Tunis*, zahtijevale su raspuštanje Ustavotvorne skupštine, dok su druge željele da Skupština dovrši posao i donese novi Ustav te da se održe novi izbori. Ta je druga struja isticala kako treba maknuti *Ennahdu* s vlasti, ali da bi raspuštanje Skupštine dovelo do građanskog rata. Za njih su demokratski izbori bili mnogo bolji izbor.

UGTT je krajem srpnja pozvao na opći štrajk zahtijevajući stvaranje vlade nacionalnog jedinstva, ali je i najveći sindikat bio protiv raspuštanja Ustavotvorne skupštine. *Ennahda* je istodobno optuživala salafiste za nasilje, doduše neuspješno u očima javnosti, dok se Trojka pozivala na svoj legitimitet dobiven na slobodnim demokratskim izborima (Brownlee i dr, 2015: 145; Yousfi, 2015: 329; Masri, 2017: 65). To nije bio prvi sukob *Ennahde* i UGTT-a. Nesuglasice dvaju aktera trajale su još od 2012. zbog UGTT-ova nezadovoljstva načinom na koji je vlada predvođena *Ennahdom* rješavala gospodarske probleme. Sindikat je zbog toga pokrenuo nekoliko štrajkova, a stranka ga je pokušavala kontrolirati i dovesti „ondje gdje mu je i mjesto“ – izvan politike. UGTT je podupirao i stranku *Nida Tunis* na čijem je čelu bio bivši premijer Bedži Kaid Esebsi (Yousfi, 2015: 326-327).

Kako se Tunis našao u dotad najozbiljnijoj političkoj krizi u kojoj je opozicija tražila raspuštanje vlade i Ustavotvorne skupštine, no bez ozbiljnog prijedloga kako dalje, dok se Trojka svim silama željela zadržati na vlasti, moralo je doći do nekakva političkog kompromisa. Kompromis je došao iz UGTT-a i tri druge udruge civilnog društva – Lige za ljudska prava, Sindikata tuniskih odvjetnika i Sindikata industrije i trgovine. UGTT je s njima formirao Kvartet za nacionalni dijalog, popularno zvan samo Kvartet. Kvartet je trebao voditi pregovore starih i novih elita, odnosno Trojke i opozicije. Kvartet je predlagao slijedeći model rješavanja sukoba: prvo, treba očuvati Ustavotvornu skupštinu kako bi završila svoj posao; drugo, treba oformiti tehničku vladu; treće, treba odrediti datum novih demokratskih izbora. Nakon nekoliko krugova pregovora *Ennahda* je odlučila vlast predati tehnokratskoj vladi u prosincu 2013, iako pod pritiskom ne samo civilnog društva i opozicije, nego i vanjskih aktera, poput MMF-a, Svjetske banke, Afričke banke za razvoj, Sjedinjenih Država i zemalja Zaljeva koje su uvjetovale financijsku pomoć time da se uvažavaju zahtjevi Kvarteta. To je bio prvi slučaj u arapskome svijetu da jedna islamistička stranka mirnim putem napusti vlast. Rad na Ustavu je nastavljen, a pod pokroviteljstvom Kvarteta raspravljalo se o svakom članku Ustava sve dok svi nisu bili zadovoljne tekstem Ustava. U siječnju 2014. Ustavotvorna skupština usvojila je novi Ustav s 200 glasova za, 12 protiv i četiri suzdržana. Kvartetu je dodijeljena i Nobelova nagrada za mir 2015. zbog velikih zasluga u očuvanju demokracije u zemlji koja se našla na rubu građanskog rata (Brownlee i dr, 2015: 145-146; Yousfi, 2015: 329; Masri, 2017: 66; Hanneberg, 2018: 2).

Novi Ustav, koji je prihvaćen 2014, nije sadržavao reference na šerijat, iako je islam definiran kao službena religija Tunisa. Prvi članak Ustava ostao je isti kao u starome Ustavu, ali je dodan čl. 2. koji se ne može mijenjati: „Tunis je civilna država koja se temelji na građanstvu, volji naroda i supremaciji zakona (nav. u: Masri, 2017: 61). Taj je članak napisan kako bi se ubuduće izbjegla mogućnost ozakonjenja šerijata Ustavom. Veliki je *novum* u Ustavu bio čl. 6. koji je štitio slobodu vjere, savjesti i vjerskih obreda. Sličan je članak postojao i u starome Ustavu, ali samo u francuskom, a ne i arapskoj inačici. Tim se člankom Tunis opetovano pokazao kao država u arapskome svijetu koja odstupa od uobičajenih pravila u pitanjima religije. Nadalje, čl. 125. Ustava utemeljio je Agenciju za dobru vladavinu i borbu protiv korupcije radi iskorjenjivanja koruptivnih praksi u privatnome i javnom sektoru kakvih je bilo u obilju u vrijeme *ancien régime*a (Masri, 2017: 61-63). Novim Ustavom je definirana i uloga vojske. Predsjednik države ostaje vrhovnim zapovjednikom vojnih snaga koji ima pravo postavljati časnike i razrješavati ih dužnosti. On ima pravo proglasiti rat i potpisati mirovne sporazume. Vojne snage Tunisa ustavno su definirane kao „republikanska vojska“ koja je

„sastavljena i strukturno organizirana u skladu sa zakonom“ te koja mora „ostati potpuno nepristrana“ (Brooks, 2016: 126). No Ustav je ostao nejasan u pitanjima civilnog nadzora nad vojskom. Tako je, primjerice, 2015. uhićen i osuđen na zatvorsku kaznu tuniski bloger koji je pisao o korupcijskim praksama i drugim neregularnostima u vojnim snagama prema čl. 91. *Zakona o vojnoj pravdi* koji nezakonitim proglašava „klevetanje vojske“. No i ustavno nepotpuno definirana uloga vojske u Tunisu bila je mnogo naprednija nego u drugim zemljama regije (Brooks, 2016: 126). Novim je Ustavom unaprijeđen i položaj sudstva. Prema čl. 102, sudska je vlast neovisna. Određeno je da će napredovanje sudaca regulirati Vrhovno vijeće za sudstvo, dok je to prije činio predsjednik države. Dvije trećine Vijeća biraju se među najvišim sucima u državi, a većinu članova Vijeća biraju kolege suci. Predsjednika Vijeća biraju članovi Vijeća te se tako štiti neovisnost Vijeća, a time i sudstva općenito, po čemu je Tunis opet iznimka u arapskome svijetu (Ben Aissa, 2016: 63).

Parlamentarni izbori 2014. održani su prema neznatno izmijenjenim pravilima. Već se nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu pokazala potreba za stvaranjem nove izborne komisije. Ubrzo je stvorena nova Izborna komisija koja je trebala nadgledati parlamentarne i predsjedničke izbore 2014. Izbor članova Izborne komisije također je postao predmetom političkih prijedpora što je odužilo formiranje Komisije te odgodilo izbore. No nova se izborna komisija pokazala profesionalnijom i učinkovitijom od stare. Vjerojatno je na to utjecalo stečeno iskustvo na prethodnim izborima te su neke greške stare izborne komisije izbjegnute. Institucionalizacija nove izborne reforme sada je bila manje konfuzna, a Izborna komisija načinila je i izborni priručnik za nepismene birače (Henneberg, 2018: 12-13). Parlamentarni izbori održani su u listopadu 2014, izašlo je 69 posto birača, provedeni su bez ikakvih incidenata i proglašeni slobodnim i poštenima (Brownlee i dr, 2015: 146; Wolf, 2018: 2). Više od sto stranaka je participiralo na izborima. Unatoč tome što je *Ennahda* očekivala pobjedu na izborima, pobjedu je odnijela Esebsijeva stranka *Nida Tunis* s osvojenih 86 od 217 mandata. *Ennahda* je osvojila 69 mandata i zauzela drugo mjesto (Masri, 2017: 69-70). Nakon što su rezultati objelodanjeni i potvrđeni, Ganuši je prihvatio rezultate izbora nazvavši Esebsija i čestitajući mu na uspjehu (Marzo, 2018: 6).

Nida Tunis je 2015. formirala vladajuću koaliciju s *Ennahdom*, dok su vođe dviju stranaka – dvojica šeika, kako su često nazivani – izgradili solidan profesionalan odnos unatoč početnim strahovima stranačkog članstva i biračkog tijela objiju stranaka. Naime, birači jedne stranke drugu su stranku smatrali nedemokratskom i opasnom za mladu tunisku demokraciju. Iako su neki smatrali *Ennahdin* pristanak da bude u koaliciji sa strankom „staroga režima“ izdajom, sekularni je tabor sve manje *Ennahdu* percipirao kao nedemokratsku „stranku opasnih namjera“

(Marks, 2017: 50-51). Parlamentarni izbori 2014. bili su druga mirna demokratska promjena vlasti u Tunisu i korak bliže k demokratskoj konsolidaciji (Kchouk i Mamuji, 2018: 1-2).

U prosincu iste godine održani su i predsjednički izbori na kojima je pobijedio Bedži Kaid Esebsi. Na izbore je izašlo 64,6 posto u prvom te 59 posto birača u drugom krugu izbora. To su bili prvi slobodni demokratski predsjednički izbori u Tunisu. Esebsi se u predizbornoj kampanji predstavljao kao nasljednik burgibizma, čak i kao sâma reinkarnacija Burgibe. To je išlo do te mjere da je imitirao njegov stil odijevanja te je čak nosio i naočale u Burgibinom stilu, a imitirao je i njegove obrasce govora, dok se istovremeno pozivao i na vjerske vrijednosti kako bi privukao tradicionalnije birače (Masri, 2017: 71-72; Ounissi u razgovoru s Marks, 2017: 239).

No sigurnosna situacija u Tunisu nije se značajnije popravila. Teroristički napadi u Susu u lipnju 2015. doveli su do uvođenja izvanrednog stanja. Ono je nakon nekoliko mjeseci ukinuto, no ubrzo je opet uvedeno zbog novih terorističkih napada. Uvođenje izvanrednog stanja omogućilo je Esebsiu kao predsjedniku države gomilanje političke moći koje pod novim Ustavom u normalnim okolnostima ne bi bilo moguće pa su se mnogi Tunižani, posebno simpatizeri *Ennahde*, počeli pribojavati povratka političkih praksi iz *ancien régime*a (Masri, 2017: 72-73; Ounissi u razgovoru s Marks, 2017: 239). Nova je vlada imala sličan problem kao prethodna, a to je bilo salafističko nasilje koje se nastavljalo, dok stranka na vlasti nije uspijevala izaći na kraj s gospodarskim problemima zemlje. Produbljavao se rascjep između vladajuće elite i mladih koji su željeli konkretne promjene u gospodarstvu, prvenstveno zaposlenje i šanse za dobar život (Masri, 2017: 74-75).

Možda je najznačajniji događaj u Tunisu u tranzicijskom razdoblju bila transformacija *Ennahde*. Na Desetom kongresu stranke u svibnju 2016, na kojem je prisustvovao kao gost i Esebsi, više od 80 posto delegata odbacilo je islamistički predznak i proglasilo se strankom muslimanskih demokrata, odvajajući političko od vjerskog djelovanja. Rašid Ganuši naglasio je da transformacija izvedena kako bi se poštovale odredbe novog Ustava iz 2014. (Marzo, 2018: 1-2). U članku u kojem je objašnjena ta odluka, a namijenjenom međunarodnoj publici, Ganuši je naveo kako se „*Ennahda* odmaknula od svojih izvora kao islamistička stranka te je potpuno prigrllila novi identitet kao stranka muslimanskih demokrata“ (Ghannouchi, 2016). Nadalje, prema Ganušiju, novi Ustav iz 2014. garantira vjerske slobode, a sekularizam se prisilno ne nameće tuniskom društvu, te više ne postoji potreba za obranom religije i vjerskih vrijednosti kao temeljem političkog djelovanja ni *Ennahde* ni kojeg drugog političkog aktera. Transformacija stranke zrcali transformaciju tuniskog društva i politike. Ganuši navodi kako stranka odbacuje islamizam kao svoj politički predznak i oblik političkog djelovanja zato što ga koriste mnoge ekstremističke skupine sklone nasilju. No islam će ostati osnovom političkog

djelovanja njegove stranke konzervativnog predznaka, iako će strogo biti odvojene politika i džamija (Ghannouchi, 2016). Na Desetom kongresu stranke odlučeno je da će stanka osnovati političku školu kako bi svoje mlade članove podučavala političkom djelovanju unutar novog političkog sustava. Kako je stranka trebala uvjeriti i svoju biračku bazu, s kojom se nije konzultirala, u ispravnost te odluke, Vijeće šure stranke donijelo je odluku o stvaranju posebne komisije koja je trebala uvjeriti biračko tijelo stranke u ispravnost te odluke (Marzo, 2018: 11, 13).

Ta se odluka može protumačiti, a mnogi je politolozi i drugi analitičari tako i tumače, kao strateška odluka za preživljavanje stranke. Još je 2011. *Ennahda* odlučila surađivati sa sekularnim strankama – to je bila suradnja koja je počela u *ancien régimeu*. Stranka je često odbacivala Muslimansku bratstvo kao relevantan model, iako joj je ono u početku bilo uzor, a ugledala se i na turski AKP i njemački CDU/CSU. *Ennahda* je učila i iz drugih primjera, napose alžirskog scenarija u kojem je pobjeda islamista u prvom krugu parlamentarnih izbora rezultirala intervencijom vojske koja je poništila rezultate izbora, a Alžir je završio u krvavom građanskom ratu koji je trajao desetljećima. I egipatski scenarij u kojem je vojska srušila demokratski izabranog predsjednika Muhameda Mursija bila je važna lekcija za stranku. Dapače, kad je Mursi izabran, Ganuši je odletio u Kairo i upozorio ga da ne vlada sam. Još je u lipnju 2013, dakle mjesec dana prije rušenja Mursija, Ganuši u svom govoru u Kairu upozoravao Bratstvo da će ih vladavina većine bez ikakve podjele vlasti i očuvanja ravnoteže snaga skupo koštati (Marks, 2017: 36-37). Nakon što je *Ennahdina* vlada srušena 2013. te je stranka izgubila na izborima 2014, vođe su naveli da stranka nema potrebu povratka na vlast. Pa ipak ih je *Nida Tunis* pozvala u novu vladu prepuštajući im manji broj ministarstava. Stranka je donijela mudru odluku da „ne talasa“ tražeći veći broj ministarstava (Masri, 2017). U koaliciji s *Nida Tunisom*, *Ennahda* se pomirila i burgibizmom, počevši se predstavljati kao davno izgubljeno neposlušno dijete Burgibe. Iako mu je nekad bila ljuti neprijatelj, sada se počela pozivati na nacionalno jedinstvo (Ounissi u razgovoru s Marks, 2017: 24). *Ennahda* je donijela i strateški mudru odluku da ne inzistira na donošenju zakona o lustraciji, smatrajući ga posebno opasnim za vlastiti opstanak (Marks, 2017: 47-48).

No mnogi optužuju *Ennahdu* da zapravo nije odbacila islamizam te da je nova politika samo strategija opstanka koju obilježava „dvostruki govor“. Iako to može lako biti istina, posebice što se tiče strategije opstanka jer nije neuobičajeno da mnoge radikalne i ekstremističke stranke u svim dijelovima svijeta postanu umjerenije sudjelovanjem u vlasti, tom argumentu *Ennahdinih* kritičara treba suprotstaviti kontraargumente stranke. Jedna od temeljnih kritičkih prigovora *Ennahde* jest ta da nije zapravo odbacila politički program islamizma nego samo

islamistički predznak nazivajući se muslimanskim demokratima. Sayida Ounissi, *Ennahdina* parlamentarna zastupnica, ne odbija ideju da islamizam za stranku ima pozitivno značenje, odnosno da je riječ o pozitivnom političkom projektu, no navodi kako sam pojam danas ima pejorativne konotacije, prvenstveno zbog džihadističkih islamističkih, ali i salafističkih, skupina. Kada je Ganuši počeo govoriti o *Ennahdi* kao muslimanskim demokratima, navodi, cilj mu je bio da se razlikuje od ostalih islamista. Pojam islamizam obuhvaća širok raspon političkih aktera u regiji, koji ne razlikuje nasilne, poput Islamske države, i nenasilne političke pokrete. *Ennahdu* smatra mnogo sličnijom CDU-u/CSU-u jer i te njemačke stranke inkorporiraju demokratske principe i vjerske ideale (Ounissi u razgovoru s Marks, 2017: 237). Ona smatra da postoji i korelacija između vojnog udara u Egiptu i rušenja Mursija te jačanja Islamske države, jer nasilje uvijek rađa nasilje. No misli kako je *Ennahda* ključna u borbi protiv Islamske države jer pokazuje čitavom, a pogotovo islamskom, svijetu da postoji islamska stranka koja je udaljena od nasilja i u vlastitome političkom programu pomiruje islam i demokraciju (Ounissi u razgovoru s Marks, 2017: 235, 237-238).

Na optužbe da su samo kopija egipatskog Muslimanskog bratstva, odnosno njihova podružnica u Tunisu, Ounissi odgovara da, iako Ganuši i *Ennahda* jesu neke izvorišne točke našli u Bratstvu, nisu njegov klon. Odnos stranke i Bratstva mnogo je kompleksniji. *Ennahda* je za nju jedinstvena, ideološki i politički razlikuje se od Bratstva zbog nastanka u specifičnom lokalnom kontekstu te se više ideološki oslanja na tuniske islamske mislitelje, a mnogo manje na ideje Hasana El Bane, dok ideje Saida Kutba odbija potpuno (Ounissi u razgovoru s Marks, 2017: 231-232). I Ganuši je svojedobno kazao kako je ono što je dobro za Egipat nije dobro za Tunis i obratno. Muslimansko bratstvo u Egiptu nije bilo sklono kompromisima i suradnji, što je dovelo do državnog udara, dok je u Tunisu situacija sasvim drugačija. *Ennahda* je uvijek bila voljna surađivati s drugim strankama. Stranka je mirno napustila vlast 2013. Ganuši navodi i kako se islamiste nikako ne može smatrati homogenim političkim pokretom. To je naivna i neznanstvena interpretacija političkog islama, jer je pluralizam društveni i univerzalni zakon. *Ennahda* je stoga drugačija od ostalih islamističkih skupina, posebice nasilnih. O suradnji s *Nida Tunisom* Ganuši je kazao da to nije bila laka odluka za stranku, ali da je takav politički dogovor bio nužan za zemlju. Nacionalni dijalog koji je vodio Kvartet smatra velikim uspjehom jer je utjecao na smanjivanje salafističkog nasilja (Ghannouchi u: Jebnoun, 2014a: 21-22, 27-29).

Na kritiku da je odbacivanje zakona o lustraciji također bila strateška odluka stranke s ciljem samoočuvanja, Ounissi odgovara da se stranka nije vodila tom logikom nego idejama bolje inkluzije starih političkih elita i nacionalnog jedinstva. Stranka je vidjela kako je polarizacija

društva utjecala na događaje u Libiji i Iraku te ih je htjela izbjeći. Nadalje, pad *Ennahde* 2013. ne smatra padom. Stranka je još 2011. pokazala da je sklona suradnji s drugim akterima te da je podjela vlasti i političke moći, kao susprotnost isključivanju drugih političkih aktera, jedan od temelja *Ennahdine* filozofije (Ounissi u razgovoru s Marks, 2017: 235-236).

U Tunisu su 2018. održani lokalni izbori koji su označili još jedan korak ka konsolidaciji demokracije. U svibnju 2018. Tunžani su prvi put izabrali svoje predstavnike lokalne vlasti. *Ennahda* je osvojila 28,6 posto, a *Nida Tunis* 20,9 posto glasova, što je dodatno potvrdilo snagu tih dvaju stranaka. No 32,9 posto glasova osvojili su neovisni kandidati. Nadalje, izlaznost na izbore bila je niska – samo 35,6 posto. Međunarodna zajednica proglasila je izbore prekretnicom u demokratskoj tranziciji zemlje (Wolf, 2018: 1). I *Ennahda* i *Nida Tunis* na svoje su liste uključile velik broj članova nekadašnjeg RCD-a. Oko 80 posto kandidata na listama za lokalne izbore bili su nekadašnji članovi RCD-a, jednim dijelom i zato što su obje stranke na svoje liste uključile lokalne uglednike. Na tim su izborima i snage sigurnosti dobile pravo glasa. Rezultati izbora pokazali su da je čak 47 posto žena osvojilo mandate. Izabrani su i mnogi mladi – 37,6 posto mandata osvojile su osobe mlađe od 36 godina, 25,9 posto osobe od 36 do 45 godina života, 30 posto osobe od 46 do 60 godina života, dok su stariji od 60 godina dobili tek 6,5 posto mandata što je bila novost u političkom životu Tunisa (Wolf, 2018: 3-5). Na izborima je članica *Ennahde* Suad Abderahim postala prva žena gradonačelnica nekog grada u povijesti zemlje (Marzo, 2018: 12).

Tunis je prešao dug put od autokracije k demokratskoj konsolidaciji, no njegovi problemi još uvijek nisu riješeni. *Ancien régime* pao je naglo, bez prethodne krize režima i sukoba unutar elita (Kchouk i Mamuji, 2018). Uslijedila je demokratska reforma, koju su u stopu slijedili međusobno isprepleteni gospodarski problemi, rasprave o identitetu tuniskog društva i salafističko nasilje. Teroristički napadi značajno su utjecali na gospodarstvo Tunisa. No, iako je s vremenom došlo do ponovnog rasta gospodarstva (Masri, 2017), ono se nije vratilo na razinu prije „revolucije“. Huntington (1991) tvrdi da je demokracija konsolidirana nakon dvije demokratske smjene na vlasti, što jest minimalistički pristup tom problemu. Merkel (2004; 2011) navodi da se demokracija mora konsolidirati na pet razina, a u suprotnom će demokracija poprimiti jedan ili više defektnih oblika. Tuniska demokracija nema obilježja ekskluzivne demokracije. U Tunisu je svim građanima zajamčeno opće biračko pravo. Čak su na posljednjim lokalnim izborima i snage sigurnosti dobile pravo glasa. Tunis nema ni obilježja enklavne demokracije. I tradicionalni veto-akter u arapskome svijetu – vojska – više preferira biti podalje od politike nego upletati se u nju. Salafisti pak nisu sustavski akter, a unatoč nasilnom djelovanju, nisu dovoljno moćni da budu akter veta. Može se zaključiti da

demokracija u Tunisu ima obilježja neliberalne demokracije. Još su česta kršenja ljudskih prava u obliku nezakonitih uhićenja i mučenja koje provodi sigurnosni aparat, prvenstveno zato što još uvijek nije reformiran. Demokracija u Tunisu ima i obilježja delegativne demokracije u kojoj postoji tek ograničena kontrola zakonodavne i sudbene nad izvršnom vlasti, a izvršna vlast radi i na tome da osigura neravnotežu između izvršne i zakonodavne vlasti u svoju korist (Merkel, 2004; Merkel, 2011). Akteri na vlasti, bilo da se radi o *Ennahdi* ili *Nida Tunisu*, pa čak i samoj Trojci, donosili su odluke kojima su zaobilazili zakonodavno tijelo, dok je sudstvo tretirano kao priljepak vlasti. Gomilanje političke moći u uvjetima izvanrednog stanja u rukama predsjednika Esebsija također je bilo opasno za konsolidaciju demokracije.⁵⁹ Iako je na dobrom putu, pogotovo ako se uspoređi s drugima zemljama u regiji, Tunis je još daleko od konsolidiranja svoje mlade demokracije. Na tom putu mu prijete velike opasnosti od kojih je najveća salafističko nasilje.

⁵⁹ Bedži Kaid Esebi umro je u srpnju 2019. godine (Nouvelobs.com, 2019).

3. Transformacija političkog sustava Egipta

Arapska Republika Egipat smještena je na afričkome i azijskom kontinentu.⁶⁰ Većina je egipatskog teritorija u Sjevernoj Africi, dok se Sinajski poluotok nalazi u Aziji. Egipatske obale oplahuju dva mora, Sredozemno more na sjeveru i Crveno more na jugoistoku. Egipat na istoku graniči s Izraelom, na zapadu s Libijom, a na jugu sa Sudanom. To je jedina bliskoistočna zemlja koja se proteže i na afrički i azijski kontinent, premda nije i jedina bliskoistočna zemlja koja se prostire na dva kontinenta, jer je i Turska smještena na dva kontinenta. Zbog svoga zemljopisnog položaja i političke kompleksnosti Bliskog istoka, Egipat pripada i mediteranskoj regiji, ali i dvjema podregijama, sjevernoafričkoj i crvenomorskoj (Ehteshami i Murphy, 2013). Jedno je od najznačajnijih prirodnih obilježja to što njegovim teritorijem teče Nil, jedna od najvećih i najpoznatijih rijeka na svijetu. Što se tiče umjetno stvorenih geografskih obilježja, svakako je najpoznatiji Sueski kanal, a ne smiju se zaboraviti ni piramide u Gizi koje su uvrštene u „svjetska čuda“.

Prema službenim procjenama, oko 90 posto stanovnika Egipta čine Arapi muslimani, a 10 posto pravoslavni kopti te ostale malobrojnije kršćanske zajednice. Kopti su najbrojnija kršćanska manjina u arapskom svijetu (Abu-Munshar 2012; Tadros, 2012a; 2012b).⁶¹ Egipatski su muslimani suniti, kao i 84 posto muslimana u cijeloj regiji (Zgurić, 2012). To nije samo najmnogoljudnija sunitska zemlja Bliskog istoka nego i najmnogoljudnija arapska i bliskoistočna zemlja uopće. Procjenjuje se da je 2015. imao oko 87 milijuna stanovnika.

⁶⁰ Ovo poglavlje u nešto kraćem i sadržajno donekle drugačijem obliku objavljeno je u zborniku radova *Bliski istok: politika i povijest* koji je uredila prof. dr. sc. Mirjana Kasapović pod naslovom „Egipat“ (Zgurić, 2016: 49-84).

⁶¹ Povijesno gledano, riječ kopt označavala je sve Egipćane, a riječ koptizam, odnosno bivanje koptom, nije označavala posebnu vjersku denominaciju nego se, također, odnosila na sve Egipćane. Zbog više stoljeća islamizacije Egipta, više nije tako. Izraz kopti često se odnosi na sve kršćane u Egiptu gdje trenutačno postoji 13 kršćanskih zajednica (Mogib, 2012: 536). Različiti izvori navode različit broj kopta u Egiptu. Mubarakova vlada tvrdila je da oni čine oko šest posto, dok drugi izvori navode da čine od 15 do 20 posto stanovnika. Tako različiti podaci pokazuju, među ostalim, koliko je osjetljivo pitanje vjerskog sastava društva i vjerskih napetosti među kršćanima i muslimanima (Iskander, 2012: 31). Kopti nemaju sva tipična obilježja manjine ili ih makar dugo nisu imali. U odnosu prema muslimanskoj većini oni su doista manjina, ali to nisu prema mnogima drugim mjerilima. Primjerice, ne obavljaju slabije plaćene poslove, ne žive na manje poželjnim područjima, nisu slabije obrazovani, nemaju slab ili čak nikakav politički utjecaj u odnosu prema ostalim dijelovima egipatskog društva te uglavnom nisu bili izloženi društvenim neugodnostima. Drugim riječima, tradicionalno nisu bili u nepovoljnijem položaju kao mnoge manjine u drugim državama. Ipak, položaj kopta u Egiptu nipošto nije zavidan. Nekoliko posljednjih desetljeća bili su meta radikalnih islamista, što je promijenilo njihov društveni položaj (Mogib, 2012: 544). U egipatskom tisku egipatske kršćane nije se smjelo nazivati manjinom. Svaki članak koji bi spominjao kopte u tom kontekstu bio bi odbijen ili cenzuriran jer se to smatralo opasnim za nacionalno jedinstvo Egipta. Službena je politika bila da „u Egiptu nema kršćanske manjine nego da postoje muslimanski i kršćanski građani s jednakim pravima i dužnostima“ (Iskander, 2012: 34). Kada je 1994. organizirana konferencija „Manjine u arapskom svijetu“, na kojoj se raspravljalo i o koptima kao manjini, to je izazvalo snažno negodovanje egipatskih vlasti, ali i koptskog patrijarha Šenude III, koji su odbacivali takvo tumačenje (Iskander, 2012: 35).

Službeni je jezik arapski, a bolje obrazovani stanovnici govore i strane jezike, najčešće engleski i francuski.

U političkom smislu, Egipat je iznimno važan za regionalnu, ali i globalnu politiku. Tijekom 20. stoljeća bio je svojevrstan *trendsetter* „izvozeći“ u druge države u regiji ideje republikanizma, nacionalizma, socijalizma, ali i politiku gospodarskog otvaranja (*infitah*). Ne smije se zaboraviti ni da je suvremeni islamizam nastao u Egiptu, odnosno da je nastao zajedno s Muslimanskim bratstvom koje je svoje ideje i organizaciju potom širilo u druge države regije. „Egipćani sebe smatraju suncem oko kojega se ostatak Bliskog istoka okreće, poput planeta uhvaćenih u gravitaciju Kaira“ (Khalil, 2011: 307). Uloga Egipta ključna je i za razumijevanje arapsko-izraelskog sukoba, ali i bliskoistočnoga mirovnog procesa. Egipat kontrolira Sueski kanal, a time i strateški važne pomorske putove. Za Egipat se bez sumnje može reći kako je riječ o jednoj od najvažnijih i najutjecajnih arapskih i bliskoistočnih zemalja.

3. 1. Kolonijalno razdoblje i nastanak države

3. 1. 1. Predkolonijalno razdoblje

Politička povijest Egipta jest povijest strane vladavine. Aleksandar Veliki osvojio je Egipat 332. godine prije Krista. Arapski osvajači zauzeli su ga 639. donijevši sa sobom i islam. Unatoč tome, kršćanski kopti ostali su još stoljećima najbrojnija vjerska skupina u Egiptu jer su arabizacija i islamizacija tekle sporo.⁶² Od 1252. do 1517. Egiptom su vladali Mameluci. Osmanski vladar Selim I. osvojio je zemlju 1517. započevši dugu eru osmanske vladavine. Godine 1798. Egipat se našao pod vlašću Napoleona Bonapartea koji je nepovratno promijenio povijest zemlje (Deeb, 2011: 397).

Ocem modernog Egipta smatra se Muhamed Ali, pripadnik osmansko-albanske dinastije koja je Egiptom vladala, uvjetno rečeno, od početka 19. stoljeća do Naserova vojnog puča 1952. godine (Osman, 2011; Cook, 2012). Muhamed Ali bio je vojni zapovjednik, podrijetlom iz Albanije, kojega je Osmansko Carstvo poslalo da izbací Napoleona iz Egipta. Nakon što su Francuze porazili Britanci te su oni napustili zemlju, osmanski sultan je 1805. Alija proglasio upraviteljem (guvernerom) Egipta i dao mu naslov paše. Pod njegovom upravom Egipat je počeo dobivati obrise moderne države. Uvelike se uspio osamostaliti od Osmanskog Carstva,

⁶² Kršćani su u Egiptu još do polovice 16. stoljeća činili oko 40 posto stanovnika. No u 17. stoljeću došlo je do dva velika imigracijska vala muslimana s Arapskog poluotoka u Egipat, a i mnogi su kršćani konvertirali na islam, tako da su do 1700. godine muslimani činili oko 75 posto stanovnika Egipta (Osman, 2011: 163).

premda je formalno ostao njegovim dijelom, stvorena je moderna vojska, u kulturnom smislu zemlja se usmjerila prema Europi, a udareni su i temelji novoga političkog sustava koji je stvorio preduvjete za nastanak egipatskog nacionalizma (Deeb, 2011: 398-399).

Muhamed Ali zaslužan je za značajne promjene. Oslobodio se kontrole Osmanskog Carstva 1808. konfiscirajući njegovu zemlju u Egiptu, čime su stari naslovi postali nevažni. „Bolesnik s Bospora“, čija je vlast nad Egiptom dugo slabjela, nije imao drugog izbora do priznati postojeće stanje. Muhamed Ali uveo je i novosti u ekonomiju, poput novog sustava navodnjavanja i proizvodnje novoga agrarnog proizvoda – pamuka. Unatoč tome što je formalno bio vazal Osmanskog Carstva, Ali je imao stvarnu vlast nad Egiptom, kontrolirao je egipatsku trgovinu, prikupljao je poreze, modernizirao birokratski sustav, a počeo je otvarati nove škole nadahnut francuskim utjecajem. Ipak, njegovo je najvažnije ostvarenje bilo stvaranje moderne vojske. Doveo je turske, albanske, francuske i talijanske časnike koji su trebali činiti jezgru nove vojske. Ujedno, stvorio je i vojnu pomorsku flotu, a ustanovio je i sustav vojnog novačenja (Osman, 2011: 24-25).

Uz pomoć novostvorene vojske, Alijev sin Ibrahim Paša znatno je proširio egipatski teritorij pa su se pod egipatskom vlašću našli Palestina, dijelovi današnjeg Libanona, gotovo cijela današnja Sirija, Sudan i dijelovi Arabije, uključujući svete gradove Meku i Medinu. Ibrahim Paša u svojim je pohodima na Arabiju uspio zarobiti i saudijskog emira Abdulaha Ibn Sauda koji je poslan u Istanbul da bi ondje bio „skraćen za glavu“. Kako je 1824. pomogao sultanu da uguši ustanak u Grčkoj, za nagradu mu je dodijeljena uprava nad gotovo svim egejskim provincijama Carstva. Takvo vojno širenje uzrokovalo je i brzo jačanja egipatskog gospodarstva.

Unatoč vojnom širenju u vrijeme Ibrahima Paše, možda je najvažniji nasljednik Muhameda Alija bio njegov unuk Ismail. Postao je vladar Egipta 1863. i želio je modernizirati zemlju (Newsinger, 2008). Usporedno s njegovim preuzimanjem vlasti, u SAD-u je bijesnio građanski rat. Kako je stoga došlo do nestašice pamuka na svjetskom tržištu, Egipat je to objeručke iskoristio (Lanoie, 2013). Procjenjuje se da su godišnji prihodi od pamuka do prve polovice sedamdesetih godina 19. stoljeća premašivali 12 milijuna britanskih funta (Osman, 2011: 24). Ismailov projekt modernizacije Egipta uvelike je nadilazio zamisli njegovih prethodnika utemeljene na modernizaciji vojske i vojnom širenju. Ujedno, sebi je uspio osigurati titulu *kedive* ili, grubo prevedeno, podkralja, koju njegovi predhodnici, premda su tako nazivani, formalno nisu imali. Jedan od glavnih ciljeva Ismailove vlasti bio je učiniti Egipat „dijelom Europe“, odnosno provesti zamašnu europeizaciju zemlje. Za njegove vladavine izgrađena je željeznica koja je isprva povezivala Kairo i Aleksandriju, a kasnije i druge važnije gradove u

delti Nila. Arhitektura u Kairu sve je više nalikovala na bečku i parišku. Izgrađene su i nacionalna operna kuća i nacionalna knjižnica koja je imala više od 250.000 naslova te je ubrzo postala najveća knjižnica na Bliskom istoku (Osman, 2011: 26-27). Kairo i Aleksandrija modernizirani su do neprepoznatljivosti. Građene su palače u neoklasičnom stilu, što je u to doba bio trend i u Europi (Lanoie, 2013). Uvedeni su plin, tekuća voda, kanalizacija, ulična rasvjeta, policija itd. No njegov zasigurno najveći uspjeh bilo je otvaranje Sueskog kanala 1869. koje je pratilo gotovo mjesec dana slavlja kojemu su nazočili i mnogi europski uzvanici (Osman, 2011: 27). U Kairu i Aleksandriji otvoreni su i britanski konzulati zbog velikog interesa Velike Britanije za tu zemlju, ali to je pokazalo i da je Egipat više-manje samostalno vodio vanjsku politiku u odnosu prema Osmanskom Carstvu (Lanoie, 2013). Ismail je 1866. godine stvorio i zakonodavno vijeće koje je time postalo jednim od prvih zakonodavnih vijeća u čitavom islamskom svijetu po ulozi vrlo slično mnogim tadašnjim parlamentima u Europi (Völkel, 2017: 599).

U drugoj polovici 19. stoljeća najčešći strani posjetitelji Egipta bili su Britanci. Britanska vlada pokazivala je velik interes za očuvanjem egipatskih antikviteta. Do 1885. *British Museum* imao je u svojem posjedu više od 10.000, a do tridesetih godina 20. stoljeća više od 57.000 egipatskih izložaka. Velikom Britanijom u tom je razdoblju doista zavladao „egiptomanija“ (Lanoie, 2013: 150-151).

Ismailov najveći uspjeh naposljetku se pokazao i kao uzrok njegova pada. I doista, otvaranje Sueskog kanala 1869. bilo je „trijumf francuskog inženjerstva i financiranja“, a njime je Egipat dobio stratešku trgovačku i sigurnosnu ulogu koja je uvelike nadilazila njegove prirodne resurse (Cook, 2012: 12-13). No jedno od prvih pitanja što se postavilo nakon otvaranja kanala bilo je kome on zapravo pripada: Egipćanima, Britancima ili Osmanlijama (Lanoie, 2013). Britanci su također značajno sudjelovali u financiranju izgradnje Sueskog kanala, a bili su uključeni i u upravljanje tvrtkom koja je vodila cijeli projekt. Time se Egipat znatno zadužio u vodećima britanskim bankama (Osman, 2011: 32). Ujedno, Egipat je za Britance predstavljao i značajno oruđe u međunarodnom uravnoteživanju snaga s Francuskom i Rusijom. Također, on je Britancima bio i najvažnije oruđe za očuvanje najvrednijega kolonijalnog posjeda u Južnoj Aziji – Indije (Cook, 2012: 12). Naime, onaj tko je kontrolirao Sueski kanal, kontrolirao je i putove u Indiju. Već su 1875, samo šest godina nakon otvaranja, Britanci pokušali preuzeti kontrolni paket dionica nad Sueskim kanalom kupivši sve egipatske udjele od Ismaila u tvrtki koja je upravljala kanalom. Nakon što je obznanjena ta kupovina, ondašnji britanski premijer Benjamin Disraeli izjavio je kako je politika britanske vlade prema Egiptu zapravo politika jačanja britanskog utjecaja u Indiji (Cook, 2012: 13).

Izgradnja Sueskog kanala i britanski, ali i francuski krediti stvorili su značajne financijske probleme Egiptu. Novi Ismailovi infrastrukturni projekti samo su pogoršali stanje. Prodaja udjela u Sueskom kanalu bio je očajnički pokušaj da se izbjegne bankrot države. No ona je samo odgodila najgore jer je Egipat bankrotirao već sljedeće godine (Newsinger, 2008: 57). Izvrstan primjer koji ocrta financijsko stanje u kojemu se zemlja našla jest proračun za 1877: prihodi su iznosili 9.526.000 funta, a od toga je 7.474.000 funta otišlo europskim dioničarima, 470.000 plaćeno je kao danak Istanbulu, koji je zapravo također pripao dioničarima, dok su 200.000 funta bile kamate na udio Sueskog kanala koji je Ismail prodao Britancima. Na kraju je samo 1.400.000 funta ostalo Egiptu (Newsinger, 2008: 58). Egipat je tako potpao pod izravnu kontrolu europskih financijskih krugova, posebice britanskih i francuskih, koji su preuzeli stvarnu kontrolu nad državom. Ismail je bio prisiljen prihvatiti i stvaranje međunarodnoga financijskog tijela – *Caisse de la Dette* – koje je predstavljalo europske interese u nadzoru otplate duga. Time je zapečaćena sudbina zemlje jer su nad njom istinsku kontrolu preuzeli stranci. Na čelo nadzorne uprave postavljena su dva upravljača, jedan Francuz i jedan Britanac. Kako je Ismail stalno pokušavao opstruirati nametnutu dvojnu inozemnu kontrolu, britanska vlada počela je ozbiljno razmatrati mogućnost vojne intervencije. No to je u tom trenutku bilo neizvedivo zbog stanja u Južnoj Africi. Nesvjestan rastućeg nezadovoljstva Britanaca i Francuza njime, Ismail je u travnju 1879. pokušao izvesti ustavni puč. Drugim riječima, želio je iskoristiti plimu nezadovoljstva stranim upravljačima među Egipćanima te uspostaviti ustavnu monarhiju na čelu koje bi bio on. Francuska i britanska vlada na to su odgovorile diplomatskom ofenzivom u Istanbulu koja je rezultirala rušenjem Ismaila, a na njegovo mjesto iste je godine postavljen njegov „poslušniji“ sin Teufik. Nakon tog događaja, koji ga je potpuno iznenadio, Ismail je napustio Egipat. Umro je u egzilu u Istanbulu 1895. (Newsinger, 2008: 59).

3. 1. 2. Britanski protektorat 1882.-1952.

Posvemašnja osiromašenost okrenula je egipatski puk protiv Europljana. No teret visokih poreza okrenuo je bogatije dijelove egipatskog naroda i protiv europske kontrole zemlje. Možda je, ipak, najveća greška koju su Francuzi i Britanci napravili bilo otuđenje vojske. Kako bi naplatili dugove, smanjili su vojsku i otpustili velik broja časnika, pogotovo Egipćana. Time su vojsku pretvorili u svoga neprijatelja. Na čelo časničke oporbe protiv Europljana isplivao je pukovnik Ahmed Urabi, nekovrsni prethodnik Abdela Gamala Nasera. On je u svibnju 1880. stao na čelu prosvjeda protiv europske uprave nad Egiptom, pokazujući time da je vojska postala neovisan politički akter. U veljači sljedeće godine uslijedio je pokušaj uhićenja Urabija

i drugih časnika, što je dovelo do otvorene pobune. Premda je William Gladstone prethodno kritizirao britansku „virtualnu“ okupaciju Egipta unatoč tome što je i sam imao dionice u Sueskom kanalu, Britanci više nisu imali izbora te su morali vojno intervenirati. Kao opravdanje za intervenciju 1882. naveli su da spašavaju Egipat od vojne tiranije. Francuzi nisu bili jednako pripravnici za okupaciju Egipta tako da su se nakon kontakta s Urabijevim snagama brzo povukli. No Britanci su svim silama željeli zaštititi svoje vitalne interese. Britanski ratni brodovi 11. srpnja 1882. granatirali su Aleksandriju, dok su se tisuće britanskih vojnika iskrcavale u Egipat (Cook, 2012: 12). Na početku su se Urabijeve snage učinkovito i odlučno suprotstavile britanskima vojnim postrojbama, ali ih je sreća brzo napustila. U konačnici, Urabijeve snage poražene su u bici kod Tel El Kebira 13. rujna 1882. nakon iznenadnoga britanskog napada te uz minimalne britanske i velike egipatske žrtve. Britanske su snage jednostavno bile tehnološki naprednije što je, uz faktor iznenađenja, imalo ključnu ulogu u porazu Urabija (Newsinger, 2008: 68). Britanci su nakon toga nastavili jačati svoju kontrolu nad Egiptom, a pribjegavali su i raznim metodama prisile koristeći se vojnim prepadima, tajnom policijom, doušnicima, masovnim uhićenjima i sustavnim mučenjima. Kao i drugdje, koristili su lokalne političke elite za upravljanje novostečenim teritorijem (Cook, 2012).

Ono što je osamdesetih godina 19. stoljeća bio pokušaj održavanja financijske stabilnosti države u korist europskih banaka, kasnije se pretvorilo u nešto znatno skuplje i složenije – u protektorat. Egipat je zapravo bio pod neformalnom vojnom upravom Londona, a protektoratom je službeno proglašen 1914, nakon početka Prvoga svjetskog rata. Urabijev ustanak označio je i početak sedamdesetogodišnje nacionalističke borbe za oslobođenje Egipta – borbe koja je kulminirala Naserovim ustankom 1952.

Britanska okupacija utjecala je i na egipatsko školstvo. Više obrazovanje bilo je namjerno zanemarivano zbog bojazni da bi visokim obrazovanjem mogla nastati nacionalistička protubritanska elita. Ujedno, Britanci su vjerovali da obrazovanje nije u nadležnosti vlade. Godine 1908. otvoreno je Egipatsko sveučilište u Kairu kao privatna ustanova. Strani profesori dominirali su sveučilištem, a najbolji studenti slani su u inozemstvo na nastavak školovanja. Egipatsko sveučilište postalo je državnim tek kada je Egipat postao neovisan 1925. Američko sveučilište u Kairu osnovali su 1921. američki misionari, a na njemu su se predavale društvene i humanističke znanosti prema uzoru na američki sustav visokog školstva. To je sveučilište ostalo privatno, a čak ga ni Naser nije uspio nacionalizirati. Neposredno prije travnja 1923. kada je proglašen prvi Ustav, egipatski studenti sudjelovali su u protubritanskim demonstracijama, a kasnije su postali i „sredstvo“ za širenje političke propagande i organiziranje uličnih demonstracija. Koristile su ih gotovo sve političke stranke i pokreti za

širenje kako liberalnih tako i nacističkih, komunističkih i islamističkih političkih ideja. Naglo širenje školstva, koliko god je samo po sebi pozitivno, proizvelo je i neke negativne učinke, ponajprije visoku nezaposlenost mladih (Gorgas, 2013: 364-365). Važan je problem bilo i to što su sveučilišta bila neravnomjerno razmještena u zemlji, smještena većinom u Kairu i Aleksandriji, što je mnogima otežavalo ili onemogućavalo studij.

Nakon svršetka Prvoga svjetskog rata Egipćani su opet počeli zahtijevati samostalnost od Londona i Pariza. Izaslanstvo pod vodstvom Saada Zaglula,⁶³ koje je Britancima predalo službene zahtjeve Egipta na mirovnoj konferenciji u Parizu, ubrzo je postalo jedan od najvažnijih političkih aktera u Egiptu – poznato je pod nazivom El Vafd (Cook, 2012; Osman, 2011). Unatoč 14 Wilsonovih točaka, Sjedinjene Države nisu htjele podržati egipatske zahtjeve. Naprotiv, priznale su britanski protektorat nad Egiptom, premda su sami Britanci bili pripravnici dati zemlji veću autonomiju. To je uzrokovalo sve brojnije demonstracije i sve veće nasilje te su Britanci bili prisiljeni dopustiti neku vrstu kvazisamostalnosti (Cook, 2012: 22-23; Osman, 2011: 33). Britanska je vlada napokon 1922. priznala neovisnost Egipta, a egipatska vladajuća dinastija na čelu s kraljem Fuadom, Ismailovim najmlađim sinom, prihvatila je stvaranje ustavne monarhije u kojoj su sve izvršne ovlasti prenesene na vladu koja je bila odgovorna parlamentu izabranom na nacionalnim izborima (Osman, 2011: 33). Britanci su Egiptu prepustili i kontrolu nad vojskom (Cook, 2012). Već sljedeće godine egipatske političke elite izradile su nacrt novog ustava, uvelike uz potporu srednje klase iz Kaira i Aleksandrije. To je bio prvi građanski ustav na Bliskom istoku kojim je uspostavljeno parlamentarno predstavništvo, odvojene su različite grane vlasti, ozakonjeno opće pravo glasa i građanska prava uopće, a parlament je podijeljen na Predstavnički dom i Senat (Osman, 2011: 33).

No u odnosima s Velikom Britanijom mnoga su pitanja ostala spornima. Egipat je, kako je spomenuto, ostvario samo kvazisamostalnost. Među najvećim problemima, što su deseljećima bili kamen spoticanja između Velike Britanije i Egipta, bila su četiri pitanja koja su proglašom britanske vlade ostale pod njezinom kontrolom. Naime, Britanci se nisu odrekli imperativa sigurnosti nad imperijalnim komunikacijama, obrane Egipta od strane agresije, zaštite manjina i stranih interesa te, a to je možda bila i najspornija točka, Sudana. To je posebno postalo problematičnim kada je u nacrtu ustava 1923. kralj Faud proglašen kraljem Egipta i Sudana, što je bilo izravno protivno prvotnom dogovoru s Britancima. Na kraju je ta odredba pod pritiskom

⁶³ Saad Zaglul, poznat i pod nazivom Zaglul Paša, bio je vođa egipatskih nacionalista koji su stvorili izaslanstvo (arap., *vafd*) koje je na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. predstavljalo egipatske interese. Kasnije je osnovao prvu stranku u Egiptu – stranku Vafd. Nakon ostvarenja kvazisamostalnosti Egipta 1922. i parlamentarnih izbora, Zaglul Paša postao je prvi premijer Egipta. Smatra se jednim od simbola egipatskog pokreta za neovisnost (Seddon, 2004: 745).

Londona izbačena iz konačne verzije ustava, ali je ostala kamen spoticanja u odnosima dviju država (Cook, 2012: 23-24). Problem Sudana konačno je riješen anglo-egipatskim sporazumom 1936. kojim Egipat nije bio zadovoljan. Premda su sporazumom dotaknuta sva četiri pitanja, uistinu je bio zahvaćen samo problem britanske zaštite manjina i stranih interesa. Stvoren je i novi anglo-egipatski vojni savez, što je zapravo bila nadogradnja točke o zaštiti Egipta od strane agresije, a što je omogućilo Britancima da ostave deset tisuća vojnika u zoni Sueskog kanala. To će pitanje postati silno važno u Naserovu puču šesnaest godina kasnije. Što se tiče Sudana, njegova je suverenost prepuštena Sudancima. Drugim riječima, dogodilo se suprotno od onoga što su Egipćani željeli, a to je jedinstvena dolina Nila koji teče kroz Egipat i Sudan. Unatoč tome, sporazumom su Egipćani osigurali i jednu važnu pobjedu: britanski visoki predstavnik postao je veleposlanik, čime je Egipat ostvario važan korak ka istinskoj samostalnosti.

Razdoblje od dvadesetih do četrdesetih godina 20. stoljeća bilo je vrijeme političke i kulturne renesanse Egipta. To je vrijeme pada Osmanskog Carstva, uspona kemalizma i nastanka turske republike i turskoga nacionalnog identiteta. Ti su događaji kasnije značajno utjecali i na Nasera i egipatski nacionalizam. Zbog prvog građanskog ustava Vafd postaje najpopularnija stranka u Egiptu koja je predstavljala interese srednje klase koja se brzo razvijala. Popularnost je zapravo stekla na krilima egipatskog nacionalizma: „Nacionalizam je naša religija“, znana je krilatica Vafda (Osman, 2011: 44). Vafd i njegovi vođe pokušali su oblikovati politiku Egipta prema modelu zapadne liberalne demokracije, čime su se pokazali kao svojevrsni sljednici Muhameda Alija i Ismaila (Cook, 2007: 33-34). To je bilo i razdoblje renesanse egipatske kulture i umjetnosti. Cvjetalo je kazalište u kojemu su se prikazivale komedije, tragedije i drame, razvili su se filmska umjetnost, kiparstvo, pa čak i akt u slikarstvu. Bilo je to uistinu liberalno razdoblje egipatskoga društvenoga i političkog života, dakako u smislu liberalizma prve polovice 20. stoljeća.

No to je liberalno razdoblje utjecalo i na nastanak i razvoj islamizma. Salafisti su se prvi pobojali da će slabljenje Osmanskog Carstva kao zaštitnika sunitskog islama ojačati utjecaj Zapada u zemlji. Podržavali su zamisao o stvaranju novog kalifata u Egiptu. Kada su shvatili da je to nemoguće, pribjegli su metodama prozelitizma pokušavajući vrbovati Egipćane, posebice mlade, da ponovno prigrlje islam i vrate se tradiciji ranog islama. Jedna od najvažnijih posljedica ili, bolje rečeno, jedan od najvećih uspjeha njihova vjerskog djelovanja i mobilizacije mladih bilo je stvaranje Muslimanskog bratstva krajem dvadesetih godina 20. stoljeća.

Muslimansko bratstvo⁶⁴ nastalo je u ožujku 1928. u Ismailiji, gradu u zoni Sueskog kanala. Osnovao ga je Hasan El Bana. Od početaka do danas Bratstvo je imalo izniman utjecaj na egipatsku, regionalnu, ali i međunarodnu politiku. To je najstarija i najutjecajnije islamistička organizacija u svijetu koja je značajno nadahnjivala mnoge druge islamističke skupine. Od početaka do danas Bratstvo je postalo globalna mreža organizacija i razvilo se u jedan od četiri najveća pokreta islamističke internacionale.⁶⁵ El Bana je bio i prvi vođa, odnosno muršid Bratstva. Prema njegovim riječima, Muslimansko bratstvo je: (1) salafistički poziv – zbog povratka čistim korijenima islama; (2) put suneta – zbog čistog oslanjanja na Poslanikove običaje; (3) sufistička istina – zato što su sufisti spoznali esenciju božanskoga; (4) politički entitet – jer se zauzima za reformu oblika vlasti; (5) sportska skupina – zato što se brine za tjelesno zdravlje; (6) znanstvena i kulturna solidarnost – zato što islam nalaže potragu za znanjem te je zadaća Bratstva da obrazuje ljude; (7) komercijalna tvrtka – mnogi članovi i pobornici Bratstva pripadnici su pobožne srednje klase; (8) socijalna ideja – zato što Bratstvo brinu bolesti koje su pogodile islamsko društvo te mu je cilj da ga izliječi od njih (Tadros, 2012b; Tibi, 2013; 2009; Kepel, 2002; Zollner, 2009; Rubin, 2010; Soage, 2010; Soage i Franganillo, 2010; Frisch, 2010; Vidino, 2010; Lappen, 2010; Filiu, 2011; Matić i Bilandžić, 2010).

Jedan od najvažnijih idologa Muslimanskog bratstva te El Banin suvremenik, Sajid Kutb, u svojem glasovitom tekstu *Milestones* navodi kako izvor svega treba biti Kuran jer on je način života. Međutim, Kuran je kasnije onečišćen različitim izvorima, a u suvremeno vrijeme izvorišne vrijednosti Kurana su napuštene. On smatra kako im se treba vratiti. Pravo islamsko društvo je moralno društvo. Kutb tvrdi da današnja društva na Bliskom istoku nisu istinski islamska društva već su, kao sekularna, predislamska društva (džahilijet). Prema njemu muslimani ne smiju biti sekularisti jer sekularizam vodi krajnjem nemoralu. Također,

⁶⁴ Točniji je naziv organizacije Društvo muslimanske braće (arap. *Jamā'at al-Ikhwān al-Muslimūn*), međutim kako su poznatiji po nazivu Muslimansko bratstvo, a tako se nazivaju i na vlastitim službenim internetskim stranicama na engleskom jeziku (Ikhwanweb.com, 2018), potonji naziv za tu organizaciju koristiti ću i u ovoj disertaciji.

⁶⁵ Premda je nastalo u Egiptu, Muslimansko bratstvo nije ograničeno na tu zemlju. Uspostavilo je brojne ogranke i organizacije diljem Bliskog istoka, a najvažniji su oni u Siriji i Jordanu. To su bratske i paralelne organizacije, ali ne i tijela monolitne transnacionalne organizacije. Njihovo djelovanje ovisilo je o političkom kontekstu svake zemlje. Bratstvo se financira iz različitih izvora. Neke organizacije financiraju Saudijska Arabija i Kuvajt. U Egiptu ga uglavnom financiraju islamske banke i poduzeća, ali prihodi pritječu i iz drugih izvori. Muslimansko bratstvo od najranijih je dana bilo uključeno u sukobe u Palestini. Skromna i uglavnom neaktivna organizacija Bratstva u Palestini, uglavnom u Pojasu Gaze koji graniči s Egiptom, prerasla je 1987. u moćni Hamas. Premda je članstvo Hamasa sebe smatralo dijelom Muslimanskog bratstva, s vremenom je ta poveznica oslabjela, ali su te dvije organizacije zadržale prijateljske odnose. Palestinski Hamas i egipatsko Muslimansko bratstvo ujedno su jedine dvije organizacije Bratstva koje su formirale vlade na nekom muslimanskom teritoriju. Od pedesetih godina Bratstvo je prisutno i u Europi, premda nema službene organizacije, a od šezdesetih godina i u Kanadi i Sjedinjenim Državama (Tadros, 2012b; Tibi, 2013; 2009; Kepel, 2002; Zollner, 2009; Rubin, 2010; Soage, 2010; Soage i Franganillo, 2010; Frisch, 2010; Vidino, 2010; Lappen, 2010; Filiu, 2011; Matić i Bilandžić, 2010).

predislamska društva u pravilu „napadaju“ islam i njegove vrijednosti. Sekularna su društva, prema šerijatu, ujedno i nelegalna. Zbog toga se islam treba oživiti. Ujedno, islam se ne smije smatrati teorijom već načinom života. U tom smislu islam se proteže na sve aspekte života pa tako i na političku sferu. Cilj je islama uspostaviti božju suverenost na zemlji te ukinuti sekularne državne zakone i uspostaviti božji zakon, odnosno šerijat. Jedino Bog može biti suveren, a šerijat mora zauzeti mjesto vrhovnog zakona. Prema Kutbu, to je jedini način da ljudi postanu slobodni od vlasti drugih ljudi. Samo Bog može biti zakonodavac, a ne neka nacija ili osoba. Ujedno, šerijat kao božji je univerzalan zakon. Nadavezujući se na to, islam zapravo nije geografski ograničen jer Bog zapravo vlada nad čitavom Zemljom (Qutb, 2005).

Iz ovoga proizlazi krajnja potreba za uspostavom islamskog sustava nad svim ljudima Zemlje. Prema Kutbu, svi narodi Zemlje trebaju ili prihvatiti islam (pokornost Bogu) ili sklopiti mir s muslimanskom umom. U tom smislu dozvoljeno je vođenje ofenzivnog rata, odnosno džihada, jer prema Kutbu islam nije i ne smije biti defenzivan.⁶⁶ Ideja obrambenog rata umanjuje ideju džihada, koji je potreban čak i protiv drugih naroda Knjige, odnosno židova i kršćana koji istinski nisu prihvatili riječ Božju (Qutb, 2005). Zbog ovih ideja neki stručnjaci tvrde da je islamizam totalitarna ideologija i da su islamistički pokreti totalitarni zato što se zasnivaju na zamisli o jedinstvu religije i države i „totalnom islamu“. Štoviše, neki autori smatraju da je Bratstvo neke svoje ideje preuzelo iz fašističke ideologije i pokreta (Tibi, 2009; 2012; 2013).

Organizacijsko ustrojstvo Bratstva od početaka do danas nije se značajnije mijenjalo. Na čelu je Bratstva muršid.⁶⁷ Muršid predsjedava Uredom vodstva, tijelom koje ima 13 članova i znatne ovlasti u odlučivanju o ideologiji i organizaciji. Postoji i Vijeće šura koje ima 90 članova, a koje bira članove Ureda vodstva. Najniža organizacijska razina je obitelj koja je temelj Bratstva, a ima od sedam do deset članova. Pet ili šest obitelji čine ogranak koji ima tridesetak članova. Pet ili šest ogranaka čine okruge koji biraju članove u upravni ured koji je odgovoran Uredu vodstva. Godine 1930. Bratstvo je imalo pet ogranaka, a do 1932, kada je organizacija preseljena u Kairo, 15 ogranaka. Do 1938. broj ogranak porastao je na 300 s, prema procijeni, oko 150.000 članova. Do kraja idućeg desetljeća Muslimansko bratstvo postalo je najveća organizacija u Egiptu s oko 2.000 ogranaka diljem zemlje koji su zajedno brojili oko 600.000 članova. Godine 1937. Bratstvo je svoj prvi ogranak osnovalo i u Siriji što je bio početak širenja

⁶⁶ Sajid Kutb, koji se smatra jednim od najvećih duhovnih očeva i ideologa Bratstva i mnogih drugih islamističkih te pogotovo džihadističkih pokreta, zauzimao se za nasilnu revoluciju i rušenje sekularnog režima u Egiptu i na cijelome Bliskom istoku. Radikalni i militantni islamisti stoga se katkad nazivaju kutbistima. No ni njegova definicija džihada nije posve precizna i pogodna je za različita tumačenja (Tibi, 2009; 2013).

⁶⁷ Bratstvo je do 2015. imalo osam muršida, a najpoznatiji i najznačajniji svakako je bio El Bana.

organizacije diljem regije, ali i svijetom. Smatra se da su tri temeljna razloga širenja Bratstva sljedeća: (1) želja za odlaskom Britanaca iz Egipta; (2) delegitimacija stranke Vafd nakon Drugog svjetskog rata; (3) pružanje pomoći Palestincima u njihovoj borbi protiv Izraela (Tadros, 2012b; Tibi, 2013; 2009; Kepel, 2002; Zollner, 2009; Rubin, 2010; Soage, 2010; Soage i Franganillo, 2010; Frisch, 2010; Vidino, 2010; Lappen, 2010, Filiu, 2011; Matić i Bilandžić, 2010).

Bratstvo je u početku surađivalo s egipatskim časničkim kadrom. Do 1941. Hasan El Bana počeo je unutar Muslimanskog bratstva stvarati paravojne jedinice unatoč tome što je prethodno bila odbačena ideja o nasilnoj promjeni sustava. El Bana je to priznao i samome Anvaru Sadatu, kao što je Sadat njemu otkrio postojanje tajne organizacije časnika.⁶⁸ Časnički kadar kojega je privukla poruka Bratstva bio je zadužen za uvježbavanje paravojnih jedinica. U jednom trenutku odnosi su postali toliko dobri da se počelo raspravljati o spajanju dviju organizacija. Ipak, razlike u ciljevima i ideologiji dviju organizacija bile su tako velike da je suradnja bila nemoguća na duge staze. Kada su časnici od El Bane zatražili potporu u eventualnom svrgavanju monarhije, on je to navodno odbio jer je imao znatno drukčiju viziju Egipta nakon rušenja monarhije i konačnog oslobađanja od britanskog tutorstva (Cook, 2012: 31).

No *coup de grâce* monarhiji zadao je časnički kadar. Poraz u arapsko-izraelskom ratu 1948. zapečatio je sudbinu monarhijskog Egipta te je bio vjetar u krila časničkom pokretu. Premda su židovski cionisti bili najveći neprijatelj pokreta, oni su za nj zapravo bili samo posljedica, a ne uzrok problema (Cook, 2012: 10). Čak i bitku za Jafu, koja je na kraju rata pala ruke Izraela, Arapi nisu mogli dobiti bez pomoći Britanaca. To je bio prvi i jedini slučaj kada su se britanske postrojbe jače uključile u arapsko-izraelski sukob 1948, poglavito zato što su izraelsko djelovanje smatrali terorizmom (Golan, 2012). Egipćane su smetali i skandali te ekstavagantan život kralja Faruka o kojemu su izvješćivale domaće i međunarodne novine. Promijenila se i međunarodna zajednica nakon svršetka Drugoga svjetskog rata. Kolonijalizam je bio na zalasku u cijelome Trećem svijetu, a na globalnoj pozornici pojavili su se mnogi revolucionarni i nacionalistički pokreti (Osman, 2011: 47). Naser⁶⁹ i drugi časnici, duboko posramljeni porazom

⁶⁸ Sadat (1979: 32-34) u svojoj političkoj autobiografiji navodi kako su neki časnici bili pripadnici Muslimanskog bratstva te da ga je jedan od njih doveo u kontakt sa šeikom El Banom. Prilikom njihova susreta Sadat je El Bani priznao da priprema oružani ustanak protiv monarhije i Britanaca. El Bana se, prema Sadatovu svjedočanstvu, suglasio o zajedničkoj suradnji s nastojanjem izvršavanja tog (zajedničkog) cilja. U jednom trenutku su odnosi između Bratstva i Slobodnih časnika bili toliko dobri da je Bratstvo čak financijski pomagalo Sadatovu obitelji dok je on bio u zatvoru (Sadat, 1979: 70).

⁶⁹ Naser se našao na čelu Slobodnih časnika, organizacije čije je začetnik ipak bio Sadat, nakon što je Sadat uhićen zbog djelovanja protiv monarhije. Nakon što je Sadat 1948, oslobađajućom presudom, pušten iz zatvora ipak nije opet preuzeo čelno mjesto u organizaciji. U njegovoj odsutnosti Naser je uspio značajno ojačati samu organizaciju Slobodnih časnika (Sadat, 1979).

od Izraela, za to su okrivili ne samo kralja Faruka nego i Vafd i druge političke stranke, kao i Britance. Slobodni časnici, kako su se nazvali, javno su istupili pred egipatsko društvo i političke elite s jasnom nacionalističkom retorikom. U vrlo kratkom roku postali su iznimno važan politički akter koji je, uz to, bio naoružan (Cook, 2012: 37-38). Usporedno s tim događajima, Egipat su pogodili i veliki nemiri (Osman, 2011). U siječnju 1951. nekoliko stotina studenata prosvjedovalo je pred Ministarstvom vanjskih poslova tražeći od ministra da se odrekne „anglo-američkog imperijalizma“. Malo kasnije te godine studenti, pripadnici Muslimanskog bratstva, tražili su od vlade da objavi kako je Egipat u ratnom stanju s Velikom Britanijom te da su britanske vojne postrojbe stacionirane u Egiptu, ali i u Sudanu, neprijateljska vojska (Gorgas, 2013: 368).⁷⁰

Kralj Faruk se postavljanjem generala Ismaila Širina, inače svoga zeta, pokušao suprotstaviti Naseru i njegovim sljedbenicima te spasiti monarhiju. No nakon tog čina Slobodni časnici nisu imali izbora do agresivnijeg djelovanja. U ranima jutarnjim satima 23. srpnja 1952. Sadat je na egipatskom radiju proglasio državni udar (Cook, 2012: 10-11). „Blagoslovljena revolucija“, kako su je kasnije nazvali, označila je početak velikih promjena u egipatskoj, ali i međunarodnoj politici. Nova je vlast „raskrstila“ sa starom monarhijom, a Muhamed Ali i njegova dinastija proglašeni su „stranim osvajačima“ (Osman, 2011: 27). Kralju Faruku uručen je ultimatum da napusti zemlju, unatoč negodovanju britanskih diplomata u Egiptu, što je on i učinio – kralj je napustio Egipat na svojoj kraljevskoj jahti u šest sati navečer 26. srpnja 1952. godine (Sadat, 1979: 101-105). Udareni su temelji novome političkom poretku koji će, unatoč unutarnjim transformacijama i kratkom razdoblju demokracije tijekom Arapskog proljeća, opstati sve do danas.

Ne smije se zaboraviti niti uloga koju su kršćani odigrali u Egiptu u 19. i 20. stoljeću. Egipatski kršćani u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća bili su predvodnici gospodarske i kulturne modernizacije Egipta. Godine 1875. kršćani, odnosno kršćanska obitelj Takla osnovala je *Al Ahram*, novine s najduljom tradicijom u zemlji, koje su za vrijeme Naserove vladavine nacionalizirane i pretvorene u režimsko glasilo. Kršćani su osnovali i Sveučilište Fuada I, koje je kasnije preimenovano u Kairsko sveučilište, odnosno prve

⁷⁰ Sadat (1979: 19-20) se u svojoj političkoj autobiografiji prisjeća kako je u djetinjstvu „znao da postoje neke snage koje se zovu 'Britanci' te da su nam one strane i da su zle jer truju ljude“ što se odnosilo na „urbanu legendu“ o tome kako su Britanci otrovali jednog od egipatskih boraca protiv britanske okupacije Egipta. Prema Sadatovu svjedočanstvu takve su priče, ali i balade o herojskim podvizima pojedinih Egipćana koji su pružali otpor Britancima, bile vrlo raširene među egipatskim pukom. U drugu ruku, Egipćani su veličali Kemala Atatürka, što je bila raširena pojava u to doba u islamskom i arapskom svijetu, ali i Napoleona Bonaparteu kojega su smatrali neprijateljem njihovih neprijatelja Britanaca (Sadat, 1978: 24-25). Naser (1955: 41) se, pak, prisjeća stare izreke u Egiptu: „O Bože svemogući! Pošalji Osmanlije u propast!“ No, on dalje navodi kako su u jednom trenutku u toj izreci Britanci zamijenili Osmanlije.

obrazovne institucije zapadnog tipa u arapskom svijetu. Utjecali su i na jačanje kinematografije, a imali su i izniman utjecaj u gospodarstvu pa su tako, primjerice, uveli banke u Egipat (Osman, 2011: 159). Kršćani su bili i politički utjecajni. Primjerice, Makram Ebeid, vrlo utjecajan kopt, bio je član stranke Vafd. Zbog protubritanskoga političkog djelovanja i sudjelovanja u velikom ustanku 1919. bio je uhićen i prognan. U zemlji je smatran lojalnim egipatskim nacionalistom. Mislio je da u novom Egiptu, nakon što ga Britanci napuste, muslimani i kršćani moraju biti ravnopravni. U parlament je izabran u muslimanskoj četvrti Kaira, a tijekom svoje političke karijere bio je na mnogima moćnim položajima, uključujući mjesto ministra financija. Oštro se protivio posebnima parlamentarnim kvotama za kopte smatrajući da su kopti i muslimani dijelovi egipatskoga nacionalnog bića. Kvote su za njega bile izraz britanske politike „podijeli pa vladaj“. No i u to vrijeme postojala je svojevrsna diskriminacija pa Ebeid nikad nije postao prvi tajnik stranke ili premijer, što ga je navelo na to da osnuje novu stranku (McCallum, 2012: 9). Kako su sudjelovali u borbi protiv Britanaca, kopti su mogli sudjelovati i u nacionalnoj politici kao više-manje jednaki građani. To se dubokom počelo mijenjati nakon 1952. Čak ni Britanci nisu pravili razliku među muslimanima i koptima. Lord Cromer, britanski generalni konzul i zapravo stvarni vladar Egipta od 1883. do 1907, ustvrdio je da je „jedina razlika između kopta i muslimana to što je prvi Egipćanin koji štuje u kršćanskoj crkvi, dok je drugi Egipćanin koji štuje u muhamedanskoj džamiji“ (nav. u: Galal, 2012: 46).⁷¹

3. 2. Prva republika – izgradnja Naserova personalnog sustava vlasti

Nakon rušenja monarhije 1952. politički sustav Egipta potpuno se transformirao. Glavni obrisi novonastalog sustava, unatoč kratkom razdoblju demokratskog ekperimenta za vrijeme Arapskog proljeća, opstali su do danas. No politički sustav nije bio statičan nego je prošao nekoliko faza transformacije, čak i za vrijeme vladavine jednog predsjednika. Na oblikovanje političkog uređenja utjecala je međusobna isprepletenost unutarnjih, poput prosvjeda i pobuna, i vanjskih čimbenika, poput međunarodnih kriza, ratova i promjene međunarodnog sustava. King (2009) razlikuje stari i novi autoritarni režim u Egiptu. Značajke su staroga autoritarnog sustava jednostranačka vlast, neka vrsta socijalističkoga ili, preciznije, državnokapitalističkoga gospodarstva jer je tržište, unatoč kontroli države, ostalo primaran mehanizam preraspodjele

⁷¹ Koptska pravoslavna crkva bila je sumnjičava prema pojedinima nacionalnim ideologijama. Crkva je podupirala nacionalnu borbu za oslobađanje od britanske vlasti, ali je bila duboko sumnjičava kako prema sekularizmu koji je dominirao u nacionalnom pokretu za oslobođenje od Britanaca tako i prema sekularizmu laika u vlastitoj zajednici. Crkva se bojala da će to smanjiti njezin utjecaj među koptima, što se naposljetku pokazalo točnim (Galal, 2012: 47).

resursa, te iznimno velike ovlasti predsjednika države. Stari se sustav naziva i populističkim autoritarnim režimom. Novi autoritarni režim uvodi više elemenata kapitalističke privrede, ali i višestranačke izbore koji su uglavnom „fasadne“ prirode. No ta je definicija nedostatno precizna zbog niza unutarnjih promjena koje su se događale i tijekom vladavine jednog predsjednika i koje su djelomice mijenjale režim. Osim toga, ta analiza seže samo do 2009. i ne zahvaća demokratski val i autoritarni protuval tijekom Arapskog proljeća. Preciznija bi bila tipologija koju nudi Linz (2000), a koja uključuje mobilizacijski postkolonijalni režim koji se transformirao u vojni autoritarni poredak koji se potom preobrazio u hibridni režim.⁷²

3. 2. 1. Slobodni časnici: od reforme do „revolucije“ i konsolidacije vlasti

Suprotno mnogim shvaćanjima, Naser i njegovi Slobodni časnici neposredno nakon državnog udara nisu zapravo na umu imali revoluciju⁷³ i sveobuhvatnu transformaciju političkog sustava, nego su prvotno željeli samo reformirati monarhiju. Taj period nakon „revolucije“ sâm Naser (1955) naziva „eksperimentalnim“. Ipak, jedan od prvih poteza, samo tri dana nakon rušenja monarhije, bila je deportacija kralja Faruka u Italiju (Cook, 2012). Dan nakon rušenja kralja Faruka tisuće Egipćana izašle su na Ismailijski trg, koji je kasnije preimenovan u Tahrirski trg (Trg oslobođenja), kličući Naseru kao heroju nacije i borcu za neovisnost (Gardner, 2011: 34). Slobodni časnici nisu imali jasnu viziju Egipta nakon rušenja kralja Faruka, to jest nisu imali cjelovit plan o tome što nakon vojnog udara te su pribjegli usputnim improvizacijama. Na početku, premda je kralj bio protjeran i parlament raspušten, vlast je ostala u rukama civilne vlade i premijera koji su djelovali pod strogim nadzorom vojske. Nedostatak jasne vizije političke budućnosti išao je ruku pod ruku s ideološkim vakuomom u časničkom pokretu. Bilo je nekih maglovitih i nejasnih ideoloških smjernica, ali se one gotovo uopće nisu razlikovale od onih koje su imale druge skupine u Egiptu, poput Vafda ili Muslimanskog bratstva. Stoga su ih druge skupine „svojatale“. Muslimansko bratstvo ih je smatralo dijelom svoga šireg pokreta u Egiptu, dok je ljevica sebi pripisivala utjecaj na razvoj ideja socijalne pravde.

⁷² O hibridnim režimima iscrpnije u: Brownlee, 2007; 2009; Bogaards, 2009; Levitsky i Way, 2010.

⁷³ Pa ipak se Sadat (1979: 95-99) u svojoj političkoj autobiografiji referira na „revoluciju“ 1952. godine kao na srpanjsku revoluciju te na vlastitu ulogu koju je odigrao u njoj. Njegov tekst ipak treba sa „zrnom soli“ uzeti u obzir jer je riječ o tekstu u kojem on općenito veliča sebe, čak i kad je navodno skroman. Nadalje, riječ je i o tekstu koji na određeni način treba dati legitimitet njegovoj vladavini. Indikativno je kako se on ipak prisjeća da je Naser preimenovao Izvršno vijeće Slobodnih časnika u Revolucionarno zapovjedno vijeće tek nakon odlaska kralja Faruka (Sadat, 1979: 107) što je činjenica koja govori u prilog tome da njihovoj organizaciji u početku na umu nije bila revolucija. I Naser (1955: 10) piše o revoluciji 23. srpnja koja je bila potrebna kako bi egipatski narod zaista dobio svoju samostalnost i postao vladarom vlastite sudbine. Naser se pita koja je zapravo bila uloga vojske u toj revoluciji te je li dužnost vojske zaista bila provesti revoluciju. On daje bezrezervan odgovor „da“ jest, jer su je na to prisilile okolnosti. U tom smislu Slobodni časnici nisu trebali neograničeno vladati, odnosno mandat im je trebao biti vremenski ograničen dok Egipat ne izađe na pravi put (Naser, 1955: 17, 23, 26, 45).

Temeljne ideje koje su zastupali Slobodni časnici, ali i druge skupine, bile su reforma parlamentarnog sustava, izbacivanje Britanaca iz Egipta i uspostava novoga društveno-ekonomskog sustava koji bi bio koristio većini Egipćana, a ne samo političkoj i ekonomskoj eliti (Cook, 2012). Do 1950. oko 60 posto ruralnog stanovništva činili su bezemljaši, dok je manje od 0,5 posto zemljoposjednika u rukama držalo 35 posto zemlje. Industrijska proizvodnja u urbanim sredinama nije uspijevala osigurati dovoljno radnih mjesta za vojsku nezaposlenih koji su iz ruralnih sredina migrirali u potrazi za poslom (King, 2009: 34). No sve društvene skupine bile su suglasne o pitanju britanske prisutnosti u Egiptu. Nakon Drugoga svjetskog rata zona Sueskog kanala bila je najveća britanska vojna baza u regiji u kojoj se 1946. nalazilo oko 200.000 pripadnika britanskoga vojnog i pomoćnog osoblja (Ehteshami i Murphy, 2013: 4).

Ubrzo je za novog premijera postavljen general Muhamed Nagib jer se njegov prethodnik, kojega su izabrali Slobodni časnici, suprotstavio Naserovoj ideji o agrarnoj reformi. Premda nije pripadao užem krugu Naserovih suradnika, Nagib je bio je nacionalni heroj kao jedan od rijetkih uspješnih generala u ratu s Izraelom 1948. (King, 2009; Cook, 2012). Njegov su kabinet činili civilni tehnokrati, ali i dvojica ministara vrlo bliska Muslimanskom bratstvu. Kao što se očekivalo, nova je vlada odmah donijela odluku o agrarnoj reformu, čime je „slomljena kičma“ starome zemljoposjedničkom staležu. Zemlja je preraspodijeljena tako da je 95 posto zemljovlasnika posjedovalo oko 52 posto zemlje, čime je znatno proširena osnovica „zemljovlasničke piramide“ (King, 2009: 53).

Unatoč tom uspjehu, ideološka neprofiliranost Slobodnih časnika pridonijela je političkim nadmetanjima što su uslijedila, a koja su trajala gotovo dvije godine nakon rušenja kralja Faruka. Isti dan kada je uvedena agrarna reforma donesen je i *Zakon o reorganizaciji stranaka*. Zakonom su stranke raspuštene te su se trebale ponovno registrirati u Ministarstvu unutarnjih poslova. Da bi se ponovno registrirale, morale su podastrijeti stranački program, popis stranačkih vođa i financijske podatke. Zakon je omogućavao diskvalifikaciju članova stranaka koji su bili optuženi za korupciju. Slobodni časnici obećali su da će se stranke koje prođu reakreditaciju moći natjecati na izborima predviđenima za početak sljedeće godine. Zakon je uzrokovao napetosti među Slobodnim časnicima i mnogima stranačkim vođama, posebice iz stranke Vafd, koje su prerasle i u nasilne incidente (Cook, 2012: 47-48). Usporedno s time, povećala se moć Slobodnih časnika te su oni do sredine siječnja 1953. zabranili sve stranke, proglasili trogodišnje prijelazno razdoblje, transformirali svoje Izvršno vijeće u Revolucionarno zapovjedno vijeće na čelo kojega su postavili premijera Nagiba. Najavljen je i nacrt novog ustava, a državni udar postupno se počeo nazivati revolucijom. Naser je ubrzo najavio da se odustaje od reforme parlamentarnog sustava, a novi je cilj postala promjena

cijeloga političkog sustava.⁷⁴ Umjesto političkih stranaka, Revolucionarno zapovjedno vijeće uspostavilo je Zbor oslobođenja. Ubrzo je predstavljen i novi politički program u 11 točaka: povlačenje stranih snaga iz doline Nila, samoodređenje Sudana,⁷⁵ donošenje novog ustava, uspostava sustava socijalne pomoći, preraspodjela bogatstva, uspostava vladavine zakona i zaštita osobnih i političkih sloboda, reforma obrazovanja, uspostava i održavanje dobrih odnosa s drugima arapskim državama, stvaranje svearapske vojne sile, pokazivanje dobre volje prema prijateljskim zemljama te pridržavanje Povelje UN-a (Cook, 2012: 49-50).

Do lipnja te godine ukinuta je monarhija i Egipat je proglašen republikom. Predsjednik republike postao je premijer Nagib. Pet visoko pozicioniranih članova Slobodnih časnika zauzelo je ministarske položaje, ostalih deset ministara bili su civilni tehnokrati, a sam Naser zauzeo je položaj zamjenika premijera i ministra unutarnjih poslova. Time je *de facto* rođena egipatska republika, premda porođajne muke nove republike nisu bile završene. Nova se vlast ubrzo našla u sukobu s mnogima političkim frakcijama u Egiptu, od generalskog zbora preko Vafda i ljevice do časnika topništva. Čak su se i odnosi s Muslimanskim bratstvom, koji su na početku bili dobri, pogoršali. Slobodni časnici našli su se u nezavidnu položaju jer zapravo nisu bili najveća politička frakcija u Egiptu – već su to bili Muslimansko bratstvo i komunisti – te su morali vladati u ime vojske. Najveće glavobolje zadavao im je pak „vlastiti čovjek“, predsjednik Nagib, koji se stalno suprotstavljao imenovanjima u kabinetu vlade te ga je u veljači 1954. Naser prisilio da podnese ostavku. No Naser se preračunao jer je podcijenio popularnost iskusnog generala. Političke frakcije u Egiptu preferirale su Nagiba u odnosu prema Naseru i Revolucionarnome zapovjednom vijeću. Nekoliko dana nakon što je Nagib podnio ostavku, Naser je bio prisiljen vratiti ga na položaj predsjednika. Mnogi su Egipćani izašli na ulice da proslave njegov povratak na predsjedničku dužnost. Borba Nasera i Nagiba se nastavila do konačnog obračuna u ožujku. Naime, 20. ožujka šest eksplozija, koje su vjerojatno uzrokovali sami Slobodni časnici, potreslo je Kairo. Pet dana kasnije Revolucionarno zapovjedno vijeće najavilo je da će svima zabranjenim političkim strankama ponovno biti dopušteno neometano političko djelovanje. U Kairu je nastao kaos. Nakon dvodnevni demonstracija Naser i suradnici obećali su da će osigurati mir na ulicama te su tako stekli prednost pred ostalima

⁷⁴ Sadat (1979: 101) se prisjeća kako je Revolucionarno zapovjedno vijeće vodilo žustru raspravu o tome treba li novi politički sustav Egipta biti diktatura ili demokracija. Na kraju se o toj odluci glasovalo gdje su svi članovi Vijeća, osim navodno Nasera, glasovali za diktaturu.

⁷⁵ Premda je novi režim na riječima podržao samoodređenje Sudana, to je zapravo bila taktička varka. Režim se time želio riješiti Britanaca iz Sudana, vjerujući da će se Sudanci odlučiti za neki oblik federacije s Egiptom. No Sudanci su imali drukčije planove te je 1953. na izborima vlast osvojila Nacionalna unionistička stranka koja se zauzimala za samostalnost i od Velike Britanije i od Egipta, a tri godine kasnije Sudan je proglasio neovisnost (Ehteshami i Murphy, 2013: 24).

političkim frakcijama. Nagib jednostavno nije imao dovoljno ni političke moći ni volje da se suprotstavi Naseru i njegovim suradnicima. Zbog iscrpljenosti završio je u bolnici gdje je dočekaio kraj svoga mandata jer je smijenjen u studenom iste godine. Time su Naser i Slobodni časnici došli nadomak konsolidacije svoje moći. No svi ti događaji ne bi bili mogući bez pomoći Muslimanskog bratstva. U vrijeme nereda, Revolucionarno zapovjedno vijeće pustilo je iz zatvora dvjestotinjak pripadnika Muslimanskog bratstva koji su bili uhićeni te godine. Bratstvu je obećano da će biti legalizirano i moći slobodno politički djelovati. To ipak nije značilo kraj sukoba vlasti s Bratstvom.

Novi kamen spoticanja između Bratstva i Slobodnih časnika bio je novi anglo-egipatski sporazum potpisan u listopadu 1954. Sporazumom je Britancima omogućeno da ostanu u zoni Sueskog kanala do lipnja 1955, a slobodna plovidba kanalom dopuštena im je još sedam godina nakon isteka tog roka. Bratstvo, koje je nakon događaja u ožujku tražilo obnovu parlamentarnog sustava i slobode tiska, smatralo je sporazum s Britancima izrazom nedosljedne egipatske politike i, *inter alia*, izdajom nacionalističkih načela koje su Naser i Slobodni časnici navodno zastupali. Sudbina Muslimanskog bratstva zapečaćena je 26. listopada 1954. kada je režim pozvao na javnu proslavu potpisivanja sporazuma u Aleksandriji. Na tom je događaju pripadnik Muslimanskog bratstva pokušao izvesti atentat na Nasera tijekom njegova govora. Ispalio je osam hitaca iz pištolja, ali Naser nije bio ni okrnut. Dapače, završio je govor uz gromoglasan pljesak (Gardner, 2011). Nije jasno je li taj atentat doista organiziralo Bratstvo ili su ga „namjestili“ Slobodni časnici, ali je zacijelo pridonio golemoj Naserovoj popularnosti. Bratstvo je jedva preživjelo taj sukob postavši neko vrijeme marginalan akter na egipatskoj političkoj pozornici (Cook, 2012; Gardner, 2011).⁷⁶ Uz to, Naser je zadao i konačni udarac Nagibu zauvijek ga uklonivši iz egipatske politike. Nagib je, naime, proglašen suučesnikom u pokušaju atentata na Nasera te je stavljen u kućni pritvor u kojemu je ostao do smrti 1984. Time je Naser, zajedno sa svojim suradnicima, konsolidirao svoju vlast u Egiptu. No to je bio tek početak njegova političkog uspona. Istinsku popularnost i slobodne ruke u provođenju svoga političkog programa zapravo je stekao, kako u Egiptu tako i izvan njega, nakon Sueske krize 1956.

⁷⁶ Muslimansko bratstvo prošlo je kroz nekoliko uzlaznih i silaznih faza djelovanja. Utemeljitelja i prvog muršida El Banu ubio je 1949. najvjerojatnije netko iz uskoga monarhijskog kruga. Nakon pada monarhije, odnosi s novim Naserovim režimom na početku su bili dobri, ali su se kasnije drastično pogoršali zato što Naser nije želio uvesti šerijatsko pravo, pa se razdoblje od 1954. do 1973. naziva „dobom progona“. I u doba pojačane represije režima tijekom „crnih dana“ Bratstvo je imalo od 250.000 do 300.000 članova. Nakon poraza Egipta u ratu s Izraelom 1967. željezni stisak vlasti lagano popušta (Tadros, 2012b; Tibi, 2013; 2009; Kepel, 2002; Zollner, 2009; Rubin, 2010; Soage, 2010; Soage i Franganillo, 2010; Frisch, 2010; Vidino, 2010; Lappen, 2010; Filiu, 2011; Matić i Bilandžić, 2010).

Naserov dolazak na vlast utjecao je i na kopte u Egiptu. Nakon 1952. kopte su pogodili problemi u gospodarstvu. Kako su imali veliku ekonomsku moć – od 1880. do 1953. godine 40 od stotinu najvećih zemljoposjedničkih obitelji bile su kršćanske, a u njihovu su posjedu bile i mnoge industrije i banke – Naserove politike nacionalizacije pedesetih i šezdesetih godina zadale su im snažan udarac. Ujedno, kako su bili vrlo pozapadnjen segment društva koji se nije mogao nositi s novonastalim stanjem, naglo su se počeli iseljavati iz zemlje. Drugi snažan udarac koptima zadala je promjena politike identiteta koju je Naser nametnuo. Do 1952. naglasak je bio na egipatskom nacionalizmu u kojemu su svoje mjesto našli i kopti. No nakon 1952. Naser je počeo voditi arapsku nacionalističku politiku promijenivši egipatski politički identitet u arapski. Dotadašnje politike europeizacije Egipta, koje su bile dominantne u liberalnom razdoblju, zamijenjene su politikama arabizacije. Premda su te politike naizgled bile sekularne, socijalističke, a djelomice i liberalne, srž su činili elementi islamske povijesti i civilizacije (Osman, 2011: 165-166). Naserov režim je 1955. ukinuo i sudove vjerskih zajednica, uključujući židovske i šerijatske sudove. Premda se to moglo smatrati pozitivnom mjerom jer je obiteljsko pravo potpalo pod nadležnost nacionalnih sudova koji su sudili prema unificiranome pravnom sustavu,⁷⁷ bio je to ozbiljan udarac Koptskoj pravoslavnoj crkvi jer su na nacionalnim sudovima suci bili muslimani, što je u Crkvi pobudilo bojazan da će zbog lakšeg dobivanja razvoda braka sve više kopta prelaziti na islam (Shaham, 2010: 411-412). Reakcija na te nove trendove u egipatskoj politici bila je politizacija Koptske pravoslavne crkve, što je bila posve nova pojava u egipatskoj povijesti. Ujedno, uz emigraciju viših koptskih slojeva, u srednjoj klasi pojavila se i „migracija u Crkvu“. Šezdesetih godina mnogi mladi pripadnici koptskoga srednjeg sloja, koji su prvotno bili zainteresirani za karijeru u gospodarstvu, odlučili su se zaređiti i postati svećenici (Osman, 2011: 167). Tako je laički utjecaj u koptskoj zajednici postupno slabio. „Povratak Crkvi“ uključio je niz aktivnosti kako bi se privukli mladi, a bio je vrlo uspješan, pogotovo među mladima iz urbane srednje klase. Te su aktivnosti uključivale nedjeljni vjeronauk, teološke seminare za laike, tečajeve koptskog jezika, klerikalizaciju te proliferaciju samostana (Galal, 2012: 52).

⁷⁷ Ta politika nije bila nova. Još od dvadesetih godina prošlog stoljeća nastajuća egipatska nacionalna država nastojala je oslabjeti autonomiju nemuslimanskih vjerskih zajednica, naslijeđenu iz Osmanskog Carstva, kako bi stvorila građanstvo. Nastojeći stvoriti egipatsko građanstvo, država je postavila tri cilja: unifikaciju pravnih normi, traženje od vjerskih zajednica da se odreknu posebnih pravnih prednosti koje imaju u odnosu prema ostalim skupinama i stvaranje jedinstvenog sudstva koje isključivo osniva i kontrolira država. Kako bi postigla drugi cilj, država je pokušala oslabjeti autonomiju vjerskih zajednica na području obiteljskog prava. To je službeno obrazložila željom da spriječi sukobe o nadležnostima različitih sudova i korupciju. No stvarno je htjela ojačati državu u odnosu prema vjerskim zajednicama. Egipatski su nacionalisti smatrali da sudovi vjerskih zajednica nameću vjerski partikularizam koji je ugrožavao razvoj nacionalnog jedinstva. Država je pokušala provesti tu politiku tridesetih i četrdesetih godina, ali bez uspjeha. Djelomice je uzrok neuspjeha bilo ponovno oživljavanje islama kroz djelovanje islamističkih pokreta (Shaham, 2010: 10-11).

3. 2. 2. Nacionalizacija Sueskog kanala, trojna agresija i uspon naserizma

Međunarodne okolnosti tijekom hladnog rata izravno su uzrokovale jačanje Nasera i na unutarnjoj i na međunarodnoj političkoj pozornici. Na početku hladnog rata tekla su dva usporedna procesa na međunarodnoj razini koja su se preslikavala i na Bliski istok. Stare kolonijalne sile Francuska i Velika Britanija gubile su kolonije i utjecaj u regiji, dok su utjecaj stjecale nove globalne sile Sjedinjene Države i Sovjetski Savez u sklopu novonastaloga bipolarnog poretka. SAD i SSSR postali su pokrovitelji dvaju ključnih političkih aktera u izraelsko-arapskom sukobu – Izraela i Egipta. Dva globalna aktera pokušavala su steći naklonost dvaju ključnih regionalnih igrača, a kada to nije bilo moguće, svrstavali su se na stranu jednoga od njih u njihovim međusobnim sukobima. Važnu je ulogu u tome opet imao Sueski kanal. On nije bio samo važan pomorski put koji je znatno skraćivao udaljenost i vrijeme pomorskih putovanja nego se u zoni kanala nalazila i strateški važna britanska vojna baza koja je trebala biti važno regionalno uporište u eventualnom sukobu Zapada sa Sovjetima (Ehteshami i Murphy, 2013: 45-46). Nasprot uvriježenu mišljenju, Naser nije bio isključivo igrač Moskve u regiji nego je sjedio na dva stolca,⁷⁸ a kada bi zatrebalo, igrao je i na kartu nesvrstanosti. Premda bi se moglo pomisliti da je bio mudar strateški igrač koji je iskorištavao obje strane u hladnome ratu, prije bi se moglo ustvrditi da mnogi njegovi potezi nisu bili posve promišljeni i da je često samo reagirao na prethodne mjere globalnih sila.

Naser je 1954. tražio američku financijsku i vojnu pomoć od stotinu milijuna dolara (Cook, 2012: 65). Administraciju američkog predsjednika Eisenhowera to je dovelo u neugodan položaj u sporu Kaira i Londona. U novonastaloj hladnoratovskoj konstelaciji odnosa, savez s Egiptom bio je SAD-u iznimno važan. No britanske vlade, kako Edenova tako i Macmillanova, oštro su se protivile američkoj pomoći Naserovu Egiptu. Britanci su točno procijenili da Naser želi oslabjeti njihov položaj u regiji zbog vlastitih interesa. Britanska politička elita, koja je politički stasala tridesetih godina, Nasera je doživljavala kao „fašističkog diktatora“. Eden je Nasera percipirao kao novog Musollinija koji je želio postati „Cezar od Zaljeva do Atlantika i nas iz svega toga izbaciti van“ (nav. u: Ashton, 2013: 48). Edenov nasljednik Macmillan nazvao ga je „Hitlerom na Nilu“. Britanci su cijelo vrijeme, a pogotovo nakon Sueske krize, Nasera

⁷⁸ Sadat (1979) tvrdi kako su još prije „revolucije“ 1952. godine Slobodni časnici htjeli stupiti u kontakt s Amerikancima i upoznati ih „s ciljevima i prirodom naše revolucije... Osim toga, uspostavljanjem takve veze nastojali smo neutralizirati Britance“. Međutim, u izvedbi te ideje pojavio se problem jer Slobodni časnici navodno nikoga nisu poznavali u američkom veleposlanstvu u Kairu. Pokušaj posrednog kontakta preko jednog časnika egipatske vojske koji je poznavao jednog američkog vojnog atašea na kraju je urodio plodom, jer je preko njega predana poruka američkom veleposlaniku u Kairu. Sadat tvrdi da je ta poruka navodno označila početak dobrih odnosa s Amerikancima jer je američki veleposlanik tu poruku interpretirao kao lijepu gestu, budući da je bio osobni prijatelj kralja Faruka.

nazivali pukovnikom a ne predsjednikom, želeći ga tako staviti ondje gdje mu je, prema njihovu sudu, i bilo mjesto. Naser su s Hitlerom uspoređivali i Francuzi, ponajprije zbog egipatske pomoći pobuni u Alžiru (Cook, 2012).⁷⁹ Amerikanci nisu djelili takva mišljenja. Više su ga percipirali kao „neovisnog saveznika“, odnosno na njega se gledalo kroz prizmu hladnog rata. On je bio svojevrsno zlo, ali svakako manje zlo od komunizma. Eisehowerova administracija i Eisenhower osobno doživljavali su ga kao gangstera, nekoga nalik na *Baby Face* Nelsona ili Johna Dillingera (Ashton, 2013). U tom smislu, on je bio osoba s kojom se moglo pregovarati i sporazumjeti. Egipat je zapravo primao američku financijsku podršku sve do 1965. dok je predsjednik Johnson nije ukinuo. Sadat (1979: 144) tvrdi kako nakon „što nam je bila obustavljena američka pomoć nismo više imali drugog izbora već da se pokušamo približiti Sovjetskom Savezu“. Međutim, približavanje Egipta Sovjetima počelo je znatno ranije.

Problemi su za Amerikance nastali sredinom 1955. kada se Naser vratio iz Bandunga u Indoneziji i proglasio politiku „pozitivne neutralnosti“.⁸⁰ Bagdadski pakt, koji su činili Iran, Turska i Pakistan, smatrao je pokušajem zapadnih sila da izoliraju Egipat. On je trebao biti sjeverna sigurnosna sastavnica u zaustavljanja prodora Sovjeta u regiju u širem smislu (Gardner, 2011). No Naser ga je doživljavao kao oblik američkog kolonijalizma. Unatoč svemu, nikad nije prestao tražiti vojnu i financijsku pomoć SAD-a. Amerikanci su pak zbog bojazni od britanske reakcije, ali i straha da će Egipat iskoristiti oružje za sukob s Izraelom, stalno odugovlačili s davanjem pomoći. Naser naposljetku nije imao izbora pa se okrenuo Sovjetima koji su mu isporučili oružje preko Čehoslovačke (Cook, 2012; Gardner, 2011).⁸¹ Američki državni tajnik John Foster Dulles cijelo je to stanje opisao sljedećim riječima: „Faktor Izraela te povezivanje SAD-a u glavama ljudi iz regije s francuskima i britanskim imperijalnim politikama mlinski je kamen oko našeg vrata“ (nav. u: Gardner, 2011: 49). Posljednja kap koja je prelila čašu, a koja je dovela do Sueske krize, bilo je financiranje asuanske brane.

⁷⁹ Tako je prvi predsjednik Alžira Ahmed Ben Bela svojedobno ustvrdio da je za njega „Castro brat, Naser učitelj, a Tito primjer“ (nav. u: Byrne, 2009: 439). Ben Bela je čak posjetio Kairo i konzultirao se s Naserom prije nego što je proglašen ustanak protiv Francuza u Alžiru (Dawisha, 2003: 151).

⁸⁰ Konferenciju azijskih i afričkih zemalja u Bandungu mnogi smatraju nekovrskom predkonferencijom prve konferencije Pokreta nesvrstanih koja je održana 1961. godine u Beogradu. Iako je izravna poveznica između dviju konferencija pomalo „nategnuta“, na njoj jesu sudjelovale mnoge kasnije članice Pokreta. Mnoge političke ideje o kojima se raspravljalo u Bandungu, poput dekolonizacije i nesvrstavanja, kasnije su uvrštene u političke deklaracije te su postale dijelom smjernica djelovanja Pokreta nesvrstanih (Jakovina, 2011: 36).

⁸¹ Premda je oružje kupljeno od Čehoslovačke, bilo je jasno da je pravi dobavljač Sovjetski Savez. Naime, ugovor o kupovini i isporuci oružja prelazio je 200 milijuna dolara i uključivao je 200 lovačkih zrakoplova MIG-15, 50 bombardera Iljušin, 60 polukamiona s 122 milimetarskim topovima i 275 tenkova T-34 (Gardner, 2011: 61).

Naser je od SAD-a tražio pomoć za financiranje asuanske brane koja je bila jedan od vitalnih razvojnih projekata Egipta. Pomoć u financiranju ponudili su i Sovjeti.⁸² Amerikanci su se opet ponašali oprezno, smatrajući da Sovjeti nemaju sredstava da financiraju taj projekt. Nametnulo se i pitanje egipatskog gospodarstva, odnosno Amerikanci nisu bili uvjereni da Egipat doista može otplaćivati eventualne financijske dugove SAD-u. Takav je stav razjario Nasera koji se okrenuo Sueskom kanalu. Sueski kanal je za Nasera, ali i sve Egipćane, predstavljao imperijalni projekt Zapada kojim je Egiptu uzurpirana suverenost. Kako bi konačno riješio to pitanje, Naser je 26. lipnja 1956. nacionalizirao Sueski kanal. Obratio se Egipćanima sljedećim riječima:

„Danas, o građani, s godišnjim prihodima tvrtke Sueski kanal koji dostižu... 100 milijuna dolara godišnje, 500 milijuna dolara u pet godina, nećemo tražiti 70 milijuna dolara američke pomoći... Sada, dok govorim vama, vaša braća, sinovi Egipta, ustaju kako bi upravljali tvrtkom i preuzeli njezine djelatnosti. Sada, u ovome trenutku, preuzimaju tvrtku kanala – egipatsku tvrtku kanala! Ne stranu tvrtku kanala!“ (nav. u: Gardner, 2011: 67).

Taj potez nije bio nelegalan pod uvjetom da Egipat isplati kompenzacije vlasnicima, što je Naser i obećao. Obećao je i da će Sueski kanal ostati otvoren za sve koji su se dotad njime koristili, osim Izraela. Ujedno, potpisao je protuizraelski vojni savez sa Saudijskom Arabijom, Jemenom i Sirijom. To je bio uvod u Suesku krizu ili Trojnu agresiju, kako je nazivaju Egipćani, Velike Britanije, Francuske i Izraela na Egipat. Izraelci su prvi poslali svoje vojne postrojbe na Sinaj, dok su Britanci igrali na kartu anglo-egipatskog sporazuma iz 1954. koji im je davao pravo da interveniraju ako Egipat bude napadnut. To je učinjeno na takav način da su Britanci, zajedno s Francuzima, postavili objema stranama ultimatum o prestanku neprijateljstava i povlačenju vojnih snaga iz zone Sueskog kanala, dok je Egipat trebao osigurati pravo plovidbe kroz Sueski kanal svim državama. Ako ultimatum ne bi bio ispoštovan, Britanci i Francuzi bi privremeno okupirali Suez. Međutim, ultimatum je bio formuliran tako da se znalo da će ga Naser odbiti. Ultimatum je Naseru davao 12 sati da odgovori na njega. Naser je, naravno, javno odbacio ultimatum navevši da je Egipat „odlučan boriti se, pa što bude“ (Sadat, 1979: 129).

⁸² Sadat (1979: 127) je opisao tu situaciju sljedećim riječima: „19. srpnja iste godine (1956, nap. aut.) izjavio je ministar vanjskih poslova Sjedinjenih Država John Foster Dulles da je egipatska ekonomija bankrotirala, te da Sjedinjene Države i Međunarodna banka povlače svoju ponudu za financiranje velike brane. Šepilov, koji se tada naglo uspinjao na sovjetskom političkom nebu, a u to je vrijeme bio ministar vanjskih poslova Sovjetskog Saveza, stigao je u Egipat da bi prisustvovao proslavi dana revolucije 23. srpnja. On je rekao Naseru da je Sovjetski Savez spreman izgraditi Veliku Branu“.

Francuski motivi bili su manje jasni, premda se smatra da su intervenirali ponajprije zbog Naserove pomoći Ben Beli u Alžiru. Krajnji je cilj intervencije bila okupacija Sueza koja je trebala dovesti do Naserova pada. No dogodilo se suprotno. Sovjetski vođa Nikita Hruščov zaprijetio je da će lansirati interkontinentalne balističke projekte na zapadne prijestolnice.⁸³ Amerikanci, koji su ostali zbunjeni motivima Europljana i njihovim nerazumijevanjem hladnoratovskih okolnosti, odlučili su da neće podržati svoje saveznike. Umjesto pada Nasera u Kairu, pao je premijer Eden u Londonu, a Britanci su bili prisiljeni napustiti Egipat. Pobjedom u tom sukobu Naser nije samo postao „veći od života“, nacionalni heroj Egipta, nego i heroj cijeloga arapskog svijeta, a Amerikanci su postali, makar zakratko, spasitelji Arapa. Taj je događaj uvjerio Izrael da mora stvoriti vlastiti nuklearni arsenal (Ashton, 2013; Cook, 2012; Gardner, 2011; Osman, 2011). Tada je nastala i poznata Ben-Gurionova izreka: „Ono čega se treba bojati, toga se i treba bojati (nav. u Sadat, 1979: 130), koja je, prema Sadatu, opisivala strah Izraela od mogućeg gubitka podrške Amerikanaca.

Ta je hladnoratovska epizoda zabilježila zadnji čavao u lijes egipatskoga liberalnog poretka s početka stoljeća i lansirala Nasera i naserizam u važne aktore regionalne i međunarodne politike. U dohledno vrijeme Naser je imao slobodne ruke za političke eksperimente u zemlji i izvan nje. Taj događaj nije samo mobilizirao mase da podrže Naserov režim u Egiptu, nego je potaknuo i mase u cijelome arapskom svijetu, pa i u drugim dijelovima Trećeg svijeta, da se odupru imperijalizmu. Nakon tog događaja u Egiptu je bio uspostavljen postkolonijalni mobilizacijski režim (Linz, 2000).

Poslije ukidanja monarhije i proglašenja republike Naser je uglavnom „počistio“ svu opoziciju. Stvorio je novi politički sustav s iznimno jakim položajem predsjednika republike kojega podupire i vlada, a njegova je neupitna legitimnost, posebno nakon Sueske krize, proizlazila iz potpore građana (Osman, 2011: 54). U lipnju 1956. donesen je prvi Ustav koji je definirao Egipat kao demokratsku republiku utemeljenu na suverenosti naroda. Ustav je jamčio slobodu i sigurnost, jednake mogućnosti i jednakost svih građana pred zakonom, slobodu mišljenja i tiska, pravo na okupljanje i udruživanje te neovisno sudstvo. Usporedno s Ustavom, donesen je *Zakon o političkim pravima* koji je kodificirao biračko pravo. No najvažniji element Ustava bilo je stvaranje Narodne skupštine kao zakonodavnog tijela. Narodna skupština trebala se sastojati od 350 zastupnika izabranih tajnim glasanjem. U formalnom smislu, skupština je imala ovlast da nadglasuje predsjednički veto i da nadzire funkcije i djelovanje izvršne vlasti. Ustavom je bilo propisano da predsjednika republike nominira dvotrećinska većina u skupštini,

⁸³ Ta je prijetnja poznata kao Hruščov-Bulganjinov ultimatum (Sadat, 1979: 130).

a da se potom ta nominacija potvrđuje tajnim glasovanjem na plebiscitu. Ubrzo potom, 1962. i 1964, donesena su još dva dokumenta. Prvi je bio Nacionalna povelja koja je naglasila uspjehe režima u posljednjih deset godina, ali i naznačila ideološko skretanje ulijevo. Drugi dokument bio je novi Ustav koji je dao dodatne ovlasti Narodnoj skupštini, poput prava da uskrati povjerenje vladi, nakon čega je predsjednik države morao predložiti novi ministarski kabinet (Cook, 2007: 65-67).

Unatoč značajnima formalnim ovlastima zakonodavnog tijela, stvarnu moć u novome političkom sustavu imao je Naser. Njegova je neupitna legitimnost proizlazila iz pobjede u Sueskom ratu. On je bio personifikacija novoga političkog režima (Osman, 2011). Naser je zapravo bio prvi egipatski vladar koji je bio Egipćanin. Njegov politički projekt bio je prvi neislamski politički i razvojni projekt u novijoj povijesti Egipta. Nasuprot svim prethodnim projektima, on je bio inkluzivan jer je uključivao sve segmente društva. Zasnivao se na arapskome, a ne na egipatskom nacionalizmu kao na početku stoljeća, ali načelno nije isključivao ni egipatske kršćane. Glavni naglasak bio je na socijalnoj jednakosti i pravednosti te na ulozi Egipta kao vođe arapskog svijeta. Unatoč pozivu na panarabizam, Naserov projekt nije bio islamski nego sekularni. Zbog toga, ali i zbog okršaja s islamistima, mnogi su ga proglasili neprijateljem islama. No to nije bilo posve točno. Za njega je islam bio „civilizacijski okvir“ arapskoga nacionalističkog projekta, ali se taj civilizacijski okvir nije protezao i na politički identitet. Njegov cilj nije bila islamizacija nego arabizacija društva i države. Temelj naserističke ideologije činila su tri elementa: panarapski nacionalizam, „meki“ socijalizam i snažna središnja vlast (Cook, 2012: 99).⁸⁴ Važno je napomenuti da arapski nacionalizam nije

⁸⁴ Ovo je vrlo pojednostavnjena definicija naserizma. Podeh i Winckler (2004: 25) navode da su temeljni elementi naserizma bili vidljivi u različitim periodima – egipatski nacionalizam (1952-1954), panarabizam (1954-1961) i arapski socijalizam (1961-1967). Oni smatraju kako naserizam nije bio jasno definirana ideologija pa se mnogo toga „izmišljalo“ putem, što je rezultiralo time da je naserizam bio „mješavina svega i svačega“. Također, oni navode kako u literaturi postoji čak pet interpretacija naserizma: (1) naserizam kao ideološki pokret; (2) naserizam kao magnetska osobnost samog Nasera te njegov osobni stil vladanja; (3) naserizam kao modernizirajući pokret te Naser kao modernizirajući vođa; (4) naserizam kao protestni pokret usmjeren protiv kolonijalizma i imperijalizma Zapada; (5) Naser kao populistički vođa te naserizam kao populistički pokret (Podeh i Winckler, 2004). Dawisha (2003) navodi kako je Naser prvenstveno bio egipatski nacionalist (panarapska ideja je ipak bila manje popularna u Egiptu), dok je panarapski nacionalizam prihvatio vrlo kasno (tek 1953.) iz bojazni da bi savez zemalja Zapada mogao politički izolirati Egipat. Međutim, kada ga je prihvatio, a kako je bio izvrstan govornik, za širenje svoje političke propagande koristio je primarno radio – njegove vatrene govore pratili su slušatelji diljem Bliskog istoka. Također, Naser i nije bio socijalist nego više etatist (Podeh i Winckler, 2004: 26). U tom smislu više izvora navodi kako je Naser bio vrlo pragmatičan političar koji se koristio različitim idejama (u koje i nije čvrsto vjerovao) kako bi prvenstveno ostvario egipatske nacionalne interese. Binder (2004: 45-46) tako navodi kako je nakon raspada UAR-a naserizam korišten i kao alternativan ideološki model u sukobu sa strankom Baas. Nije jasno ni tko je prvi iskovao izraz naserizam (*al-nasirija*). Neki smatraju da je taj izraz izmišljen na Zapadu. Drugi vjeruju da su izraz izmislili Naserovi protivnici u arapskom svijetu (Podeh i Winckler, 2004: 5). Tako Muhamed Fadhil al-Džamali, bivši premijer i ministar vanjskih poslova Iraka, tvrdi da je on prvi upotrijebio taj izraz kako bi nadjenao ime Naserovim politikama destabilizacije drugih arapskih zemalja pred Općom skupštinom UN-a 1958. (Dawisha, 2003: 151-152). Bilo kako bilo, izraz se s vremenom ustalio (Podeh i Winckler, 2004).

izumio Naser, ali je on ideju nadogrudio i učinio je dijelom političkoga i kulturnog identiteta naroda koji govori arapskim i koji je bio je pod kolonijalnom vlašću Osmanskog Carstva i zapadnih sila (Osman, 2011: 62-63). Ta vrsta arapskog nacionalizma odnosila se uglavnom na istočni dio Bliskog istoka, Mašrek, ponajprije zbog kršćana koji su živjeli u tom dijelu regije, a koje se željelo integrirati u panarapski projekt. U zapadnom dijelu regije, Magrebu, kršćana nema ili su zanemariva manjina, a društvo se ne dijeli prema vjerskoj nego etničkoj crti na Arape i Berbere, pa je islam ostao središnji element nacionalne kohezije. Arapski nacionalizam stoga je bio znatno jači na istoku regije (Browsers, 2009: 21).

Nakon Sueske krize Naser je najprije nacionalizirao cjelokupnu stranu imovinu, a potom i Nacionalnu banku Egipta koja je više-manje djelovala kao središnja državna banka. Nekoliko godina kasnije donesen je niz zakona, takozvanih socijalističkih dekreta, kojima je nacionaliziran gotovo cijeli neagrarni sektor. Država je stekla takvu kontrolu nad gospodarstvom kakvu je imala rijetko koja druga država izvan Sovjetskog Saveza (King, 2009: 55-56). U prvih desetak godina Naserova režima egipatsko je gospodarstvo procvjetalo – bruto društveni proizvod prosječno je godišnje rastao devet posto – pa je Svjetska banka usporedila Naserov „egipatski razvojni eksperiment“ s tržištima u usponu, kakvo je bilo ono u Južnoj Koreji (Osman, 2011: 57).

Naserov projekt naišao je na širok odjek u arapskom svijetu, ali i izvan njega. Utjecao je na nacionalističke pokrete od Sirije preko Iraka do Alžira. Ujedno, Naser je „imao pune ruke posla“ u pokušajima rušenja i destabilizacije monarhijskih, ali i drugih režima u regiji. Egipat je 1962. poslao velike vojne snage u pomoć protumonarhistima, revolucionarima i naseristima, odnosno pučistima u Jemenu koji su željeli srušiti imama El Badra.⁸⁵ Zbog straha da Naser želi kontrolirati cijeli Arapski poluotok, Saudijska Arabija počela se ozbiljno pripremati za mogući egipatski napad (Mann, 2012: 749-750). Sadat (1979: 142-143) tvrdi da je cilj egipatske intervencije u Jemenu bilo „držanje lekcije“ kralju Saudu. Naime, u ljeto te iste godine Saudijska Arabija, Sirija, Jordan, Irak i Libanon održali su zajedničku konferenciju s ciljem napada i izolacije Naserova režima. Sadat čak tvrdi da je kralj Saud odgovoran i da je financirao raspad Ujedinjene Arapske Republike. Egipat je, prema Sadatu, i intervenirao u Jemen kako bi ga izvukao iz „zagrljaja“ Saudijske Arabije.

⁸⁵ Neki izvori navode da su egipatske snage bile u Jemenu već prvi dan ustanka, premda to nije potvrđeno. No sigurno je da je na treći dan ustanka Egipat počeo raspoređivati velik broj svojih vojnih postrojba u Jemenu (Mawby, 2007: 174-175). Sadat (1979: 143) tvrdi kako je u Jemenu na kraju bilo oko 70.000 pripadnika egipatskih vojnih snaga koje su zadržane sve do poraza 1967. godine. Egipćani su se povukli nakon što je postignut dogovor između kralja Fejsala i Nasera na konferenciji u Kartumu. Sadat (1979: 143) opisuje rat u Jemenu kao „vojni neuspjeh za Egipat“.

U studenom 1966. Egipat i Sirija potpisali su zajednički sporazum o obrani u kojemu se navodi da će dvije države učiniti sve što je u njihovoj moći da sruše stare monarhijske režime u svome susjedstvu i uspostave nove revolucionarne režime. U jednom članku tajnog aneksa ugovoru navodilo se sljedeće: „Sirija i Egipat podupirat će svaki pokret ili nacionalnu organizaciju u Saudijskoj Arabiji, Jordanu i Libanonu koji pokušaju srušiti režim vlastite zemlje i umjesto njega uspostaviti revolucionarni režim“ (Mann, 2012: 752).

To nije bio prvi oblik suradnje Egipta i Sirije. Dvije godine nakon Naserova uspjeha u sueskoj krizi, početkom 1958. stvorena je Ujedinjena Arapska Republika (UAR) koju su činile te dvije zemlje.⁸⁶ Naser je nakon sueske krize stekao veliku popularnost u Siriji, pogotovo u vojsci. Sirijci su smatrali da ih samo on može obraniti od sovjetskog prodora u zemlju (Gardner, 2011: 83). Zapravo su tražili ujedinjenje s Egiptom pod Naserovim vodstvom. Kada je do ujedinjenja došlo, ono je provedeno pod egipatskim uvjetima, čime je Sirija *de facto* prestala postojati kao država. Nekoliko iračkih vođa pozvalo je Nasera u Bagdad kako bi se eventualno i Irak pridružio UAR-u. I druzi u Libanonu smatrali su Nasera svojim vođom, pogotovo Kamal Džumblat i njegov klan (Osman, 2011: 67). No nakon tri godine UAR se raspao. Sirijci, koji su tražili ujedinjenje, nakon vojnog udara u svojoj zemlji zahtijevali su „razvod braka“ dviju država. Problem su izazvala različita očekivanja dviju strana. Naser UAR nije smatrao oblikom ravnopravnog partnerstva dviju država nego je preko te državne zajednice želio uključiti Siriju u Egipat. Sirijci su se pokušali oduprijeti Naserovim nastojanjima da njihovu zemlju svede na egipatsku provinciju (Cook, 2012: 75-76; King, 2009). Ni Egipćani nisu bili sretni što je zbog političkog braka sa Sirijom napušteno ime države – Egipat (Ehteshami i Murphy, 2013). Irak se naposljetku ipak nije pridružio tome političkom projektu, jer su se nakon puča Abdula Karima Kasima sukobile nacionalističke ideje i režimi u Kairu i Bagdadu (Cook, 2012). Neki izvori navode da je netrpeljivost među dvojicom vođa bila tolika da je Naser sudjelovao u rušenju Kasima (Gardner, 2011).

Nakon ujedinjenja sa Sirijom stvorena je nova režimska politička stranka koja je trebala zamijeniti Zbor oslobođenja – Nacionalna unija. Nacionalna unija bila je kratkog vijeka, kao i UAR. Raspadom UAR-a nastala je potreba za novom strankom koja bi mogla mobilizirati stanovništvo te je 1962. osnovana Arapska socijalistička unija (ASU). „Naser je želio da ASU čini sve: porazi sve ostale političke snage, okupi sve građane i da je političko vodstvo pretvori u vrhunsko sredstvo mobilizacije masa“ (King, 2009: 49). No od druge polovice šezdesetih

⁸⁶ Sadat (1979: 189) se prisjeća da je, kada je on vladao Egiptom, i Gadafi ponudio stvaranje unije između Libije i Egipta, što je on glatko odbio.

godina slabjeli su pozitivni učinci režima. Zaustavljen je gospodarski rast, a poraz u Šestodnevnom ratu 1967. pokazao je da je naserizam umnogome bio velika iluzija.

3. 2. 3. Šestodnevni rat 1967. i slom naserizma

Šestodnevnom ratu prethodio je niz trzavica između Egipta i Izraela. Još se pouzdano ne zna što je bio pravi uzrok rata. Šestodnevni rat je rat koji nitko nije želio. Izrael, Egipat, ali i Sirija i Sovjetski Savez željeli su izbjeći taj sukob (Goldstein, 2018: 1). Razdoblje od 1967. do 1973. Ashton (2007a) naziva „kriznim godinama“ na Bliskom istoku zbog neubičajeno mnogo sukoba. Neki stručnjaci za povijest hladnog rata smatraju da su za Šestodnevni rat odgovorni Sovjeti koji su htjeli izazvati novu krizu na Bliskom istoku kako bi stvorili dodatne probleme Amerikancima koji su „zaglibili“ u ratu u Vijetnamu. Sirrs (2010: 97) smatra da je mogući uzrok rata bila egipatska ovisnost o sovjetskim, ali i sirijskim obavještajnim službama i podacima koji su bili loši ili, možda, namjerno pogrešni, dok se egipatska obavještajna služba u tom trenutku bavila unutarnjim pitanjima. Sovjetski je Savez Egiptu i Siriji poslao diplomatski *communiqué* u kojem su navedeni dokazi kako Izrael planira napasti Siriju. Isti su dokazi ukazivali na raspored izraelskih postrojba te su navodili i samo vrijeme napada. Ti su se dokazi kasnije pokazali lažnima, odnosno pogrešnima. Ni dan danas nije jasno zašto je Sovjetski Savez te informacije poslao Egiptu i Siriji. Neki smatraju da je Sovjetski Savez istinski bio zabrinut da bi do tog napada moglo doći jer je izraelski zapovijednik stožera Yitzak Rabin najavio takav napad. Kasnije je ispalo da Rabin nikada nije prijetio napadom. Postoji mogućnost i da su Rabinove riječi Sovjeti krivo preveli te ih krivo shvatili. Taj potez Sovjeta nikad nije potpuno razjašnjen, jer sâmi Sovjeti istinski nisu željeli taj rat (Goldstein, 2018: 1-2).

No, egipatske vojne snage na kraju su hitno mobilizirane i raspoređene na Sinaju bez odgovarajuće opreme za veći sukob s Izraelom (Sirrs, 2010: 97). Cilj Egipta bio je natjerati Izrael da odustane od napada na Siriju, što je aktiviralo sigurnosnu dilemu i malo po malo počelo uvjeravati izraelske političke i vojne elite da Egipat gomila vojne postrojbe na Sinaju i priprema se za rat s Izraelom (Goldstein, 2018: 2-5). Istodobno, Arapi su bili uvjereni u svoju nadmoć nad Izraelom. Egipatsko je vodstvo smatralo da su Izraelci gospodarski slabi, da nisu ni spremni ni dovoljno opremljeni za dulji sukob s Egiptom te da vojno ne mogu nadmašiti Egipat koji je bio naoružan velikom količinom sovjetskog oružja. Gotovo cijeli arapski svijet živio je u uvjerenju da će arapski vojni savez bez ikakvih problema uništiti izraelske vojne snage (Sirrs, 2010: 97). Sâm Sadat (1979: 152) tvrdi kako je na dan izraelskog napada pomislio: „U redu, naučit će lekciju koju neće zaboraviti“. Drugi izvori navode da Naser nije bio pripravan

za rat dok se potpuno ne obnove egipatske vojne snage. Dapače, javno je priznao da ga od zamisli o ratu odbija strah od izraelske vojne nadmoći. Mjesecima prije rata pazio je da pretjerano ne isprovocira Izraelce, a to je tražio i od Sirije (Shalom, 2007: 85).

Povod ratu vrlo je jasan. Naser je 22. svibnja 1967. najavio blokadu Tiranskog tjesnaca i Akapskog zaljeva za izraelske brodove (Ehteshami i Murphy, 2013). Izrael je tu najavu percipirao kao *casus belli* te je počeo pripreme za mobilizaciju vlastitih vojnih postrojbi. Izraelske su političke i vojne elite počele smatrati da je rat neizbježan, iako su se i dalje, na veliku radost Amerikanaca, suzdržavale od napada (Goldstein, 2018: 5-6). Nadalje, Naser je naredio i blokadu svih brodova koji prevoze oružje i naftu u Izrael, kao i pravo egipatskih snaga da ih pretraže (Shalom, 2007). To je bila zadnja „kap koja je prelila čašu“ te je Izrael zaključio da povratka više nema (Goldstein, 2018: 7). Naser je prethodno znao da će takva odluka dovesti do rata. Na sastanku *ad hoc* tijela potkraj svibnja 1967, koje je nazvao Vrhovni izvršni odbor, izjavio je slijedeće: „Sada su s našim koncentracijama na Sinaju šanse za rat pedeset prema pedeset. Ali ako zatvorimo tjesnac, rat će postati sto posto izvjestan“ (nav. u: Sadat, 1979: 150). Tome je uslijedilo i potpisivanje obrambenog saveza Jordana i Egipta 30. svibnja (Goldstein, 2018: 11). Do 5. lipnja, kada je rat izbio, Izraelci su bili uvjereni u to da egipatska prisutnost na Sinaju ugrožava opstanak Izraela. Kako su Amerikanci u tom trenutku primijetili, arapskoj psihologiji „svetog rata“ jedino je bila ravna psihologija „apokaliptičnih vizija“ u Izraelu. Izraelci su mislili da nemaju drugog izbora do preventivnog udara na Egipat (Hahn, 2007: 24-25).

Izraelska vojna obavještajna služba Aman uspjela je prije rata „razbiti“ egipatske vojne šifre te je prije početka sukoba točno znala položaje egipatskih vojnih snaga, a pratila je i njihove komunikacije (Sirrs, 2010: 97). I sâm Sadat (1979: 160) priznaje kako je zapovjedni lanac unutar egipatskih vojnih snaga bio nekoordiniran te nije djelovao. Izraelci su 5. lipnja⁸⁷ iznenadnim zračnim napadom, utemeljenim na vrlo preciznim obavještajnim podacima, razorili cijelo egipatsko vojno zrakoplovstvo koje nije uspjelo ni poletjeti. Uništeno je više od dvije stotine egipatskih lovaca i bombardera koji su „kao sardine“ stajali jedan do drugoga. Nakon što su osigurale zračnu nadmoć, izraelske vojne snage počele su sustavno uništavati egipatske kopnene snage na Sinaju. Nakon tri dana Egipat je bio prisiljen potpisati prekid vatre. Ni egipatski saveznici u ratu – Sirija i Jordan – nisu bolje prošli. Arapski teritorijalni gubici bili su golemi. Egipat je izgubio Gazu i Sinaj, Sirija Golansku visoravan, a Jordan je bio izbačen sa Zapadne obale i iz Istočnog Jeruzalema.

⁸⁷ Sadat (1979: 152) se toga datuma prisjeća kao „dana katastrofe“.

Rat je imao katastrofalne posljedice za Egipat, a sâm Naser je, barem prema Sadatovu (1979: 156) svjedočanstvu, nakon poraza od Izraela postao sjena čovjeka kakav je nekad bio. Naser je 9. lipnja ponudio ostavku, ali su mu mase na ulicama dale potporu. Narodna skupština jednoglasno je odlučila da ostane predsjednik države, na što je on pristao.⁸⁸ Ubrzo su uslijedile čistke u vojci koju je Naser smatrao odgovornom za katastrofalan poraz u ratu. No nije stao na tome. Unatoč tome što su Sjedinjene Države pokušale tijekom sukoba održati dobre odnose s objema stranama, pogoršali su se američki odnosi s Egiptom, ali i s Izraelom (Hahn, 2007).⁸⁹ Naser je optužio Amerikance,⁹⁰ ali i Britance, da su pomagali Izraelcima zračnim udarima na egipatske položaje. Doista je na početku bio uvjeren u to, ali se tijekom vremena takvo mišljenje pretvorilo u čistu propagandu. Kasnije je u jednom intervjuu priznao da je pogriješio (Mawby, 2007). Ideja „velike laži“ nije izvorno ni bila Naserova nego ju je osmislio jordanski kralj Husein (Ashton, 2007b). Nakon egipatskog poraza u Šestodnevnom ratu ojačala je sovjetska prisutnost u regiji, a u ožujku 1968. potpisani su ugovori o vojnoj suradnji Egipta i SSSR-a (Adamsky, 2007).

Unatoč ponižavajućem porazu u Šestodnevnom ratu, Naser nije mogao odustati od sukoba s Izraelom. Temeljni problem bila je prisutnost Izraela na Sinaju te se egipatska administracija posvetila traženju političkoga i vojnog rješenja toga gorućeg problema (James, 2007). Na samitu arapskih vođa u Kartumu u Sudanu u kolovozu 1967. Naser je predstavio nacrt egipatskog „rješenja“ arapsko-izraelskog sukoba koji je poznat pod nazivom „tri ne“ – *ne* mirovnim pregovorima s Izraelom, *ne* priznavanju Izraela, *ne* dijalogu s Izraelom (Shalom, 2007; James, 2007; Ashton, 2007b). U tom trenutku ipak nije isključivao mogućnost političkog rješenja izraelske okupacije Sinaja, premda to javno nije mogao priznati. Smatrao je da, možda, ne može sada pregovarati, ali da to ne znači da nikada neće pregovarati s Izraelom. Ako bi do pregovora i došlo, moraju biti vođeni s pozicije moći (Blanga, 2012b). Ipak, bio je vrlo skeptičan glede političkog rješenja problema, više vjerujući u nastavak politike drugim sredstvima, odnosno uzdajući se u vojno rješenje.

Vojno rješenje trebalo je biti provedeno u tri faze: odupiranje, zastrašivanje i oslobođenje (James, 2007: 93-96). Faza odupiranja trajala je od srpnja 1967. do kolovoza 1968, a posrijedi su bili obnavljanje egipatskih vojnih snaga i fortifikacija obrambenih položaja duž Sueskog kanala. U rujnu 1968. oko 150.000 pripadnika egipatskih vojnih snaga bilo je koncentrirano na

⁸⁸ Sadat (1979: 158) tvrdi da je on zapravo bio taj koji je uvjerio Nasera da ostane na položaju predsjednika.

⁸⁹ Izraelske zračne snage potopile su 8. lipnja američki izviđački brod *Liberty* ubivši pritom 34 američka mornara. Premda su se Izraelci ispričali zbog tog incidenta, naljutili su mnoge američke dužnosnike (Hahn, 2007: 25).

⁹⁰ I Sadat (1979) u svojoj autobiografiji tvrdi da su Amerikanci pomagali Izraelce, što je na kraju dovelo do vojnog poraza Egipta.

obali Sueskog kanala. Naser je zaključio da je time završena faza odupiranja te je dao zeleno svjetlo za fazu zastrašivanja. Druga faza egipatskoga vojnog rješenja izraelske prisutnosti na Sinaju postala je poznata pod nazivom „rat iscrpljivanja“ koji je trajao od ožujka 1969. do kolovoza 1970. (Adamsky, 2007). Završen je kada je u srpnju 1970. Naser prihvatio plan o devedesetodnevnom prekidu vatre koji je predložio američki državni tajnik William Rogers, a koji je stupio na snagu 7. kolovoza (Sirrs, 2010; Blanga, 2012a). Rat iscrpljivanja bio je izniman događaj u hladnom ratu jer su Sovjeti prvi put ugrozili vlastite vojne snage zbog jedne bliskoistočne zemlje u operaciji „Kavkaz“ (Adamsky, 2007).

Rat iscrpljivanja nije bio klasičan rat nego sukob kojemu je cilj bio iscrpiti neprijatelja. Na dan 8. ožujka 1969,⁹¹ premda je izmjenjivanja paljbe bilo i ranije,⁹² Egipćani su počeli masivni topnički napad na izraelske položaje. Izraelci su uzvratili koristeći se i napadima specijalnih postrojba u zaleđu egipatske obrane. Takvo se vojno djelovanje „egipatske akcije“ i „izraelske reakcije“ nastavilo nekoliko mjeseci,⁹³ sve dok Izraelci nisu povisili uloge i intenzivirali vojni sukob. Izraelci su krajem srpnja 1969. počeli masovne zračne napade na egipatsku protuzračnu obranu u sklopu taktike „zračne artiljerije“ (Adamsky, 2007: 119), a do rujna izvedeni su i napadi izraelskih specijalnih postrojba na radarske instalacije duboko u egipatskom zaleđu. Do prosinca te godine egipatska protuzračna obrana, koja se uglavnom sastojala od sustava SAM-2, projektila zemlja-zrak, bila je uništena (James, 2007: 99). U siječnju sljedeće godine izraelska taktika „zračne artiljerije“ dodatno se intenzivirala duboko na egipatskom teritoriju, a cilj nije bio samo pobijediti u ratu nego i potkopati Naserov režim (Yaqub, 2007: 41). Problem je bilo i to, kako se Sadat (1979: 169) prisjeća, što su egipatske zalihe municije bile gotovo potrošene, a nisu bile obnovljene sve do rata 1973. godine. Naser nije imao drugog izlaza nego tražiti pomoć Sovjeta.

U sklopu operacije „Kavkaz“ Sovjeti su u proljeće u Egipat poslali diviziju zračne obrane s oko 10.000 pripadnika i dvije eskadrile lovačkih zrakoplova. Temeljna sastavnica sovjetske pomoći bio je najnoviji sustav protuzračne obrane SAM-3 koji su podupirali 70 zrakoplova MIG-21 i 102 sovjetska pilota (Adamsky, 2007: 113). Prije toga u Egipat je došlo od dvije do četiri tisuće sovjetskih savjetnika kako bi pomogli u obnovi vojnih snaga. Cilj operacije

⁹¹ Ne zna se točan datum početka „rata iscrpljivanja“. Neki smatraju da je to bilo u ljeto 1968, a neki odmah nakon svršetka Šestodnevnog rata 1967. Izraelske obrambene snage (IDF) smatraju da je rat počeo 8. ožujka jer su tog dana počeli stalni sukobi s Egiptom na Sueskom kanalu (Blanga, 2012a: 200).

⁹² Egipćani su do ožujka 1969. gađali izraelske vojnike uglavnom snajperskim puškama (Blanga, 2012b).

⁹³ Jedna je američka obavještajna služba „rat iscrpljivanja“ nazvala ratom *a danse macabre*, što je bio izvrstan opis vojnog djelovanja u kojemu bi egipatsko granatiranje izazvalo asimetričan izraelski odgovor. Egipćani bi to doživjeli kao poniženje te bi uzvratili novim granatiranjem, što bi opet završilo u cikličkom procesu (Sirrs, 2010: 111). U prvim mjesecima Amerikancima uopće nije bilo jasno zašto je došlo do rata (Blanga, 2012b).

„Kavkaz“ nije bila pomoć arapskim klijentima nego jačanje sovjetske prisutnosti na Sredozemlju u sklopu globalnoga hladnoratovskog natjecanja (Golan, 2007: 61-62).

Novonastalo stanje znatno je promijenilo odnos snaga u ratu iscrpljivanja, što je naposljetku urodilo prihvaćanjem Rogersova plana, unatoč tome što su obje strane kršile prekid vatre. Naser je devedesetodnevni prekid vatre vidio samo kao fazu mirovanja koja mu je trebala omogućiti da dovrši izgradnju protuzračne obrane duž obale Sueskog kanala (Blanga, 2012a; James, 2007). Neki izvori u egipatskoj vojsci iz tog vremena navode da se Naser pripremao za treću fazu svoje strategije – oslobođenje Sinaja. No nije doživio početak vojnih operacija jer je umro 28. rujna 1970, a nova Sadatova administracija odbacila je njegove planove (James, 2007).

Naser je za milijune Egipćana bio i ostao nacionalni heroj. Oko šest milijuna Egipćana iz svih dijelova zemlje došlo je na njegov sprovod (Osman, 2011). No nije preživio naserizam kao ideologija. Arapski nacionalizam nije, doduše, nestao, ali je značajno oslabio (Cook, 2012).⁹⁴ Naserizam nije preživio Šestodnevni rat na vanjskopolitičkome i gospodarske neuspjehe na unutarnjem planu. Problem je bilo i to što su Naserovi uspjesi bili personalizirani, a nisu bili vezani za državu i režim. Drugim riječima, političku je legitimnost imao Naser osobno, a ne politički sustav. Kako je Naserov projekt bio personaliziran a ne institucionaliziran, to je omogućilo njegovu nasljedniku Anvaru El Sadatu⁹⁵ da promijeni kormilo i smjer u kojemu Egipat plovi. Budući da je smrću Nasera i naserizma nastao ideološki vakuum, u njega su „ubacio“ ojačani islamizam (Osman, 2011).

3. 3. Druga republika – Sadat preuzima kormilo nad Egiptom

3. 3. 1. Jomkipurski rat 1973. i konsolidacija Sadatove vlasti

„Smrt gorljivog nacionalista Gamala Abdela Nasera 28. rujna 1970. okončala je iznimnu epohu egipatske povijesti. Njegov nasljednik Anvar El Sadat bio je nepoznata veličina čije je naslijeđe odredio niz značajnih događaja. Od dramatične Jomkipurske ofenzive do fundamentalne preorijentacije političkog identiteta Egipta k Zapadu, kulminirajući u povijesnom sporazumu u Camp Davidu, Sadatov mandat, pun događaja, promijenio je naličje Bliskog istoka“ (Rezk, 2013: 63).

⁹⁴ Leonard Binder (2004: 47) smatra kako je i parohijalizam Naserovih „nasljednika“ Hafiza Al Asada, Muamera Gadafija, Sadama Huseina, ali jednim dijelom i Jasera Arafata, transformirao njihovu imitaciju Nasera u parodiju i samim time ubrzao zalazak arapskog nacionalizma.

⁹⁵ Naser je Sadata odlučio postaviti na mjesto potpredsjednika Egipta u prosincu 1969. godine (Sadat, 1979: 169).

Na početku vladavine nije bilo izgledno da će Sadat postati dugovječan predsjednik. Kada je preuzeo vlast, nitko nije vjerovao da će njegova vladavina potrajati (Rezk 2013; Cook 2012; Owen 2012; Osman 2011; Sirrs 2010). Amerikanci su procijenjivali da će na vlasti ostati tek četiri do šest tjedana (Sadat, 1979: 184). Na početku su ga Egipćani, ali i Zapad i Sovjeti, jako podcjenjivali. Djelomice je to bilo zbog njegove podulje „godine odluke“, koja je trajala od 1971. do 1973, kada je pokrenuta vojna operacija oslobađanja okupiranog teritorija na Sinaju.⁹⁶ Djelomice je to bilo zbog njegova sudanskog podrijetla. Dotadašnji sovjetski saveznici rano su uočili Sadatovu naklonost SAD-u pa su aktivno podupirali njegove političke protivnike. Jedino su Amerikanci bili naklonjeniji Sadatu smatrajući ga napretkom u odnosu prema Naseru, premda ni oni nisu očekivali da će dugo vladati (Rezk, 2013: 64-65).

I doista, na Sadata je prvotno bilo teško gledati kao na Naserova nasljednika jer nije bio dovoljno moćan u odnosu prema svojim političkim protivnicima. Sadat je takvu percepciju iskoristio u svoju korist. Na početku su Egiptom trebala vladati četvorica političkih moćnika – Šaravi Guma, Ali Sabri, Sami Šaraf i Muhamed Favzi – dok je Sadat trebao biti paravan koji bi zastirao njihovu vlast.⁹⁷ No uspio je ojačati svoj položaj sklopivši savez s vojskom i tajnim službama (Sirrs, 2010; Owen, 2012; Cook, 2012). Već 1971. njegovi politički protivnici na čelu sa Sabrijem završili su u zatvoru pod optužbom da su stvorili „protivnički centar moći“. Sadat je ubrzo proglasio početak svoje „korektivne revolucije“ koja je nagoviještala promjenu vanjskopolitičkog smjera Egipta, liberalizaciju gospodarstva, ali i „čišćenje“ političkih protivnika. Poraz najopasnijih političkih protivnika i proglašenje „korektivne revolucije“ bilo je znak da je dovoljno ojačao da dođe na korak do konsolidacije vlasti. Na putu da potpuno konsolidira svoju vlast ispriječila mu se izraelska okupacija Sinaja.

Na tom su putu stajali i Sovjeti, no trebao je njihovu vojnu pomoć. Na početku svoje vladavine imao je dva temeljna vanjskopolitička cilja: (a) ukloniti sve prepreke novom ratu s Izraelom i (b) položiti temelje nove prozapadne vanjske politike (Sirrs, 2010: 117). Amerikancima je već na Naserovu sprovodu počeo slati prijateljske signale (Ginor i Remez, 2007: 142), dok su Sovjeti bili svjesni da on nije njihov čovjek u Kairu. Egipatske tajne službe presrele su informacije da Sovjeti podupiru Alija Sabrija i njegov pokušaj rušenja Sadata. Premda je Sadat bio svjestan da su Sovjeti pomagali njegovima političkim protivnicima, potpisao je s njima sporazum o prijateljstvu u drugoj polovici 1971. No već sljedeće godine

⁹⁶ Sadat (1979: 193-195) se prisjeća kako je odluku o napadu na Izrael odgađao jer mu Sovjeti nisu isporučili obećano oružje koje mu je bilo potrebno za rat. Tijekom samog sukoba Sadat tvrdi kako su mu tenkove slali Alžir i Jugoslavija (Sadat, 1979: 215, 224).

⁹⁷ Sadat (1979: 185) ih je nazivao „sovjetskim agentima“.

došlo je do zaokreta i onoga što se naziva „izbacivanjem Sovjeta iz Egipta“ (Rezk, 2013; Sirrs, 2010; Yaqub, 2007; Golan, 2007; Ginor i Remez, 2007). Temeljni uzrok razlaza Sovjeta i Sadata bila je vanjska politika. Sadat je imao svoje regionalne interese – novi rat i izbacivanje Izraela sa Sinaja – koji su se izravno kosili s globalnom politikom detanta Sovjetskog Saveza (Golan, 2007). Morao je brzo nešto poduzeti. Poraz u ratu 1967. imao je negativne gospodarske posljedice. Gotovo trećina državnog proračuna trošila se na obnovu vojske, što je uzrokovalo racionalizaciju prehrambenih proizvoda. Sueski kanal više nije donosio velike prihode. Nije bilo ni prihoda od turizma. Egipatski izvori nafte nalazili su se na Sinaju i koristili su ih Izraelci. Egipatsko gospodarstvo bilo je na rubu propasti i ovisilo je o pomoći arapskih država bogatih naftom (Gardner, 2011: 122). Sadat se prisjeća i kako je bio jako frustriran odnosima sa Sovjetskim Savezom jer su se Sovjeti prema njemu ponašali s nepoštovanjem, smatrajući da imaju privilegiran položaj u Egiptu, što je on usporedio s britanskim protektoratom nad Egiptom. Sovjetima je, dakle, trebalo pokazati gdje im je mjesto te da je Egipat suverena država koja sama vodi svoju vanjsku politiku. Nadalje, i sam je priznao kako je novi rat s Izraelom bio nemoguć dokle god se sovjetski vojni stručnjaci nalaze u Egiptu. „Izbacivanje“ Sovjeta iz Egipta mu je poslužilo i kao dobra taktička varka. Prema njegovim riječima: „Sovjetski Savez, Zapad i Izrael krivo su protumačili moju odluku da istjeram vojne stručnjake, te su došli do krivog zaključka koji je zapravo poslužio mojoj strategiji, a to sam i očekivao, jer je to za njih bio znak da sam ja konačno odlučio da ne započnem svoju vlastitu bitku“ (Sadat, 1979: 196).⁹⁸ Ukratko, Sovjeti su morali napustiti Egipat kako bi Sadat krenuo u novi rat.

Sovjetsko napuštanje Egipta 1972. bio je uvod u novi rat. No Sovjeti zapravo nisu bili izbačeni. Oni su već neko vrijeme bili svjesni da u Sadatu nemaju saveznika te su se počeli pripremati za eventualno napuštanje zemlje. Sovjetski vojnici napustili su Egipat u dogovoru sa Sadatom, ali to nije značilo potpuno sovjetsko napuštanje zemlje. Britanske obavještajne službe procijenile su da je u zemlji ostalo oko tisuću sovjetskih savjetnika, dok sovjetski izvori navode da priljev oružja u Egipat nije stao (Ginor i Remez, 2007). Ipak, Sadat je imao slobodne ruke da pokrene vojnu ofenzivu.

Premda je sukob bio planiran kao totalan rat, cilj je bio prijeći Sueski kanal i zauzeti egipatska okupirana područja. Cilj, dakle, nije bio uništenje izraelske države nego oslobađanje okupiranih teritorija tako da se izdrži izraelska protuofenziva i uključe velike sile, posebice SAD, u političko rješenje pitanja izraelske okupacije Sinaja (Shalom, 2007; Ginor i Remez, 2007; Sirrs, 2010). Jomkipurski ili Listopadski rat počeo je 6. listopada 1973. tako što su druga

⁹⁸ U svojim sjećanjima Sadat (1979: 204-205) nije konzistentan, jer nešto kasnije navodi kako je čitav svijet, uključujući Izrael, znao da je novi rat neizbježan, samo se nije znalo kad će početi.

i treća armija prešle Sueski kanal pa se stoga naziva i „prijelazom“. Za početak napada Sadat je dan ranije, 5. listopada, izdao slijedeću zapovijed glavnom zapovjedniku oružanih snaga:

1. U vezi s političko-vojnog zapovijedi koju sam Vam izdao 1. listopada 1973. godine i na temelju okolnosti sadašnje političke i strateške situacije, odlučio sam zapovjediti oružanim snagama da izvrše slijedeće strateške zadatke:
 - a) da prekinu sa sadašnjom vojnom pat-pozicijom tako da 6. listopada 1973. godine prekinu sporazum o prekidu vatre;
 - b) da nanesu neprijatelju što veće gubitke u ljudstvu, oružju i opremi;
 - c) da rade na oslobođenju okupirane zemlje u uzastopnim etapama u skladu s porastom i razvojem mogućnosti i sposobnosti oružanih snaga.
2. Te će zadatke izvršiti egipatske oružane snage nezavisno ili u suradnji sa sirijskim oružanim snagama (Dodatak III: Strateška zapovijed predsjednika Sadata glavnom zapovjedniku oružanih snaga 5. listopada 1973. godine; nav. u Sadat, 1979: 276).

Na početku je egipatska vojska bila vrlo uspješna. Egipćani su pristupili ratu znatno ozbiljnije nego 1967. Sadat (1979: 210) se prisjeća kako je prvotni zračni udar na izraelske položaje imao izuzetan uspjeh koji je ne samo iznenadio Izrael i čitav svijet, već i same Egipćane jer je njime ostvareno oko 90 posto zadanih vojnih ciljeva. Početni uspjesi vojnih snaga bili su i velika pobjeda egipatskih obavještajnih službi. Egipćani su odustali i od ideje kulturne nadmoći te su izučavali politiku, povijest i jezik Izraela, a možda je najvažnije bilo to što su posjedovali karte sa svim izraelskima vojnim položajima. Zbog toga su bez problema probili izraelsku crtu obrane Bar Lev i uspješno se obranili od prvoga izraelskog protuudara koristeći najsuvremenije sovjetsko oružje. Problem je nastao kada su napustili prvotne ratne planove da pomognu Sirijcima koje su Izraelci počeli izbacivati s Golana. Sadat je naredio da se zauzmu planinski prolazi na Sinaju kako bi se pomoglo Sirijcima, ali je izraelska vojska saznala za to i postavila zamku egipatskim snagama. Egipatske vojne snage pretrpjele su goleme gubitke, čime se vojna sreća okrenula u korist Izraela. Ubrzo su Izraelci odbacili Egipćane natrag u Afriku, a nastavili su napredovati sve dok nije proglašeno primirje (Sirrs, 2010: 133; Cook, 2012; Osman, 2011). Nastavak izraelskog napredovanja spriječile su velike sile, ali i arapske naftne sile koje su prvi put upotrijebile naftu kao oružje (Gardner, 2011; Rezk, 2013).⁹⁹

⁹⁹ Sadat (1979: 220-222; 226) u političkoj autobiografiji tvrdi da su Amerikanci krivi za vojni poraz Egipta jer su naoružavali Izrael najsuvremenijim američkim naoružanjem koje još ni sami Amerikanci nisu koristili. Čak tvrdi da mu je Henry Kissinger osobno prijetio da će se SAD uključiti u rat kako se američko oružje u stvarnom sukobu ne bi opet pokazalo inferiornijim od sovjetskog.

Unatoč vojnom porazu, Sadat je postao politički i moralni pobjednik. U Egiptu je postao „heroj prijelaza“, a u međunarodnoj zajednici došao je na glas kao pravi državnik (Rezk, 2013). Stekao je istinsku političku legitimnost, potpuno je konsolidirao vlast i dobio slobodne ruke u pokretanju reformi u zemlji, ali i promjeni vanjske politike sklapajući mir s Izraelom, napuštajući sovjetski tabor i priklanjajući se Zapadu.

3. 3. 2. *Infatih* i Sporazum iz Camp Davida

Godine 1971. donesen je novi, „stalni Ustav“ koji je naglašavao vladavinu zakona kao jedinog jamstva slobode pojedinca i temelja vlasti. No novi Ustav nije se značajno razlikovao od staroga. Važna je novina bilo to što je islam postao državna religija, šerijat primaran izvor zakonodavstva, a arapski službeni jezik (Cook, 2007: 67-68; 2012: 124). Ustav je ograničio mogućnost izbora jedne osobe za predsjednika države na dva šestogodišnja mandata (Cook, 2007: 72). Ustav iz 1971. naziva se stalnim jer je ostao na snazi sve do Arapskog proljeća 2011, premda je mijenjan amandmanima 1980, 2005. i 2007. Novi Ustav, koji se naziva i Sadatovim ustavom, označio je i početak akomodacije Muslimanskog bratstva jer su njegovi članovi počeli izlaziti iz zatvora iste godine kada je ustav usvojen, a taj je proces završen 1975. Ta se Sadatova mjera objašnjava njegovom starom sklonošću Bratstvu i suradnji s njegovim prvim vođom Hasanom El Banom, ali i potrebom za saveznicima u sukobu s ljevicom i naseristima. Time je Egipat počeo prihvaćati treći ideološki obrazac nakon liberalizma i naserizma – islamizam. Nakon poraza naserizma u ratu 1967. u Egiptu, ali i diljem arapskog svijeta, nastao je ideološki vakuum koji je sedamdesetih godina počeo popunjavati islamizam (Browsers, 2009).

Sadat je svojim politikama prilagodbe islamistima produbio vjerski rascjep među muslimanima i kršćanima i izravno se sukobio s patrijarhom Šenudom III. Pravi cilj Sadatovih politika prilagodbe islamistima bilo je slabljenje njegovih stvarnih protivnika – ljevice i naserista. No neizravan rezultat tih politika bili su česti napadi različitih islamističkih džihadističkih skupina, poput Džamat Al Islamiye, na kopte. Na Sadatovu stranu u sukobu sa Šenudom stalo je i Muslimansko bratstvo optužujući Šenudu i Koptsku pravoslavnu crkvu da su sami krivi za provalu sektaškog nasilja (Tadros, 2012b: 91). Režim je vjerske napetosti i sektaško nasilje tretirao kao pitanje visokoga sigurnosnog rizika. Informacije o tim događajima koje su curile u javnost svedene su na najmanju mjeru tako da šira javnost zapravo nije bila svjesna zbivanja u zemlji, dok su informacije u inozemnim i koptskim medijima prihvaćane vrlo sumnjičavo (Elsässer, 2010: 137-138).

I Šenuda je vodio konfrontacijsku politiku prema Sadatu. Pripadao je novom naraštaju koptskoga visokog svećenstva, bio je karizmatički vođa Crkve i dobro obrazovan intelektualac s monaškim iskustvom. Novi je naraštaj nastojao ojačati samosvijest i identitet pojedinaca, Crkve i koptske zajednice uopće politikama „povratka izvorima“, odnosno glorifikacijom koptske povijesti. To je uključivalo i doslovno čitanje i interpretaciju Novog zavjeta. Šenuda je zapravo vodio dvije agresivne politike: jednu unutar Crkve i koptske zajednice, a drugu prema egipatskim vlastima. U politici prema Crkvi i koptskoj zajednici nastojao je ojačati vlastitu kontrolu povećanjem broja svećenika, ali tako što je na svećeničke položaje postavljao ljude od osobnog povjerenja. Uspio je donekle neutralizirati sukob svećenstva i laičkih vođa zajednice tako što je laike integrirao u strukture Crkve učinivši ih partnerima u vlastitom projektu crkvene reforme. Time je neutralizirao unutarnju laičku opoziciju, a Crkva se nametnula kao jedini vođa koptske zajednice u Egiptu (Shaham, 2010: 412). Politika prema egipatskoj državi bila je određena jačanjem islamizma. Česti napadi militantnih islamista na kopte rezultirali su sve većim napetostima između Šenude i Sadata, što je naposljetku dovelo do toga da je Sadat prognao Šenudu u pustinski samostan.

No Sadat je posegnuo za mnogo opsežnijim promjenama i u unutarnjoj i u vanjskoj politici nakon „pobjede“ u Jomkipurskom ratu 1973. Sljedeće godine inaugurirao je politiku gospodarskog otvaranja (*infitah*). Polazio je od toga da su Naserove politike i naslijeđe odgovorni za loše gospodarsko stanje u zemlji i vojni poraz od Izraela 1967. Ustvrdio je da je Egipat „s tvrdoglavom glupošću kopirao sovjetski obrazac socijalizma“, premda za to nije imao „potrebne resurse, tehničke mogućnosti i kapital“. Bježanje od „aktivnoga individualnog poduzeća označilo je početak našega ekonomskog kolapsa bez dna“ (nav. u: Gardner, 2011: 122-123). Sadatove ocjene nisu bile posve točne jer je Naser počeo postupne reforme koje su vodile ka kapitalizmu već 1966. kada je shvatio da socijalizam ne donosi željene rezultate (Cook, 2012: 121). Politika gospodarskog otvaranja imala je nekoliko ciljeva. Prvo, njome je potvrđeno egipatsko napuštanje sovjetskog tabora i trebala je biti jasan znak SAD-u da Egipat želi njegovu potporu. Očekivani rezultati gospodarskog otvaranja trebali su pridobiti i egipatski narod u Sadatovu nastojanju da se približi Zapadu. Drugo, time je trebala biti oslabljena moć države, vlade, vojske i javnog sektora u odnosu prema novostvorenome privatnom sektoru (Osman, 2011: 130). Riječima samog Sadata, Naser i on trebali su biti posljednji faraoni.

Rezultati politike *infitah* bili su ipak nešto drukčiji. Otvaranjem gospodarstva nije stvoreno „čisto“ slobodno tržište nego klijentelistički sustav u kojemu je nova srednja klasa ovisila o režimu u Kairu. To ne znači da je politika *infitah* bila potpuno neuspješna. Sueski kanal opet je otvoren 1975, a područje Crvenog mora i južnog Sinaja, koje je donedavno bilo bojno polje,

postalo je turistička oaza. Od 1974. do 1977. rastao je i društveni bruto proizvod. No pozitivni rezultati ne bi bili mogući bez financijske pomoći Zapada: samo je SAD do 1976. Egiptu davao do milijardu dolara gospodarske pomoći godišnje. Egipat je istodobno pogađao problem neuravnotežene trgovine, odnosno visokog uvoza u odnosu prema izvozu (Cook, 2012: 141). Nadalje, nova srednja klasa koja je radila u privatnom sektoru mnogo je bolje zarađivala od zaposlenih u javnom sektoru. Unatoč politici gospodarskog otvaranja, država je ostala najveći poslodavac. Na vidjelo su sve više izlazile razlike među bogatima i siromašnima, a nova srednja i viša klasa bila je sklona ekscesima tipičnima za klasu *nouveau riche* (Osman, 2011; Cook, 2012). I nezaposlenost je bila visoka: od 20 do 30 posto radno sposobnog stanovništva, uključujući mlade visokoobrazovane ljude, nije moglo naći posao (Sadiki, 1995: 254).

Sve je to rezultiralo „krušnim neredima“¹⁰⁰ 1977. Povod je bilo ukidanje subvencija i povećanje cijena brašna. Kao odgovor na skok cijena, 20. siječnja počeli su ulični neredi u kojima je u Kairu poginulo 77 ljudi. Odgovor režima bio je brz i uključio je izlazak vojske na ulice, ali i ponovno vraćanje subvencija za mnoge proizvode. Međunarodni monetarni fond (MMF) odmah je dao Egiptu novi kredit od 150 milijuna dolara kako bi se odnosi smirili (Salevurakis i Abdel-Haleim, 2008: 38). Politika gospodarskog otvaranje djelomice je ipak napuštena krajem sedamdesetih godina (Osman, 2011).

Gospodarsko otvaranje pratilo je i ograničeno političko otvaranje. Sadat nije želio demokratski politički sustav, ali je htio ograničeni i kontrolirani pluralizam kojim bi smanjio rastući pritisak ljudi da im se dopusti sudjelovanje u političkom životu. Nasuprot Naseru, on nije imao ni potrebu ni želju da stvori masovnu stranku koja bi mu koristila kao sredstvo mobilizacije masa. S tim ciljevima na umu, Arapska socijalistička unija podijeljena je na tri političke platforme koje su ubrzo transformirane u tri političke stranke što su se natjecale na parlamentarnim izborima 1976. (King, 2009: 82). Socijaldemokratska stranka centra, koja je ujedno bila i režimska stranka, preimenovana je 1977. u Nacionalnu demokratsku stranku (NDS). Na ljevici se nalazila Nacionalna napredna unionistička stranka (NNUS), a na desnici Socijalno-liberalna stranka (SLS). Na prvim izborima socijaldemokrati su osvojili 280, ljevica dva, a desnica 12 mandata (King, 2009: 82-83). Novi „pluralistički“ stranački sustav bio je vrlo ograničen. Režim je ograničavao prave i birao „službene“ opozicijske stranke. Politička aktivnost izvan triju spomenutih stranaka bila je zabranjena. Zabranjena su bila i stranačka glasila, kao i stranke koje su imale vjerske i socijalno-ekonomske platforme. Sadat je najavio da će socijaldemokrati ostati glavna politička opcija u zemlji i da će kontrolirati proračune

¹⁰⁰ Egipćani su te nered nazivali „narodnim ustankom“, a Sadat ih je nazvao „ustankom lopova“ (El-Menawy, 2012: 45).

ostalnih stranaka, ali i zadržati nadzor na tiskom, udruženjima radnika i seljaka te drugim organizacijama koje su do transformacije bile povezane s ASU-om. Narodna skupština tako je postala produljena ruka izvršne vlasti, dok je predsjednik države postao ključan institucionalni akter pomoću kojega je vojska nametala svoj utjecaj u političkom sustavu (Cook, 2007: 70).

Sadat je pokušao smanjiti utjecaj vojske. Od 1974. do 1981. drastično je smanjen udio BDP-a koji se trošio na vojsku s 56 na 14 posto (Abdelfattah i dr, 2014: 236). To je bila reakcija na poraz u ratu 1967. jer su Egipćani smatrali vojsku odgovornom za poraz i zahtijevali su da se smanji njezin utjecaj. Dok su 1967. čak 66 posto ministarskih položaja zauzimale vojne ličnosti, 1972. taj je udio smanjen na 22, a 1975. na 15 posto. Od sedamdesetih godina vojska je poštovala odluke koje je donosilo političko vodstvo zemlje (Karawan, 2011: 45). Unatoč promjenama, vojska je ipak stalno rasla, a predsjednik države, koji je uvijek bio vojna ličnost koja se oslanjala na vojsku, bio je izvor njezine moći.

Sadat je sedamdesetih godina značajno promijenio i pravac vanjske politike. Od 1973. postojao je neformalan savez sa Zapadom, posebice sa SAD-om, a Sadat počinje voditi politiku „Egipat na prvom mjestu“ (Rezk, 2013; Gardner, 2011; Sirrs, 2010). To je značilo da ga u pregovorima s Izraelom nisu zanimala općearapska pitanja. Nije pokazivao interes za povratak Golanske visoravni Siriji, a nije ga previše zanimalo ni palestinsko pitanje. Zbog toga je stvorio mnogo neprijatelja u islamskom svijetu:¹⁰¹ u Sudanu, Siriji, Libiji, Saudijskoj Arabiji i Iranu nakon 1979. Ta su neprijateljstva uzrokovala kratak pogranični sukob s Libijom u ljeto 1977. (Sirrs, 2010: 139). Promjena vanjske politike simbolično je kulminirala u Sadatovu povijesnom posjetu Jeruzalemu 1977. tijekom kojega je priznao Izraelu pravo na postojanje: „Vi želite živjeti s nama u ovome dijelu svijeta. Mi vam želimo iskrenu dobrodošlicu... Izrael je postao *fait accompli* koji priznaje cijeli svijet“ (nav. u: Gardner, 2011: 145).¹⁰²

Dvije godine kasnije Egipat i Izrael potpisali su mirovni sporazum u Camp Davidu.¹⁰³ Na poziv američkog predsjednika Jimmyja Cartera, Sadat i predsjednik izraelske vlade Manehim Begin našli su se u Camp Davidu u rujnu 1978. kako bi, uz posredovanje Cartera, pregovarali o međusobnim spornim pitanjima. Glavni rezultat pregovora bilo je potpisivanje mirovnog sporazuma između Arapske Republike Egipat i Države Izraela 26. ožujka 1979. Sporazumom je okončano ratno stanje među dvjema državama, dogovoreno izraelsko povlačenje sa Sinaja i pravo Izraela na plovidbu Sueskim kanalom, Tiranskim tjesnacom i Akabskim zaljevom (Cook,

¹⁰¹ Izraelci su već 1975. predvidjeli kako je izgledno da zbog svoje politike Sadat bude ubijen (Rezk, 2013: 76).

¹⁰² Za cijeli Sadatov govor u Knesetu vidi Dodatak V. u: Sadat, 1979: 278).

¹⁰³ Sadat (1979: 236-237) tvrdi kako je mirovni proces s Izraelom počeo na njegovu inicijativu još 1971. godine te da je egipatski narod to „objeručke“ s veseljem prihvatio. Prema njemu i Golda Maier, koja je tada bila premijerka Izraela, s entuzijazmom je prihvatila njegovu mirovnu inicijativu.

2012: 149). U sklopu mirovnog sporazuma Egiptu je obećana vojna pomoć od 1,5 milijarda dolara, što je Kairo odmah iskoristio da kupi oružje (Gardner, 2011: 146).

Oko dvije godine nakon toga, 6. listopada 1981, Sadat je ubijen. Ubio ga je pripadnik skupine radikalnih islamista iz Društva džihada (Orbach, 2012: 962).¹⁰⁴ Skupinu je predvodio Abd Al Salam Faraž koji je svjetonazorski bio uvelike pod utjecajem ideja Sajida Kutba. Faraž je smatrao da je Egipat muslimansko društvo koje predvodi skupina nevjernika. Svi nevjernici bili su nekoć muslimani koji su napustili islam. Ti su muslimani sami po sebi bili neprijatelji koje je trebalo ubiti, dok su vladari bili još gori – oni su bili izdajice. No sam egipatski narod u srži je bio dobar. Kako bi ta dobrota izašla na vidjelo, nužni su bili povratak islamu i uspostava islamske države. Na putu tom povratku stajao je egipatski režim. Faraž i njegovi sljedbenici vjerovali su da će ubojstvom Sadata potaknuti revoluciju u Egiptu. To se nije dogodilo, a Faraž je smaknut sljedeće godine (Orbach, 2012: 970; Stein, 2011).

Nasuprot Naseru, Sadat je kratko bio nacionalni heroj. Na početku njegove vladavine nitko nije smatrao da će dulje opstati na vlasti. Izenadio je sve: Sovjete, Zapad, a pogotovo svoje moćnije političke protivnike u zemlji. Nekovrskom pobjedom u Jomkipurskom ratu dobio je odriješene ruke da ostvari vlastiti politički projekt koji je, doduše, bio neambiciozniji od Naserova. No postavio je temelje politike koju je nakon njega nastavio Hosni Mubarak. Sadat je u Egipat uveo tržišno gospodarstvo i višestranačje. Tijekom njegove vladavine naserizam je zamijenjen ne samo kapitalizmom nego i politikom prihvaćanja islamista i islamizma. No nije bio velik prijatelj islamista, zabranio je vjerske stranke, a i stradao je od ruke radikalne islamističke organizacije. Pokrenuo je i tektonske promjene u vanjskoj politici. Politikom „Egipat na prvome mjestu“ odmaknuo se od starih arapskih i sovjetskih saveznika i približio Zapadu te naposljetku učinio nešto što se dotad smatralo nemogućim – potpisao je mirovni sporazum s Izraelom i priznao mu pravo na postojanje. Za njegove vladavine transformiran je i politički sustav: Naserov postkolonijalni revolucionarni režim pretvoren je u vojni autoritarni režim. Dok je Naser imao neupitnu legitimnost u Egiptu i arapskom svijetu, Sadat je nepopularnim politikama brzo izgubio potporu koju je stekao u Jomkipurskom ratu. Pravi izvor njegove moći bio je savez s vojskom. Znakovito je da su Sadatovu sprovodu nazočila trojica

¹⁰⁴ Suučesnik i stvarni kreator atentata na Sadata bila je druga radikalna islamistička skupina – Džamat Al Islamija. Fetvu za Sadatovo ubojstvo izdao je Omar Abdul Rahman, ideolog Džamat Al Islamije, a suučesnik atentata bio je član organizacije Ajman Al Zavahiri, koji je kasnije postao ideolog Al Kaide (Bilandžić, 2010: 135). Drugi izvori navode da je stvarni arhitekt Sadatova ubojstva bila vojska, jer je nakon rata 1973. godine Sadat poduzimao sve da „počisti“ najviši časnički kadar koji bi mu mogao „raditi o glavi“ te maknuti ga s položaja predsjednika Egipta (Springborg, 2016: 91).

američkih predsjednika i samo jedan predsjednik muslimanskih zemalja – predsjednik Sudana (Gardner, 2011).

3. 4. Mubarakov nastavak Sadatovih politika

Samo sedam sati nakon Sadatova ubojstva, ondašnji potpredsjednik države Hosni Mubarak¹⁰⁵ izjavio je sljedeće: „Ovim putem objavljujem, u ime velike duše koja je preminula i u ime naroda, njegovih ustavnih institucija i vojnih snaga, da se obvezujemo ispuniti sve povelje, sporazume i međunarodne obveze koje je Egipat sklopio“ (nav. u: Gardner, 2011: 148). I doista, Mubarak je nastavio i vanjsku i unutarnju politiku koju je vodio Sadat.

Nedugo prije Sadatove smrti doneseni su novi amandmani na Ustav, što je Mubarak dobro iskoristio. U svibnju 1980. pet novih amandmana na Ustav iz 1971. prihvaćeno je na referendumu. Oni su naglašavali važnu ulogu demokracije, ali i socijalne pravednosti koja je bila nagrižena politikom *infitah*. Novi amandmani dali su i ustavnu podlogu višestranačkom sustavu nastalome 1976. Njima je osnovano i Vijeće šura ili Savjetodavno vijeće, odnosno gornji dom zakonodavnog tijela s 264 mjesta. Islam je dodatno potvrđen kao državna religija, arapski kao službeni jezik, a načela islamskih zakona kao primarni izvori civilnog zakonodavstva (Cook, 2007: 68; 2012: 152-153). Amandmanom na čl. 77. Ustava ukinuto je ograničenje broja uzastopnih predsjedničkih mandata te je jedna osoba mogla ostati predsjednikom Egipta doživotno (Owen, 2012: 67; El-Ghobashy, 2012a: 126).

Međutim, slično kao i u Sadatovu slučaju, nije odmah bilo jasno hoće li se Mubarak zadržati na mjestu predsjednika Egipta. Bila su još nekolicina, uglavnom viših časnika, koji su imali iste pretenzije – ministar obrane Abu Gazala, general Saad Mamun te ministar vanjskih poslova i bivši zapovjednik obavještajnog sektora Kamal Hasan Ali. No do 1989. Mubarak je uspio konsolidirati svoju vlast nakon što se uspio riješiti ministra obrane Abu Gazala (Khalil, 2011: 12-14; 18). Mubarak je tijekom trideset godina vladao uglavnom kao Sadat. Mijenjala se percepcija stranih, uglavnom američkih, promatrača i saveznika (Hollis, 2013). Najprije je doživljavan kao umjereni arapski vođa i američki čovjek u Kairu. Kako je pomogao Amerikancima u Prvome zaljevskom ratu, zauzvrat je dobio oprost vojnog duga od 6,7 milijarda dolara. Za vrijeme Clintonove administracije ta se percepcija počela postupno mijenjati. Amerikanci nisu bili zadovoljni neučinkovitošću egipatske vojske na koju su trošili mnogo novca, kao ni politikom režima na drugim područjima, poput ljudskih prava,

¹⁰⁵ Hosni Mubarak bio je zapovjednik egipatskih zračnih snaga u vrijeme Listopadskog rata koji je formulirao i izvršio uspješan egipatski zračni napad na izraelske položaje. Sadat je kasnije postavio Mubaraka za svojeg potpredsjednika (Sadat, 1979: 210-211).

gospodarstva i demokratizacije. No kako je Clintonova administracija imala pune ruke posla u mnogima drugim svjetskim regijama, nije imala previše vremena da se posveti Mubarakovu Egiptu. Od 2001. Egipat je bio važan saveznik SAD-u u globalnom ratu protiv terorizma. Istodobno je SAD počeo vršiti pritisak na Mubarakov režim da se demokratizira, što je bilo u skladu s ondašnjom Bushevom politikom demokratizacije Bliskog istoka. Mubarak je upozorio Amerikance 2003. da će invazija na Irak loše završiti, što se i dogodilo. Na kraju su se Amerikanci 2011. odrekli Mubaraka.

Mubarak je nastavio Sadatovu politiku dobrih odnosa sa SAD-om, ali i politiku „hladnog mira“ s Izraelom. Nastavio je i liberalizaciju gospodarstva i praksu višestranačkih izbora. Egipat je zapravo jedina arapska zemlja koja je redovito održavala izbore više od trideset godina (Sadiki, 2012). Politički je režim za vrijeme Mubaraka doživio i treću transformaciju – preobrazio se u hibridni režim, ali je vojska ostala pozadinska snaga koja je osiguravala opstanak režima.

Novi višestranački izbori održani su 1984. NDS je pronašao biračku osnovicu i podršku u gospodarskoj eliti. Oživljena je i stara stranka gospodarske elite, Novi vafd, koja je na tim izborima osvojila 50 mandata. Broj poduzetnika koji su sjedili u parlamentu osamdesetih i devedesetih godina znatno se povećao. Izborni zakoni iz 1986. i 1990. omogućili su neovisnim zastupnicima da se kandidiraju. Tako su se poduzetnici kandidirali na izborima kao neovisni da bi se u parlamentu pridružili NDS-u (King, 2009: 93-94; Sadiki, 2012). U Egiptu je 1997. bilo 14 stranaka, pri čemu je ključnu ulogu imalo sudstvo. Razmjerno neovisno civilno sudstvo u Egiptu bilo je protuteža izvršnoj vlasti i da ono nije dopustilo legalizaciju Novog vafda, ali i mnogih drugih stranaka, broj stranaka nikad se ne bi tako povećao (Sadiki, 2012: 108, 114). Nadalje, Vrhovni ustavni sud proglasio je 1990. izborni zakon iz 1984. neustavnim zato što je deprivilegirao neovisne kandidate, nakon čega je Mubarak bio prisiljen raspustiti parlament. Iste godine održani su novi parlamentarni izbori prema novome izbornom zakonu. Od 2000. izbori su se provodili pod izravnim nadzorom sudstva, čime je ispunjen jedan od dugogodišnjih zahtjeva opozicije, ali i ispoštovana ustavna odredba (King, 2009: 104, 106).

„Povijesni“ parlamentarni i predsjednički izbori održani su 2005. U veljači 2005. Mubarak je nagovijestio da će izborni zakon doživjeti neke izmjene, odnosno da će na predsjedničkim izborima sudjelovati više kandidata. Do tada su se izbori održavali u dva kruga. U prvome krugu potencijalni predsjednik morao je osvojiti glasove dvije trećine zastupnika u Narodnoj skupštini da bi zatim ti rezultati bili potvrđeni plebiscitom.¹⁰⁶ Mubarak je na tim izborima osvojio 88

¹⁰⁶ Većina predsjedničkih izbora dotad se održavala na jednostavan način da su na biračkom listiću bila glasačima ponuđena dva moguća odgovora – da ili ne – za jedinog kandidata (El-Menawy, 2012: 32).

postu glasova (King, 2009: 107-108). Njegov prvi protukandidat Ajman Nur na kraju je završio u zatvoru na pet godina pod optužbom za prijevaru pri registraciji svoje stranke.¹⁰⁷ On je bio i jedini opozicijski političar za kojega se smatralo da može dobiti desetak posto glasova na izborima (Sadiki, 2012: 91). Izlaznost na izbore bila je manja od deset posto (King, 2009).

Tablica 6: Prvi predsjednički izbori s više kandidata u Egiptu 2005.

Kandidati	Broj glasova	Postotak glasova
Hosni Mubarak (NDS)	6.316.714	88,6
Ajman Nur (Stranka sutrašnjice)	540.405	7,3
Numan Goma (Novi vafd)	201.891	2,8
Ukupno	7.059.010	98,7

Izvor: King 2009: 113.

Predsjedničke izbore pratili su parlamentarni koji su opisani kao najslobodniji do tada. Najveći pobjednik izbora bilo je Muslimansko bratstvo. Kandidati Bratstva, natječući se kao neovisni, osvojili su 20 posto glasova i 88 mandata, dok je NDS osvojio 68 posto glasova i 311 mandata (King, 2009: 109; Sadiki, 2012: 75, 84). Nekoliko je bilo razloga za to demokratsko otvaranje. Ono je djelomice bilo izraz regionalnog trenda, a djelomice pritiska izvana, odnosno američke politike promicanja demokracije u svijetu. No zbog straha od širenja islamizma, odnosno značajnog uspjeha Muslimanskog bratstva na izborima 2005. i događaja koji su uslijedili u Iraku od 2006, Amerikanci su postupno slabjeli pritisak da se Egipat demokratizira (Hollis, 2013: 182).

Unatoč tome što su izbori bili razmjerno slobodni, nisu bili potpuno poštene. Zabilježene su mnoge nepravilnosti. Snage sigurnosti tako su zatvarale biračka mjesta i uhićivale članove Bratstva (El Amrani, 2012: 157). Sucima je bio blokiran izlaz s biračkih mjesta kako ne bi mogli vidjeti što se događa. Istodobno su zabilježeni i pokušaji građana da nadmudre snage sigurnosti i njihovu blokadu biračkih mjesta koristeći se improviziranim ljestvama kako bi dospjeli na biračka mjesta i glasovali (El-Ghobashy, 2012b; King, 2009). Kandidati NDS-a osvojili su zapravo samo 38 posto glasova i 149 mandata, dok su ostalih 167 mandata osvojili „neovisni“ kandidati koji su se u parlamentu pridružili NDS-u (El Amrani, 2012: 154). Problem

¹⁰⁷ Nur je pušten nakon šest tjedana pod pritiskom SAD-a (Deeb, 2011). Opet je uhićen u prosincu 2005. i osuđen na pet godina zatvora. Nakon tri godine, u veljači 2009, pušten je na slobodu kao znak dobre volje prema novoizabranome američkom predsjedniku Baracku Obami (Akbarzadeh, 2013: 4-5; Dunne, 2013: 78).

je bio to što su se izbori održavali u izvanrednom stanju. Naime, od Sadatove smrti uvedeno je izvanredno stanje koje je Mubarak produživao svake tri godine. Time je Ustav, ako ne formalno onda efektivno, bio suspendiran (El-Ghobashy, 2012a: 127, 131).

Nakon izbora 2005. Mubarak se vratio autoritarnim politikama. Demokratski je napredak zaustavljen, sudski nadzor izbora ukinut, a uslijedila su uhićenja članova političke opozicije (King, 2009; Bowker, 2014). Godine 2007. doneseno je još nekoliko novih amandmana na Ustav. Jedan je amandman dopuštao predsjedniku države da raspusti parlament bez referenduma, što predsjednik dotad nije mogao učiniti. Zabranjene su političke stranke koje se pozivaju na vjerski program, što je izravno naštetilo Muslimanskom bratstvu (El-Ghobashy, 2012b: 143; Sadiki, 2012: 86). Promjena čl. 179. Ustava dala je predsjedniku pravo da pošalje osumnjičene za terorizam na bilo koji sud, uključujući vojne sudove (Sadiki, 2012: 84).

Izbori u prosincu 2010, samo mjesec dana prije početka Revolucije 25. siječnja, ubrajaju se u najgore i najnepoštenije u povijesti zemlje. Službeni i „neovisni“ kandidati NDS-a osvojili su 93,3 posto svih mandata (El-Ghobashy, 2012b: 132-133). Jedan je pripadnik Muslimanskog bratstva rekao da to nisu bili „namješteni izbori“ nego „namještanje s mrvicom izbora“ (El-Ghobashy, 2012b: 145). U stvarnosti, politička je snaga NDS-a opadala sa svakim novim izbornim ciklusom. Neki izvori navode da je čak i sam Mubarak bio vrlo nezadovoljan rezultatima tih izbora shvaćajući da oni mogu naštetiti kako njegovu ugledu, tako i ugledu NDS-a (El-Menawy, 2012: 106).

Tablica 7: Rezultati parlamentarnih izbora u Egiptu 1984-2010.

Stranka	1984.	1987.	1990.	1995.	2000.	2005.	2010.
NDS	390	348	360	417	388	311	420
Muslimansko bratstvo	8	30	bojkot	1	17	88	
Novi vafd	50	35	bojkot	6	7	6	6
Socijalistička stranka rada		27	bojkot				
Liberalna stranka		3	bojkot	1	1	0	
Progresivna unionistička stranka			5	5	6	2	2

Arapska demokratska naseristička stranka Naseristi Neovisni UKUPNO					2	0	
						5	
		79	13	16	24	69	
	448	413	448	444	444	444	504

Izvori: King, 2009: 111; Swelam, 2011: 1; Deeb, 2011: 400.

Privatizaciju, koju je počeo Sadat, Mubarak je nastavio i ubrzao. Osamdesetih godina zemlja se suočila s visokom stopom nezaposlenosti, prevelikim javnim sektorom, sve većim jazom među bogatima i siromašnima, korupcijom i potrebom za strukturnim reformama. Ti su problemi ostali neriješenima sve do Revolucije 25. siječnja, ali je egipatsko gospodarstvo ipak bilo djelomice uspješno. Uz financijsku pomoć SAD-a, do kasnih devedesetih godina Egipat je počeo izvoziti električnu energiju, izgradio je novi kanalizacijski sustav i počeo graditi suvremenu industriju tehnološki naprednog sektora telekomunikacija. Unatoč tome, obični Egipćani slabo su osjećali napredak gospodarstva (Hollis, 2013: 175). Ubrzana privatizacija od 1984. do 2005, koja je pratila političko otvaranje Egipta, uzrokovala je jačanje klijentelizma (King, 2009). Privatizacija je pogotovo ubrzana 1992. kada je stvoreno 27 holdinških tvrtki koje su kontrolirale gotovo 85 posto proizvodnje (Sadiki, 2012: 106). U tom je razdoblju privatizirano 119 od 3.014 državnih poduzeća (Pfeifer, 2012: 208). U 21. stoljeću za smanjenje javnoga i jačanje privatnog sektora zadužena je bila „kasta“ novih tehnokrata pod vodstvom sina predsjednika države Gamala Mubaraka ili u savezu s njime, koji je smatran očevim političkim nasljednikom (Sadiki, 2012: 107).¹⁰⁸ Gamal Mubarak pridružio se NDS-u 2000. godine, a postao je zamjenikom glavnog tajnika stranke 2007. godine, što su mnogi percipirali kao korak prema tome da jednom zamijeni oca na mjestu predsjednika, čime bi bila stvorena nova politička dinastija u Egiptu. No, Gamalov uspon bio je razlogom razlaza predsjednika

¹⁰⁸ U Egiptu se vrlo prošireno u svim sferama društva to nazivalo „naslijedom“ (El-Menawy, 2012: 16). No, neki izvori navode da je zapravo Mubarakova supruga Suzane gurala svojeg mlađeg sina Gamala u smjeru da jednom postane predsjednikom Egipta, na veliko negodovanje najviših vojnih časnika u Egiptu, pa možda i samog njenog muža za kojeg se ipak smatralo da više preferira svojeg starijeg sina Alu (El-Menawy, 2012: 299). Zanimljivo je napomenuti i kako je Ministarstvo unutarnjih poslova podupiralo taj projekt „naslijeda“ (Aclimandos, 2016: 178), što vrlo vjerojatno egipatskoj vojsci nije najviše godilo. Stara garda je zapravo podupirala predsjednika Mubaraka da se kandidira još jednom na izborima 2011. godine, no nije poznato je li on to bio prihvatio. Ono što se zna jest da Tantavi zapravo nije podnosio Gamala (Ottoway, 2017: 122).

Mubaraka s mnogim njegovim prijašnjim suradnicima koji su negodovali zbog toga (El-Menawy, 2012: 37-38).

Što se tiče kopta, nakon Sadatove smrti i dolaska Mubaraka na vlast, Šenuda III. donekle je deradikalizirao svoje politike. Temeljna je strategija ostala jednaka – jačanje koptskog identiteta – ali je vođena mnogo diplomatskiije te je u brojnim spornim pitanjima stao na Mubarakovu stranu, pristajući čak i na dijalog s islamskim klericima. Devedesetih godina Muslimansko bratstvo i kopti laici, od kojih su neki ipak ostali unutarnja opozicija Crkvi, pokušali su pokrenuti zajednički dijalog o poboljšanju međusobnih odnosa pa čak i o stvaranju zajedničke političke stranke, što bi vlasti bila zapreka da tu stranku proglasi vjerskom. No ostao je temeljni problem koji je razdvajao dvije strane – pitanje šerijata.¹⁰⁹ Kopti su se protivili svakoj zamisli o uvođenju šerijatskog prava i sustava vlasti, a to je bila temeljna politička platforma Bratstva (Tadros, 2012b: 90-91).

Šenudina politika nazvana je politikom „upornog prkosa“. Iz javne se sfere prelila i u privatnu. Jedan je njezin cilj bilo sprečavanje prelaska članova koptske zajednice na islam, a drugi onemogućavanja razvoda braka. To nisu bila samo vjerska i moralna nego identitetna pitanja kojima je Šenuda želio dodatno istaknuti razliku među koptima i muslimanima. Obitelj kao temeljnu jedinicu koptske zajednice po svaku je cijenu trebalo zaštititi od raspada, što je trebalo zajamčiti očuvanje koptskog identiteta, a time i opstanka (Shaham, 2010: 413). Šenuda je stoga 1999. predložio novi nacrt zakona o braku koji bi važio za pripadnike koptske zajednice, a koji je bio mnogo restriktivniji glede razvoda braka od zakona za muslimane. Egipatske su ga vlasti odbacile.

Unatoč pokušaju dijaloga pa i približavanja kopta i Muslimanskog bratstva za Mubarakove vladavine, Bratstvo je produbljivalo vjerski rascjep. Neki su članovi Bratstva tvrdili da željezni stisak vlasti steže sve Egipćane – najviše Bratstvo, a najmanje kopte. Ako kopti pate, Bratstvo pati dvostruko. Stav Bratstva bio je da kopti, premda manjina u društvu, imaju mnogo širi pristup gospodarskim resursima i političkoj moći. Kako bi to potvrdili, navodili su da posjeduju gotovo četvrtinu egipatske ekonomije te da uživaju razne povlastice koje muslimani nemaju. Neki su bili precizniji, ne navodeći doduše izvore svojih podataka, pa su tvrdili da kopti posjeduju „20 posto tvrtki za ugovaranje, čine 29 posto gospodarstvenika, zauzimaju 20 posto menadžerskih položaja u gospodarskom sektoru te čine 20 posto investitora u industrijskim gradovima...“ (Tadros, 2012b: 87). I Mubarak je vodio politiku „podijeli pa vladaj“ prema

¹⁰⁹ Bratstvo načelno nema ništa protiv „naroda knjige“, kršćana i židova, pod uvjetom da prihvate život prema šerijatskom pravu kao građani drugog reda – zimije (Tadros, 2012b).

Bratstvu i koptima kako bi spriječio da se različiti segmenti društva ujedine u učinkovitu političku opoziciju režimu.

Nakon nekoliko desetljeća prikrivanja informacija o napetima vjerskim odnosima, koptsko pitanje postalo je posebno vidljivo s liberalizacijom medija i na izborima 2005. Liberalizacijom medija 2005. – premda državna cenzura ni prije 2005. nije mogla potpuno obuhvatiti sve medije, poput interneta i satelitske televizije – otvoreno je „koptsko pitanje“ te su mnogi akteri, uključujući i Muslimansko bratstvo, bili prisiljeni prvi put u egipatskoj povijesti javno raspravljati o pitanjima građanstva, posebice u odnosu prema pripadnicima vjerskih manjina. Kao što je navedeno, egipatske su vlasti muslimansko-kršćanske odnose smatrale sigurnosnim pitanjem te su informacije o njima bile strogo kontrolirane. Muslimani i kopti mogli su se o tim odnosima uglavnom informirati samo iz režimskih medija koji su oblikovali percepciju problema na objema stranama (Elsässer, 2010: 131-132). Liberalizacijom medija stanje se znatno promijenilo, premda se u medijima o koptima opet nije smjelo govoriti kao o manjini (Iskander, 2012). Mediji su stoga primjenjivali dvostruku strategiju izvješćivanja o koptskom pitanju od 2005. do 2011. Kako je ono iznenada postalo „vruća tema“ koja prodaje novine, dio medija vodio je senzacionalističku uredničku politiku koja je trzavice u Koptskoj pravoslavnoj crkvi „napuhavala“, predrasude prema koptima otvoreno izražavala, vjersku diskriminaciju i nasilje svodila na „ekstremizam obiju strana“ ili ih prikazivala kao urotu i križarski pohod kršćana i Zapada protiv islama (Elsässer, 2010: 132). Koptska dijaspora ocrnjivala se u medijima tako što su njezini pripadnici prikazivani kao izdajice koje rade protiv egipatskih nacionalnih interesa ili kao urotnici koji zajedno sa Zapadom rade protiv egipatskih interesa. Čak je i *Al Ahram* opisivao koptsku dijasporu kao „ekstremne druge“, slične Muslimanskom bratstvu. *Al Ahram* je ipak imao diferenciraniji pristup. Kopti u Egiptu prikazivani su kao dio egipatskoga nacionalnog bića, braća po oružju koja su zajedno s muslimanima ratovala 1973, domoljubni Egipćani. Nasuprot tome, tvrdilo se da koptsku dijasporu nije zanimala „budućnost egipatske djece“, ona je bila onaj „drugi“ koji narušava nacionalno jedinstvo Egipta i zapravo nije dio Egipta (Iskander, 2012: 41-42). *Al Ahram* je naglašavao nacionalno jedinstvo, jedinstvo križa i polumjeseca te odbacivao sektaško nasilje.

Liberalizacija medija bila je povezana s liberalizacijom političkog sustava. Kako je na parlamentarnim izborima 2005. dopušteno sudjelovanje Muslimanskog bratstva koje je osvojilo 88 mandata, izbori su dobili vjersku dimenziju (Tadros, 2012b). Religija je korištena kao sredstvo mobilizacije pa su mnogi kandidati Bratstva tražili od birača da ne biraju one koji nisu muslimani. Posrijedi nije bilo samo pitanje vjerskog identiteta nego i političko pitanje, jer je Bratstvo percipiralo koptske kandidate kao režimske ljude. Bratstvo je optuživalo kopte da

podržavaju Mubarakov režim, a kopti Bratstvo da koristi vjeru u vlastite političke svrhe. Kao reakcija na to što je Bratstvo osvojilo 88 mandata, neki su istaknutiji članovi koptske zajednice izjavili da će, ako Bratstvo osvoji vlast u Egiptu, jednostavno „pokupiti kufere“ i zauvijek napustiti zemlju (Tadros, 2012b: 88-89). Nakon izbornog uspjeha Bratstva, državni mediji počeli su sve agresivnije opisivati režim kao zaštitnika nacionalnog jedinstva i branitelja od ekstremizma, najčešće od Muslimanskog bratstva. U jednom je članku u *Al Ahramu* u siječnju 2007. Bratstvo opisano kao antiteza ljudskim pravima i demokraciji, kao organizacija čija ideologija ugrožava jednakost svih egipatskih građana, a što je protivno egipatskom zakonu i institucijama. Bratstvo je javno prokazivano kao „opasni drugi“ koji ugrožava nacionalno jedinstvo (Iskander, 2012: 40).

Osamdesetih godina osjetno se smanjio rast bruto društvenog proizvoda: dok je od 1980. do 1985. rastao po prosječnoj stopi od 4,7 posto, od 1985. do 1990. rast je skliznuo na samo 0,3 posto. Smanjivala se i javna potrošnja: na vrhuncu 1985. iznosila je 55 posto, a 2000. samo 26 posto BDP-a (Pfeifer, 2012: 206). Privatizacija je donijela sa sobom i znatan utjecaj stranog kapitala. Od 2003. rasla su i izravna strana ulaganja pa je Egipat bio jedna od tri mediteranske zemlje s najvećim izravnima stranim investicijama.¹¹⁰ Godine 2003. donesen je novi Zakon o radu koji je pratio liberalizaciju i privatizaciju gospodarstva nastojeći fleksibilizirati tržište rada. Sve te promjene dovele su do novog rasta gospodarstva od 2004. do 2008, ali se zbog svjetske gospodarske krize on nije dugo održao (Pfeifer, 2012: 215-219). Posljedica reformi bilo je i povećanje siromaštva: oko 45 posto urbanoga i 50 posto ruralnog stanovništva živjelo je ispod granice siromaštva ili na njezinu rubu (Mitchell, 2012: 232; Beinin, 2012: 105).

Od 1996. do 2000. Egipat je dobio 13,3 milijuna novih stanovnika – toliko je stanovnika 1917. živjelo u cijeloj zemlji. U svakome od dva prethodna desetljeća zemlja je dobila oko 11 milijuna novih stanovnika (Denis, 2012: 235-236). Procjenjuje se da će do 2050. Egipat imati oko 130 milijuna stanovnika (Bowker, 2014: 125). Zbog nedostatka stanova i radnih mjesta tako eksplozivan rast stanovništva može biti opasan za politički i društveni poredak (Denis, 2012).

I prije Revolucije 25. siječnja u zemlji je bilo mnogo prosvjeda i islamističkog nasilja. Od 1992. do 1997. teroristički napadi Džamat Al Islamije, ali i drugih ekstremnih islamističkih skupina, odnijeli su više od tisuću ljudskih života. Napadi su prestali nakon što je vođa Džamat Al Islamije naredio prekid oružane borbe poslije masakra 58 turista u Luksoru 1997. (Hollis, 2013: 177).

¹¹⁰ Polovica investicija dolazila je iz arapskih zaljevskih zemalja (Pfeifer, 2012: 2018).

Od druge palestinske *intifade* 2000. Egipćani su svako malo bili na ulicama, premda su u izvanrednom stanju, koje je bilo na snazi od 1981, strogo bila zabranjena javna okupljanja (Schemm, 2012: 89-90). Prosvjedi protiv američke invazije u Irak na Tahrirskom trgu 2003. postali su poznati po tome što su mase prvi put izvikale „Mubarak, odlazi!“ (Hollis, 2013: 87; Mossallam, 2013). Na prijelazu iz 2004. u 2005. pojavljuje se pokret *Kefaja (Dosta)* sa širokom osnovicom prosvjednika. *Kefaja* je bila usmjerena protiv namjere predsjednika Mubaraka da ga na tom položaju naslijedi sin Gamal. Smatra se da je taj pokret razbio strah običnih Egipćana od javnih prosvjeda. Vrlo je poznat i pokret Šesti travnja koji je preko *Facebooka* pozvao na opći štrajk 2008. (Abaza, 2013; Mossalam, 2013; Beinin, 2012). Od druge *intifade* do kraja desetljeća znatno je porastao broj štrajkova i prosvjeda, a taj je val dosegnuo vrhunac 2007. Zabilježeno je i povećanje uporabe komunikacijske i informatičke tehnologije u organizaciji tih aktivnosti pa se govori o nastanku *cyber*-politike u Egiptu (Abaza, 2013: 97). No sve je jača bila i represija režima prema prosvjednicima: od gušenja medija preko masovnih uhićenja prosvjednika do slanja plaćenih razbojnika da siluju prosvjednice u svibnju 2005. (Abaza, 2013; Mossalam, 2013).

U osvit Arapskog proljeća nastavljani su i napadi na kopte. Na samu staru 2010. godinu izvršen je bombaški napad na koptsku crkvu u Aleksandriji u kojemu su ubijena 24 kopta, a više od 200 bilo je ranjeno (Abu-Munshar, 2012; Galal, 2012; Tadros, 2012a). O tom su događaju kolale različite priče pa i ona da je bombaški napad organiziralo Ministarstvo unutarnjih poslova kako bi za njega optužilo islamiste, što bi Mubaraku priskrbilo potporu Zapada. Ta priča nikad nije potvrđena i ostala je plod nekovrsne teorije urote (Abu-Munshar, 2012: 488).

Hosni Mubarak nastavio je put koji je zacrtao Sadat, ali je za vrijeme njegove vladavine političko otvaranje ubrzano, što je rezultiralo redovnim izborima od 1984. do 2010, koji nisu održavani nigdje drugdje na Bliskom istoku u to doba. Time je Mubarak politički sustav Egipta transformirao iz vojnoga autoritarnog u hibridni režim. Nastavljene su liberalizacija i privatizacija gospodarstva. Premda je dovela do gospodarskog rasta, liberalizacija je rezultirala i povećanjem korupcije, produbljivanjem jaza među siromašnima i bogatima i izgradnjom čvrstih klijentelističkih odnosa između privatnog kapitala, na jednoj, i predsjednika i njegove obitelji, posebice sina Gamala, na drugoj strani. Istodobno, politička i ekonomska liberalizacija, napose liberalizacija medija, omogućila je povećanje broja, opsega i učestalosti prosvjeda koji su bili uvod u Arapsko proljeće.

3. 5. Arapsko proljeće i Revolucija 25. siječnja

Arapsko je proljeće počelo iznenadno i neočekivano samozapaljenjem Muhameda Buazizija u Tunisu u prosincu 2010. da bi se potom proširilo u druge zemlje regije (Khashan, 2012). Egipatska inačica Arapskog proljeća nazvana je Revolucijom 25. siječnja. Pred početak Revolucije 25. siječnja, a usporedno s Revolucijom jasmina u Tunisu, bivši egipatski ministar vanjskih poslova i čelnik Arapske lige upozorio je na arapskome ekonomskom skupu u Egiptu na to da je „arapska duša slomljena“, a „tuniška revolucija nije daleko ni od nas“ (nav. u: Saikal, 2012: 534). Mladim Egipćanima početni povod za okupljanja bilo je svirepo ubojstvo Kaleda Saida usred bijela dana u Aleksandriji 2010. koje su počinile egipatske sigurnosne službe.¹¹¹ Masovnim prosvjedima prethodili su prosvjedi u gradu Suezu koji su vrlo brzo postali nasilni. Kao odgovor na policijska ubojstva prosvjednika, prosvjednici u Suezu zapalili su policijsku stanicu. To je bio preludij u masovne prosvjede diljem Egipta. Neki su novinari i prosvjednici zbog svega navedenog počeli Suez nazivati egipatskim Sidi Buzidom. Prosvjednici su svoj gnjev usredotočili na najjače simbole režima: Hosnija Mubaraka, njegova sina Gamala i klijentelističke mreže koje je on predstavljao, NDP, policiju i sigurnosne službe. Neki su zahtjevi bili i vrlo specifični u obliku liste s četiri ključne točke: 1. predsjednik Mubarak neće se ponovno kandidirati na slijedećim predsjedničkim izborima; 2. Gamal Mubarak neće se uopće natjecati za položaj predsjednika države; 3. vlada, oba doma Narodne skupštine i vijeća jedinica lokalne uprave bit će raspušteni; 4. formirat će se vlada nacionalnog spasa na šest mjeseci koja će utrti put za donošenje novog ustava. Ostali zahtjevi prosvjednika bili su općenitiji i svodili su se na traženje da se ljudima osiguraju „kruh“, „sloboda“, „socijalna pravda“ i „dostojanstvo“ te povećanje minimalne plaće (Stein, 2012: 46; El-Menawy, 2012: 48, 64; Ketchley, 2017: 1, 18-19, 27).

Prosvjedne aktivnosti počele su 25. siječnja 2011. i poklopile su se s Danom policije. „Revolucija 25. siječnja bila je spontan, a ne vjerski i politiziran masovni prosvjed...“ (Al-Awadi, 2013: 540). Opsegovno se razlikovala od svih prethodnih prosvjeda u Egiptu. Na Tahrirskom trgu 25. siječnja okupilo se više od 20.000 prosvjednika. Tri dana kasnije, 28. siječnja, koji je postao poznat kao „petak gnjeva“,¹¹² policija je svim silama nastojala spriječiti

¹¹¹ „Svi smo mi Kaled Said“, bila je jedna od najznačajnijih skupina na *Facebooku* koje su organizirale prosvjede tijekom Revolucije 25. siječnja (Makar, 2011: 309). Kaleda Saida, kojega je policija izvukla iz jednog internetskog kafića u Aleksandriji i kasnije pretukla na smrt, Egipćani percipiraju kao svoju inačicu Muhameda Buazizija u Tunisu. Egipatske su vlasti pokušavale Kaleda Saida prikazati kao preprodavača droge, no mrtvo je tijelo tog mladića Egipćanima bio simbol otpora autoritarnom režimu. Neki mladi Egipćani pokušavali su i imitirati Muhameda Buazizija pokušavajući počiniti samoubojstvo samozapaljenjem (El-Menawy, 2012: 41-42, 47).

¹¹² Drugi naziv za „petak gnjeva“ bio je „petak mučenika i uhićenih.“ Tim su nazivom prosvjednici htjeli ukazati na režimsko nasilje (Ketchley, 2017: 28).

prosvjednike da dođu na Tahrirski trg, ali bezuspješno. „Tahrir“ je postao epicentar revolucije (Shokr, 2012: 41-42), dok su se masovni prosvjedi proširili na cijeli Egipat. Tog je dana zapaljena zgrada središnjice NDP-a u Kairu (Stein, 2012). Istovremeno, premijer Al-Adly u intervjuu za egipatsku javnu televiziju naveo je kako nema nikakve sličnosti između Egipta i Tunisa te da su događaji u Tunisu toj državi donijeli samo „uništenje i propast“, dok događaji u Egiptu nisu uzdrмали vlast i državu. Njegove riječi nisu bile u skladu s događajima na ulicama i trgovima Kaira na kojima su prosvjedne aktivnosti i nasilje između policije i prosvjednika eskalirali (El-Menawy, 2012: 73-74). Iako je policija bila naoružana palicama, suzavcem, gumenim mecima i „ćorcima“ koji su služili za rastjerivanje masa te je bila oklopljena zaštitnom opremom za neredne poput štitova i kaciga, dok je broj policajaca na ulicama bio okvirno oko 30.000, prosvjednici su brojčano bili nadmoćniji. Mnogi su pripadnici policijskih postrojba bili ozlijeđeni, a česti su bili i napadi na policijske stanice koje su znale biti do temelja spaljene, a oružje u njima, ako ga je bilo, zaplijenjeno. Napadi na policiju bili su česti tako da u Egiptu zapravo nije bila riječ o nenasilnim prosvjedima, kako su ih mnogi okarakterizirali. Dapače, mnogi su policajci počeli odbijati dolaziti na posao ili bi se u jednom trenutku jednostavno presvukli u civilnu odjeću i vratili svojim kućama. Neki su stoga za Revoluciju 25. siječnja počeli tvrditi da je „revolucija protiv policije“.

Kako je sigurnosna situacija bila sve lošija, Mubarak je naredio raspoređivanje vojske po ulicama. Kad je Republikanska garda stigla na ulice 28. siječnja, Egipćani su pozdravili njezin dolazak. Ubrzo je proglašeno izvanredno stanje te je uveden policijski sat, dok je policija dolaskom vojske gotovo potpuno nestala s ulica. Ipak, treba napomenuti da na početku prosvjednici nisu jednostrano prihvatili vojsku na ulicama i trgovima jer nisu bili sigurni je li vojska došla uvesti red i mir ili pomoći policijskim snagama. To je na kraju dovelo do toga da su neki prosvjednici napadali i vojsku, što je prouzročio i ranjavanje te nekoliko smrtnih slučajeva vojnog osoblja na terenu. No s vremenom je došlo do fraternizacije između prosvjednika i pripadnika vojnih postrojba te je sve češći slogan prosvjednika bio „vojska i narod su jedna ruka.“¹¹³ Potpuni kolaps policijskih snaga doveo je i do mnogih negativnih aspekata, poput bijega kriminalaca iz zatvora, vandalizma i pljačkanja. Ujedno, nitko zapravo nije poštovao policijski sat. Slično kao u Tunisu, stanovnici Kaira počeli su formirati „narodne odbore“ čija je uloga bila zamijeniti policiju i u pojedinim gradskim četvrtima održavati red i mir. Narodni odbori oformili su i vlastite patrole te su postavljali kontrolne točke s kojih su

¹¹³ Ketchley (2017: 63) navodi da taj slogan proizlazi iz slogana „muslimani i kršćani su jedna ruka“.

kontrolirali i reducirali protok prometa (El-Menawy, 2012: 64, 110, 114-119, 133, 136, Ketchley, 2017: 21, 32-34, 40, 54, 59-63).

Za razliku od Tunisa u kojem su društvene mreže, poput *Facebooka* i *Twittera*, igrale manje značajnu ulogu u širenju ustanaka, u Egiptu su one odigrale mnogo veću ulogu, barem u početku. Vrlo je važna bila *Facebook* stranica „Svi smo mi Kaled Said“ koje je imala više od milijun članova, a koristila se i za organizaciju prosvjeda. Zanimljivo je napomenuti kako je Kairom cirkulirala knjižica s naslovom „Kako pametno prosvjedovati“ koja je prosvjednicima davala korisne upute kako prosvjedovati, odnosno koristiti nenasilne metode prosvjedovanja, izbjegavati vandalizam, izbjegavati političke i religijske slogane, brojnost grupa u kojima se treba kretati, koju odjeću nositi kako bi se zaštitili od suzavca, kako izbjeći snage sigurnosti i druge slične informacije. Slično kao i u Tunisu, o prosvjedima je izvještavala i Al-Jazeera. Međutim, egipatske su vlasti s vremenom „ugasile“ Al-Jazeeru u Egiptu. Premijer Al-Adly najavio je i mogućnost da vlasti blokiraju neke od internetskih stranica kako bi se spriječilo da mlade Egipćane zavedu terorističke organizacije poput Al-Kaide. Na „dan gnjeva“ u 9,30 sati ujutro, iako neki izvori navode da je to učinjeno već večer ranije 27. siječnja, sve tri tvrtke koje su pružale mobilne usluge u Egiptu prestale su ih pružati. Tvrtke koje su pružale internetske usluge učinile su isto. U Egiptu se moglo komunicirati samo klasičnim telefonima. No prosvjednici su se dosjetili kako tome doskočiti. U nedostatku mobilnih telefona, koristili su glasnike na motociklima i mopedima koji su informacije prenosili dalje (El-Menawy, 2012: 50-51, 73, 84, 107-108, 110, 133, 154-155; Ketchley, 2017: 28). Na kraju se ukidanje internetskih i usluga mobilnih telefona pokazalo kao pogreška koja se režimu obila o glavu, jer u nedostatku informacija o tome što se događa na Tahriru, ljudi su se tek onda odlučili na izlazak iz svojih kuća i odlazak na taj trg (Ketchley, 2017: 153, 158-159).

Egipatske su vlasti u početku odbijale u državnim medijima izvještavati o prosvjedima kako ne bi legitimirali prosvjednike. Međutim, o tome su izvještavali privatni mediji. NDS je na „petak gnjeva“ želio organizirati vlastiti prosvjed pod nazivom „dan lojalnosti“. Ni na taj dan državni mediji nisu izvještavali o događajima u Egiptu nego su se fokusirali na vijesti o političkim nemirima u Libanonu. Na egipatskoj javnoj televiziji čak je skovan i vic kako i Libanon surađuje s vladajućim režimom (El-Menawy, 2012: 54-56). No, kako se sigurnosna situacija na trgovima i ulicama pogoršavala, policijske postrojbe su raspoređene po ulicama. Policija je na ulicama i trgovima podigla i barikade koje su trebale spriječiti ili otežati protok prosvjednika (El-Menawy, 2012: 56-57).

Mubarak je održao tri govora¹¹⁴ tijekom 18 dana prosvjeda u kojima je najavio površne reforme i obećao da se neće kandidirati na sljedećima predsjedničkim izborima u rujnu 2011. „Podsjetio“ je prosvjednike i na svoju ulogu u ratu s Izraelom 1973. Potom je smijenio staru i formirao novu vladu te je za svoga potpredsjednika postavio Omara Sulejmana, čelnika egipatske obavještajne zajednice. Mjesto potpredsjednika ostalo je nepopunjeno od 1981. kada je Mubarak zamijenio Sadata na mjestu predsjednika nakon njegove smrti. Ahmed Šafik, čovjek iz vojnog miljea, postavljen je za novog premijera. Kako su i Sulejman i Šefik prethodno bili karijerni vojnici, to je ujedno bio znak da je u tim trenucima uloga vojske, koja je i prethodno imala značajnu ulogu, počela još više jačati u odnosu na Mubaraka, ali i njegova sina Gamala te civilne ekonomske elite s kojima je bio povezan. Vojska je time počela sve više predstavljati prijetnju predsjedničkoj palači. Mubarak je izvorno ponudio položaj potpredsjednika feldmaršalu Tantaviju, no on je, na veliko nezadovoljstvo predsjednika Mubaraka, to odbio smatrajući da mu je mjesto u vojsci. Mubarak je smatrao da je odlukom Tanatavija izgubio kontrolu nad vojnim snagama, no novi potpredsjednik Omar Sulejman posredovao je između dviju strana i barem nakratko izgladio stvari. Nesiguran u lojalnost vojske, predsjednik Mubarak je navodno naredio da se telefonske linije najviših vojnih zapovjednika prisluškuju. Tantaviju je na kraju ponuđen položaj zamjenika premijera i ministra obrane. Tantavi je prihvatio samo potonji položaj. Ministar unutarnjih poslova Habib Al-Adli je zbog cjelokupne situacije smijenjen, kao i neki drugi ministri iz civilnog gospodarskog miljea. Novi kabinet je na kraju bio kompromis koji je postignut između predsjedničke palače i vojske koju je podupirala obavještajna služba. U jednom trenutku Mubarak je smijenio i najviše vodstvo NDP-a, uključujući vlastita sina Gamala, što je trebao biti znak da se Gamal u budućnosti neće kandidirati za predsjednika Egipta.

Kako prosvjednici nisu reagirali na Mubarakove „ustupke“ nego su tražili da ode s vlasti,¹¹⁵ sigurnosni aparat postajao je sve represivniji prema prosvjednicima. Pojavile su se i informacije

¹¹⁴ Prvi je govor bio gotovo identičan jednom njegovom prethodnom govoru pred Narodnom skupštinom. Razlika je bila u tome što je dodana jedna nova rečenica o borbi protiv korupcije i mutno nagoviještena potencijalna promjena vlade (El-Menawy, 2012: 122-123). U svojem je drugom govoru najavio da se neće ponovno natjecati na predsjedničkim izborima koji su se trebali održati 2012. godine (El-Menawy, 2012: 181). U svojem posljednjem govoru Mubarak se paternalistički obratio Egipćanima kao „sinovima i kćerima“ najavivši da neće slušati strane diktate i da će delegirati svoje ovlasti Omaru Sulejmanu, no neće se potpuno povući nego će nadgledati situaciju u Egiptu, što je izazvalo novo negodovanje prosvjednika (El-Menawy, 2012: 290-291). Mubarak je do kraja odbijao mogućnost odlaska. U jednom trenutku, u razgovoru sa svojim suradnikom koji mu je predložio da se povuče i preda vlast potpredsjedniku te ode u Šarm el-Šeik, kazao je: „Ja neću pobjeći od bitke. Bio sam jedini pilot lovačkog zrakoplova koji je letio na egipatskom nebu kada je čitavo zrakoplovstvo uništeno 1967. Na taj dan nisam bio kukavica. Ako postoji nešto što moram napraviti, onda ću to i napraviti. Ja nisam kukavica koja će pobjeći“ (nav. u: El-Menawy, 2012: 267).

¹¹⁵ Tijekom 18 dana prosvjeda na Tahrirskom trgu mogli su se pročitati i čuti različiti slogani. Prosvjednici su, primjerice, izvikivali: „Mubarak, o Mubarak, Saudijska Arabija te čeka“ i „egipatska policijo, egipatska policijo,

da je režim počeo koristiti posebno uvježbane policijske postrojbe koje su koristile smrtonosnu snajpersku paljbu na prosvjednicima. Na dan 2. veljače došlo je i do krvavih napada prorežimskih razbijača na prosvjednike. Kako su neki jahali konje i deve, taj je događaj nazvan „bitkom deva“. Korištenje plaćenih razbijača zapravo nije nova pojava u Egiptu. Glasine kruže da ih je koristio NDP, bogati poduzetnici, a povremeno i Muslimansko bratstvo (Al-Awadi, 2013: 539-540; El-Menawy, 2012: 137-139, 240, 161-166, 196, 206). Razlog zašto je režim koristio plaćene razbijače bila je nemogućnost da rastjera prosvjednike korištenjem „klasičnog“ sigurnosnog aparata. Ujedno to je bio i posljednji pokušaj režima da rastjera prosvjednike s Tahrira. Nakon tog događaja vojska je obećala garantirati sigurnost prosvjednicima na Tahriru (Ketchley, 2017: 66-69). Na dan 4. veljače trebao se okupiti najveći broj prosvjednika dotad na ulicama i trgovima Kaira. Trebala je to biti *milijunija* – dan s milijun i više ljudi koji prosvjeduju. Iako su sâmi prosvjednici tvrdili da ih se na Tahriru okupilo najmanje milijun, a neki su novinari izvještavali o čak dva milijuna, procjene su vojske da na je na Tahrir maksimalno stalo 150.000 ljudi, a ako se uračunaju i okolne ulice, oko 450.000 ljudi (El-Menawy, 2012: 229). U svakom slučaju, riječ je bila o najbrojnijem prosvjedu dotad.

Muslimansko bratstvo nije službeno sudjelovalo u prosvjedima, ali su mnogi mlađi članovi prosvjedovali na svoju ruku, odnosno Bratstvo nije pokušavalo spriječiti svoje mlađe članove da sudjeluju u prosvjedima (El-Menawy, 2012: 48). Bratstvo je još devedesetih godina prihvatilo „strategiju sklanjanja u društvu“, odnosno nije željelo aktivno predvoditi prosvjedne aktivnosti. S početkom Revolucije jasmina u Tunisu Bratstvo je u svojoj izjavi zatražilo od egipatskih vlasti reforme kako bi se izbjegli slični događaji. Kada su prosvjedi izbili i u Egiptu, zauzelo je stav da neće sudjelovati u njima zbog straha od odmazde vlasti, ali i zbog uvjerenja kako je riječ samo o još jednome u nizu prosvjeda koji su zahvatili Egipat u posljednjih desetak godina i koji neće rezultirati značajnijim promjenama (Al-Awadi, 2013: 540-541). Strah od odmazde je zapravo bio realan. Na izvanrednom sastanku održanom 24. siječnja vodstva organizacije i glavne egipatske sigurnosno-obavještajne službe, Egipatske državne sigurnosti, Bratstvu je jasno dano na znanje da će, ako se uključi u prosvjede, doživjeti represiju. Na tajnom sastanku Bratstva nedugo zatim, na kojem je dopušteno mlađim članovima da se uključe u prosvjede, vodstvo organizacije zabranilo je korištenje slogana „islam je rješenje“, ali i javno predstavljenje kao članova organizacije. Kada je 27. siječnja Bratstvo odustalo od svoje prvotne

postala si ništa drugo do pas palače“. Drugi su govorili o korupciji: „Dolje, dolje svi korumpriani“ ili „dobrodošla, dobrodošla promjeno“. Možda je najvažniji i najčešći bio slogan preuzet iz Tunisa: „Narod želi srušiti režim“. Neki su slogani bili duhoviti: „Odlazi! Žena mi rađa, a beba te ne želi vidjeti!“ Ili: „O štruco kruha, gdje si? Nezaposlenost se prepriječila među nama“ (Colla, 2012: 46, 50; Makar, 2012: 308; El-Menawy, 2012: 59).

odluke da ne sudjeluju javno u prosvjedima te su najavili mobilizaciju, sigurnosni aparat održao je svoje „obecanje“ te je uhitio 500 vodećih članova Bratstva u Kairu na samo jutro „petka gnjeva“. Muslimansko bratstvo bilo je kasnije uključeno u „bitku deva“. Članovi Bratstva odigrali su vrlo važnu ulogu u obrani Tahrira od nasrtaja plaćenih razbijača. Nekoliko članova Bratstva je izgubilo svoje živote u tom nemilom događaju. Jedan je pripadnik koptske zajednice primijetio kako je Bratstvo bilo na prvoj liniji obrane Tahrira te je bez sumnje branilo sve prosvjednike (Ketchley, 2017: 82-83, 85).

Kada je Revolucija 25. siječnja počela, a Egipćani masovno pohrlili na Trg oslobođenja (*Tahrir*), pridružili su im se i mnogi kršćani. No Koptska pravoslavna crka i patrijarh Šenuda III. bili su protiv revolucionarnog djelovanja masa (Galal, 2012; Mogib, 2012). Crkva je podržavala Mubaraka kao „zaštitnika kopta“ od islamizma, premda sam Mubarak nije bio posvećen rješavanju koptskih problema (Mogib, 2012). Ipak, Šenuda je nakon pada Mubaraka diplomatski pustio u javnost izjavu kako osjeća radost što je vojska preuzela vlast (Iskander, 2012: 42).

Na Trgu oslobođenja stanje je bilo drukčije. Jedna je krilatica Revolucije 25. siječnja bila „muslimani, kršćani, svi smo mi Egipćani“. Bili su vidljivi i mnogi transparenti sa slikama križa i polumjeseca. Tijekom prosvjeda kršćani su čuvali muslimane za vrijeme molitve i obratno (Galal, 2012; Tadros, 2012a). Koptske crkve nisu bile ugrožene tijekom 18 dana prosvjeda unatoč tome što nije bilo snaga sigurnosti koje bi ih štatile (Mogib, 2012: 545-546; Tadros, 2012a: 190).

Početna reakcija SAD-a na prosvjede, pogotovo ima li se na umu politika promicanja demokracije Bushove administracije, u najmanju je ruku bila mlaka i oprezna.¹¹⁶ Na prvi dan masovnih prosvjeda 25. siječnja američka državna tajnica Hillary Clinton izjavila je kako je „egipatska vlada stabilna i traži načine da odgovori na legitimne potrebe i interese egipatskog naroda...“ (nav. u: El-Ghobashy, 2012c: 21). Američki stav prema stanju u Egiptu promijenjen je tek 1. veljače kada je američki predsjednik Barack Obama javno zatražio od Mubaraka da odstupi s vlasti (Dunne, 2013: 71). Američka neodlučnost mora se promatrati u svjetlu važnosti Egipta za američke interese u regiji zbog čega je SAD-a od 1979. do 2009. dao toj zemlji vojnu i gospodarsku pomoć od oko 65 milijarda dolara (Dunne, 2013: 73).

No nisu Amerikanci ponukali Mubaraka da odstupi s vlasti nego je to učinila egipatska vojska, dok se su Amerikanci uglavnom zadovoljili ulogom promatrača zbivanja (Hollis, 2013; Dunne, 2013). Vojska je jasno dala do znanja da neće otvoriti vatru na prosvjednike (Karawan,

¹¹⁶ Više o razlikama između Bushove i Obamine politike promicanja demokracije, ali i općenito o američkom promicanju demokracije u svijetu u: Zgurić, 2014b.

2011: 46). Neki izvori navode da je Tantavi osobno to rekao Mubaraku, navodeći da je prosvjednika previše te da je, uz sve navedeno, riječ o egipatskim civilima, u strahu da bi Gamal mogao ponukati oca da izda takvu naredbu (El-Menawy, 2012: 267). Međutim, sâm Tantavi čak je javno ustvrdio da vojska tokom čitavom trajanja prosvjeda nije primila takvu zapovijed (Khalil, 2011: 305). Vojni vrh – bez nazočnosti predsjednika i potpredsjednika države koji mu načelno trebaju biti na čelu – formirao je 10. veljače Vrhovno vijeće vojnih snaga (Frisch, 2013).¹¹⁷ Vrhovno vijeće vojnih snaga sastanak je održalo zapravo bez znanja predsjednika, a nakon što je sastanak održan izdalo je „Izjavu br. 1“ koja je emitirana na javnoj televiziji i radiju. Sljedećeg dana Mubarak je odstupio s vlasti te je oputovao u Šarm el-Šeik, a Vijeće je preuzelo kontrolu nad Egiptom, to jest nad uspostavom stabilnosti u zemlji i tranzicijom u demokraciju – procesom koji se iz dana u dan sve više odgađao (Abdelrahman, 2015: 73; Karawan, 2011: 43; El-Menawy, 2012: 284-285, 294-295). Nakon Mubarakova odlaska, Sulejman i Tantavi sastavili su još jednu izjavu koju je javno obznanio Sulejman kako bi se izbjegla percepcija da je Mubarak srušen vojnim udarom (El-Menawy, 2012: 295). U izjavi je navedeno slijedeće:

„U ime Boga milostivoga i milosrdnog: građani, tijekom ovih iznimno teških prilika kroz koje Egipat prolazi, predsjednik Hosni Mubarak je odlučio napustiti položaj predsjednika republike te je zadužio Vrhovno vijeće vojnih snaga da upravlja poslovima države. Neka Bog pomogne svima“ (nav. u El-Menawy, 2012: 300).

Zašto je Vijeće tako postupilo? Obično se navodi nekoliko razloga: (a) očuvanje financijskih potpora časničkom kadru i zaštita od rasta inflacije koja bi smanjila njihove prihode; (b) očuvanje stabilnosti Egipta, odnosno socijalnoga mira i nacionalnog jedinstva; (c) očuvanje mira s Izraelom;¹¹⁸ (d) očuvanje posebnih odnosa sa SAD-om kao najvažnijim izvorom financiranja, vojne opreme i obučavanja vojske (Karawan, 2011: 46-47). Vojska je još 2010. najavila da se neće suprotstaviti natjecanju civilnih kandidata na predsjedničkim izborima ako oni ne budu ugrožavali neki od navedenih političkih postulata. Važno je navesti i koliko je vojska vidljiva i koju ima ulogu u egipatskom gospodarstvu. Vojne kontrolne točke postoje

¹¹⁷ Vijeće je imalo 23 člana, a na čelu mu je *de facto* bio bivši ministar obrane, feldmaršal Muhamad Husein Tantavi (Frisch, 2013).

¹¹⁸ Treba napomenuti i to da u sklopu mirovnog ugovora s Izraelom Egipat prodaje Izraelu plin po vrlo povoljnoj, netržišnoj cijeni (El-Menawy, 2012: 243).

svugdje po Kairu te ih je nemoguće zaobići. Nadalje, u Kairu su svugdje vidljive različite vojne zgrade koje uključuju barake, sportske klubove, vojne hotele, ali i ljekarne. Udio vojno-industrijskog kompleksa u egipatskom gospodarstvu „toliko je opsežan i proširen da ga se ne može procijeniti sa sigurnošću“ (Marshall i Stacher, 2012: 12; nav. u: Ketchley, 2017: 55). Neke procjene govore da to može biti od pet do čak 40 posto. Vojno-industrijski kompleks u Egiptu proizvodi različite proizvode, ne samo oružje, te je u vlasništvu mreža benzinskih postaja, hotela, odmarališta na obali, stambenih zgrada itd. Vojska, primjerice, upravlja izvozom egipatskog plina u Jordan. Nakon što se umirove, mnogi najviši časnici u Egiptu postaju menadžeri u državnim poduzećima, ali i političari. Vojska je bila zadužena za provedbu mnogih razvojnih projekata još od Naserovih dana. Zgodno je navesti i da, ako se želite oženiti u Egiptu, velike su šanse da će dvorana za vjenčanje biti u vlasništvu vojske (Abdelrahman, 2015: 21-24). Gotovo svako kućanstvo u Egiptu ima nekoga tko služi ili je služio u vojsci (Ketchley, 2017: 61).

Vrhovno vijeće vojnih snaga odlučilo je da će nadgledati proces tranzicije u demokraciju u šestomjesečnom razdoblju, a da će potom predati vlast novoizabranom parlamentu i predsjedniku države. Tako je Vijeće, a zapravo vojska, postalo najvažniji politički akter u zemlji nakon pada Mubaraka (Abdelrahman, 2015; Stein, 2012). No ubrzo su im taj status preoteli islamisti, odnosno Muslimansko bratstvo. Transformaciju političkog sustava obilježio je proces suradnje i sukoba ta dva aktera, koji su zapravo padom Mubaraka, NDS-a i sigurnosnih službi ostali, barem na neko vrijeme, najjači i jedini politički akteri u Egiptu (Springborg, 2016: 92). Treba napomenuti kako je Vijeće pozvalo na suradnju i ostalu opoziciji, a ne samo Bratstvo, iako je Bratstvo od početka imalo poseban status, dok su prosvjednike pozvali da napuste trgovu i ulice Egipta (Ketchley, 2017: 85-86).

Ideološki, Bratstvo se zauzimalo za stvaranje civilne države s islamskim obilježjima. To je nov koncept u povijesti islamističkih političkih ideja. Riječ je o državi koja formalno nije ni teokratska ni sekularna. No zagrebe li se malo ispod ideološke površine, ustanovit će se da je ipak riječ o islamskoj, odnosno šerijatskoj državi ili islamskom poretku (*nizam islami*) koji nalaže jedinstvo države i religije. U tom se smislu šerijatsko pravo smatra ustavnim pravom. Bratstvo je tvorac ideje i krilatice da je „islam rješenje“, a „Kuran je ustav“. Mnogi stručnjaci za islam upozoravaju na to da treba oprezno pristupiti takvom tumačenju jer ono odstupa od islamskih izvora na koje se Bratstvo poziva. U Kuranu se, primjerice, šerijat spominje samo jednom, i to ne u značenju prava nego morala, odnosno poštovanja pet stupova islama. U Kuranu se ne spominju ni riječi država i poredak, a riječ ustav (*dustur*) novijeg je datuma u arapskom jeziku. U tom smislu, tvrde neki stručnjaci, nije riječ o „povratku“ ili „oživljavanju“

povijesti nego o njezinoj reinenciji. Drugim riječima, islamizam je proizvod suvremenog svijeta. Zbog toga, kao i zbog činjenice da se donekle razlikuju u pozivanju na islamske izvore, islamisti i salafisti nisu sinonimi. Salafisti se zauzimaju za izbacivanje svih novina iz islama, odnosno za povratak najranijima islamskim učenjima, te su u tom smislu konzervativni. Islamisti su pak unijeli niz novina u islam i u tom su smislu revolucionarni. I sam naziv islamizam (*al islamija*) kovanica je koju je izmislio El Bana kako bi imenovao svoj politički projekt, odnosno političku ideologiju. U samom Bratstvu brojne su nesuglasice o ideološkom profilu i ideološkim smjernicama. Česti su i sukobi između mlađega i starijeg članstva, odnosno „tvrdočinijaša“ i „mekolinijaša“, što upućuje na to da Bratstvo nije monolitna organizacija. Kada je riječ o islamskoj državi, unutarnji se prijepori vode o tome treba li to biti kalifat, imamat, parlamentarna država, država koju vode pravni stručnjaci ili neka njihova kombinacija. El Bana je govorio o ponovnom oživljavanju kalifata i strogo se protivio stvaranju političke stranke, no ta je ideja kasnije napuštena (Tadros, 2012b; Tibi, 2013; 2009; Kepel, 2002; Zollner, 2009; Rubin, 2010; Soage, 2010; Soage i Franganillo, 2010; Frisch, 2010; Vidino, 2010; Lappen, 2010; Matić i Bilandžić, 2010; Filiu, 2011).

Prvu fazu odnosa Vijeća i Bratstva nakon rušenja Mubaraka obilježila je suradnja. To je bilo vidljivo već 3. ožujka kada je smijenjena vlada Ahmada Šafika koju je postavio Mubarak. Nakon smjene vlade, viši član Bratstva Muhamad Baltagi viđen je rame uz rame s novim predsjednikom vlade Esamom Šarafom na Tahriru.¹¹⁹ Razlog zbog kojega je vojska odlučila stvoriti savez s Muslimanskim bratstvom može se pronaći u dubokom nepovjerenju vojske prema civilnim revolucionarima, odnosno u odbijanju civilnog nadzora nad vojskom (Springborg, 2016: 94). Istog je mjeseca promijenjen i Zakon o političkim strankama. Novi je zakon trebao omogućiti raspuštanje NDS-a, uklanjanje njegovih dužnosnika i suđenje njegovim članovima. Njime je omogućena legalizacija starih zabranjenih i stvaranje novih stranaka (Tavana, 2011: 558). Do rujna te godine na političkoj pozornici bilo je najmanje 45 stranaka koje su se mogle razmjerno uspješno natjecati na predstojećim izborima, a Muslimansko bratstvo je 21. veljače najavilo osnutak svoje političke stranke.¹²⁰ Novu Stranku slobode i pravde osnovali su viši, stariji i konzervativniji članovi Bratstva. Na sličan je način nastao i salafistički Al Nur ili Stranka svjetla. Premda je formalno bila neovisna, Stranka svjetla zapravo

¹¹⁹ No i prije toga, 15. veljače, kada je Vijeće predložilo osmočlano vijeće za donošenje novih amandmana na Ustav iz 1971. s ciljem pripreme za buduće parlamentarne, ali i predsjedničke izbore, članom tog vijeća postao je član Bratstva Subhi Salih, koji je ujedno bio i jedini član tog vijeća iz redova opozicije iz Mubarakove ere (Ketchley, 2017: 86).

¹²⁰ Muslimansko bratstvo planiralo je još kasnih devedesetih godina 20. stoljeća osnovati stranku kada za to budu stvoreni uvjeti (Sadiki, 2012: 87).

je bila produljena ruka snažne salafističke organizacije, Salafističkog poziva, iz Aleksandrije, osnovanog sedamdesetih godina (Stein, 2012: 51-52). Al Nur se zalagao za uvođenje šerijata kao temeljnog zakona države u Egiptu. Međutim, salafistička je stranka, kao i matična organizacija, pred izbore značajno promijenila svoju retoriku. Kako bi dobili što širu izbornu podršku i „ukrali“ glasove Bratstvu, počeli su pozivati na „nacionalno jedinstvo“ s egipatskim kršćanima. Iako su donedavno kopte smatrali vjernicima koji su „izdali“ temeljna načela vjere, nikad im nisu dovodili u pitanje status naroda knjige. Dapače, salafisti su tvrdili da su „kopti i muslimani jedna nacija“. Tako su, iznenađujuće, salafisti pitanje kopta počeli koristiti kao oružje u izbornom natjecanju (Hager, 2018). Od rušenja Mubaraka u Egiptu osnovano je petnaestak stranaka s islamističkim predznakom (Al-Anani, 2012). Ujedno, Viši upravni sud raspustio je NDS u travnju iste godine, no njegovim bivšim članovima nije zabranjeno da se natječu na budućim izborima (Ketchley, 2017: 89).

Promjeni zakona o političkim strankama prethodili su suspenzija Ustava, raspuštanje Narodne skupštine i Vijeća šura. Ubrzo su predloženi amandmani na postojeći Ustav koji su prihvaćeni na općem referendumu sa 77 posto glasova. Amandmani su ograničili izbor predsjednika na dva četverogodišnja mandata, dali pravo predsjedniku da imenuje najmanje jednog potpredsjednika, vratili sudstvu ovlast da nadzire izbore, utvrdili da Narodna skupština mora odobriti izvanredno stanje prije no što ono bude proglašeno, dali ovlast predsjedniku države ili polovici članova parlamenta da zahtijevaju da se predloži nacrt novog ustava koji bi trebalo izraditi tijelo (Ustavotvorna skupština) od stotinu članova iz oba doma parlamenta (Narodne skupštine i Vijeća šura) (Tavana, 2011: 558). Vijeće je omogućilo uhićenje i suđenje Mubarakovim ministrima, ali i uhićenje i suđenje samom Mubaraku i njegovim sinovima kojima je imovina zamrznuta. „Prvi put u arapskoj i egipatskoj povijesti vladara je javno osudio i ponizio vlastiti narod“ (Saikal, 2011: 538).

No ubrzo je preobrazba političkog režima usporena. Premda je prvotno najavljeno da će tranzicija biti završena za šest mjeseci, rok je produljen. Nadalje, premda je prvotno najavljeno da će se parlamentarni izbori održati u lipnju, a predsjednički dva mjeseca kasnije, Vijeće je objavilo ustavni proglas o tome da će postupak za parlamentarne izbore biti pokrenut tek u rujnu, a predsjednički izbori uopće nisu spomenuti. Umjesto toga, Vijeće je najavilo da će dužnost novoizabranog parlamenta biti da u roku od godinu dana formira odbor koji će predložiti nacrt ustava koji bi potom trebao biti potvrđen na novom referendumu (Frisch, 2013). Vijeće je u tranzicijskom razdoblju bilo odgovorno i za niz povreda ljudskih prava (Saikal, 2011).

Ubrzo nakon što je svrgnut Mubarak, a vojska preuzela vlast u Egiptu, „duh Tahrira“ i naglašavanje nacionalnog jedinstva zamijenjeni su isticanjem islamističkih vrijednosti i muslimanskog identiteta (Tadros, 2012a; 2012b). Muslimansko bratstvo još je više produbilo vjerski rascjep kaneći uvesti šerijat. Koptima je, doduše, rečeno da bi ih šerijat trebao zaštititi kao „narod knjige“, ali oni su novo stanje doživljavali drukčije. Željeli su biti građani Egipta, a ne vjerski podanici (Tadros, 2012b: 86). Ubrzo se obnovilo i islamističko nasilje nad koptima. U prvih stotinu dana nakon svrgavanja Mubaraka zabilježeno je desetak sektaških napada na kopte, a napadi su se ubrzo intenzivirali (Bohlander, 2014).

Zbog odugovlačenja tranzicijskog procesa prosvjedi na Tahrirskom trgu ubrzo su nastavljeni. Nekoliko tjedana nakon referenduma prosvjedi su postali masovniji i učestaliji. Primjerice, 8. travnja Egipćani su se okupili na tom trgu u prosvjedu nazvanu „petak čišćenja“ zahtijevajući brže suđenje višim dužnosnicima Mubarakova režima. U svibnju se oko pola milijuna ljudi okupilo na tom trgu, ali i nekoliko stotina tisuća diljem zemlje, koji su pozivali na „drugu revoluciju gnjeva“. Prosvjedi su bili izravno upereni protiv vladavine Vijeća. Na njima je bila zamjetna odsutnost Muslimanskog bratstva, premda im se ono nije suprotstavljalo. Egipćani su 27. svibnja prozivali i Bratstvo: „Gdje je Bratstvo? Tahrir je tu!“ Bratstvo je izvorno odbilo sudjelovati u tim prosvjedima smatrajući da će prosvjedi samo odugovlačiti tranzicijski proces i omogućiti Vijeću da dulje vlada Egiptom, te u konačnici omogućiti predstavnicima *ancien régimea* da se oporave i dožive svoj povratak na predstojećim izborima, što je među sekularnim segmentom egipatskog društva stvorilo percepciju da su članovi Bratsva oportunisti koji su samo zainteresirani za vlast.

U drugoj polovici lipnja i početkom srpnja prosvjedi su postali još masovniji i učestaliji, a izbili su i sukobi s policijom. Na Tahrirskom trgu i okolnim ulicama okupilo se 8. srpnja oko milijun prosvjednika, a masovni su prosvjedi održani i u drugima većim gradovima. U posljednjem tjednu srpnja prosvjednici su u koloni krenuli prema stožeru Vijeća, a zaustavila ih je vojna policija. Prosvjednike su napali i plaćeni razbojnici, a sukob je uzrokovao stotine ozlijeđenih i jedan smrtni slučaj. Međutim, 29. srpnja došlo je do značajne promjene jer je tada održan prosvjed „petak stabilnosti“ koji je bio prvi masovan prosvjed u kojemu su dominirali islamisti, poglavito Muslimansko bratstvo. Bratstvo je zapravo bilo isprovocirano javnom idejom Vijeća, kasnije pretočenom u nadustavni dokument pod nazivom Silmijev dokument, koji je dobio naziv po zamjeniku predsjednika Vlade Aliju El-Silmiju, koji je trebao ograničiti ovlasti budućeg parlamenta, odnosno onemogućiti civilni nadzor parlamenta nad Vijećem. Jačanje prosvjednih aktivnosti u Egiptu na kraju je išlo na ruku Bratstvu koje ih je iskoristilo kao polugu u nadjačavanju Vijeća, a koje je na sastanku s Vijećem uspjelo osigurati da se

Silmijev dokument povuče te da se izbori održe prema zadanome vremenskom planu (Alexander, 2011: 545-546, Ketchley, 2017: 92-97).¹²¹

Pritisak odozdo naposljetku je prisilio Vijeće da ubrza izbore koji su se trebali održati u tri kruga od studenoga do ožujka sljedeće godine. Prve amandmane na izborni zakon Vijeće je predložilo 30. svibnja, a predviđali su primjenu kombiniranoga izbornog sustava.¹²² Trećina članova oba doma parlamenta trebala je biti birana sa zatvorenih stranačkih lista, a preostale dvije trećine u konvencionalnima jednomandatnim izbornim jedinicama. Na izborima su se mogli natjecati stranački i neovisni kandidati. Polovica svih mandata bila je predviđena za predstavnike seljaka i radnika. Razne političke opcije protivile su se takvome izbornom zakonu. Vijeće je stoga bilo prisiljeno predstaviti nove amandmane. Broj izbornih mandata povećan je na 504, dok je predsjednik države mogao imenovati samo deset zastupnika. Prema novim amandmanima, polovica parlamenta trebala je biti birana sa zatvorenih stranačkih lista, a polovica na većinskim izborima. U većinskom segmentu izbora Egipat je podijeljen na 126 izbornih okruga, a u svakome su se birala dva zastupnika. U razmjernom segmentu zemlja je podijeljena na 58 izbornih okruga.

Izborna pravila za Vijeće šura ostala su ista: Vijeće će se sastojati od 390 zastupnika, pri čemu je 130 imenovao predsjednik. Malo kasnije izborni je zakon doživio nove i konačne promjene. Sukladno njima, pojedinačni kandidati izabrani prema većinskom pravilu činili su samo trećinu zastupnika, a dvije trećine bile su rezervirane za zastupnike sa stranačkih lista. Izabrano bi bilo ukupno 498 zastupnika, a deset zastupnika imenovao bi predsjednik države. U 83 jednomandatna okruga bira se 126 zastupnika, a 332 zastupnika biraju se sa stranačkih lista u 46 izbornih okruga. Broj zastupnika u Vijeću šura smanjen je na 270, a trećinu imenuje predsjednik. Od 180 izbornih zastupnika, 120 se bira u 30 izbornih okruga sa stranačkih lista, a 60 izravnim izborima u 30 izbornih okruga (Tavana, 2011: 559-560).

¹²¹ Muslimansko bratstvo smatra se umjerenome odnosno institucionalnom islamističkom organizacijom koja želi osvojiti vlast i uspostaviti islamsku državu na demokratskim izborima. Nije uvijek bilo tako, ali se smatra da je Bratstvo napustilo koncepciju revolucionarnog džihada nakon 1982. i masakra u sirijskom gradu Hami kada je režim Hafiza Al Asada militantni ustanak islamista ugušio u krvi. Premda nema službenih podataka, procjenjuje se da je tada ubijeno između 8.000 i 20.000 ljudi. To ne znači da su posve iščeznule radikalne islamističke ideje i militantni džihadisti. Oni se vode zamislama Sajida Kutba, čiji je mlađi brat, Muhamad Kutb, bio jedan od učitelja islamskih studija Osami Bin Ladenu. Mnogi stručnjaci smatraju da se radikalni i umjereni islamisti ne razlikuju prema političkim ciljevima nego samo prema gledanjima na sredstva osvajanja vlasti. Drugim riječima, razlike među radikalnim i umjerenim islamistima ipak premošćuje zajednička ideja da je islam jedini pravi put prema blagostanju, društvenom razvoju te povratku moći i dostojanstva muslimanskog svijeta. U tom bi smislu cilj svih islamista bilo rušenje sekularnih poredaka na Bliskom istoku i uspostava islamske države, a potom i islamskoga međunarodnog poretka. To je cilj i egipatskoga Muslimanskog bratstva koje je uzor bratstvima u drugim državama (Tadros, 2012b; Tibi, 2013; 2009; Kepel, 2002; Zollner, 2009; Rubin, 2010; Soage, 2010; Soage i Franganillo, 2010; Frisch, 2010; Vidino, 2010; Lappen, 2010; Filiu, 2011; Matić i Bilandžić, 2010).

¹²² Više o kombiniranima izbornim sustavima u: Kasapović, 2013; 2014.

Kako bi se proveli izbori, 27 provincija podijeljeno je na različite izborne okruge i jedinice. Izbori su se trebali održati u tri kruga, odnosno u šest faza za svaki dom. Izbori za Narodnu skupštinu trebali su početi 28. studenoga 2011. i završiti 10. siječnja 2012, a konačni su rezultati trebali biti objavljeni tri dana kasnije. Izbori za Vijeće šura trebali su početi 29. siječnja 2012. i završiti 11. ožujka, a konačni rezultati trebali su biti poznati 14. ožujka. Kako je u većinskom segmentu bio moguć i drugi krug, izbori su se mogli održavati 12 dana. Ankete Al Jazeera već su u srpnju 2011. predviđjele bližu političku budućnost Egipta: 46 posto anketiranih izjasnilo se za Muslimansko bratstvo, a 27 posto za salafiste (Saikal, 2011: 536). I zaista, izborni rezultati zrcalili su anketne nalaze: Muslimansko bratstvo osvojilo je 47,2 posto glasova i 235 mandata, dok je Al Nur osvojio 24 posto glasova i 121 mandat (Haynes, 2013: 180). Muslimansko bratstvo tako je prvi put nakon pada Mubaraka postalo doista legalan i legitiman akter u političkom životu zemlje. Bratstvo je najavilo da će osvojiti 50 posto mandata, a to se više-manje i ostvarilo. Za pobjedu Bratstva bila je ključna organizacijska struktura organizacije.

Bratstvo je diljem Egipta imalo ogranke, aktiviste ali je i pružalo dobrotvorne usluge. Nijedna druga opozicijska skupina u Egiptu nije imala ni organizacijsku strukturu ni iskustvo u političkom djelovanju kao Muslimansko bratstvo. U početku, Bratstvo nije planiralo samostalno nastupiti na izborima nego se, slijedeći logiku inkluzivnog djelovanja, odlučilo u ljeto 2011. za stvaranje masovne koalicije stranaka pod nazivom Demokratski savez, koja je uključivala više od 30 stranaka svih ideoloških uvjerenja, uključujući liberalnu stranku Vafd, naseriste, ali i socijaliste. Međutim, već do jeseni iste godine koalicija se počela raspadati, kako zbog ideoloških razlika tako i zbog toga što su mnogi članovi tvrdili da Bratstvo pokušava zavladatai koalicijom (Ketchley, 2017: 87-88).

Ubrzo su trebali uslijediti predsjednički izbori. Prvotno je Muslimansko bratstvo najavilo da neće imati svoga kandidata, premda to nije značilo da neće dati podršku nekom kandidatu kojega bude preferiralo (Saikal, 2011: 536). Kako je još u svibnju 2011. jedan od istaknutijih članova Bratstva najavio da će se kandidirati na predsjedničkim izborima, Bratstvo ga je, da bi dokazalo vlastitu vjerodostojnost, izbacilo iz svojih redova. Ubrzo je još jedan član Bratstva samostalno napustio organizaciju kako bi se mogao kandidirati na izborima (Farak, 2012: 223-224). Međutim, odlukom Vrhovnoga ustavnog suda u lipnju 2012. izborni zakon, prema kojemu su provedeni parlamentarni izbori, proglašen je neustavnim, odnosno pristranim prema stranačkim u odnosu prema neovisnim kandidatima, te su izbori poništeni, a parlament raspušten. Na isti dan kad je Vrhovni ustavni sud donio tu odluku, donio je i odluku o neustavnosti Zakona o političkoj izolaciji, odnosno zakona o lustraciji. Tim je zakonom bilo predviđeno da se viši članovi NDS-a i viši predstavnici staroga režima koji su svoje dužnosti

obnašali u posljednjih deset godina Mubarakove vladavine ne bi mogli natjecati na izborima. Taj je zakon izravno pogađao kandidaturu za predsjednika Ahmeda Šafika koji je bio ministar u Mubarakovoj vladi. Time se pokazala i veća moć koju je sudstvo steklo u odnosu prema razdoblju Mubarakove vladavine (Al-Awadi, 2013: 544; Stein, 2012: 53; Bernard-Maugiron, 2016: 35-36).¹²³ Uslijedio je i novi ustavni proglas kojim su smanjene ovlasti predsjednika, što je bilo motivirano strahom da bi u drugom krugu izbora mogao pobijediti kandidat Bratstva Muhamed Mursi (Stein, 2012: 53). Premda je Bratstvo najavilo da neće imati vlastitog kandidata na predsjedničkim izborima, tu je odluku 2012. promijenilo. Nije jasno je li bilo unaprijed tako planirano. Neki analitičari tvrde da zbog znatnog pogoršanja odnosa s Vijećem Bratstvo nije imalo izbora nego stvoriti novi sustav ravnoteže snaga s vojskom tako da pobijedi na predsjedničkim izborima (Abdul-Majid, 2013: 19). Drugi tvrde da je unatoč rezultatima izbora ili upravo zbog njih, Vijeće nastavilo provoditi javne politike uz pomoć službenika preostalih iz razdoblja Mubarakova režima. Bratstvo je stoga tražilo formiranje vlade koja bi reflektirala parlamentarnu većinu, no Vijeće se tome protivilo. U tom smislu Bratstvo je najavilo da će ponovno promisliti o svojoj odluci da ne predstavi predsjedničkog kandidata (Brownlee i dr, 2015: 115-116).

Vijeće je pokušalo utjecati na predsjedničke izbore posredstvom izbornog povjerenstva koje je diskvalificiralo devet kandidata, uključujući dvojicu vrlo popularnih islamista (Frisch, 2013). U prvom krugu predsjedničkih izbora od pet kandidata u drugi su krug ušla dva – Ahmed Šafik, posljednji premijer iz Mubarakova režima, i član Muslimanskog bratstva Muhamed Mursi. Mursi je osvojio 25,30, a Šafik 23,74 posto glasova. Izlaznost na izbore bila je 43,4 posto od ukupnog broja birača u Egiptu (Ahram Online, 2012). Mursi je pobijedio u drugom krugu predsjedničkih izbora s 51,7 posto glasova. Premda pobjeda nije bila uvjerljiva, ipak je to bila pobjeda i Mursija i Muslimanskog bratstva nad Vijećem, unatoč savezu vojske i Vrhovnoga ustavnog suda (Springborg, 2017: 95).

U međuvremenu se nastavio sukob islamista i vojske. Novim Ustavom, koji je prihvaćen na referendumu sa 63,8 posto glasova iste godine, opet je ojačan položaj vojske. Ustav je osigurao da mjesto ministra obrane uvijek bude rezervirano za časnike, dok su u Vijeću za nacionalnu obranu časnici uvijek trebali činiti većinu, čime je *de facto* vojska mogla staviti veto na sve odluke parlamenta i vlade s područja vanjske i sigurnosne politike (Abdelrahman, 2015: 76).

¹²³ Godinu dana kasnije, 2013, Vrhovni ustavni sud donio je sličnu presudu i za Gornji dom Narodne skupštine, odnosno Vijeće šura. Međutim, u tom slučaju Vijeće šura nije raspušteno jer su to odredbe Ustava iz 2012. godine onemogućavale. Vijeće šura se nije moglo raspustiti dok opet ne budu izabrani predstavnici u Donji dom Narodne skupštine (Bernard-Maugirion, 2016: 35).

Novi je Ustav vrlo glasno kritizirala Koptska pravoslavna crkva, posebice čl. 2. koji je stipulirao da izvor svog zakonodavstva treba biti šerijat (Hager, 2018: 10).

Ni Bratstvo nije ostalo dužno Vijeću. Kada je 35 azilanata masakriralo 16 pripadnika egipatske pogranične policije u kolovozu iste godine, to je omogućilo predsjedniku Mursiju da djeluje protiv Vijeća. Najprije je smijenio zapovjednika vojne policije koja je bila lojalna Vijeću, a potom i ministra obrane Muhamada Tantavija, zapovjednika stožera egipatskih vojnih snaga Samija Anana i zapovjednike vojske, mornarice i zrakoplovstva. Premda su Tantavi i Anan odlikovani i proglašeni savjetnicima predsjednika, tim potezom Mursija, koji je znatno oslabio egipatsku vojsku i Vijeće, nepopravljivo su bili narušeni odnosi Bratstva i vojske (Frisch, 2013). Postoji i druga interpretacija tih događaja koja govori da je taj potez vojska predvidila te da se radilo o strateškoj odluci vojske o pomlađivanju Vijeća. Naime, smatra se da je zbog opadanja moći vojske i Vijeća Tantavi donio odluku da se pomladi sâmo Vijeće i to tako da „novo“ Vijeće Bratstvo manje percipira kao smrtnog neprijatelja. U tom smislu, kao svojeg nasljednika Tantavi je osobno odabrao Abdela Fataha Al Sisija za kojeg se znalo da će, zbog svojih vjerskih stavova, odgovovarati Mursiju i Bratstvu. Kada je Al Sisi postavljen za čelnika Vijeća, imao je potporu kako vojske tako i Muslimanskog bratsva (Springborg, 2016: 95-96). No iznimno loš odnos Bratstva i Vijeća 2012. bio je i uvod u ono što će se dogoditi sljedeće godine.

Mursijev ustavni proglas krajem 2012. kojim je sebe stavio, doduše privremeno, iznad sudskog nadzora (Pinfari, 2013: 463) doveo je do novih masovnih uličnih prosvjeda diljem Egipta. Mursi je tu odluku donio zbog svojeg sukoba sa sudstvom općenito, a Vrhovnim ustavnim sudom posebno. Vrhovni ustavni sud proglasio je neustavnim novi izborni zakon koji je predložilo Vijeće šura, a prema kojem su se trebali održati izbori za donji dom Narodne skupštine 2013. Svaki slijedeći prijedlog izbornog zakona Vrhovni ustavni sud je odbijao na temelju neustavnosti te time odgađao datum održavanja izbora. Mursi je u svojem sukobu sa sudstvom razriješio dužnosti i glavnog javnog tužitelja, a pokušao je i progurati i odredbu o ranijem dobu za odlazak u mirovinu sudaca (sa 70 na 60 godina) kojom bi efektivno umirovio oko 3.000 sudaca u Egiptu. Kakav će biti Mursijev odnos sa sudstvom moglo se vidjeti već u vrijeme njegove inaguracije kad je, nakon raspuštanja Narodne skupštine, odbio prisegnuti predsjedničku zakletvu pred Vrhovnim ustavnim sudom izrazivši želju da to učini na Tahriru pred egipatskim narodom (Bernard-Maugiron, 2016: 38-41).

Prosvjednici su tražili njegovu ostavku, premda je Mursi ponudio neke ustupke. Prosvjednici su uglavnom predstavljali sekularni segment¹²⁴ egipatskog društva, iznimno nezadovoljan Mursijevom vladavinom, dok je prosvjede zapravo orkestriralo nekoliko aktera koji su željeli srušiti Mursija i Bratstvo. Ostaci staroga režima koji su još uvijek zadržali svoje položaje u javnim službama do 30. lipnja 2013,¹²⁵ kada su započeli prosvjedi, prestali su pružati ključne javne usluge kako bi destabilizirali Mursijevu već tada iznimno nepopularnu vladavinu. Policija je ujedno prestala obavljati svoje svakodnevne dužnosti što je dovelo do narušavanja sigurnosti u Egiptu, dok je paralelno s time vođena medijska kampanja u kojoj se Muslimansko bratstvo prikazivalo kao terorističku organizaciju, a demokratizaciju u Egiptu kao stranu urotu. Društveni pokret *Tamarod* (Pobuna), koji je nastao kao sekularna opozicija Mursijevoj vladavini, još je u svibnju pokrenuo peticiju za svrgavanje predsjednika Mursija. Sâm pokret imao je više-manje otvorenu podršku vojske i policije, a financirali su ga i neki predstavnici gospodarske elite iz Mubarakove ere. Ubrzo su krenuli i fizički napadi na infrastrukturu Bratstva u kojima su mnoge njihove zgrade zapaljene. Takvo pogoršanje sigurnosti dovelo je do toga da je vojska ponovno izašla na ulice s ciljem prevencije potencijalnoga građanskog rata. No, ujedno je vojska najavila da njen izlazak na ulice ne znači da će štititi predsjednika Mursija i Bratstvo te da neće spriječiti prosvjede protiv Mursija, odnosno da je njena primarna uloga da štiti egipatski narod. Ministar obrane Abdel Fatah Al Sisi javno je zatražio od predsjednika Mursija da prihvati neke od zahtjeva prosvjednika (Ketchley, 2017: 103, 109-114, 117-119). Na kraju mu je vojska dala ultimatum od 48 sati da odstupi. S istekom roka, trećega srpnja 2013, zapovjednik egipatske vojske general Abdel Fatah Al Sisi naredio je da se Mursi smijeni i pritvori. Al Sisi je ujedno najavio suspenziju Ustava, kao i to da će već sljedećeg dana čelnik Vrhovnoga ustavnog suda Adli Mansur preuzeti položaj privremenog predsjednika Egipta (Pinfari, 2013: 464-465). Mursi i Bratstvo smatrali su da nakon smjene Tantavija u Sisiju imaju saveznika, pogotovo zbog njegovih vjerskih stavova, te da se vojska treba povući iz politike. No ta je lakovjernost Mursija i Muslimansko bratstvo na kraju skupo koštala (Ottoway, 2017: 165; 196-197). Muhamed Mursi, ali i dobar dio viših članova Bratstva, uključujući samog vođu Muhameda Badiea, na kraju su uhićeni te su završili na suđenjima za više kaznenih djela. U nekima od tih suđenja dosuđene su drakonske kazne (Ahram Online, 2015).

¹²⁴ Slično kao u Tunisu u kojemu sekularni segment društva nije pretjerano volio kada su ga nazivali sekularnim, već su se radije nazivali modernistima, u Egiptu sekularni segment društva također ne voli da ga se naziva sekularnime. Taj segment društva smatra da je ipak snažno religiozan te da taj izraz umanjuje religioznost njegovih pripadnika kao pravih muslimana. Zbog toga preferiraju izraz „liberali“ (Ottoway, 2017: 141).

¹²⁵ U kasnijem službenom državnom narativu rušenje Mursija i prosvjedi koji su doveli do toga nazvani su „revolucijom 30. lipnja“ (Ketchley, 2017: 107).

Rušenje Mursija izazvalo je nove prosvjede protiv vojske, koji su 14. kolovoza brzo i nasilno ugušeni. Rezultat vojne akcije bilo je oko tisuću mrtvih i nekoliko tisuća ranjenih prosvjednika. U političkom smislu, Muslimansko bratstvo potpuno je poraženo i isključeno iz egipatskoga političkog života, a ubrzo ga je Sud za hitna pitanja u Kairu proglasio i terorističkom organizacijom, te mu je imovina evidentirana s ciljem moguće plijenidbe. To je na kraju natjeralo Bratstvo, kako je naveo jedan njegov mlađi član, da se ponovno vrati tajnom djelovanju (Abdelrahman, 2015: 135-136; Brooke, 2017: 18; Fayed, 2017: 244).

U periodu nakon 14. kolovoza 2013. policijska represija protiv Muslimanskog bratstva i njihovi sljedbenika se pojačala. Policija je izvršila prepede na mnoge džamije koje su bile na neki način povezane s Bratstvom. Nadalje, policija je vršila nadzor nad džamijama i postavljala policijske odrede na ulaze džamija tokom molitava petkom te je sprječavala imame da vrše propovijedi petkom. Ministarstvo religijskih zaklada donijelo je odredbu da nitko tko nije diplomirao na Sveučilištu Al-Azhar neće moći držati propovijedi. Najavljeno je i da će se zatvoriti deseci tisuća neregistriranih džamija, čiji je broj poslije 2011. bio u značajnom porastu.¹²⁶ Sisijev režim krenuo je i u napad na brojne ustanove Bratstva koje pružaju socijalne i zdravstvene usluge s ciljem zamrzavanja njihove imovine. Režim je na sličan način krenuo i u zatvaranje škola koje drži Bratstvo uz obrazloženje da one potiču svoje učenike na nasilje protiv vojske i policije. Od veljače 2017. godine pokrenuta je i snažna medijska kampanja protiv zajednice sljedbenika i simpatizera te dobrotvornih organizacija Bratstva. To je na kraju rezultiralo time da je Muslimansko bratstvo počelo preispitivati svoju ulogu i odnos između pokreta, koji se uglavnom bavio društveno korisnim djelatnostima, i političkog krila organizacije.

Represija Sisijevog režima okrenula se i protiv ostalih protivnika režima, a ne samo Muslimanskog bratstva.¹²⁷ Mnogi od njih bili su studenti i novinari. Egipatske vlasti uhitile su, mučile i likvidirale talijanskog doktorskog studenta 2016. godine koji je radio terensko doktorsko istraživanje o radničkom aktivizmu u Egiptu. *Modus operandi* egipatskih represivnih organa uglavnom je slijedeći. Prvo otmu osobu za koju smatraju da je protivnik režima, onda tu osobu drže na tajnoj lokaciji gdje ju nečesto i muče, da bi se nakon nekoliko mjeseci ta osoba ponovno pojavila na „površini“ u nekom od egipatskih prenapučenih zatvora ili bi jednostavno bila likvidirana. Određeni lakši oblici mobilizacije protiv režima nastavili su se uglavnom kao

¹²⁶ Službeni podaci navode da je u Egiptu 2008. godine bilo više od 95.000 džamija, od čega ih 20.000 nije bilo registrirano i nije imalo dozvolu za rad (Ketchley, 2017: 150).

¹²⁷ Još od Namera članovima Bratstva, čak i osobama kojima je netko u užoj obitelji član Bratstva, bio je zabranjen pristup vojnoj i policijskim akademijama, a samim time im je onemogućen i pristup časničkom kadru (Springborg, 2016: 97).

manji prosvjedi koje su organizirali Muslimansko bratstvo, takozvane Ulte (skupina nogometnih navijača sklona nasilju), i radnički aktivisti. Represija režima zahvatila je i organizacije civilnog društva. Udrugama je otežana registracija, dok je režim krenuo u napad i na aktiviste organizacija civilnog društva, njihove članove obitelji i imovinu. Cilj režima je bio održati minimum djelovanja organizacija civilnog društva, posebice njihovih društveno korisnih djelatnosti, i onemogućiti njihovo političko djelovanje. Napad Sisijevog režima na civilni sektor posebice je bio vidljiv u napadu na udruge koje se bave pitanjima ljudskih prava, a koje su u odsutstvu stranaka i parlamenta, bile vrlo glasne u kritici režima. Vrhunac napada na udruge civilnog društva bio je Zakon o udrugama koji je parlament donio 2016, a predsjednik ratificirao 2017, a provedbu kojega nadgleda posebno državno tijelo čiji članovi potječu iz redova vojske i ministarstva unutarnjih poslova. Time se jasno dalo do znanja da režim na udruge civilnog društva gleda kao na sigurnosni rizik i destabilizirajućeg aktera.

Muslimansko bratstvo, iako se nije vratilo starim metodama oružanog ustanka protiv režima, postalo je sklonije nasilju. Mlađi članovi Bratstva, više-manje na vlasitu ruku, krenuli su u obračun s predstavnicima represivnog aparata za koje se sumnjalo da su odgovorni za ubojstva prosvjednika. Jedan mlađi član Bratstva navodi kako je povratak jednog dijela Bratstva nasilju, pogotovo ako se uzme u obzir kultura nasilja, stanje u Egiptu i cijeloj regiji, svakako moguć, iako ne u većem opsegu. Druga mogućnost za djelovanje Bratstva jesu prosvjedi. Jedno istraživanje je pokazalo da su se prioritete mnogih članova Bratstva promijenili nakon 2013. te im najviši prioritet više nije društveno koristan rad nego pružanje pomoći onima koji su izvukli „deblji kraj“ u vojnom udaru 2013. godine i njihovim obiteljima te organiziranje prosvjeda.

Bratstvo priznaje da je napravilo pogrešku te da je trebalo inkluzivnije djelovati kada je bilo na vlasti i uključiti druge snage koje su, iako ideološki različite, imale neke istovjetne ciljeve. Ono smatra da Sisijev režim i vojska ne žele mir s Bratstvom. U rat na stranu režima uključila se i Egipatska koptska crkva koja je dala izravnu potporu režimu. Bratstvo još nema jasnu viziju kako odgovoriti na te izazove. Ono što se pokazalo značajnim sigurnosnim izazovom za Sisijev režim svakako je oružani ustanak Islamske države, ali i drugih islamističkih džihadističkih skupina na Sinaju. Muslimansko bratstvo istovremeno pokušava naglasiti da se razlikuje od tih skupina, jer je njegova primarna uloga karitativna i povezana je s islamskim vrijednostima, dok su džihadisti prvenstveno usmjereni na uništenje egipatske države nasilnim sredstvima (Ketchley, 2017: 150, 160-162; Brooke, 2017: 19, 21-22, 29; Fayed, 2017: 244-245, 252-261; Yefet, 2018: 10-11). Sektaško nasilje postalo je posebno vidljivo nakon svrgavanja Mursija jer su islamisti smatrali kopte dijelom protumursijevske koalicije (Bohlander, 2014). Zanimljivo je navesti kako je i jedan dio salafista osudio sektaško nasilje. Poznati egipatski salafistički

propovjednik Muhamed Hasan izjavio je kako je gotovo nemoguće da muslimani koji napadaju kršćane pripadaju salafističkom pokretu jer pravi salafisti inzistiraju na zaštiti zimija. Po njemu, napadi na kopte u potpunu su neskladu s islamom. Istovremeno, ti isti salafisti bili su vrlo kritični prema Koptskoj pravoslavnoj crkvi i njenim politikama (Hager, 2018: 8, 10).

Takvi problemi nose i značajno narušenu sigurnosnu situaciju u Egiptu. „Nikada u povijesti Egipta nije toliko ljudi imalo pristup tolikoj količini oružja. Trgovina oružjem cvjeta“ (Aclimandos, 2016: 185). Oružje uglavnom dolazi iz drugih zemalja Afrike, poput Libije i Sudana, ali i iz Gaze i Izraela. U nekim dijelovima Egipta, poput gornjeg Egipta, najnormalnija je stvar da ugledne obitelji posjeduju oružje. Posjedovanje oružja toliko je prošireno da neke obitelji posjeduju i raketne sustave. Mnoge obitelji srednje klase posjeduju oružje kako bi se zaštitile. Problem je taj što je Egiptu prijeko potrebna reforma sigurnosnog sektora, posebice policije. Policija bi se trebala brinuti za sigurnost građana, a ne štiti režim od građana. Nadalje, problem je to što mnogi pripadnici policije odbijaju reformu. Također, policijske su plaće male, što ne potiče policajce da stavljaju svoj život na kocku da bi štitili građane. Reforma bi trebala uključiti i promjenu policijskog kurikula koji bi podučavao ljudskim pravima. Najnormalnija je stvar da policajci koji su počinili ubojstva civila u Revoluciji 25. siječnja tvrde kako su „samo poštovali naredbe“. Mnogi odgovorni za taj zločin, od onih koji su izdali do onih koji su izvršili te naredbe, na kraju su dobili oslobađajuće presude (Aclimandos, 2016: 184-186).

Novim Ustavom, usvojenim na referendumu 2014. godine,¹²⁸ znatno je ojačan položaj vojske, Vijeća i sudstva, čime je novi Ustav na svojevrsan način reflektirao sukob između vojske i sudstva, na jednoj, i Bratstva, na drugoj strani. Prema njemu, ministra obrane najprije treba potvrditi Vijeće, iako je prema članku 234. to prijelazna odredba dok ne isteknu sljedeća dva osmogodišnja mandata predsjedniku države, unatoč tome što se predsjednik nalazi na čelu Vijeća. Logika te odredbe je da se u budućnosti spriječi potencijalno ponavljanje događaja kakav je bio onaj kada je Mursi dao otkaz Tantaviju. Nadalje, ministar obrane bit će predstavnik vojske, a ne civilnog sektora. Vojska je dobila i zaštićeno pravo kontrole vlastitog proračuna, kao i suđenja civilima na vojnim sudovima. Vojska ima i kontrolu, preko Vijeća za nacionalnu obranu, nad formuliranjem sigurnosnih politika, a zajedno s predsjednikom države suodlučuje o strateškim pitanjima. Zgodno je navesti da se u preambuli Ustava navodi uloga, u „pomalo“ prilagođenoj verziji događaja, vojske koju je ona odigrala u Revoluciji 25. siječnja – 30. lipnja, odnosno u dva veća politička događaja koji su Ustavu ujedinjena u jedinstven događaj.

¹²⁸ Na referendum je izašlo 39 posto birača s pravom glasa, a novi je Ustav usvojen s 98 posto glasova (Ottoway, 2017: 194).

Ojačano je sudstvo, a posebice Vrhovni ustavni sud. Suce Vrhovnog ustavnog suda bira i potvrđuje opća skupština sudaca, a ne izvršna ili zakonodavna vlast. Vrhovni ustavni sud ne može se raspustiti, a jedini autoritet nad njime je „zakon“. Vrhovni ustavni sud jedini u državi ima pravo odlučivati o pitanjima ustavnosti zakona, što isključuje sve religijske autoritete, poput Sveučilišta Al-Azhar, da sudjeluju u toj raspravi. Doduše, unatoč tome, Ustav navodi da je islam izvor zakonodavstva u Egiptu. Kao rezultat sukoba Mursija sa sudstvom, javnog državnog tužitelja prema novom Ustavu više ne postavlja predsjednik države nego Vrhovno sudsko vijeće. Nadalje, zakoni ili amandmani na postojeće zakone koji se tiču sudstva moraju biti doneseni dvotrećinskom većinom glasova u parlamantu. Stvoren je i jedinstven proračun za sudstvo unutar državnog proračuna. Sve te odredbe svakako su osnažile neovisnost sudstva, no kako nije formiran sustav odgovornosti sudstva, nije provedena istinska reforma pravosudnog sustava. Sudstvo je nakon rušenja Mursija krenulo u obračun s Muslimanskim bratstvom, ali i sa sekularistima, poput različitih aktivista, blogera, članova udruga za ljudska prava, koji su zbog kritike režima osuđeni na oštre zatvorske kazne. Ujedno, mnogi predstavnici policije i vojske koji su bili optuženi za ubojstva prosvjednika u Revoluciji 25. siječnja oslobođeni su. Oslobađajuću presudu dobio je i sâm Mubarak. Jedan od velikih problema sudstva je i nepotizam u redovima sudaca tako da je članovima obitelji i prijateljima obitelji sudaca mnogo lakše dobiti sudačko mjesto nego nekom „običnom“ diplomantu prava. Percepcija sudstva u Egiptu tako se stubokom promijenila. Prije pada Mubaraka sudstvo se percipiralo kao opozicija vladajućem režimu. Režim je čak optuživao sudstvo, u želji da ga diskreditira, da je infiltrirano članovima Muslimanskog bratstva. Nakon pada Mubaraka sudstvo se počelo percipirati kao saveznik Mubaraku i njegovim elitama, te kasnije Sisiju, u borbi protiv Bratstva.

Novim Ustavom ukinut je gornji dom parlamenta, Vijeće šura, a donji dom, Narodna skupština, preimenovan je u Predstavnički dom. Povećane su i neke ovlasti predsjednika koji sada ima pravo imenovati predsjednika vlade, a ako Zastupnički dom odbije njegov prijedlog, predsjednik vlade dolazi iz stranke ili koalicije koja je osvojila najviše mandata. No predsjednik zadržava pravo postavljanja ministara obrane, unutarnjih poslova i vanjskih poslova te pravde. Zastupnički dom, doduše, može izglasovati nepovjerenje predsjedniku – dodane su odredbe da se to može učiniti i u slučaju izdaje te počinjenja kaznenog djela, što opet reflektira sukob iz vremena Mursijeve vladavine – te dvotrećinskom većinom glasova svih zastupnika zatražiti raspisivanje novih izbora.

Novi Ustav formalno štiti prava i slobode čovjeka i građana tako što sprječava bilo kakve amandmane na članke Ustava koji bi ih eventualno mogli narušiti. Ustav posebno naglašava da su sve međunarodne konvencije o ljudskim pravima kojih je Egipat potpisnik dijelom

nacionalnog egipatskog prava. Ustav strogo zabranjuje i mučenja. Prema članku 226. Ustava predsjednik može vladati samo dva mandata te se onemogućava produljenje vladanja na treći i više mandata. Ustav definira slobodu vjere „apsolutnom“, što je ograničeno na tri monoteističke religije u Egiptu – islam, kršćanstvo i židovstvo. Međutim, poštivanje odredaba Ustava na kraju ovisi o sâmome sudstvu, posebno Vrhovnom ustavnom sudu, koje je u procesu transformacije ipak stalo na stranu vojske. Nadalje, donesen je i novi, znatno restriktivniji zakon o prosvjednom djelovanju i javnom okupljanju (Abdelrahman, 2015: 135-136; Bernard-Maugiron, 2016: 30, 42-47; El Mikawy i dr, 2017: 175-176; Ottoway, 2017:191-194; Egypt's Constitution, 2014: 12).

Egipat je 2014. dobio i novog predsjednika iz redova vojske – generala Abdela Fataha Al Sisija. Sisi je još početkom 2014. dobio punu podršku Vrhovnog vijeća vojnih snaga, uz obrazloženje Vijeća da Sisi ima „mandat i dužnost“ da se kandidira. Sisi se zahvalio Vijeću odgovorivši „da prihvaća poziv dužnosti“. Iako izvorno nije bilo jasno je li to bila želja Sisija da postane predsjednikom, rušenje Mursija dalo je vjetra u leđa njegovoj potencijalnoj političkoj karijeri jer je zadobio iznimnu popularnost među sekularnim segmentom egipatskog društva. Egiptom je zavladao „sisimanija“, a Sisi je stekao status nacionalnog heroja. Njegov protukandidat bio je Hamdin Sabahi, inače naserist i veliki podupiratelj Mubaraka. Sabahi je nastupao s izbornom platformom kojom je želio smanjiti ulogu vojske i ponovno ojačati ulogu Egipta u arapskom svijetu. Oba kandidata su se slagala da su Mursi i Bratstvo loše vladali Egiptom, no razlika je bila u tome što ih je Sisi prikazivao kao terorističku organizaciju koju treba uništiti, dok je Sabahi tvrdio da im treba dopustiti suživot i natjecanje u političkoj areni te da se njihovom islamističkom projektu treba suprotstaviti istinskim demokratskim projektom kojim bi bila stvorena suvremena građanska (sekularna) država.

Očekivano, na izborima koji su održani od 26. do 28. svibnja pobijedio je Sisi s 97 posto glasova. Mnogi su upozorili na to da je riječ o eklatantnoj izbornoj prijevari koja podsjeća na one iz Mubarakova vremena. Sâm Sisi je u svome inauguracijskom govoru pokušao napraviti otklon od Mubaraka, naglašavajući da će provesti velike nacionalne infrastrukturne projekte, pokušajući se time što više poistovjetiti s Naserom. Najavljeno je i proširenje Sueskog kanala s ciljem udvostručivanja prometa, a time i prihoda od kanala (Ottoway, 2017: 195-200, 229).¹²⁹ Dolazak Sisija na vlast pozdravili su kopti koji su ga većinom vidjeli kao spasitelja od Muslimanskog bratstva (Yefet, 2017: 1217). Sisi je osvojio još jedan četverogodišnji

¹²⁹ Sisi je počeo oživljavati Naserovo naslijeđe, iako s jednom bitnom razlikom. Naser je prvenstveno zagovarao snažna socijalna prava, dok Sisijev režim provodi neoliberalne gospodarske politike. Isto tako, u Naserovo doba duboka država nije imala takvu snagu kakvu ima u vrijeme Sisijeve vladavine (Yefet, 2018: 12).

predsjednički mandat na izborima održanima u ožujku 2018. godine s 97 posto osvojenih glasova. Njegov jedini protukandidat Musa Mustafa osvojio je samo 2,92 posto. Izlaznost na izbore bila je 41 posto od ukupnog broja birača u Egiptu (Ahram Online, 2018).

Ubrzo su počele i pripreme za parlamentarne izbore koji su se trebali održati 2015. godine. Izbori su prvotno odgođeni – trebali su biti održani prvog ožujka – jer je Vrhovni ustavni sud proglasio neke odredbe izbornog zakona neustavnima. Jedan od razloga odgađanja izbora svakako je bila i činjenica da Mursi, ali i Mansur prije njega, nisu imali veliku želju vladati uz parlament. Ustav im je davao zakonodavne ovlasti pa su mogli vladati predsjedničkim dekretima sve dok parlament ne bude izabran. Izbori su se prema promijenjenom izbornom zakonu trebali održati za 567 članova parlamenta, od čega su 420 trebali biti neovisni kandidati, 120 članovi neke stranke, dok je predsjednik imao pravo imenovati 27 zastupnika prema svojem nahođenju.¹³⁰ Takav je izborni zakon značajno otežavao stvaranje stabilne parlamentarne većine, jer je gotovo 80 posto zastupnika trebalo biti neovisno. Takav je izborni inženjering olakšavao izbornu pobjedu predstavnicima *ancien régimea*, jer su neovisni kandidati uglavnom mogli biti financijski bolje potkovani predstavnici gospodarske klase povezane s režimom. Manje stranke, da bile uspješne, morale su se povezati u koalicije s jačim prorežimskim strankama. Smanjen je broj jednomandatnih izbornih okruga s 237 na 205. Izborni inženjering predviđao je i kvote za posebne skupine poput žena, radnika, mladih i kopta.

Do jeseni 2015. više od stotinu stranaka, povezanih u devet koalicija, trebalo je ponuditi svoje kandidate na izborima. Najveća je bila koalicija deset stranaka pod nazivom „Za ljubav Egipta“ koju je predvodio bivši vojni časnik Sameh Seif El-Jazal, a podupirala je Sisijev režim. I mnoge druge stranke i koalicije stranaka bile su sastavljene od predstavnika *ancien régimea* te članova starog NDS-a. Očekivano, već u prvom krugu izbora za Predstavnički dom, koji su održani od 17. do 28. listopada 2015. godine, pobijedila je prorežimska koalicija Za ljubav Egipta. U drugom krugu izbora od 21. studenog do 2. prosinca ta je izborna pobjeda potvrđena. Koalicija Za ljubav Egipta osvojila je ukupno 120 mandata. Na drugome mjestu sa 65 osvojenih mandata bila je Slobodna egipatska stranka, na trećem s 53 osvojena mandata Stranka nacionalne budućnosti, na četvrtom Novi Vafd, dok je salafistička stranka AL-Nur, inače veliko iznenađenje izbora 2011. godine sa 111 osvojenih mandata, sada osvojila svega 11 mandata. Izlaznost na izbore bila je vrlo niska – samo je 28 posto biračkog tijela glasovalo. Najveće iznenađenje izbora bio je broj žena izabranih u Predstavnički dom – 75. Uz to je iz svoje kvote Sisi imenovao još 14 žena, čime su prvi put u egipatskoj povijesti 89 zakonodavaca bile žene.

¹³⁰ Prethodni je izborni zakon predviđao 420 mandata za neovisne kandidate, 120 sa stranačkih lista, 27 koje imenuje predsjednik države – ukupno 567 (Völkel, 2017: 607).

Izborni inženjering omogućio je da predstavnici biznisa osvoje čak 116, odnosno petinu ukupnog broja mandata, što je bilo više nego u Mubarakovom razdoblju.

Predstavnički dom je u stvarnosti bio u sjeni izvršne vlasti, odnosno predsjednika države. Sisi je čak otvoreno kritizirao parlament zbog „velikih“ ustavnih ovlasti koje je imao samo na papiru. Dapače, neki od Sisijevih zastupnika već su nakon prvog kruga izbora naveli kako će pokušati progurati amandmane na Ustav kako bi se dva predsjednička mandata od četiri godine produljila na dva mandata od pet godina.¹³¹ Al-Jazal, vođa najveće koalicije stranaka u Predstavničkom domu, obećao je da će predložiti amandmane na Ustav kojima bi se onemogućilo parlamentu da odbije prijedlog predsjednika za šefa vlade te da onemogući Predstavničkom domu da izglasa nepovjerenje vladi. Predstavnički dom je uvjerljivom većinom glasova u prvih nekoliko mjeseci svojeg zasjedanja potvrdio 342 predsjednička dekreta koja su donijeli Mansur i Sisi. Na sličan je način potvrđen i antiteroristički zakon koji je vojnim sudovima omogućio suđenje civilima. Jedino je odbijen dekret o reformi javnog sektora (Ottoway, 2017: 201-202, 231-232; Völkel, 2017: 607-612).

Revolucija 25. siječnja bila je vrhunac desetljeća prosvjednih aktivnosti u Egiptu. Egipatski narod zahtijevao je demokratske promjene, socijalnu pravednost i dostojanstvo koje mu Mubarakov režim nije ni mogao ni želio dati. Egipćani su opet svoja prava potražili na ulici, ali su to tada učinili masovno. Nakon 18 dana masovnih prosvjeda, vojska je srušila Mubarakov režim i afirmirala se kao akter koji je omogućio promjene. No vojska je željela kontrolirati promjene kako bi očuvala i poboljšala vlastiti položaj. U prvoj fazi transformacije vojska je imala punu podršku Muslimanskog bratstva. Pomoć Bratstva bila joj je potrebna kako bi stabilizirala odnose u zemlji, dok je Bratstvo novi savez s vojskom željelo iskoristiti za vlastiti politički probitak. Međutim, odgađanje tranzicije isprovociralo je Egipćane koji su ponovno izašli na ulice. Vojska je protiv vlastite volje bila prisiljena ubrzati proces transformacije koji je doveo Bratstvo za kormilo Egipta, dok je savez s vojskom počeo malo po malo pucati. Egipat je tako barem nakratko postao demokracijom, doduše iznimno defektnom (Merkel, 2011). Kako je nakon pada Mubaraka obnovljeno sektaško nasilje, u kojem su deblji kraj izvukli kopti, nesporno je da je kratkotrajna egipatska demokracija imala elemente neliberalne demokracije. Ujedno, sudstvo i vojska su domene poput nacionalne sigurnosti, pravosuđa te javne uprave izvukli iz ruku Muslimanskog bratstva koje je preuzelo kontrolu, ili je makar to pokušalo, nad

¹³¹ U travnju 2019. godine Predstavnički je dom prihvatio amandmane na Ustav kojima je mandat predsjednika produžen s četiri na šest godina. Ujedno, omogućeno je Sisiju da se 2024. godine kandidira još jedan „posljednji“ put (Ahram Online, 2019). Amandmani na Ustav legitimirani su i referendumom u istom mjesecu – 88,8 posto registriranih birača dalo je svoj potvrdni glas promjeni Ustava (El-Din, 2019).

kormilom Egipta, što je egipatsku demokraciju činilo i enklavnom demokracijom. Kao što je vojska podcijenila želju naroda za promjenom, tako je Bratstvo precijenilo vlastitu snagu i podcijenilo snagu vojske. Sve češće trzavice između vojske i Bratstva te loše vladanje Bratstva Egiptom doveli su naposljetku do toga da se narod okrenuo protiv Muslimanskog bratstva, što je vojska iskoristila za još jedan vojni udar. Egipatska vojska tako je u vrlo kratkom razdoblju od malo više od dvije godine srušila dva predsjednika države – jednoga iz redova vojske i jednoga iz islamističkih redova – dok su političke elite *ancien regimea* doživjele restauraciju, a ustanici iz 2011. godine doživjeli su represiju države. U Egiptu se tako još jedan put pokazalo, slično kao u Alžiru, da bez podrške vojske nijedan politički akter ne može ništa.

4. Transformacija političkog sustava Alžira

Narodna Demokratska Republika Alžir država je regije Sjeverne Afrike odnosno Magreba. Podjelom Sudana na dvije države, Alžir postaje teritorijalno najveća država afričkog kontinenta (McAllister, 2012: 446). Graniči sa šest država – Tunisom i Libijom na istoku, Nigerom, Malijem i Mauritanijom na jugu te Marokom na zapadu – i jednim teritorijem o kojemu se vodi spor – Zapadnom Saharom. Zemljom prolazi gorsko-planinski lanac Atlas, sjeverni je dio zemlje smješten na samoj južnoj obali Sredozemnog mora, a južni dio zemlje prekriven je Saharom (Stora, 2001: 1-2). Alžir je bogat izvorima nafte i prirodnog plina tako da od kasnih šezdesetih godina 20. stoljeća nafta i prirodni plin postaju osnovom gospodarstva (Le Sueur, 2010: 24). Najvažniji su gospodarski partneri Francuska, Sjedinjene Države, Španjolska, Kina, Kanada, Italija i Nizozemska (Arrief, 2013: 2), dok je ključno izvozno tržište Europska unija (IMF, 2017).

Prema procjenama, Alžir je 2013. godine imao oko 38 milijuna, a samo dvije godine kasnije imao je oko 40 milijuna stanovnika. Iako nije uvijek bilo tako u povijesti Alžira, danas 99 posto stanovništva čine muslimani, a jedan posto kršćani i židovi (Arrief, 2013: 2; IMF, 2017). Dva su dominantna jezika u zemlji, arapski i francuski, ali u uporabi su i različiti berberski dijalekti (Arrief, 2013: 2). Alžir je i druga najveća frankofona zajednica na svijetu (Benrabah, 2014: 49). Roditelji u Alžiru svoju djecu, uz lokalni arapski dijalekt, sve više podučavaju engleskome „na štetu“ francuskog jezika. No francuski je još uvijek dominantniji od engleskoga pa Alžirci slabije znaju engleski jezik od stanovnika drugih arapskih zemalja. Kako je riječ ipak o organiziranom nastojanju političkih elita da smanje utjecaj francuskoga, engleski bi jezik u doglednoj budućnosti mogao zamijeniti francuski. Uz sve to, u Alžir je sve veći broj kineskih radnika donio i kineski jezik koji bi u budućnosti mogao postati važnim sredstvom poslovne komunikacije (Benrabah, 2014: 51-52, 54-56).

U Alžiru je dominantan sunitski islam koji pripada malikijskoj pravnoj školi (Oussedik, 2003: 60), iako je povijesno prisutan i mistični sufizam (Trumbull IV, 2007). Dvije su dominantne „etničke“ skupine Arapi i Berberi, pri čemu potonji čine oko 25 posto stanovništva. Etnička distinkcija iako je povijesno postojala, zbog više od tisućljetnog miješanja dviju etničkih skupina više nije tako relevantna pa su opstale uglavnom jezične razlike (McDougall, 2017a: 44; Le Sueur, 2010: 16). Berberi su autohtono stanovništvo Sjeverne Afrike, a povijesni izvori spominju ih još četiri tisuće godina prije Krista. Naziv Berberi dolazi od latinskog *barbarus*, odnosno barbari – ljudi koji nisu bili stanovnici Rima. Oni sami sebe nazivaju imenom *Amazighen*, odnosno u jednini *Amazigh*, što znači „slobodni ljudi“ (Stora, 2001: 2).

Izraz *Amazighen* tek se u drugoj polovici 20. stoljeća počeo odnositi na sve Berbere (McDougall, 2017a: 44). U Alžiru, kao i drugdje u Magrebu, postoje različite skupine Berbera koje se razlikuju i bojom kože (McDougall, 2017a: 44), a vjerojatno je najveća i najpoznatija skupina iz regije Kabilije – Kabilci. Alžir je imao i brojnu europsku i židovsku populaciju do druge polovice 20. stoljeća, odnosno do alžirskog rata za neovisnost, nakon kojeg je većina Židova i europskih kolonista napustila zemlju i otišla u Francusku. Među poznatim kolonistima koji su rođeni u Alžiru bili su i filozof Jacques Derrida i književnik i filozof Albert Camus.

Ime Alžir potječe od arapskog imena lučkog grada *Al-Jaza'ir* Beni Mezgena, odnosno Otoci Benija Mezgena. *Al-Jaza'ir* su Francuzi kasnije nazvali *Alger*, a naziv zemlje *Algérie*, dok su engleski nazivi *Algiers* i *Algeria* (McDougall, 2017: 9). U hrvatskom jeziku i zemlja i grad nazivaju se Alžir. Drugim riječima, izvorno značenje imena grada i zemlje jest otok.

Iako je Egipat svojevrsan *trendsetter* u arapskom svijetu, a Tunis je bio prva zemlja u kojoj je počelo i uspjelo Arapsko proljeće, i Alžir prednjači u nekim stvarima i poznatiji je po njima od ostalih država u regiji. Nažalost, najčešće se vezuje za nasilje pa neki smatraju da je nasilje konstitutivan element Alžira (McDougall, 2005: 118), a terorizam jedna od glavnih referencija o zemlji (Le Sueur, 2010: 1). Jednim dijelom to je zato što je Alžir bio tipičan primjer loše demokratske tranzicije. No Alžir je bio i predvodnik arapskog svijeta, jer je bio prva arapska zemlja u kojoj je već osamdesetih godina počelo istinsko demokratsko otvaranje. Kako je demokratska tranzicija krenula u „krivom smjeru“ i završila u krvoproliću, Alžir je devedesetih godina postao ono što je bio Libanon 1980-ih, zemlja razorena građanskim ratom (Quandt, 1998: vii).

I u današnje vrijeme većina znanstvenih istraživanja usredotočena je na kolonijalno, a znatno manje na postkolonijalno razdoblje. Većinom Alžir istražuju i o njemu pišu francuski znanstvenici (McAllister, 2012: 446). Tako, primjerice, gotovo nema znanstvenih radova o Alžiru, posebice o postkolonijalnom dobu, na hrvatskome jeziku.

4. 1. Kolonijalno razdoblje i nastanak države

L'Algérie est un pays tres beau – iako je istinita, to nije tvrdnja kojom bi većina ljudi opisala Alžir. Još su Europljani na osmanski Alžir gledali kao na „nesreću kršćanskog svijeta“, „teror Europe“, „piratsko utočište“, „mjesto svih oblika okrutnosti“, „košnicu osa“ i „leglo lopova“. Europske orijentalne vizije isprepletale su se s percepcijom Alžira kao mjesta nevjerojatne okrutnosti i nasilja (McDougall, 2017a: 12-13). Vizija Alžira kao mjesta nevjerojatnog nasilja održala se u percepcijama Zapada, ponajprije zbog oružanog ustanka i rata za neovisnost te

građanskog rata i terorizma devedesetih godina (McDougall, 2005). I u Hrvatskoj se Alžir vezuje za nasilje, ponajprije zbog činjenice da su 12 Hrvata, radnika Hidroelektre, 1993. godine u toj zemlji masakrirali islamistički militanti (Net.hr, 2017).

Alžir može biti i jest opasna zemlja, ali nije ništa opasniji od nekih drugih zemalja regije, poput Tunisa i Maroka, a znatno je manje opasan od Libije i Egipta. No Alžir je zatvoreniya zemlja, odnosno nije turistička destinacija. Najvažniji su izvori prihoda nafta i prirodni plin. No kako se izvori nafte i plina iscrpljuju, vlasti su shvatile da će se morati preorijentirati na turizam. Alžir je lijepa zemlja, još netaknuta masovnih turizmom, ali i zemlja velikih suprotnosti i razlika. Primjerice, u *Hydri*, elitnoj četvrti u glavnome gradu u kojoj su smještena mnoga veleposlanstva, mogu se vidjeti zgrade u kojima žive pripadnici srednje i više klase, ali i urušene zgrade koje podsjećaju na slamove, što je djelomice posljedica francuskih kolonijalnih politika segregacije različitih segmenata alžirskog društva.

Razlike između bogatih i siromašnih vidljive su na svakome koraku. Na ulicama glavnog grada vidljiva je „vojska“ nezaposlenih muškaraca koji puše cigarete i piju čaj ili kavu. Godine 2015. službena nezaposlenost u Alžiru iznosila je 11,2 posto, dok je među mladima od 15. do 24. godina postotak nezaposlenosti iznosio 21,5 posto. Čak 23 posto ukupnog stanovništva živi ispod granice siromaštva, dok je 27 posto odrasle populacije nepismeno. Prosječna starost stanovništva je 27 godina, što Alžir čini državu s mladim stanovništvom (Arrief, 2013: 2; IMF, 2017). Unatoč tome, a za razliku od drugih zemalja iz regije, Alžir se pokazao donekle otpornim na Arapsko proljeće.

U Alžiru su golim okom vidljive razlike između sekularnih i islamskih vrijednosti. Kako McDougall (2017a: 1) primjećuje, na jednoj plaži kupaju se žene koje u vodu ulaze u širokoj odjeći koja prekriva cijelo tijelo i marama im pokriva kose, dok se na drugoj plaži kupaju mladići u kratkim hlačama i djevojke u bikinijima, a mladi se parovi drže za ruke. Premda je danas Alžir poznat po nasilju, svojedobno je smatran i diplomatskim predvodnikom Trećega svijeta. Unatoč vojnom porazu, diplomatskom pobjedom nad Francuzima Alžir je stekao neovisnost. To je iskustvo omogućilo Alžircima da budu posrednici između Amerikanaca i Iranaca u talačkoj krizi 1979.-1981. godine. Tadašnji alžirski ministar vanjskih poslova Abdulkarim Guraib posredovao je između Carterove administracije i Homeinijevog revolucionarnog Irana. Diplomatsko je posredovanje Alžira rezultiralo potpisivanjem Alžirskog sporazuma u siječnju 1981. kojim je završena talačka kriza, a osoblje američkog veleposlanstva preko Alžira na kraju je vraćeno u SAD (Le Sueur, 2010: 1).

Alžir je bio i predvodnik arapskog svijeta u demokratskim reformama. U tom je smislu tada bio devijantan slučaj (Quandt, 1998). Danas, unatoč Arapskom proljeću, Alžir je i dalje

devijantan slučaj. Alžir je jedna od rijetkih republika u arapskom svijetu u kojoj Arapsko proljeće nije dovelo do promjene režima. To se svakako može pripisati neuspješnom demokratskom eksperimentu i građanskom ratu koji je uslijedio 1990.-ih. Međutim, masovni prosvjedi koji su zahvatili Alžir u proljeće 2019. ukazuju da niti Alžir više nije „imun“ na njih. Opet se pozivajući na Michaela Willisa (2012: 9) koji navodi da nikakvo istraživanje zemalja Magreba nije moguće bez razumijevanja povijesti tih zemalja, smatram da nije moguće shvatiti suvremenu politiku Alžira bez prikaza političke povijesti Alžira. Kako Quandt (1998: 15) navodi:

„Kada Alžirci kažu da je njihova zemlja jedinstvena, obično imaju dvije stvari na umu: za razliku od bilo koje druge arapske zemlje, Alžir se 132 godine nalazio pod intenzivnom oblikom kolonijalne kontrole; i za razliku od bilo koje druge zemlje na Bliskom istoku, borio se u dugom i krvavom ratu za neovisnost, koji je trajao duže od sedam godina i koštao stotine tisuća života, možda čak i milijun“.

4. 1. 1. Predkolonijalno razdoblje

Arapska osvajanja donijela su na područje središnjeg Magreba islam koji su autohtoni Berberi na kraju prihvatili. Arapsko osvajanje Magreba nije prošlo bez otpora Berbera. Arapskim osvajačima trebalo je više od stoljeća da osvoje Sjevernu Afriku, Berberi su zapravo prihvaćanjem i širenjem islama inkorporirani u arapski svijet. Islam je na kraju doveo i do miješanja dviju kultura i etničkih skupina (Stora, 2001: 2-3). To je u 12. i 13. stoljeću dovelo do nastanka dviju novih, zapravo berberskih, dinastija – Almoravida i Almohada – koje su uspostavile jedinstvenu političku kontrolu nad čitavim središnjim Magrebom. Ta kontrola jednim dijelom objašnjava i povijesni izvor razlika između Magreba i Mašreka. Slabljenje i fragmentacija Almohada doveli su do nastanka triju novih dinastija – Hafsida, koji su kontrolirali područje koje danas poznajemo kao Tunis, te Zajanida i Merenida, koji su kontrolirali teritorije srednjeg i zapadnog Magreba koji će kasnije koincidirati s teritorijima današnjeg Alžira i Maroka (Willis, 2012: 12-14).

Međusobni sukobi regionalnih dinastija, borba velikih carstava (Habsburškog i Osmanskog) te rekonkvista koja se počela širiti i na južne obale Sredozemlja na kraju su doveli do toga da su 1516. stanovnici (grada) Alžira pozvali u pomoć osmanske pustolove i gusare, prisutne u

Magrebu, da im pomognu odbaciti i iz osvojenih gradova na obali izbaciti španjolske osvajače. Arudž i Hair ad-Din, zajedno sa svojom mlađom braćom, odazvao se na taj poziv. Već do 1518. uspjeli su uspostaviti svojevrstu vojnu državu, a nakon Arudžove smrti Hair je postao „sultanom Alžira.“ Međutim, njegov je sultanat bio ugrožen sa svih strana, a nakon što je 1519. uspješno odbacio španjolske snage, ponudio je suverenost nad svojim „ugroženim“ sultanatom osmanskom sultanu Selimu I. Do 1533. zbog svojih je vojnih pobjeda Hair postao velikim admiralom osmanske flote sultana Sulejmana I. Veličanstvenog, a grad Alžir i okolni teritorij postali su osmansko namjesništvo Alžir. Godine 1541. pobjedom nad Karlom V. Namjesništvo se prestalo smatrati ugroženim pa ga se počelo nazivati „nepobjedivim“ (McDougall, 2017a: 10-11).

Neki smatraju da je Namjesništvo udarilo temelje budućoj alžirskoj državi jer je uspostavilo vidljive granice s drugim osmanskim teritorijima u Sjevernoj Africi te je bilo poznato po svojem legendarnom gusarstvu i pomorskom otporu kršćanskoj Europi na sjevernom dijelu Sredozemlja. Drugi, pak, smatraju da osmanska vlast nije uspjela stvoriti autohtone političke elite, kao što je to bio slučaj u Tunisu i Egiptu, koje bi kasnije usmjeravale alžirski nacionalni identitet *in statu nascendi* (McDougall, 2017a: 12). Willis (2012: 18) smatra da je, unatoč svemu, osmanski utjecaj barem „sramežljivo“ naznačio buduće konture alžirske države.

Namjesništvo je dobrim dijelom bilo ruralno društvo – oko 90 posto cjelokupnog stanovništva živjelo je od zemlje. Samo je mali broj stanovnika osmanskog Alžira živio u većim urbanim središtima – Alžir je imao oko 50.000, Constantine oko 25.000, a Tlemcen oko 20.000 stanovnika. Namjesništvom su vladale osmanske elite, dok alžirske elite, bilo arapske bilo berberske, nikada nisu mogle izravno pretendirati na položaje vojne i političke moći. Hair ad-Din i njegovi sljedbenici više-manje su imali kvazineovisnost o Porti u Istanbulu, iako su kao paše predstavljali njezinu suverenost u Namjesništvu. Taj je sustav političke vlasti u Namjesništvu nakon jednog stoljeća zamijenjen samostalnijim oblikom vlasti unutar kojeg je gradski divan, vladajuće vijeće u Alžiru, biralo bega (*dega*), kojeg bi Porta kasnije potvrdila. Begovi su bili zapravo „mali“ suvereni u Namjesništvu – ubirali su poreze, kovali vlastiti novac i vodili vlastite diplomatske poslove s velikim silama. Namjesništvo je bilo upravno podijeljeno na tri manje administrativne jedinice s begovima na čelu, kojima je nadređen bio beg (*deg*) u gradu Alžiru. Alžirom se zapravo vladalo uz obalu, dok je ruralni dio Namjesništva bio „plemenski“ i često se znao suprotstavljati „sultanu“. U tom obliku Namjesništvo je bilo predmoderna država¹³² koja je plaćala danak Istanbulu. Jedan od temeljnih izvora prihoda

¹³² O definiciji predmoderne države v. Cooper (2009).

Namjesništva bilo je gusarenje na Sredozemlju, no s vremenom je gusarenje zamijenjeno trgovinom i dobrim diplomatskim odnosima s drugim susjedima na obje strane Mediterana. To je rezultiralo time da je 18. stoljeće za osmanski Alžir bilo razdoblje puno blagostanja (McDougall, 2017a: 13, 25, 31, 37-40, 45, Willis, 2012: 17).

Osmanski Alžir, iako većinom sunitiski, bio je zapravo *un mélange* različitih kultura, vjera i jezika. Uz Arape i Berbere, Namjesništvo je imalo i znatnu populaciju Židova, a ni stranci, uglavnom Europljani, nisu bili čudan prizor. Između muslimana i Židova postojali su i vrlo dobri odnosi. Odnosi među tim vjerskim zajednicama u urbanim središtima čak su bili srdačniji nego odnosi među članovima iste vjerske zajednice u ruralnim područjima (McDougall, 2017a: 43). Obje su vjerske zajednice govorile arapskim jezikom, unatoč različitim vjerskim praksama. Kako je jedan alžirski Židov primijetio, obje vjerske zajednice pripadaju istoj etničkoj skupini – Semitima. Dobri odnosi među vjerskim zajednicama zadržali su sve do dolaska francuskih kolonizatora i njihovih novih politika segregacije, ali i kasnije, jer su mnogi pripadnici židovske zajednice smatrali da postoji puno više sličnosti između židovske i muslimanske zajednice nego što postoje sličnosti između židovske zajednice i novopridošlih kršćana iz Europe (Eldrige, 2012: 303-304). Židovi su u Alžiru bili još od vremena Rimljana i Feničana, baveći se uglavnom pomorskom trgovinom na Mediteranu. Drugi su Židovi kasnije došli iz Palestine bježeći pred antičkim Egipćanima i Rimljanima, ali kasnije i iz Španjolske bježeći pred inkvizicijom. Dolaskom na teritorij koji danas smatramo Alžirom pomiješali su se s Berberima te su osnovali vlastita plemena (Stora, 2001: 9), što objašnjava dobre odnose među dvjema vjerskim zajednicama.

Međutim, kvazineovisnost Alžira ubrzo se našla na zalazu. Cijeli niz kriza u Europi i u sâmom Namjesništvu doveo je do francuskog osvajanja Alžira 1830. godine. Napoleonski ratovi promijenili su tradicionalne odnose između sjevera i juga Mediterana. Unutarnje političke krize te, možda još važnije, neuspješne ljetine koje su pogodile Namjesništvo u prvim godinama 19. stoljeća, a koje su rezultirale nekontroliranim skakanjem cijena živežnih namirnica, bile su veliki šokovi za Namjesništvo. Na kraju je „diplomatski incident“ doveo do francuske invazije. Namjesništvo, ne snalazeći se sasvim u novim međunarodnim okolnostima nakon Bečkog kongresa, našlo se „na nišanu“ „nove“ Francuske koja je sad počela propovijedati slobode, dok je na Namjesništvo Francuska gledala kao na „relikviju iz barbarskih vremena“ (McDougall, 2017a: 46-48). Unatoč tome što je *casus belli* bio diplomatski incident, to nije bio pravi uzrok za francusko osvajanje Alžira, već se uzrok tome mogao naći u balansiraju moći velikih europskih sila u 19. stoljeću.

4. 1. 2. Francuski Alžir 1830-1954.

Francuska obnovljena burbonska dinastija imala je najbolju želju oslabjeti utjecaj, uz pomoć carske Rusije, Britanaca na Sredozemlju s ciljem uspostave i jačanja vlastitih industrijskih i trgovačkih centara i ruta. Uz to, Francuzi su željeli potpuno eutanazirati „bolesnika na Bosporu“ te nanovo prekrojiti granice u Europi. U provedbi tog nauma trebalo im je savezništvo s Egiptom kako bi zajedničkim snagama osvojili Tripoli, Tunis i Alžir, što je *de facto* egipatski suveren Muhamed Ali odbio. Uz događaje na međunarodnoj pozornici, obnovljena Burbonska dinastija hrvala se sa sve većim brojem svojih kritičara u Francuskoj prilikom ponovnog pokušaja uspostave apsolutističke monarhije. Burboni su smatrali da nisu imali drugog izbora doli na kraju samostalno osvojiti Alžir kako bi utišali kritičare kod kuće i ponovno ostvarili međunarodni prestiž. Nešto manje važan razlog za rat, iako ne i beznačajan, bila je želja Francuza opustošiti alžirsku riznicu i tako napuniti svoju te „automatizmom“ otplatiti troškove invazije.

Na dan 14. lipnja 1830. francuske trupe iskrcale su se u Alžiru. Iz Toulona mjesec je dana ranije, 16. svibnja, prema Alžiru krenulo 675 brodova koji su nosili 37.000 vojnika. Namjesništvo je dočekalo Francuze s 50.000 ljudi, od čega su „regularni“ janjičari činili 7.000 ljudi. No unatoč „prednosti domaćeg terena“, nakon prvog uspješnog iskrcavanja Francuza snage Namjesništva su se jednostavno u kaosu rata raspale. Beg Alžira ubrzo je zatim abdicirao te napustio Namjesništvo i otišao za Napulj, dok su osmanska administracija i janjičari deportirani u Izmir, a Francuzi su iz riznice iznijeli oko 43 milijuna franaka u zlatu i srebru. I zaista, kako je francuski odvjetnik i političar Gustave Mercier na stogodišnjicu osvajanja Alžira napomenuo, Francuska je tim činom ponovno povratila međunarodni prestiž, inkorporirala je novi kontinent u svoje carstvo, a njeno se carstvo sada protezalo od Rajne na sjeveru do Konga na jugu te je u njemu živjelo oko 70 milijuna ljudi. Međutim, samo je tri tjedna nakon kapitulacije Namjesništva Burbonska dinastija još jednom srušena u Parizu (McDougall, 2017a: 49-52; Stora, 2001: 3-4).

U početku su Francuzi osvojili samo obalne dijelove Alžira dok im je ostatak teritorija ostao, barem privremeno, izvan njihova dosega jer je jug zemlje nešto kasnije osvojen. Prvobitna kontrola Francuza nad Alžirom bila je vojne prirode. Odmah se nametnulo pitanje kakav oblik kontrole treba nametnuti novoosvojenim područjima – treba li se raditi o ograničenoj ili totalnoj okupaciji, vojnoj ili civilnoj vlasti. Za Francuze su problem predstavljale i lokalne elite te vjerski vođe koji su pružali znatan otpor okupaciji i pozivali na oslobodilački džihad. Zbog takve je situacije kontrolu nad Alžirom od 1830. do 1871. potpuno imala vojska, a nakon toga

je prešla u ruke civila kolonista. Broj vojnika na terenu stalno je rastao. Godine 1840. bilo ih je 60.000, a sedam godina kasnije 107.000 (Stora, 2001: 4-5). Jedan od razloga povećanja broja vojnika na terenu bila je organizirana pobuna u 1830-ima i 1840-ima protiv Francuza koju je predvodio 24-godišnji emir Abd el-Kadir. U jednom je trenutku tokom svoje pobune Abd el-Kadir uspio ostvariti kontrolu nad gotovo dvije trećine teritorija današnjeg Alžira. Kontrola koju je provodio nad tim teritorijem imala je mnoge elemente moderne države tako da ga mnogi smatraju i osobom koja je postavila temelje buduće alžirske države. No, od 1841. sve do 1847, kada je konačno poražen, njegova su nastojanja gubila *momentum*. Gubio je grad po grad – Francuzi su u svojim rukama do 1843. imali sva urbana središta – dok na kraju nije bio prisiljen predati se Francuzima, čime su oni, više-manje, osigurali kontrolu nad većim dijelom Sjeverne Afrike. Nakon predaje, Abd el-Kadir bio je nekoliko godina francuski zatvorenik dok nije protjeran u Damask gdje je stekao međunarodnu slavu kao zaštitnik kršćana, za što ga je Napoleon III. na kraju odlikovao Velikim križem legije časti (Stora, 2001: 4-5, 7; Welch, 2003: 251, 254; Willis, 2012: 23; McDougall, 2017a: 59, 70).

Francuzi su odmah po svom dolasku počeli provoditi dvije paralelne politike – kolonizaciju i pacifikaciju domicilnog stanovništva. Kako Quandt (1998: 15-16) primjećuje, Alžir za Francuze nije bio ono što je bila Indija za Britance. Britanci su vladali uz pomoć male i kooptirane indijske elite, dok u indijsko društvo nisu dirali. Alžir je bio namijenjen naseljavanju, i to ne samo francuskim kolonistima, nego općenito Europljanima koje se aktivno poticalo da se nasele na novoosvojeni teritorij. Ti kolonisti, koji su se skoro odmah po osvajanju počeli naseljavati u Alžir, bili su poznati po pejorativnom nazivu *pieds noirs*, odnosno „crne noge.“¹³³ Kao što je već navedeno, kolonisti su bili ne samo Francuzi, već i Španjolci, Talijani, ali i Maltežani. Od 1873. nadalje, a prema zakonima i duhu slobodne trgovine Treće Republike, kolonistima je omogućeno da po iznimno niskim cijenama otkupljuju zemlju od Arapa i Berbera. Međutim, zbog teško obradiva tla i nepredvidiva vremena, u manje od jednog desetljeća samo je trećina kolonista postala uspješnim poljoprivrednicima,¹³⁴ dok su ostali počeli naseljavati gradove. Zanimljivo je navesti i kako je u procesu urbanizacije završilo više ostalih europskih nego izvornih francuskih kolonista. Već 1870. godine, kada je Alžir nastanjivalo 245.000 Europljana, njih 60 posto živjelo u gradovima. Do 1920, kada je imigracija

¹³³ Nekoliko je različitih viđenja kako su dobili taj naziv. Jedni smatraju da su to ime Arapi nadjenuli francuskim vojnicima tokom i nakon osvajanja Alžira zbog crnih čizama koje su nosili. Drugo je viđenje da je to zbog boje nogu koje su alžirski proizvođači vina dobili nakon višegodišnjeg gaženja grožđa. Bilo kako bilo, taj su pejorativni naziv Francuzi iz metropole nadjenuli kolonistima, a oni su ga kasnije ponosno prihvatili. Neki su od francuskih naziva za koloniste bili i gori poput „poljoprivrednog šljama iz europskih zemalja“ (Stora, 2001: 8; Connelly, 2002: 11; Kraft, 1961: 591).

¹³⁴ Važno je napomenuti kako je jedan od najvažnijih izvoznih proizvoda Alžira bilo vino (Stora, 2001: 13).

u Alžir stala, 70 posto od 820.000 kolonista živjelo je u gradovima. A 1954, kada je počeo Rat za neovisnost Alžira, samo je osmina kolonista bila ruralna. Kolonisti su uglavnom nastanjivali veća urbana središta i njihovu okolicu, poput Alžira, Orana i Constantinea, ali i drugih gradova. Treba navesti i geografsku fokusiranost kolonista iz pojedinih europskih zemalja, pa su tako Francuzi više naseljavali Alžir i područje oko njega, Španjolci Oran, a Talijani i Maltežani Constantine i Bône.

Već je 1886. godine u Alžiru bilo 219.000 Francuza i 211.000 drugih Europljana. Deset godina kasnije taj je broj porastao na 318.000 Francuza, od čega 50.000 naturaliziranih, i 212.000 drugih Europljana. Ta je ista godina bila i prekretnica jer je broj rođenih Europljana u Alžiru bio veći od broja Europljana koji su imigrirali u Alžir. Godine 1889. Treća je Republika zakonom naturalizirala svakog stranog Europljana rođenog u Alžiru nakon navršavanja punoljetnosti, naravno ako nije tražio da mu se prizna nacionalnost po očevoj strani. Nešto ranije, 1870. godine, Cremieuxovim dekretom naturalizirana je alžirska židovska populacija, što je u metropoli izazvalo podosta negodovanja. Može se reći kako je francusko stanovništvo Alžira zapravo bilo *un spécial mélange Méditerranée* (Kraft, 1961: 592-593; Stora, 2001: 8-10). Takva politika kolonizacije i sve veći broj kolonista rezultirali su time da je Alžir već 1848. dekretom potpuno integriran u francusku metropolu kao tri departmana – Alžir, Oran i Constantine – koji su se zapravo teritorijalno nalazili u prethodnim provincijama Namjesništva (Willis, 2012: 19; McDougall, 2017a: 103-104).

Time je Alžir postao „nastavkom“ Francuske na drugoj obali Mediterana (Stora, 2001: 6). Ali ne samo Francuske. U geopolitičkom smislu, kolonijalnim osvajanjem Alžira Sjeverna je Afrika postala „ekstenzijom“ Europe. U francuskoj kartografskoj imaginaciji tog vremena zapadni Mediteran postao je „francuskim jezerom“. Mediteran kao jezero postao je tako manje opasan nego što je bio prije kao more prepuno gusara. Mediteran je prestao biti granicom koja razdvaja Europu i Afriku i postao je prostor koji povezuje kontinente. Možda je još važnije bilo to što je Mediteran prestao biti samo more i postao je regija koju su činile metropolitansku Francuska i francuski departmani u Alžiru, dok je Sahara postala granicom između Europe i „prave“ Afrike (Blais i Deprest, 2012).

Francuski Alžir (*Algérie française*) dobio je kolonijalnu upravu u duhu administrativne organizacije same metropole, odnosno Treće Republike. Svi departmani bili su pod upravom prefekata koji su u početku izravno odgovarali ministrima u metropoli, da bi od 1870. godine tri prefekta odgovarala guverneru (*gouverneur général*) i izabranom tijelu Općem savjetu (*conseil général*). Kolonisti su imali pravo na samoupravu u gradovima kojima su na čelu bili gradonačelnici i gradska vijeća. Od 1881. godine iz svakog su departmana u Narodnu skupštinu

u metropoli birana po dva zastupnika, što je povećano na tri od 1928, a od 1884. biran je i po jedan senator iz svakog od triju departmana.

Od 1900. godine samouprava francuskog Alžira „podebljana“ je i zakonom koji mu je omogućio proračunsku autonomiju koju je provodilo izabrano tijelo – Financijski delegati (*Délégations financières*) – koje je činilo 48 predstavnika kolonista i prvotno 21, a zatim kasnije 24 „autohtona“ predstavnika Alžiraca. Kolonisti su bili podijeljeni u dva segmenta: polovicu od 48 predstavnika birali su ruralni kolonisti, a drugu polovicu urbani, kako bi predstavljali njihove posebne interese. Alžirci su s vremenom podijeljeni na segment predstavnika arapske i segment predstavnika berberske populacije iz Kabilije. To je tijelo do 1920-ih godina postalo toliko moćno da je moglo utjecati na odluke guvernera Alžira.

Od 1860. godine djelovalo je i Više vladino vijeće (*Conseil supérieur du gouvernement*). Vijeće je bilo savjetodavno tijelo guvernera Alžira, a njime je predsjedao taj isti guverner. Nakon Drugog svjetskog rata i uspostave Četvrte Republike 1847, Vijeće i Financijski delegati zamijenjeni su, prema Statutu Alžira, Alžirskom skupštinom (*Assemblée algérienne*) (McDougall, 2017a: 104-106). „Zajedno, više od stoljeća od revolucije 1848, te različite razine predstavničke vlasti utvrdile su vladavinu manjine europske populacije“ (McDougall, 2017a: 106).

Unatoč tome što je nakon 1871. godine uspostavljena civilna kontrola nad „civilnim teritorijima“, vojska nije potpuno izgubila utjecaj. Tek je 1879. godine Albert Grévy postao prvim pravim „civilnim“ guvernerom koji nije imao prethodno vojno iskustvo. Vojne snage u Alžiru ustavno su stavljene pod civilnu kontrolu, koja se ujedno počela širiti na sve većem teritoriju Alžira sve do 1902. godine kada je vojna kontrola bila ograničena samo na područje Sahare (McDougall, 2017a: 105).

Političke interese kolonista krajem 19. stoljeća predstavljale su i političke stranke. Jedan od temeljnih rascjepa oblikovao se oko pitanja identiteta kolonista i odnosa s metropolom. Francuska stranka tako je naglašavala prijatnju koju su naturalizirani stranci predstavljali francuskoj suverenosti u Alžiru, dok se Alžirska stranka zalagala za što veću autonomiju, a potencijalno i odcjepljenje, od metropole (McDougall, 2017a: 107-108). Kolonisti su imali i neke zajedničke stavove. Tako se većina kolonista priklanjala radikalnijima i ekstremističkim desnim europskim političkim ideologijama. U Aferi Dreyfus, u posljednjim godinama 19. stoljeća i prvim godinama 20. stoljeća, kolonisti u Alžiru vrlo su glasno stali na antisemitsku stranu. Mnogi zastupnici u parlamentu u Parizu koji su bili izabrani u Alžiru bili su vrlo otvoreno antisemitski raspoloženi. Francuska fašistička stranka nastala je izvorno u Alžiru (Kraft, 1961: 598-599).

Odnos prema domicilnom stanovništvu Francuza bio je prilično okrutan. Kako Kraft (1961: 593) navodi, oduzimanje zemlje, ali i kupnja zemlje po vrlo niskim cijenama od Arapa „za Europljane je postalo jednostavno, ali i jeftino, poput oduzimanja djetetu slatkiša“. Kako se ideja kolonizacije Alžira i uspostave novog kolonijalnog društva temeljila na ideji privatnog vlasništva, to je podrazumijevalo da što više zemlje mora prijeći iz arapskih u ruke Europljana. Do početka Velikog rata u ruke Europljana prešlo je 11,6 milijuna hektara površine na kojoj su Arapi nekad imali farme, pašnjake i druge oblike obradive zemlje. U privatne ruke kolonista prešlo je i oko 2,5 milijuna hektara šume. Domicilnom stanovništvu, koje se nastavilo baviti poljoprivredom, nametnuti su i posebni porezi koji su bili fiksni te nisu ovisili o uspjehu ljetine. Alžirska banka, osnovana 1851. godine, omogućavala je kolonistima kredite po posebnim uvjetima, dok su domicilnom arapskom stanovništvu omogućeni kratkotrajni krediti s visokim kamatama. Na tržištu rada situacija nije bila bolja. Za isti posao Europljani su bili do dva puta bolje plaćeni od Alžiraca. Alžirci su stoga imali pristup samo značajno lošijoj prehrani (McDougall, 2017a: 94, 98-100).

Paralelno s otimanjem zemlje, kolonizatori su provodili politiku pacifikacije domicilnog stanovništva u prvih nekoliko desetljeća kolonijalne vlasti. Ta je politika realizirana uz korištenje takozvane vojne taktike *razzia*. *Razzia* je taktika koju je francuska vojska u Alžiru preuzela od predislamskog beduinskog društva. *Ghazy*a, kako su je nazivali beduini, u francuskoj transliteraciji transformirana je u *razziju*, a znači izvršiti prepad. Beduini su takve prepade vršili na protivničke plemena oduzimajući im deve i stoku, uz što je moguće manje ljudske gubitke na obje strane. Francuzi su tu taktiku prvi put upotrijebili 1846. kako bi ugušili lokalni ustanak, no s vremenom je taktika postala sve učestalija i općeprihvaćena. Francuzi su u prepadima na domicilno stanovništvo oduzimali žene, djecu, stoku i usjeve, dok je uporaba neselektivnog nasilja postalo uobičajena vojna praksa. *Razzia* je prvenstveno trebala imati psihološki učinak na domicilno stanovništvo, odnosno izazvat osjećaj terora i obeshrabriti Alžirce na bilo kakvu vrstu pobune. No, istovremeno je taktika bila i korisna za francuske vojnike jer su u prepadima nadopunjavali svoje vojne obroke onime što su oteli Alžircima.

Iako su mnogi u metropoli kritizirali *razziju* proglašavajući je „organiziranom pljačkom“, francuski zapovjednici smatrali su je nužnom adaptacijom na stanje na terenu. Na novoosvojenim teritorijima nije bilo klasične bojišnice, nije bilo utvrđenih položaja, nego su se Francuzi morali prilagoditi onome što se u današnje vrijeme najbolje može opisati pojmom asimetričnog rata (Rid, 2010: 731-733). *Razzia* se prvenstveno koristila protiv ustanka Abd el-Kadira, a kasnije se nastavila koristiti iz „nužnosti“, jer prave vojne mete u Alžiru nisu bile dostupne. Treba napomenuti i to kako su je mnogi strani vojni zapovjednici koji su posjećivali

Alžir pohvalili smatrajući je čak budućnosti ratovanja (Rid, 2010: 735-736). Naravno, *razzia* je odnijela mnoge ljudske žrtve na strani domicilnog arapskog stanovništva, jer se politika pacifikacije domicilnog stanovništva vrlo brzo transformirala u politiku eksterminacije arapskog stanovništva Alžira. Francuzi ipak nisu bili vođeni logikom eksterminacije čitavog domicilnog stanovništva Alžira, već su pokušali „preslikati“ model koji su Britanci koristili u Americi, odnosno provesti djelomičnu eksterminaciju i preseljenje domicilnog stanovništva (Gallois, 2013: 72).

Uz *razziju* su ruku pod ruku išli i vojni arapski uredi (*bureaux arabes*), osnovani 1833. godine, koji su služili za odnose s civilnim domicilnim stanovništvom. Šef je svakog takvog ureda trebao jako dobro poznavati teritorij i stanovništvo za koje je bio zadužen, po potrebi obavještavati guvernera i prenositi zapovijedi vojnim postrojbama, te su se uredi pokazali jako „dobrom praksom“ kolonizacije, koja je u sličnom obliku „preslikana“ i na druge francuske kolonije poput Maroka (Rid, 2010: 735-736).

U Alžiru je od 1881. do 1944. godine na snazi, iako u različitim oblicima, bio *indigénat*, odnosno *lex specialis* koji je regulirao anarhiju, odnosno davao je pravnu osnovu za provođenje nasilja kolonizatora nad domicilnim stanovništvom. Iako je u vrijeme nastanka trebao biti kratkotrajna izvanredna mjera, do ukidanja postao je „ratni zakon“ koji je dopuštao primjenu izvanrednih mjera za gušenje pobune domicilnog stanovništva, no na kraju se stalno provodio i u vrijeme mira. Takva je pravna regulacija nasilja postala jednim od temeljnih elemenata kolonijalne uprave, koja je omogućila provođenje stalnog i doslovno rutinskog ratovanja niskog intenziteta na teritoriju francuskog Alžira, koje je postalo jedno od temeljnih iskustava u odnosima s kolonijalnom upravom domicilnog stanovništva (McDougall, 2005: 122).

Francuzi su provodili i politike segregacije domicilnog stanovništva. Kao što je već navedeno, do dolaska Francuza muslimani i Židovi u Alžiru imali su međusobno bliske i prijateljske kontakte. Nakon dolaska Francuza i uspostave kolonijalne vladavine, unatoč tome što su se dobri odnosi između dvije vjerske zajednice još neko vrijeme zadržali, francuska kolonijalna uprava radila je svojski na tome da se identiteti dviju vjerskih zajednica što više razlikuju. Naturalizacijom Židova u Alžiru pokušao im se nametnuti francuski identitet i jezik, što je na kraju rezultiralo time da su se mlađe generacije alžirskih Židova počele identificirati Francuzima. Ujedno, francuskim državljanima, pa onima židovske vjeroispovijesti, bilo je omogućeno, dapače i obvezno, besplatno sekularno osnovno školsko obrazovanje. Istovremeno, do početka rata za neovisnost samo je 13 posto muslimanske djece imalo pristup francuskom obrazovnom sustavu (Eldrige, 2012: 305-306). Kako jedan pripadnik židovske zajednice 1928. primijetio:

„Ono što sam ja proživio bila je implicitna segregacija zajednica. Vjerujem da je ona nova. Prema mojem mišljenju, podudarala se s mojim djetinjstvom... Segregacija zajednica nije postojala u vrijeme mojih roditelja. Oni su se razlikovali od muslimana Alžiraca, ali nisu bili odvojeni od njih“ (nav. u: Eldridge, 2012: 306).

Francuzi su pokušali napraviti i „znanstvenu“ antropološku distinkciju između Arapa i Berbera odnosno, specifičnije, između Arapa i Kabilaca. Sâmi Francuzi su bili ti koji su unutar „kategorije“ Berbera umetnuli „kategoriju“ Kabilaca. Berberi, odnosno Kabilci, percipirani su kao autohtono mediteransko življe koje se zapravo po malo čemu razlikuju od stanovnika ruralnih područja južne Francuske. Berberi su, prema Francuzima, živjeli prema demokratskim principima, slično kao Europljani, dok su te iste principe svojim dolaskom Arapi potisnuli (Blais i Deprest, 2012: 48-49).¹³⁵ Kako su Francuzi vjerovali da su im Kabilci etnički i kulturno bliži, a time i skloniji francuskom tutorstvu, škole su u Kabiliji otvorene mnogo ranije i bile su brojnije nego igdje drugdje u Alžiru, a treba navesti i kako je metropola uvozila velik broj radnika iz Kabilije (McDougall, 2017a: 190). No, unatoč „povlaštenijem“ položaju, ni Kabilci nisu bili potpuno pošteđeni *razzije* (Gallois, 2013 :73).

Kada se usporedi s kolonizacijom Tunisa i Maroka, francuska kolonizacija Alžira bila je najdulja i najdestruktivnija u čitavom Magrebu (Yacine, 2004: 489), čak do te mjere da su francuske kolonizatore Alžira neki francuski promatrači uspoređivali sa španjolskim konkvistadorima u Latinskoj Americi (Welch, 2003: 244). Neki autori čak pišu o genocidnom nasilju Francuza nad domicilnim stanovništvom u 19. i 20. stoljeću (Vambe, 2012; Gallois, 2013). Postoji nekoliko različitih procjena o tome koliko je Alžiraca izgubilo živote u kolonijalnom osvajanju i pacifikaciji Alžira. Jedna procjena navodi da je u prvih 45 godina francuske kolonijalne vlasti živote izgubilo oko 825.000 Alžiraca, dok je skoro identičan broj Alžiraca umro od gladi i epidemija koje se mogu pripisati kolonijalnoj politici. Kada se pribroje stanovnici koji su pobjegli pred kolonizatorima od 1830. do 1872, Alžir je izgubio gotovo polovicu svoje predkolonijalne populacije, odnosno broj Alžiraca pao je s četiri na dva milijuna ljudi. Nešto konzervativnije procjene navode da je broj Alžiraca od 1830. do 1856. pao za 20 posto, odnosno za oko 650.000 ljudi, dok druge navode da je samo u 1860-ima ubijeno i umrlo oko 700.000 Alžiraca. Bilo kako bilo, „ono što je općenito prihvaćeno jest to da je Francusko Carstvo izazvalo alžirsku demografsku katastrofu“ (Gallois, 2013: 74).

¹³⁵ I neki su britanski promatrači tog vremena došli do zaključaka da u Alžiru „postoje dvije nacije, Arapi i Kabilci, koji ne dijele ni zajedničku krv ni zajedničke osjećaje“ (Rid, 2010: 741).

Francuzi su, pak, kolonizaciju Alžira pokušali prikazati kao svoju „civilizacijsku misiju“ (*mission civilisatrice*). „Od svojeg početka, proces kolonizacije Bliskog istoka i Sjeverne Afrike miješao je *Realpolitik* i gospodarske kalkulacije s 'plemenitim' moralnim i filozofskim ciljevima“ (Volpi, 2003: 23). Jedan od temelja kolonizacijskih nastojanja bila je ideja da kolonizatori znaju bolje kakav odnos između vladajućih i onih kojima se vlada treba biti u civiliziranim društvima. Francuzi su iz takve tvrdnje izvodili legitimitet svoje vladavine nad kolonijama, a ta je sama tvrdnja „vukla“ svoje izvorište iz racionalističke filozofije tog vremena. Vođeni logikom te ideje, društvo u kolonijama dijelilo se na „modernu“ europsku, odnosno francusku i „primitivnu“, orijentalnu, odnosno „autentičnu“ arapsku koje bi, prema nekim viđenjima, trebalo ostati „autentičnom“, a prema nekima trebalo ga je „civilizirati“. Francuske kolonijalne vlasti u tom su duhu dale manjem broju „civiliziranih“ Alžiraca (*les évolués*) francusko državljanstvo jer su oni predstavljali avangardu budućeg modernog alžirskog društva (Volpi, 2003: 21-22).

Napoleon III. u svojem je pismu guverneru Alžira napisao kako Arape treba uvjeriti da Francuzi nisu došli u Alžir kako bi ih tlačili nego da bi im donijeli prednosti civilizacije. On je, nadalje, naveo kako i kolonisti i domicilno stanovništvo imaju jednako pravo na njegovu zaštitu jer on je jednako car Arapa kao što je car Francuza (McDougall, 2017a: 96). Za Tocquevillea su Arapi bili poludivljaci, što za njega nije značilo ništa loše jer se radilo o populaciji koja tek treba dostići stupanj modernosti. Arapi su jednostavno „loše“ ili „nedostatno“ civilizirani. Domicilno stanovništvo zato je trebalo asimilirati, odnosno izmiješati europske (francuske) i islamske vrijednosti. Tocqueville je stoga bio protiv ideje samoodređenja Arapa i Berbera unutar Alžira. Međutim, treba napomenuti kako je i na francuske osvajače gledao kao na barbarske ratnike. U tom smislu on se zapravo nije protivio francuskom osvajanju Alžira, nego je smatrao – kako bi se manji barbarski narod inkorporirao u superiorniji i civilizirani poput Francuza – da je potrebno s tim manjim barbarski narodom stvoriti što tješnje odnose. U tom smislu budućnost Alžira vidio je pod vladavinom francuskih zakona, jezika i vlade, dok bi islam na kraju bio pripitomljen modernim materijalističkim vrijednostima (Welch, 2003; Veugelers, 2010).

Unatoč svemu, Francuzi jesu do određene mjere zaslužni za formiranje alžirske države. Francuski utjecaj na stvaranje alžirske države bio je mnogo veći nego na formiranje druge dvije države Magreba. Francuska je u Alžiru stvorila i predstavničke institucije, kojima je doduše, cilj bio spriječiti masovnu participaciju u politici i predstavljanje interesa domicilnog stanovništva. Istovremeno, francuske su kolonijalne vlasti politikama naseljavanja kolonista značajno izmijenile strukturu alžirskog društva, više nego u druge dvije države Magreba (Volpi,

2003: 19-20). To je neminovno dovelo do formiranja nacionalnih identiteta dvaju segmenata alžirskog društva koji su se na kraju i sukobili. Veliki rat bio je prekretnica za koloniste koji do tada nisu imali zajednički identitet. Jedino što ih je povezivalo bila je međusobna solidarnost kao Europljana, odnosno naturaliziranih Francuza.

Na bojištima u Francuskoj susreli su se unovačeni kolonisti iz različitih alžirskih gradova i različitog nacionalnog porijekla. U paklu rata u kojem je poginulo oko 22.000 kolonista stvoren je njihov zajednički francuski nacionalni identitet. Veliki rat iziskivao je i novačenje velikog broja muslimana iz kolonija, a oko 119.000 Alžiraca dovedeno je u Francusku kako bi zamijenili francusku radnu snagu. U metropoli su Alžirci vidjeli strahote rata koji je proizvela zapadna civilizacija, no došli su i u kontakt s njemačkom i osmanskim propagandom, Wilsonovih 14 točaka i pravom na samoodređenje te s idejama radničkih prava i sovjetske revolucije. Sve su se te ideje s njima vratile na drugu obalu Mediterana gdje su polako počele „kuhati“ i pretakati se u ideje izgradnje nacionalnog identiteta, samoodređenja i samostalnosti Alžira od Francuske te otpora kolonijalnim vlastima (Stora, 2001: 12).

Već su početkom 20. stoljeća počele izlaziti prve novine na arapskom jeziku, a godine 1912. skupina Mladi Alžirci (*Jeunes Algériens*), što je bila izravna referenca na Mlade Turke i Mlade Tunizane, predstavila je svoje zahtjeve za francuskim državljanstvom službenom Parizu (McDougall, 2017a: 85). Među najvažnijim vođama ranog alžirskog nacionalizma bio je Mesali Hadž koji je kombinirao klasni pristup, nacionalizam i oživljavanje islamskih vrijednosti. U tom je smislu rani alžirski nacionalizam miješao ideje i Istoka i Zapada, no kako je većina Alžiraca u prvoj polovici 20. stoljeća bilo uglavnom nepismeno ruralno stanovništvo, alžirskom nacionalizmu je trebalo duže vrijeme da posije sjeme. Mnogi su zbog toga još u 1940-ima vjerovali da alžirski nacionalizam zapravo ne postoji. Njegova organizacija, Zvijezda Sjeverne Afrike (*Étoile Nord-Africaine* – ENA), nastala je 1926. godine unutar alžirske imigrantske zajednice u Parizu, jedina je u to doba otvoreno zagovarala samostalnost Alžira.

Druga je varijanta nacionalizma, nastala u Alžiru 1931, imala više vjerske tonove jer se formirala oko šeika Abd al-Hamida Ben Badisa i skupine drugih vjerskih autoriteta, pod nazivom Udruženje alžirske uleme (*Association des Ouéléma d'Algérie*), koje je pozivalo na obnovu i reformu islamskih vrijednosti kao „oružja“ u borbi protiv kolonijalnih vlasti. Njihov najjači naglasak bio je na očuvanju alžirskog arapskog i islamskog identiteta, odnosno na očuvanju kulturnog identiteta, a poznati moto bio je: „Arapski je moj jezik, Alžir je moja zemlja, a islam je moja vjera“. Treća su skupina bili liberali, odnosno francuski obrazovana elita, poput Ferhata Abasa, koji su doduše smatrali da alžirska nacija ne postoji, no zahtijevali su za Alžirce jednaka prava kakva su imali Francuzi, odnosno francusko državljanstvo za

domicilno stanovništvo. Ferhat Abas odbio je izjednačiti kolonijalni sustav sa sâmom Francuskom, pozivajući se na demokratske principe Velike revolucije iz 1789. godine. On je smatrao da u Alžiru trebaju jednaka prava imati kolonisti i domicilni Alžirci, smatrajući da čovjek može biti oboje – i musliman i Francuz. Postojala je i mala skupina komunista koji su se zalagali za klasnu borbu, no oni su bili privlačni tek šačici alžirskih intelektualaca (Quandt, 1998: 16-17; Stora, 2001: 16-18).

ENA, najjača alžirska nacionalistička opcija, aktivno je surađivala s tuniskim i marokanskim nacionalistima s ciljem ostvarivanja neovisnosti svih triju zemalja. Zbog toga su je krajem 1929. godine francuske vlasti raspustile pod optužbom da subverzivno djeluje protiv Francuske. Međutim, već četiri godine kasnije ENA je opet počela djelovati. Tri godine nakon toga, 1936, paralelno s pobjedom Narodne fronte u Francuskoj, donesen je takozvani Blum-Violetteov plan koji je trebao pravno izjednačiti Francuze i Alžirce, doduše u stadijima. Prvo bi državljanstvo dobili Alžirci koji su ostvarili određeni obrazovni ili vojni status, a tek zatim, s vremenom, i ostatak alžirske populacije. ENA i vladajuća Narodna fronta u Alžiru ušli su u sukob oko provedbe Blum-Violetteova plana, na što su vlasti opet 1937. raspustile ENA-u i uhitile Mesalija Hadža. On je tada najavio kako pokreće stvaranje nove političke organizacije – Alžirske narodne stranke (*Parti du Peuple Algérien* – PPA) – čime je završena prva, a počela je druga faza u razvoju alžirskog nacionalizma i borbe za neovisnost (Stora, 2001: 18-19). Dvije godine kasnije počeo je Drugi svjetski rat, a nedugo zatim Alžir je postao dijelom višijevske Francuske.

Višijeovski režim tražio je od Mesalija Hadža da bude kolaboracionist, što je on glatko odbio, a za što je „nagrađen“ prvo zatvorom, a zatim izgnanstvom iz Alžira. Godine 1942. američke ekspedicijske snage oslobodile su Alžir, gdje je 1943. godine došao general Charles de Gaulle koji je oformio provizornu vladu neokupirane Francuske koja je Alžircima dodijelila francusko državljanstvo i prava koja idu uz to *en masse* (Stora, 2001: 20-21). Kada je Drugi svjetski rat završio na europskom tlu, odmah po završetku 8. svibnja 1945. godine alžirski nacionalisti su organizirali masovne mirne prosvjede diljem zemlje, izvikujući „oslobodite Mesalija“, „dolje s fašizmom i kolonijalizmom“, „živio slobodan i neovisan Alžir.“ Alžirski nacionalisti nadali su se da će postaviti alžirsku uz zastave pobjedničkih zemalja (Stora, 2001: 21; McDougall, 2017a: 179). Međutim, policija je otvorila vatru na prosvjednike u gradu Sétifu što je dovelo, iako se u početku činilo da su se prosvjednici razbježali i smirili, do masovne odmazde Alžiraca prema policiji i kolonistima. Dva dana kasnije počela je masovna odmazda kolonijalnih vlasti. Proglašeno je izvanredno stanje, kolonijalne vlasti naoružavale su koloniste, mornarica i zrakoplovstvo neselektivno su bombardirali civilne ciljeve, policija i vojska pucale su u

prosvjednike. Takvo je stanje u Alžiru potrajalo do kraja svibnja, a rezultiralo je, prema alžirskim procjenama, smrću od šest do osam tisuća Alžiraca. Procjene francuske vojske bile su čak i više, oni su smatrali da je poginulo oko 15.000 Alžiraca, dok je PPA navodio nerealan broj od 45.000 ubijenih (Stora, 2001: 21-22; DeGeorges, 2009: 276-277; McDougall, 2017a: 179-180).¹³⁶

Alžirski nacionalisti ostali su zaprepašteni tim događajem. To je na kraju dovelo i do nastanka ideje oružane borbe protiv Francuske. PPA je ubrzo osnovala svoju tajnu militantnu Specijalnu organizaciju (*Organisation Spéciale* – OS) koja je zapravo bila preteča FLN-a (McDougall, 2017a: 181).

4. 1. 3. Alžirski rat za neovisnost 1954-1962.

Alžirskom ratu za neovisnost i kolapsu francuskog kolonijalnog carstva prethodio je uspon Namera u Egiptu, a time i širenje arapskog nacionalizma diljem Bliskog istoka i Sjeverne Afrike. U susjednim kolonijama, Tunisu i Maroku, počeli su nemiri koji su 1956. godine rezultirali njihovom neovisnosti, a 1954. godine Francuska je izgubila i rat u Indokini (Stora, 2001: 27). Bitno je napomenuti i kako su Francuzi dvije godine nakon početka rata, 1956. godine, u alžirskoj Sahari otkrili iznimno značajne izvore nafte i prirodnog plina, što je prema nekim procjenama trebalo omogućiti Francuskoj energetska samostalnost do 1980. godine (Connelly, 2002: 203).

Fronta nacionalnog oslobođenja (*Front de libération nationale* – FLN) skupina je bivših militanata OS-a koji su se godine 1954. odlučili za neodgodivu i dugotrajnu oružanu borbu protiv Francuske sve dok Francuzi ne odluče napustiti Alžir. U kontekstu alžirskog nacionalizma, primat je počela dobivati oružana u odnosu na političku borbu. Time su napuštene ideje Mesalija Hadža o nenasilnom ustanku odnosno, prema Clausewitzevoj logici, politika se trebala nastaviti drugim sredstvima. Vodstvo FLN-a, podijeljeno na unutarnje u Alžiru i vanjsko u Kairu, svakako je bilo ohrabreno događajima u susjednim zemljama, ali i Naserovim arapskim nacionalizmom te porazom Francuza u Indokini. Ujedno, vodstvo je FLN-a odlučilo ostati kolektivno kako bi se izbjeglo da njime zagospodari jedna karizmatična ličnost,

¹³⁶ Unatoč inzistiranju Alžiraca, Francuzi se do danas nisu službeno ispričali za počinjena zlodjela u vrijeme kolonijalizma. Francuski predsjednik Nicolas Sarkozy u svojem službenom posjetu Alžiru odbio se ispričati naglasivši da fokus treba biti na budućnosti (Reuters, 2007). Francois Hollande priznao je da je francuski kolonijalni sustav bio „nepravedan“ i „brutalan“ te je priznao francusko počinjenje masakra, uključujući i ono u Sétifu, no Alžircima nije ponudio ispriku (Mail & Guardian, 2012). U posjetu Alžiru 2017. godine budući predsjednik Emmanuel Macron kolonijalizam je opisao kao „zločin protiv čovječnosti“, međutim postavši predsjednikom odbio je da Francuska plati bilo kakve reparacije zbog zločina počinjenih u kolonijalnom razdoblju (Bbc.com, 2018).

kao što je u slučaju šireg alžirskog nacionalizma bio Mesali Hadž (McDougall, 2017a: 195-197; Stora, 2001: 36-38; Quandt, 1998: 19). U ideološkom smislu, slično kao u većini slučajeva arapskog nacionalizma u Magrebu, FLN je posuđivao i inkorporirao ideološke elemente sa Zapada s onima iz islama. Kako je to navedeno u službenog glasilu organizacije *El Moudjahid*:

„Alžirski narod je ujedno najnacionalističkiji i najkozmpolitskiji, najvjerniji islamu i najprijemčiviji prema neislamskim vrijednostima. Među muslimanskim narodima možda je jedan od najpovezanih s islamskom vjerom i jedan od najprožetijih duhom modernog Zapada“ (nav. u: Connelly, 2002: 12).

FLN-ova ideološka stajališta ne smiju čuditi jer je i doajen alžirskog nacionalizma Mesali Hadž 1951. godine izjavio kako je Kemal Paša Atatürk izvor inspiracije za cijeli islamski svijet pa tako i za PPA, organizaciju iz koje je FLN proizašao (Ersoy, 2012: 685). FLN je istinski predstavljao šire ideološke stavove – unutar pokreta mogli su se naći i socijalisti i islamisti, Arapi i Berberi, seljaštvo i urbana inteligencija, no ono što ih je sve zajedno držalo, svojevrsno ideološko ljepilo, bio je alžirski nacionalizam koji je bio dominantan ideološki pravac unutar FLN-a (Quandt, 1998: 19).

Na sam osvit rata domicilno stanovništvo Alžira bilo je uglavnom ruralno i većim dijelom nepismeno. Samo je oko 13 posto muške djece bilo upisano u osnovne škole, dok je 86 posto muške odrasle populacije bilo nepismeno. Stanje među ženama bilo je još gore jer je 1954. godine samo 4,5 posto žena bilo pismeno. U prosjeku je zaposleni Europljanin imao 28 puta više prihoda od zaposlenog Alžirca. U Alžiru je živjelo oko milijun Europljana koji su naturalizirani u Francuze, dok je domicilno muslimansko stanovništvo brojalo oko osam milijuna muslimana, Arapa i Berbera, te vrlo malobrojnu židovsku populaciju (Quandt, 1998: 17; Amrane-Minne, 1999: 62; Stora, 2001: 39; Connelly, 2002: 21; Le Sueur, 2010: 12). Istovremeno je metropola utrošila ogromne količine novaca i dala velike ljudske žrtve u ratu u Indokini, koji je na kraju izgubila. Iznos koji su Francuzi utrošili na tu „avanturu“ bio je viši od iznosa koji su dobili prema Marshallovu planu – na rat je utrošeno oko sedam milijarda dolara, dok su Francuzi od Amerikanaca primili oko šest milijarda dolara (Wall, 2008: 125-126). Ne smije se zaboraviti kako su malo kasnije u Alžiru otkriveni nafta i prirodni plin (Connelly, 2002: 43). Prije nego što je rat počeo, Francuzi jednostavno nisu bili fokusirani na Alžir. Mislili su da su nakon masakra u Sétifu i kasnijim nasiljem nad domicilnim stanovništvom potisnuli eventualne nove nemire i samim time kupili mir, iako je francuski general Duval sarkastično primijetio da je Francuska time kupila mir na samo deset godina (Clayton, 1999: 65), što se

pokazalo iznimno točnim. U takvim je uvjetima u Alžiru i metropoli FLN pokrenuo rat za neovisnost.

FLN je pokrenuo svoj prvi napad na noć prvoga studenog 1954. godine, odnosno namjerno na praznik Svih svetih, znajući da će Europljani biti zauzeti obilježavanjem tog blagdana. U tom je napadu poginuo i ranjen vrlo mali broj ljudi, dok je prouzročena materijalna šteta također bila mala. Međutim, taj je napad predstavljao samo iskru koja će na kraju zapaliti plamen značajnijeg otpora (Clayton, 1999: 68). Ciljevi FLN-a, prema proglasu koji je objavljen na dan prvog napada, bili su političkim i vojnim djelovanjem unutar Alžira i na međunarodnoj pozornici ostvariti „nacionalnu neovisnost“ i uspostaviti „suverenu, demokratsku i socijalnu alžirsku državu u okvirima islamskih principa“, „koja poštuje sve temeljne slobode, bez obzira na rasu ili vjeru“ (McDougall, 2017a: 198). Međunarodni ciljevi FLN-a uključivali su „internacionalizaciju alžirskog pitanja“, „stvaranje sjevernoafričkog jedinstva unutar arapsko-islamskog okvira“ i u okviru povelje UN-a FLN je potvrđivao „svoju naklonost svim državama koje podupiru naše oslobodilačke akcije“ (nav. u: Connelly, 2002: 74). FLN, unatoč nazivu, u početku nije predstavljao široku koaliciju alžirskog nacionalizma, nego samo manju frakciju nacionalista. Kad su počeli svoju borbu, ni broj njihovih boraca nije bio velik, imali su samo nekoliko stotina boraca, no računali su da će dugotrajnim ratom iscrpljivanja na kraju natjerati Francuze na odlazak (McDougall, 2017a: 199).

Iako su rezultati prvog napada na dan Svih svetih 1954. bile gotovo beznačajne materijalne i ljudske žrtve za Europljane, francuske vlasti su se ipak blago zabrinule jer je bila riječ o koordiniranom napadu na više lokacija diljem Alžira. Zabrinutost je bila povezana i sa stanjem u susjednima Maroku i Tunisu te s činjenicom da je egipatski radijski program Glas Arapa, inače sredstvo širenja Naserove ideološke propagande, emitirao FLN-ov proglas pozivajući na internacionalizaciju alžirskog pitanja (Connelly, 2002: 69). Međutim, 1954. godine to je još uvijek bila tek blaga zabrinutost. Poznati francuski povjesničar i sociolog, inače rođen u francuskom Alžiru, Benjamin Stora (2001) prvu godinu rata naziva „lažnim ratom“, dok „pravim“ ili „otvorenim“ ratom definira tek period od kolovoza 1955. do 1956. kada je počeo „totalni rat“.

FLN je pod svojim zapovjedništvom imao ALN (*Armée de libération nationale* – Vojsku nacionalnog oslobođenja) koja će u budućnosti biti temeljem vojnih snaga neovisnog Alžira, a koja je bila zadužena za provođenje oružanog ustanka protiv Francuza. ALN je vodio gerilski rat prema revolucionarnim principima Mao Ce Tunga i Ho Ši Mina, s kojima je zapravo i bio u kontaktu. Dapače, Vijetnamci su savjetovali FLN-ALN kako voditi revolucionarni gerilski rat protiv Francuza (Byrne, 2009: 430). FLN-ALN do svibnja 1955. godine nije napadao civilne

ciljeve, za razliku od Francuza koji su od početka rata napadali civilne ciljeve i ubijali civile, no jesu napadali i ubijali „izdajnike“ među domicilnim Alžircima (Connelly, 2002: 78). Kao što je prethodno navedeno, u prvih godinu dana rata nitko u Francuskoj nije smatrao da se Francuska zapravo našla u novome ratu (Stora, 2001: 36).

Već sljedeće godine stvari su se u metropoli drastično promijenile. „Cjelokupna francuska politička klasa vjerovala je da ako Francuska izgubi Alžir to će dovesti do njenog neminovnog pada“ (Wall, 2008: 127-128). Logika je bila: ako Francuzi izgube Alžir, izgubit će sve afričke kolonije, odnosno čitavo preostalo kolonijalno carstvo, što se naposljetku i dogodilo (Wall, 2008: 128). Prema riječima François Mitterranda, tadašnjeg ministra unutarnjih poslova, „*L'Algérie, c'est la France*, odnosno „Alžir je Francuska“. On je dalje nastavio kako neće biti „pregovora s neprijateljima domovine... Jedini su pregovori rat“ (nav. u: Merom: 2004: 603). „Od Flandrije do Konga postoji samo jedan zakon, jedna nacija, jedan parlament“ (nav. u: Ersoy, 2012: 687). Tadašnji francuski predsjednik vlade Pierre Mendès France u govoru pred parlamentom izjavio je sljedeće:

„Ne može biti kompromisa kada je riječ o cijeni unutarnjeg mira nacije, jedinstva i integriteta Republike. Alžirski departmani dio su Francuske Republike... Ne može biti zamislive secesije alžirskih departmana od metropolitanske Francuske... *Ici, c'est la France!* (Ovo je Francuska!)“ (nav. u: Ersoy, 2012: 687).

Na kraju je lijeva vlada na teren u Alžir poslala iznimno velik broj vojnih postrojbi, davši im „slobodne ruke“ da riješe taj „problem“ i pretvorivši rat u „nacionalni križarski pohod“ (Merom, 2004: 603). Francuzima Alžir nije bio samo pitanje kolonijalnog carstva i nafte – Alžir je bio i civilizacijsko, odnosno demografsko pitanje. Francuzi su sumnjali da Alžirci istinski mogu prihvatiti francuske „univerzalne“ vrijednosti – *liberté, égalité, fraternité*. Ako napuste Alžir, to znači da će se alžirski Europljani naći u islamskoj državi koja ne poznaje slobodu. Ako ostanu u Alžiru, sukladni konceptu jednakosti morat će dopustiti alžirske zastupnike u parlamentu, a prema logici bratstva neće smjeti Alžircima nametati asimilaciju nego će njihovu kulturu trebati smatrati ravnopravnom, kulturu koja je istinski strana građanima metropole. Nadalje, problem je bio i rapidan rast alžirskog stanovništva u odnosu na europsko, što je bio problem kako za Europljane u Alžiru tako i za metropolu – Francuzi su to počeli prikazivati kao „rasni rat“ (Connelly, 2002: 32, 87-90). Drugim riječima, taj je rat za Francuze značio istinski sukob dvaju civilizacija.

Francuske su vojne snage bile mnogo spremnije na borbu u uvjetima asimetričnog ratovanja. Francuske su vojne postrojbe primijenile naučene lekcije iz asimetričnog ratovanja u Indokini, što je ni dvije godine nakon početka sukoba dovelo do gotovo potpunog vojnog poraza FLN-ALN-a (Hill, 2012: 8; Ouellet i Pahlavi, 2011: 804-805). Francuske su vojne postrojbe istinski dominirale na bojnopolju u Alžiru (Merom, 2004: 601). Broj francuskih vojnika na bojnopolju u Alžiru umnožavao se kao „gljive poslije kiše“. Tijekom osam godina u ratu je sudjelovalo oko dva milijuna francuskih vojnika, dok je prije samog početka sukoba u Alžiru bilo „samo“ oko 50.000 francuskih vojnika i policajaca. No nastavkom i jačanjem intenziteta sukoba broj je francuskih vojnika na terenu u Alžiru konstantno rastao pa je u jednom trenutku iznosio do pola milijuna ljudi (Stora, 2001: 39, 88; Stanton, 2011: 68). Od 1957. godine nadalje francuska vojska u Alžiru formulirala je i vlastitu političku doktrinu – doktrinu „integracije“ koja je temeljena na idejama revolucionarnog ratovanja i „francuskog Alžira“. Ta je doktrina imala tri temeljna cilja: „očuvati francuski suverenitet u Alžiru, proširiti potpunu građansku jednakost na muslimane i promovirati socijalni i gospodarski napredak“ (Ouellet i Pahlavi, 2011: 818). Cilj je bio uspješno potisnuti FLN-ova separatistička nastojanja, kako na bojnopolju tako i „u mislima“ Alžiraca, te premostiti neuspjeh civilnih vlasti da djeluju (Ouellet i Pahlavi, 2011: 818).

U drugu ruku, boraca FLN-ALN-a bilo je znatno manje. Od 1956. do 1957. FLN-ALN imao je dvadesetak tisuća boraca, uglavnom u ruralnim područjima (makiji), dok je do sredine 1958. godine taj broj gotovo udvostručen priključivanjem sve većeg broja pripadnika urbane gerile (McDougall, 2017a: 214). No u odnosu na brojnost francuskih snaga, broj gerilaca bio je gotovo beznačajan. Dapače, fokusiranje Francuza na zadržavanje Alžira u svojim rukama na kraju je olakšao marokanska i tuniska nastojanja za ostvarivanje neovisnosti o Francuskoj (Willis, 2012: 30). Za Francuze, pojmovi „neovisnost“ i „Alžir“ jednostavno se nisu mogli pojaviti u istoj rečenici a da nisu izazivali neizmjernu nelagodu službenom Parizu. Francuzi su bili svjesni da je poraz u Alžiru moguć i što bi on značio za sâmu Francusku – nestanak Četvrte Republike i moguć nastanak novog, radikalno drugačijeg, političkog sustava (Connelly, 2002: 98, 113). Stav Pariza bio je apsolutan – Alžir je dio Francuske, a takvim će i ostati, kompromisa ne može i neće biti, a koloniste i ideju „francuskog Alžira“ neće se napustiti. Drugim riječima, Pariz nikad neće odustati od Alžira (Hill, 2012: 10).

Značajno nepovoljan vojni položaj primorao je FLN-ALN na promjenu djelovanja. Prekretnica u djelovanju FLN-ALN-a bila je konferencija FLN-a u Sumamu u Kabiliji u kolovozu 1956. godine. FLN je i prije bio svjestan važnosti političke propagande, posebice međunarodne, a ne samo vojnog djelovanja. Još je 1955. godine dobio službeni poziv za

sudjelovanjem na Konferenciji azijskih i afričkih zemalja u Bandungu. Na konferenciji je okupljenih 29 zemalja jednoglasno prihvatilo prijedlog Naserova Egipta da podrži neovisnost Alžira i da zahtijeva od Francuske da tu neovisnost smjesta prizna. To je na „mala vrata“ dovelo pitanje neovisnosti Alžira na dnevni red Opće skupštine UN-a. Kako su Maroko i Tunis iduće godine ostvarili samostalnost od Francuske, u međunarodnoj zajednici počeli su se povećavati izgledi i za ostvarivanje samostalnosti Alžira (Ersoy, 2012: 688). Pariz je na te događaje gledao s velikom zabrinutošću jer je Alžir sve manje bio „unutarnje“ francusko pitanje, a sve više međunarodno pitanje nad kojim Francuska nije imala puno kontrole (Connelly, 2002: 115-116).

U Sumamu u Kabiliji u kolovozu 1956. godine našlo se vodstvo FLN-a te je odredilo glavne smjernice budućeg djelovanja FLN-a. Na konferenciji nije sudjelovalo vanjsko vodstvo, iako nije jasno zašto, odnosno je li posrijedi bilo namjerno isključivanje ili slučajan slijed događaja. Na konferenciji je dogovorena nadređenost unutarnjeg u odnosu na vanjsko vodstvo FLN-a. Nadalje, odlučena je i supremacija političkog nad vojnim djelovanjem. Stvorena su i dva nova tijela unutar organizacije – izvršni odbor i upravno tijelo – koja su u ime FLN-a imala pravo pregovarati i donositi obvezujuće odluke, a u kojima je vojno vodstvo imalo podređenu ulogu.¹³⁷ Novi je naglasak stavljen na diplomatsko u inozemstvu i propagandno djelovanje u zemlji. Vanjski je cilj bio alžirsko pitanje staviti na dnevni red rasprava Ujedinjenih naroda, Arapske lige i Organizacije afričkog jedinstva, dok je unutarnji cilj bio propagandnim djelovanjem transformirati FLN u narodni pokret koji bi imao punu podršku svih Alžiraca. S tim ciljevima na umu FLN je stvorio vlastiti dvojezični¹³⁸ glasnik *El Moudjahid/Le Combattant*, odnosno *Borac*. Uz smanjenje uloge vojnog djelovanja, odlučeno je i da će se ALN restrukturirati tako da sve više poprima obilježja regularnih vojnih postrojbi i da mu naličje sve manje sliči gerilcima (Stanton, 2011: 60-61; Stora, 2001: 60-61).

Francuzi su krenuli u protupropagandno djelovanje s jasnim ciljem ocrnjivanja FLN-a. Navodili su kako je „sloboda ugrožena“, a FLN je opisan kao skupina nemilosrdnih ubojica i talaca terora zaslijepljenih propagandom, koji su ujedno instrumenti teokratskog imperijalizma, fanatici i rasisti pod utjecajem panarabizma, koji jednako prijete francuskim prijateljima u Maroku i Tunisu kao i francuskoj braći Alžircima. „Uistinu, Sloboda (veliko slovo u izvorniku nap. aut.) je ta koja je ugrožena“ (Connelly, 2002: 107). Ministarstvo vanjskih poslova (*Quai*

¹³⁷ Vojna su tijela ALN-a, koja su se u međuvremenu profesionalizirala, kasnije taj odnos počela osporavati (Stanton, 2011: 61).

¹³⁸ FLN je donio odluku da u svojem djelovanju koristi i arapski i francuski jezik. Francuski je bitan jer je na taj način omogućeno propagandno djelovanje FLN-a među Berberima koji su zbog kolonijalnih politika slabije vladali arapskim. Francuski je ujedno i diplomatski jezik pa se na taj način FLN mogao obraćati i široj međunarodnoj javnosti (Stanton, 2011: 63-64).

D'Orsay) okarakteriziralo je oružanu pobunu u Alžiru kao rasni rat afričkih i azijskih naroda protiv Zapada, kao „panarapski“ i „panislamski“ rat ispunjen fanatizmom i ksenofobijom umjeren protiv zapadne civilizacije. U početku je ta vizija rata kao vjerskog i rasnog sukoba ostavljala malo prostora Sovjetima kao „saveznicima“ FLN-a. U jeku Hladnog rata Francuzi su prikazivali taj sukob kao sukob Istoka i Zapada, ali i kao Zapada i islama, a ne kapitalizma i komunizma. Jednim je dijelom bilo tako zato što je Francuska u to vrijeme u vanjskopolitičkom smislu „koketirala“ sa Sovjetskim Savezom. A opet, FLN se jest u nekim navratima sramežljivo pozivao na islam i islamske vrijednosti, no službeni stav FLN-a bio je kako je njihova borba „organizirana revolucija“, a ne „anarhična pobuna“, odnosno da je riječ o nacionalnoj borbi za oslobođenje od anarhičnog kolonijalnog režima te da nikako nije riječ o vjerskom ratu. FLN je vrlo jasno naglašavao da je njihova borba zapravo borba za napredak u sklopu povijesnog puta ljudskog napretka. Na kraju je Francuzima više nego FLN-u štetio takav diskurs o FLN-u. Pokušavajući prikazati Alžir anarhičnim i protuzapadno orijentiranim, sâmi su sebi „skakali u usta“ jer su paralelno s time tvrdili da Alžir može biti pacificiran, bogat i integralan dio Francuske (Connelly, 2002: 36).

Iako su Francuzi nakon Bandunga bili pažljivi te nisu pokušavali opisati FLN kao agenta Sovjetskog Saveza, s vremenom je ta „pažljivost“ okopnila s ciljem da zapadne saveznike, poglavito Amerikance, privuku na svoju stranu i osiguraju njihovu pomoć, a eventualno i vojnu intervenciju na sličan način kao što je to bilo i u Indokini. U tom je smislu Pariz pokušao demonizirati FLN kao saveznika Sovjeta u novoj međunarodnoj realnosti Hladnog rata (Barkaoui, 2012: 125).

Kako je tijekom rata napredovao, međunarodna podrška FLN-u se konstantno „umnožavala“ pa je tako nakon Bandunga dobio potporu zemalja novog Trećeg svijeta, ali i SAD-a i SSSR-a. SAD i SSSR su davali podršku FLN-u jer je nakon egipatsko-sovjetskog sporazuma iz 1956. godine došlo do natjecanja između Amerikanaca i Sovjeta za naklonost sjevernoafričkih zemalja. Amerikanci su Sjevernu Afriku smatrali strateški izrazito važnom, prvo kao područje na kojem se može držati strateško nuklearno naoružanje (prvenstveno u Maroku) te, drugo, kao područje s kojeg će Amerikanci opet krenuti u oslobađanje Europe ako ona padne pod naletom sovjetskog oružanog stroja. Dapače, Amerikanci su vjerovali da će Sovjetima trebati kraće vrijeme nego Hitleru da podčini Europu. U tom kontekstu su američko-francuski odnosi konstantno bili napeti. Amerikancima jednostavno nije bilo jasno što točno Francuzi rade sa svom tom oružanom silom u Alžiru dok su Sovjeti na „vratima“ Europe. Francuzima opet nije bilo jasno zašto nemaju punu potporu Amerikanaca u želji da očuvaju „vlastiti“ teritorij. FLN je takve američko-francuske odnose pak koristio u vlastite svrhe diplomatskim manevrima

„huškajući“ Amerikance na Francuze. Francuzi su pak uvjetovali svoj položaj u NATO-u i pitanje Njemačke u NATO-u američkom pomoći. Amerikanci su na kraju ipak pružili Francuzima vojnu i financijsku pomoć, no ujedno su pomagali, pokušavajući održati neku ravnotežu, i Maroko, Tunis i Alžir, a i uvjetovali su financijsku pomoć Francuzima time da malo „olabave“ oko Alžira. Zanimljivo je kako Francuska nije kao prijetnju u Sjevernoj Africi vidjela Sovjete nego Kinu, koja joj je još od Indokine stala na „žulj“ i koju je percipirala kao zemlju koja Afriku i Aziju nadahnjuje idejama o samostalnosti kolonija, te Amerikance koji su također podupirali ideje o samoodređenju (Connelly, 2002; Wall, 2008; Stanton, 2011, Barkaoui, 2012).

Značajnu podršku FLN je dobivao i od Naserova Egipta, iako bi se teško moglo reći da je Naser bio istinski prijatelj FLN-u. No u svakom slučaju, Naser je davao FLN-u podršku u njegovim nastojanjima za samoodređenjem Alžira te pomoć u oružju. Kad je nacionalizirao Sueski kanal, Francuzi su se odlučili pridružiti Britancima i Izraelu u napadu na Egipat. Iako su Amerikanci upozorili Pariz da bi takav potez mogao ujediniti Arape i učiniti Kairo centrom arapskog i islamskog svijeta, Francuzi su napomenuli kako će, ako treba, unilateralno napasti Egipat. Francuzi su argumentirali kako Naser ima prevelik utjecaj na arapski svijet, a time i Sjevernu Afriku, te da imaju pouzdane obavještajne informacije da imaju samo nekoliko tjedana da spase Sjevernu Afriku. „Očito, gubitak Sjeverne Afrike pratio bi gubitak crne Afrike, a samim time europska uloga i utjecaj u Africi bi nestali“ (nav. u: Connelly, 2002: 108). Svrha francuskog napada na Egipat bila je spasiti što se spasiti dade, odnosno završiti rat u Alžiru. Međutim, dogodilo se suprotno. Pod pritiskom Amerikanaca, Britanci su se brzo povukli, što je dovelo Francuze još jednom u neugodan položaj da se opet moraju posramljeni povući¹³⁹ (Hill, 2012: 10).

Francuze je diplomatski više koštala „Bitka za Alžir“. „Bitka za Alžir“ naziv je koji su francuska vojska i mediji nadjenuli periodu od siječnja do rujna 1957. tijekom kojeg je (grad, nap. aut.) Alžir bio pod vojnom opsadom. Tijekom osam mjeseci francuska je vojska tražila šačicu članova alžirskog pokreta otpora koji su bili aktivni u gerilskom ratovanju u gradu pod opsadom“ (Amrane-Minne, 1999: 65). Od 7. siječnja Francuzi su rasporedili 30.000 vojnika u odnosu prema 300.000 alžirskih civila u glavnome gradu, s ciljem neutraliziranja, prema različitim procjenama, od 500 do 5.000 gerilaca. Uveden je i policijski sat od devet navečer do

¹³⁹ Predsjednik SAD-a Dwight „Ike“ Eisenhower, iako razočaran i britanskom odlukom da krenu na Egipat, bio je bijesan na Francuze. Nakon što je dobio prve obavještajne izvještaje o Sueskoj krizi izjavio je sljedeće: „Prokletstvo i ti Francuzi, ohrabruju Izraelce – nadajući se da će se nekako izvući iz svojih vlastitih sjevernoafričkih problema. Prokletstvo..., pokušali smo im reći da će opet ponoviti Indokinu u Sjevernoj Africi. A oni su rekli, 'A ne! Alžir je dio metropolitanske Francuske!' – i sve te gluposti“ (nav. u: Connelly, 2002: 120).

pet ujutro. Grad je podijeljen na nekoliko sektora, a muslimanski dio grada opasan je bodljikavom žicom i osvijetljen reflektorima.

FLN je 28. siječnja naredio osmodnevni opći štrajk, no vojska ga je ubrzo razbila. Vojni su helikopteri čitavo vrijeme letjeli nad gradom te se spuštali na krovove zgrada u Kasbi, starom dijelu grada u kojem su se, kako se smatralo, nalazili gerilci. Vojska je sumnjivce okupljala u sabirnim centrima – oko 24.000 ljudi završilo je u sabirnim centrima – a iznimno su česta bila i uhićenja te primjena sustavnog mučenja i „nestanci“ uhićenih. Nakon što su gerilci neutralizirani, žene su preuzele ulogu boraca u gerilskoj borbi protiv Francuza. Francuske vojne postrojbe koristile su neselektivna sredstva nasilja protiv gerilaca, jednako tretirajući žene i muškarce. Na kraju su i sve članice gerilskog otpora u glavnome gradu uhićene te podvrgnute mučenju kao i muškarci, a mnogi su u tom procesu podlegli ozljedama. Do kraja rujna FLN je bio potpuno uništen u gradu Alžiru,¹⁴⁰ tisuće su uhićene, a 3.024 Alžiraca je „nestalo“. „Bitka za Alžir“ je završila, no pitanje masovne uporabe mučenja postala je mrlja na francuskoj povijesti koja je podijelila zemlju. Francuski zapovjednik policije u gradu Alžiru čak je dao ostavku na svoje mjesto u znak prosvjeda protiv takve prakse, a unutar zapovjedništva francuskih vojnih snaga u Alžiru došlo je do sve glasnijih nesuglasica među zapovjednicima od kojih su neki dali ostavke (Amrane-Minne, 1999: 66-67; Stora, 2001: 49-51; Connelly, 2002: 131; Merom, 2004: 610-611).

Francuska je u „Bitci za Alžir“ nadmoćno vojno pobijedila, ali na međunarodnoj je pozornici izgubila. Mučenje je prema međunarodnom pravu i francuskom *Kaznenom zakonu* strogo zabranjeno, a Francuzi su ga počeli rutinski koristiti još 1956. godine. Iako FLN do tada nije napadao civilne ciljeve i mete, kao odmazdu zbog prakse sustavnog mučenja i francuske prakse giljotiniranja zarobljenih militanata počeo je terorističke napade i na europske civilne ciljeve i mete.¹⁴¹ Tokom „Bitke za Alžir“ uporaba mučenja bila je toliko proširena da je francuske vlasti jednostavno nisu mogle prikriti. Unatoč pokušaju cenzure medija, informacije o tome našle su se u svjetskim medijima, a FLN je argumentirao da se Francuska ne pridržava odluka koje je donijela Opća skupština UN-a. U tom smislu „Bitka za Alžir“ bila je zapravo prekretnica u ratu. Surovo ponašanje francuskih vojnih snaga nije bilo lako prikriti jer su oči svjetskih medija bile

¹⁴⁰ To je bio velik udarac FLN-u, pogotovo kad se uzme u obzir da su još 1956. godine Francuzi uspjeli uhititi pet visokih vođa FLN-a, uključujući budućeg predsjednika države Ahmeda Ben Belu. Nakon „Bitke za Alžir“ mnogi su visoki vođe FLN-a napustili Alžir (Brand, 2014: 125).

¹⁴¹ Unatoč tome, FLN je ciljao samo europske muškarce, ne i žene i djecu (Connelly, 2002: 131).

uperene na grad Alžir, umnogome i zbog toga jer je grad bio prijestolnica francuskog Alžira. Surovo ponašanje Francuza dalo je i legitimitet FLN-u u borbi protiv kolonijalnih vladara.¹⁴²

Do „Bitke za Alžir“ francusko javno mnijenje prvenstveno je bilo zabrinuto zbog troškova rata, no nakon „Bitke za Alžir“ javno mnijenje u metropoli počelo se mijenjati, francuski narod prestao je biti indiferentan prema događajima u Alžiru te je događaje počeo moralno osuđivati. Međunarodno javno mnijenje također se sve više i sve glasnije počelo okretati protiv Francuza, što se počelo sve snažnije reflektirati i na francuski položaj i zahtjeve u UN-u. Francuzi su otkrili ono što su nazvali „vrhunskim paradoksom“ – vojna pobjeda protiv ustanika u Alžiru u UN-u im je donijela diplomatski poraz (Connelly, 2002: 131-137; Merom, 2004: 610-612). „Jednostavno rečeno, bitka za Alžir dobivena je po cijeni koja je pobjedu učinila sekundarnom“ (Merom, 2004: 611). Jedva preživjeli FLN iz tog je iskustva izvukao iznimno jasnu lekciju o „apsolutnoj važnosti međunarodnog političkog i javnog mnijenja“ (Hill, 2012: 9). Diplomatske aktivnosti FLN-a protezale su se čitavim svijetom, od francuskih zapadnih saveznika, poglavito SAD-a, do SSSR-a i nesvrstanih zemalja. Najvidljivije diplomatske pobjede FLN je izvojevao u Općoj skupštini UN-a, što je rezultiralo 1957. godine time da je „alžirsko pitanje“, kako ga se nazivalo, stavljeno na dnevni Opće skupštine. Iako tada nije došlo do proglašenja rezolucije UN-a ili službene podrške FLN-u, taj je događaj pokazao da Francuska, unatoč svim svojim naporima, gubi diplomatsku „bitku za Alžir“. To je na kraju ipak rezultiralo time da je tri godine kasnije, u prosincu 1960. godine kada se „alžirsko pitanje“ drugi puta našlo na dnevnom redu Opće skupštine UN-a, to pitanje razriješeno diplomatski u korist Alžiraca – Opća skupština UN-a priznala je pravo Alžiru na samoodređenje (Hill, 2012: 9).

Međutim, rat u Alžiru i njegov utjecaj na metropolu bili su još daleko od završetka. U veljači 1958. godine FLN, koji je djelovao iz pograničnih područja Tunisa, otvorio je protuzračnu vatru iz tuniskog sela Sakiet-Sidi-Jusef na francuski izviđački zrakoplov što je uzrokovalo rušenje zrakoplova. To je bio samo jedan od mnogih takvih slučajeva koji su se u tom pograničnom području dogodili u proteklih pola godine. Francuski generali u roku od nekoliko sati nakon tog događaja naredili su zračno bombardiranje sela s ciljem osvete, odnosno ubijanja FLN-ovih gerilaca, te stvaranja razdora između FLN-a i njegovih domaćina, tuniskih vlasti. Koristeći američke bombardere, Francuzi su selo sravnili sa zemljom. No to je bombardiranje na kraju imalo sasvim suprotan učinak od priželjkivanoga – predsjednik Burgiba naredio je izbacivanje

¹⁴² FLN je nakon Alžirskog rata za neovisnost pokušao povezati borbu protiv fašizma u Drugom svjetskom ratu s borbom protiv francuskog kolonijalizma u „vlastitom“ ratu. Drugim riječima, Alžirski rat za neovisnost bio je nastavak rata protiv fašizma, iz čega je, barem jednim dijelom, FLN gradio i svoj legitimitet unutar Alžira. Masakr u Setifu također je imao značajnu ulogu u tom narativu (DeGeorges, 2009: 273-274).

francuskih vojnih postrojbi iz Tunisa. Amerikanci su također glasno prosvjedovali protiv takve odluke Francuske, iako nije bila riječ o političkoj odluci nego o odluci vojnih zapovjednika. Francuzi, zbog međunarodnog pritiska, nisu imali drugog izbora doli povući se iz Tunisa. Ta je odluka dovela do usijane političke debate u metropoli, jer je većina u parlamentu odbila tu odluku vlade. Francuske su vlasti konstantno nagovijestale svojem javnome mnijenju kako je rat u *dernier quart d'heure*, odnosno u posljednjoj četvrtini, a u realnosti se stalno produljivao. Gospodarstvo Francuske također je sve više patilo od tog rata. Ujedno, u gradu Alžiru, uz pomoć ekstremnijih kolonista, u svibnju 1958. godine došlo je do vojnog udara protiv civilnih vlasti. Sve te neugodne situacije ni francuska vlada u metropoli ni Četvrta Republika nisu preživjele. Uz pomoć vojske i kolonista u Alžiru na političku scenu vratio se general Charles de Gaulle, često jednostavno zvan *Le Général*, za kojeg se vjerovalo da predstavlja jedini spas za Francusku (Hill, 2012: 11; Barkaoui, 2012: 130-131).¹⁴³

Tri dana nakon što je preuzeo vlast u Parizu kao posljednji premijer Četvrte Republike (i budući predsjednik Pete Republike) pred masama u Alžiru *Le Général* izjavio je: „*Je vous ai compris*“, odnosno „razumio sam vas“. Sljedećim riječima objasnio je što je pod time mislio: „... Od ovog dana nadalje Francuska smatra da u čitavom Alžiru postoji samo jedna kategorija stanovnika: postoje samo Francuzi u punom smislu, Francuzi u punom smislu s jednakim pravima i obvezama“ (nav. u: Connelly, 2002: 173). Iako su se kolonisti nadali da će *Le Général* očuvati „francuski Alžir“ i njihov povlašten status u njemu, a FLN je bio uvjeren da je povratak De Gaullea označio početak njihova kraja, dogodilo se sasvim suprotno, što su kolonisti doživjeli kao De Gaulleovu izdaju (Connelly, 2002: 174, 180). *Le Général* je 1959. godine visoko u planinama Kabilije u Alžiru pred stotinjak vlastitih vojnih časnika najavio mogućnost referenduma koji bi Alžircima omogućio samostalnost, i to sljedećim riječima:

„Era upravljanja Europljana je gotova... Svi su narodi na zemlji u procesu oslobađanja sâmh sebe... Ne smijemo stoga djelovati u Alžiru osim za Alžir i s Alžirom na takav način da svijet to razumije... Uzevši sve u obzir, u Alžiru, u narodu, međunarodno, smatram da je nužno da se princip samoodređenja proglasi od danas“ (nav. u. Connelly, 2002: 208-209).

Francuska će Alžircima dati tri mogućnosti izbora: 1) secesiju i podjelu kojom će Francuska zaštititi koloniste; 2) integraciju Alžiraca u francuski nacionalni korpus, 3) samostalnost i

¹⁴³ Rat u Alžiru zapravo je doveo *Le Générala* opet na vlast i omogućio nastanak Pete Republike. Mitterrand je Ustav Pete Republike nazvao *coup d'état permanente*, odnosno trajnim državnim udarom (Wall, 2008: 131, 135).

neovisnost Alžira, pri čemu bi Alžirci primali pomoć od Francuske te bi se zadržale posebne veze između bivše metropole i kolonijalnih teritorija u sektorima gospodarstva, obrazovanja, obrane i vanjskih poslova. *Le Général* se nadao kako će tim potezom utišati raspravu u Općoj skupštini UN-a, dok je istovremeno želio da se proces kojim bi Alžir eventualno ostvario samostalnost i neovisnost o Francuskoj što više oduži i da na kraju Alžirci izaberu neku vrstu samouprave, ali ne i pravu samostalnost i suverenost (Connelly, 2002: 208-209).

De Gaulleovoj odluci prethodio je jedan važan događaj na alžirskoj strani. U kolovozu 1958. FLN je pokrenuo val terorističkih napada širom Francuske. Već idući mjesec, što je možda još i važnije, Ferhat Abas u Kairu je proglasio Provizornu vladu alžirske republike (*Gouvernement provisoire de la République algérienne* – GPRA). Sve arapske države, osim Libanona, u najkraćem su mogućem roku priznale GPRA. To su učinile i mnoge zemlje Dalekog istoka, dok je GPRA imao svoje urede i u mnogim zemljama Zapadne Europe već mjesec dana nakon svog proglašenja (Connelly, 2002: 194-195). GPRA je zamijenio FLN-ovo prvo centralizirano vodstvo pod nazivom Vijeće za koordinaciju i provedbu (*Comité de Coordination et d'Exécution* – CCE), a glavna mu je uloga bila pridobivanje međunarodne podrške i vođenje eventualnih pregovora s Francuskom. Godinu dana kasnije i ALN je dobio mali *facelift*, odnosno osnovano je zapovjedno vijeće s ciljem reorganizacije ALN-a koji je doživio vojni neuspjeh. Svrha je tih dvaju novih tijela bila da djeluju komplementarno, iako se vremenom pokazalo da će doći u međusobni sukob. No pod ujedinjenim vodstvom FLN je uspio integrirati i „počistiti“ sve ostale alžirske nacionalističke organizacije i pokrete te se transformirao u jedini legitiman alžirski nacionalistički pokret, što je bilo iznimno zabrinjavajuće za Francuze (Stora, 2001: 83).

Godine 1959. *Le Général* je, unatoč odluci o samostalnosti Alžira, naredio vojnim snagama nastavak rata i žestok napad na FLN. Cilj je te odluke bio da Francuska s FLN-om pregovara s pozicije moći, odnosno da FLN bude prisiljen prihvatiti uvjete koje diktira Francuska. U proljeće 1960. godine Francuzi su bili uvjereni da su dobili rat. Međutim, pregovori s FLN-om su već bili započeli, a FLN je odnio političku pobjedu 1961. godine. Do kraja 1960. godine *Le Général* počeo je koristiti izraz „alžirska republika“ te je najavio referendum o samoodređenju Alžira. Kolonisti su tada počeli shvaćati da je za njih u Alžiru počeo početak kraja. Alžirci su, pak, da ironija bude potpuna, na ulicama počeli uzvikivati „Živio De Gaulle!“ jednako kao i „živio FLN!“ Kolonistima je postalo sasvim jasno da im bez pomoći metropolitanske Francuske ostaje izbor „ili kovčeg ili mrtvački sanduk“ (Stora, 2001: 75-79; McDougall, 2017a: 226-228).

Takva je situacija rezultirala stvaranjem OAS-a, odnosno Tajne vojne organizacije (*Organisation Armée Secrète*). OAS je nastao početkom 1961. godine, a stvorili su ga i

podupirali kolonisti i francuski vojni časnici nezadovoljni odlukama koje je donio De Gaulle s ciljem očuvanja „francuskog Alžira.“ OAS je imao između 200 i 300 ljudi, no uspješno je uspio organizirati i provesti niz terorističkih akcija u Alžiru i Francuskoj i provoditi neselektivno nasilje nad Alžircima pa čak i nad Europljanima koji su planirali napustiti Alžir. OAS je pokušao i atentat na *Le Générala*, no bezuspješno. Uz sve navedeno, skupina generala u Parizu pokušala je izvesti vojni udar protiv De Gaullea, također bezuspješno. *Le Général* se obračunao s generalima umirovivši ih i strpavši u zatvor, dok je ustanak OAS-a s vremenom ugušen (Stora, 2001: 80-82, 95-100; McDougall, 2017a: 230).

Paralelno s tim događajima održavali su se mirovni pregovori o razdruživanju između Provizorne vlade alžirske republike i Pariza. U ožujku 1962. godine u Evianu dvije strane potpisale su mirovni sporazum. Nakon gotovo osam godina rata nastupio je mir. Evijanskim sporazumom, koji je imao 111 članaka i niz dodataka, proglašen je prekid vatre. Europljanima je omogućeno dvojno državljanstvo na tri godine, nakon čega su morali izabrati alžirsku nacionalnost ili poseban status privilegiranih stranaca. Francuskoj je omogućena kontrola nad Saharom, odnosno dopušteno joj je testiranje nuklearnog oružja i dana su preferencijalna prava francuskim naftnim kompanijama u traženju i crpljenju nafte i prirodnog plina na šest godina. Dogovorena je zaštita imovine Europljana u Alžiru te im je omogućeno pravo sudjelovanja u javnim poslovima Alžira. Francuzi su zadržali kontrolu nad vojnom bazom Mers el Kebir na još 15 godina. Zauzvrat, Francuska se obvezala gospodarski pomagati Alžiru još tri godine, odnosno nastaviti Plan iz Constantinea iz 1958. godine, te razvijati tehnološku, obrazovnu i kulturnu suradnju. No nasilje nije prestalo sve dok Francuska nije uspješno ugušila terorističko djelovanje OAS-a (Stora, 2001: 97-98; Byrne, 2009: 431; Zia-Ebrahimi, 2012: 25).

Nadalje, trebalo je organizirati i provesti referendum o pitanju samostalnosti i razdruživanju. Temeljno pitanje koje se Francuzima u početku nametnulo bilo je kakav referendum organizirati u Alžiru – jedinstven ili dvojni – odnosno hoće li se referendum odnositi na cjelokupnu alžirsku populaciju ili će se dva segmenta društva – kolonisti i Alžirci – razdvojiti (Barkaoui, 2012: 136). Na kraju je odlučeno da će referendum biti jedinstven za cijeli Alžir, ali i za metropolitansku Francusku. Referendum je održan 1. srpnja 1962. godine, a referendumsko pitanje koje je postavljeno bilo je sljedeće: „Želite li da Alžir postane neovisna država koja surađuje s Francuskom prema uvjetima definiranim deklaracijom od 19. ožujka 1962?“ (Stora, 2001: 104). Francuzi i Alžirci zajedno su na referendumu izabrali neovisnost Alžira. Dva dana kasnije, 3. srpnja, Francuska je priznala neovisnost Alžira, a Provizorna vlada se vratila u glavni

grad Alžir. Peti srpnja Provizorna vlada proglasila je Danom neovisnosti, a mase Alžiraca svih uzrasta i dobi izašle su na ulice na slavlje (Ersoy, 2012: 690; McDougall, 2017a: 232).¹⁴⁴

Rat je iza sebe ostavio mnoge žrtve i razaranja. Na alžirskoj strani nema točnih podataka o broju Alžiraca koji su poginuli u ratu. Vrlo pristrani i politički instrumentalizirani, izvori navode da je poginulo između milijun i milijun i pol Alžiraca. Neke objektivnije procjene navode da poginulih nikako nije moglo biti više od pola milijuna Alžiraca, i to ako se uključe nestali i petokolonaši, „harkiji“, koji su stradali u masovnim odmazdama. Nešto konzervativnije procjene govore da je riječ o između 250.000 i 350.000 poginulih Alžiraca u ratu (Connelly, 2002: 264; Vambe, 2012: 224; McDougall, 2017: 232-233). Ni na francuskoj strani nema točnog podatka o broju poginulih francuskih vojnika i europskih kolonista. Različiti izvori navode da je poginulo od 6.000 do 13.000 francuskih vojnika te da je bilo oko 3.500 poginulih i do 8.000 ranjenih civila europskog porijekla. Nadalje, finansijski troškovi rata za Francusku bili su golemi i iznosili su milijarde tadašnjih franaka (Stora, 2001: 108, 110; Connelly, 2002: 265; McDougall, 2017a: 232).

U te brojke treba ubrojiti i izbjeglo stanovništvo. Oko 250.000 Alžiraca pobjeglo je u Tunis i Maroko (Connelly, 2002: 265), a europsko francusko stanovništvo u Alžiru nakon rata doživjelo je egzodus. Gotovo je čitava europska populacija nakon rata i osamostaljenja Alžira, oko milijun ljudi, napustila Alžir, unatoč garancijama alžirske strane, što je bio najveći egzodus kolonista u svjetskoj povijesti. Ti Europljani, naturalizirani građani Francuske, „vratili“ su se u metropolitansku Francusku, u teoriji u svoju zemlju, u kojoj su zapravo bili stranci (Le Sueur, 2010: 11, 15; McDougall, 2017a: 231). Uz europsku populaciju, Alžir je napustilo i oko 120.000 Židova, to jest gotova cijela židovsku populaciju (Eldridge, 2012: 299).¹⁴⁵ Francuzi su u Alžiru ostavili „harkije“ – pomoćne alžirske vojne postrojbe koje su ratovala na strani Francuza – a one koji su došli brodovima u Francusku, vratili su u Alžir i prepustili na milost i nemilost Alžircima (Stora, 2001: 101). U Francuskoj je nakon rata i samostalnosti Alžira zavladao, kako to tvrdi Benjamin Stora (2001: 112-114), kolektivna amnezija o događajima koji su se netom odvijali, a Francuzima koji su počinili zločine u tom ratu uglavnom je dodijeljena amnestija. Dekolonizacija imala je i jedan pozitivan učinak na Francusku – ojačana je, odnosno obnovljena važnost uloge društvenih i humanističkih znanosti u Francuskoj jer se pokazala potreba za izučavanjem novih država nastalih dekolonizacijom (Yacine, 2004: 495).

¹⁴⁴ Peti srpanj izabran je kao datum neovisnosti zbog simboličkog razloga. Naime, na taj datum Francuska je počela napad na osmansko namjesništvo Alžir 1830. godine (Le Sueur, 2010: 11).

¹⁴⁵ Manji dio alžirske židovske populacije surađivao je s FLN-om u ratu protiv Francuza (Eldridge, 2012: 300).

Posebni odnosi između bivše metropole i kolonije zadržali su se i nakon rata. Alžirci su vrlo često kršili odredbe Evijanskog sporazuma bez odmazde Francuza. Tako su nacionalizirali i zaplijenili svu francusku imovinu, no velika je gospodarska pomoć iz Francuske nastavila pritjecati, a gospodarska je suradnja između Alžira i Pariza cvjetala. Temeljni je razlog bi to što je Francuska trebala alžirsku Saharu za testiranje svojeg nuklearnog oružja jer postrojenja na Pacifiku još nisu bila spremna. Alžirci su toga bili svjesni te su tu činjenicu iskorištavali kadgod su mogli. Tunis, primjerice, nije imao takve privilegije i redovito je kažnjavan kada bi naljutio Francusku (Zia-Ebrahimi, 2012).

4. 2. Prva i Druga republika

Alžirska republika rođena je u ratu koji je trajao skoro osam godina. Ta će činjenica znatno utjecati na formiranje države i oblikovanje političkog sustava neovisnog Alžira. Iako se Provizorna vlada vratila u Alžir, FLN je kraj rata dočekaao fragmentiran unutar sebe pa je Provizorna vlada bila samo jedna od frakcija FLN-a, što je na kraju dovelo do unutarnjeg oružanog sukoba. Do oružanog sukoba je došlo u konačnici između Provizorne vlade i njezinih saveznika, na jednoj, te Ahmeda Ben Bele i njegovih saveznika, na drugoj strani. Građani Alžira su u znak prosvjeda protiv novog oružanog sukoba izašli na ulice kličući: „Sedam godina je bilo dosta!“. Sukob je na riješio Huari Bumedi, ¹⁴⁶ pukovnik i zapovjednik ALN-a, u korist Ben Beline frakcije tako što je jednostavno s vojskom ušao u glavni grad (Brand, 2014: 117, 127).

Tim je događajima i samostalnosti Alžira prethodila Konferencija u Tripoliju, u Libiji, u svibnju 1962. godine kojoj je cilj bio ujediniti različite frakcije FLN-a te dati smjernice djelovanja FLN-a nakon što Alžir ostvari samostalnost (Willis, 2012: 46). Otvoreni sukob između frakcija počeo je već na toj konferenciji, iako je FLN na konferenciji donio neke temeljne zaključke o budućnosti Alžira. „Narodnu demokratsku revoluciju“, kako su nazvali ustanak protiv Francuske, trebali su voditi „seljaci, radnici i revolucionarna inteligencija“, a nikako „alžirski feudalci i buržoazija, čije bi ideje postavile pozornicu za neokolonijalizam,“ dok su „politički feudalizam, barunstvo¹⁴⁷ i stranački klijentelizam“ strogo odbačeni. „Alžir je trebao postati demokracija utemeljena na socijalizaciji sredstava za proizvodnju“, dok je islam trebao postati državnom religijom. Trebalo se „obračunati“ s visokom nepismenošću, niskim stupnjem svih razina obrazovanja općenito te poraditi na jačanju prava žena. Alžir je trebao

¹⁴⁶ To je bio njegovo *nom de guerre* (Quandt, 1998: 20). Njegovo pravo ime je Muhamed Ben Brahim Bukaruba.

¹⁴⁷ Ovo se odnosi na takozvane „stranačke barune“, odnosno ključne igrače u regionalnim ili funkcionalnim stranačkim organizacijama.

izgraditi svoj arapski islamski identitet, a vanjska se politika trebala voditi u okvirima Pokreta nesvrstanih (Stora, 2001: 124-125).

No zbog nepremostivih sukoba unutar FLN-a mnoge stavke Konferencije u Tripoliju, ali i Konferencije u Sumamu, nisu ostvarene. Na kraju se ipak pokazao primat vanjskog vodstva i vojske u odnosu na unutarnje vodstvo (King, 2007: 33). Ben Bela je preuzeo mjesto glavnog tajnika FLN-a kako bi zadobio kontrolu nad organizacijom, a unutarnje borbene postrojbe integrirane su pod Bumedienovim zapovjedništvom u ALN odnosno, po novome, u Nacionalnu narodnu armiju (*Armée nationale populaire* – ANP). Time je je Ben Bela, barem zakratko, konsolidirao svoju moć, jer je uspio nadvladati sve svoje protivnike, a vojska mu je davala potporu (Brand, 2014: 127). Na dan 25. rujna 1962. Narodna ustavna skupština, izabrana samo pet dana ranije, proglasila je Demokratsku Narodnu Republiku Alžir i sa 159 naprema jedan glas izabrala Vladu na čijem je čelu bio Ben Bela. Nijedan član nekadašnje Provizorne vlade nije bio član nove vlade, a petorica visokih časnika, uključujući pukovnika Bumediena, dobili su ministarska mjesta. Bumedien je u ožujku iduće godine postao zamjenikom predsjednika vlade, čime je vojska učvrstila svoju ulogu posrednika u podjeli moći unutar političkog sustava *in statu nascendi*. Riječima Michaela Willisa, vojska je postala *a kingmaker*. U rujnu iste godine Ben Bela postao je prvim predsjednikom države osvojivši malo više od pet milijuna glasova (Stora, 2001: 131, 133; Willis, 2012: 85), što je bilo više od polovice glasova cjelokupnog alžirskog stanovništva. Doduše, treba napomenuti kako je on bio i jedini kandidat (Willis, 2012: 56).

Kada je ostvarena neovisnost 1962, Alžir nije imao ni deset milijuna stanovnika. Više do 40 posto stanovništva živjelo je u neimaštini. Gospodarstvo je bilo skoro potpuno uništeno ratom i odlaskom kolonista koji su zapravo bili i njegovi nositelji u kolonijalnom sustavu. Gospodarstvo Alžira je zbog kolonijalnog sustava bilo usko povezano s francuskim. Uz sve to, Alžir je ostao agrarna zemlja (Stora, 2001: 118, 121, 123). Većina stanovništva živjela je u ruralnim dijelovima zemlje. U urbanim središtima živjela je uglavnom mala frankofona elita, zajedno s malim poduzetnicima i obrtnicima. Frankofoni i berberofoni Kabilci počeli su sve više nametati svoj regionalni i jezični identitet, što je vrijedilo i za neke druge regije Alžira. Iz takvog podijeljenog društva nove su političke elite trebale stvoriti naciju i politički sustav kako bi nad njime efektivno mogle vladati (Quandt, 1998: 21). K tome, Alžir se u drugoj polovici 1963. godine našao u pograničnom vojnom sukobu, doduše kratkotrajnom, sa susjednim Marokom – u takozvanom „Ratu pijeska“ (Stora, 2001: 135-136).¹⁴⁸

¹⁴⁸ Sukob između Alžira i Maroka o statusu Zapadne Sahare počeo je 1975. godine (De Larramendi, 2008), a traje i danas, što ga čini jednim od najdugovječnijih sukoba današnjice.

Nadalje, FLN je, kao što je rečeno, također bio unutar sebe podijeljen i teško da se mogao smatrati istinskom političkom strankom i izvorom političke moći. Potonju je ulogu preuzela vojska. FLN je trebao provoditi revolucionarne politike koje su formulirane na Konferenciji u Tripoliju i istovremeno kao masovna stranka predstavljati sav alžirski narod te kontrolirati i vladu i Narodnu skupštinu (McDougall, 2017: 244). U tom je smislu počela izgradnja jednostranačkog sustava unutar kojeg „ne smije biti ni najmanje udaljenosti između 'naroda' i njegovih predstavnika u FLN-u“. Sva se politika treba voditi unutar FLN-a te su ostale političke stranke zabranjene (Stora, 2001: 132; Hill, 2006: 5). Ustavom iz 1963. godine FLN je definiran jedinom legalnom strankom u Alžiru. Međutim, FLN nije imao autonomiju političkog djelovanja. Njime su vladale frakcije, a koja će biti ključna, ovisilo je o tome na čiju će stranu stati vojska. FLN stoga nije bio istinska stranka, nego se polako, ali sigurno transformirao u civilno lice vojnog režima (McDougall, 2017a: 245; Willis, 2012: 67-68; Hill, 2006: 7).

Ben Bela se pokušao osloboditi vojnog utjecaja i izgraditi personalizirani politički sustav po uzoru na Burgibu. Ben Bela je uspio postići da kandidati za Narodnu ustavnu skupštinu većinom budu ljudi koji su ga, više-manje, podupirali i koji će ga kasnije poduprijeti kao premijera te potvrditi Ustav koji će mu opet omogućiti stvaranje snažnog predsjedničkog položaja koji će preuzeti. U rotacijama FLN-ovih elita Ben Bela uspio je marginalizirati ili odstraniti većinu svojih političkih protivnika i akumulirati velik broj različitih službenih položaja unutar države – do 1965. godine bio je ne samo predsjednik države nego i predsjednik vlade, a stao je i na čelo čak tri ministarstva. FLN je u tom trenutku imao slabu ulogu u oblikovanju i provođenju politika jer je sve radio sâm Ben Bela unutar kruga svojih najbližih suradnika. Vrlo slično Burgibi u Tunisu, Ben Bela se snažno oslanjao na osobnu karizmu. No u rotacijama elita nije pazio na izgradnju savezništva, što će na kraju dovesti do njegova pada (Willis, 2012: 56-57).

Ustav, koji je izglasala Narodna ustavna skupština u rujnu 1963. godine, nije sama skupština napisala. Napisali su ga Ben Bela i njegovi saveznici, dok ga je Skupština samo izglasala (McDougall, 2017a: 244-245). Ustavom su stvorene institucije vlasti koje su trebale upravljati Alžirom. Stvorena je Narodna skupština čiji su zastupnici birani na mandat od pet godina. No ovlasti Skupštine, unatoč formulacijama Ustava, bile su realno male i uglavnom su svodile Skupštinu na glasački stroj predsjednika države koji je imao iznimno velike ovlasti. Sudstvo je, prema Ustavu, bilo neovisno, ali je najčešće bilo samo „mrtvo slovo na papiru“. FLN je proglašen revolucionarnom narodnom strankom koja je zadužena za provedbu revolucije i razvoj zemlje, a čiji su izvor moći i legitimitet proizlazi iz alžirskog naroda. Ustav se u mnogim aspektima podosta pozivao na narodni suverenitet, pa su Alžirci proglašeni vrhovnim,

suverenom u državi. Alžir je proglašen „demokratskom i narodnom republikom“, čiji je moto „revolucija naroda za narod“. Arapski jezik i islam proglašeni su temeljnim kulturnim vrijednostima koji ujedinjuju sve Alžirce i koji su bili glavni pokretač borbe za neovisnost o Francuskoj. Islam je postao državnom religijom, a arapski službenim jezikom. To nikako nije značilo da je Ben Bela počeo graditi islamsku državu.

Islam je trebao biti samo državnom religijom, država je preuzela kontrolu nad religijom te definiranjem kulturnog identiteta Alžiraca koji su trebali biti u ravnoteži s ostalim ideološkim elementima – nacionalizmom i socijalizmom.¹⁴⁹ Islam je na taj način kontroliran, kontrolirane su svetkovine i aktivnosti džamija i imama. Iako službeno nisu bile odvojena država i džamija, one su odvojene unutar države jer je vjerske poslove kontroliralo i njima upravljalo zasebno Ministarstvo islamskih poslova. Ustavom je definirano kako je u borbi za neovisnost poginuo milijun¹⁵⁰ Alžiraca koji su proglašeni „milijunom mučenika“. Kako bi se još više naglasila uloga naroda i provela sakralizacija „revolucije“ te legitimirala vlast FLN-a, ustanovljena su dva međusobno povezana državna blagdana – 5. srpnja kao Dan neovisnosti i Dan FLN-a te 1. studenoga kao Dan revolucije (Willis, 2012: 66; King, 2007: 34-35; Brand, 2014: 128; Hill, 2006: 6-7; Parmentier, 1999: 36-37). Drugim riječima, legitimnost režima se temeljila na revolucionarnoj borbi protiv više od 130 godina francuske kolonijalne vlasti (McAllister, 2012: 447). Ustavom je definiran i gospodarski sustav zemlje, odnosno „izgradnja socijalističke demokracije i borba protiv svakog oblika eksploatacije čovjeka“ (Hill, 2006: 6).

Ubrzo je donesen još jedan dokument kojim su dodatno utvrđene ideološke smjernice nove države – Alžirska povelja (*Charte d'Alger*). Dokument je donesen na FLN-ovu stranačku kongresu 1964. godine koji je organizirao Ben Bela i na kojemu su dominirali „svi predsjednikovi ljudi“. Poveljom su potvrđeni arapski i islamski identitet države. Problem je bio što mnogi revolucionari i članovi FLN-a zapravo nisu bili Arapi već Berberi, no Povelja je taj problem riješila naglasivši da nije riječ o etničkoj odrednici. Nadalje, došlo je do revizije prošlosti jer je Alžirska povelja tvrdila da je Alžir imao definirane karakteristike države prije dolaska Francuza, države koja je potpala pod vlast Francuske ne zbog veće vojne moći Francuza nego zbog nedostatka jedinstva alžirskog naroda (Brand, 2014: 128-131; Hill, 2006: 5).

U duhu socijalističkog sustava, čak i prije nego što je on proglašen u Alžiru, sâmi Alžirci spontano su počeli „plijeniti“ europsku imovinu, od automobila, stanova do drugih oblika

¹⁴⁹ Vladajući režim nije vidio ništa sporno u integraciji socijalizma i islama. Dapače ministar vjerskih poslova je ustvrdio da je „islam socijalistička religija, to je religija pravедnosti“ (nav. u: Byrne, 2009: 435). Predsjednik Ben Bela također je došao do sličnog uvida navevši kako „smo stvorili... originalnu sintezu vrijednosti islama i onih humanog i znanstvenog socijalizma (nav. u: Parmentier, 1999: 37).

¹⁵⁰ Kasnije je taj broj povećan na milijun i pol poginulih Alžiraca (Brand, 2014: 128).

vlasništva koje je odlaskom Europljana bilo napušteno. Nadalje, alžirski radnici i seljaci preuzeli su industrijska postrojenja i napuštene poljoprivredne površine te su se organizirali u samoupravljачke odbore koji su raspodjelu profita temeljili na načelu pravednosti. Taj je spontani proces nazvan *autogestion*, odnosno samoupravljanje. Ben Bela je kao predsjednik vlade legalizirao kako zapljenu europske imovine tako i samoupravne odbore, a ubrzo je počela i nacionalizacija malih poduzeća. Režim u Alžiru na kraju je ustvrdio kako mu je Titova Jugoslavija bila uzor za *autogestion*, a službeni je Beograd ubrzo ponudio u Alžir poslati traktore i tehničku pomoć.¹⁵¹ Međutim, Ben Belin se režim počeo vezati i za Sovjetski Savez, posebno u sektoru obrane, jer je Sovjetski Savez postao Alžiru najveći opskrbljivač naoružanja zbog sve većih tenzija s Marokom (Byrne, 2009: 432-433, 438-439).

Za razliku od Tunisa, u Alžiru je radnički sindikat UGTA (*Union Générale des Travailleurs Algériens*) bio pod gotovo potpunom kontrolom režima, odnosno Ben Bele. FLN je stvorio UGTA još 1956. godine, a nakon samostalnosti UGTA je postao najvećim sindikatom u zemlji. Iako je 1962. godine potpisan sporazum između FLN-a i UGTA-a kojim je sindikatu omogućena autonomija, Ben Bela se nije pridržavao sporazuma te je UGTA stavljen pod kontrolu i zapravo integriran u FLN. Ben Bela nije vidio neku veću važnost i ulogu sindikata, jer UGTA nije ni imao ikakvu ulogu u borbi za samostalnost Alžira pa je svoje postojanje dugovao FLN-u (Hill, 2006: 7; King, 2009: 68-69).

No, kako bi se mogle provesti javne politike koje su bile zadane ideološkim smjernicama, Alžirce je najprije trebalo obrazovati. Na početku neovisnosti u Alžiru je bilo oko 88 posto nepismenih. Postojala je mala pismena (i podijeljena) elita koja je bila proizvod dvaju sustava – francuskih škola i islamskih medresa i sveučilišta. Političke su elite definirale, na čelu s Ben Belom, da se moraju provesti alžirizacija školstva, arabizacija školskih kurikuluma i unifikacija školskog sustava. Međutim, nije bilo dovoljno učitelja i profesora pa su morali biti uvezeni izvana. Takozvani kooperanti (*coopérants*) postali su zaduženi za poučavanje arapskog jezika i islama mladih alžirskih generacija, ali se njihova kvaliteta pokazala upitnom prvenstveno zbog jezične barijere. U sklopu tog projekta alžirske su vlasti zaposlile i oko tisuću Egipćana bez učiteljskih diploma. Većina egipatskih učitelja bili su pak članovi Muslimanskog bratstva. Na taj je način počelo jačanje islamizma u Alžiru.

¹⁵¹ Alžirski veleposlanik u Beogradu ustvrdio je: „Poseban socijalistički put koji je preuzeo Alžir ojačava ulogu Jugoslavije *vis à vis* drugih komunističkih zemalja jer podupire ideju različitih pogleda na izgradnju socijalizma. Osim toga, odluka Alžira da odabere *autogestion*... bila je oboje, i politički i emotivni faktor, koji je pridonio *rapprochementu* naših dvaju zemalja“ (nav. u: Byrne, 2009: 439).

Nadalje, pitanje učenja arapskog bilo je bitno jer je dotad obrazovni sustav bio francuski, a arapski se zapravo smatrao stranim jezikom. Francuski je bio znatno dominantniji: oko milijun Alžiraca je pisalo i oko šest milijuna govorilo francuski. Arapski je trebao služiti kao sredstvo „defrankofonizacije“ Alžira, jer je francuski jezik bio „okaljan“ kolonijalnom prošlošću, i nacionalne integracije. No temeljni je problem bilo pitanje koji je arapski jezik trebalo poučavati u školama. Klasičnim (kuranskim) arapskim gotovo se nitko nije koristio. Samo je oko 5,5 posto Alžiraca poznavalo književni arapski, dok alžirski kolokvijalni arapski¹⁵² nije bio pisani jezik. Nije bilo jasno ni to kakva će biti uloga berberskog i francuskog jezika u novoj državi (Brand, 2014: 133-136; Benrabah, 2014: 46, 50, 53; Benrabah, 2004: 59-60, 63, 66).

Ben Bela je želio stvoriti nacionalno jedinstvo svih Alžiraca, koje bi simbolizirao on (Hill, 2006), i uspostaviti postkolonijalni revolucionarni režim nalik na one u Tunisu i Egiptu. Stoga se morao riješiti, odnosno neutralizirati „mlinski kamen oko vrata“, koji je ujedno bio i njegov istinski izvor političke moći – vojsku. S tim je naumom Ben Bela pokrenuo rotaciju elita koju je vojska do određene mjere tolerirala. Kap koja je prelila čašu bio je pokušaj smjene ministra vanjskih poslova i Bumedienova političkog saveznika Abdelaziza Buteflike. U lipnju 1965. godine Ben Bela je uhićen te je proveo u zatvoru 15 godina (Stora, 2001: 140-141).

Istovremeno, Narodna skupština je raspuštena, a kontrolu nad državom preuzelo je Vijeće revolucije od 26 članova. A svi su bili visoki vojni časnici (King, 2007: 33). Vijeće revolucije, na čelu s Bumedienom, legitimiralo je rušenje predsjednika temeljem toga što je Ben Bela pokušao stvoriti personalizirani autoritarni sustav vlasti, te ga se usporedilo s prethodnicima nacionalističkog pokreta, poput Mesalija Hadža koji je također bio sklon karizmatičnom personaliziranom autoritarizmu. Vijeće je revolucije ustvrdilo kako je vojni udar bio nužan i zbog *fitne* (razdora) u redovima FLN-a i pokušaja Ben Bele da zavadi narod i ANP, odnosno vojne snage (Willis, 2012: 57; Brand, 2014: 137). Vijeće je ustvrdilo kako „ANP, dostojan nasljednik ALN-a, nikada... neće dopustiti da ga se odvoji od naroda iz kojega je proizašao i iz kojega izvodi svoju snagu i razlog postojanja“ (nav. u: Brand, 2014: 137). Tako se utemeljila „Druga republika“, koja je bila istinski vojni režim, te je počela Bumedienova era koju mnogi nazivaju i „zlatnim dobom Alžira“ (Byrne, 2009: 445). Režim se nakon nekoliko godina napokon stabilizirao (McDougall, 2017a: 247).

Bumedien se potpuno razlikovao od svog prethodnika. Nije uopće imao političke karizme, a na dan kada je izveden vojni udar, tokom njegova proglašenja na televiziji, kamera je pokazivala

¹⁵² Razgovorni alžirski arapski jezik naziva se *darija* (McDougall, 2017: 268). Alžirski arapski „berberiziran“ je arapski jezik, što vrijedi i za ostale zemlje Magreba. Osim toga, ima mnogo posuđenica iz francuskog jezika (Benrabah, 2014: 44).

samo mikrofon. U odnosu na Ben Belu, Bumedien je bio tajnovit i diskretan, pa čak dva tjedna nakon vojnog udara Alžirci nisu znali ni tko su članovi Vijeća revolucije. Režim se tek 1970-ih počeo služiti televizijom i drugim masovnim medijima kako je rasla Bumedienova sigurnost u vlastite televizijske nastupe (Quandt, 1998: 23; McDougall, 2017a: 252-253).

Novi režim vladao je 11 godina bez parlamenta. Narodna skupština „obnovljena“ je tek 1976. godine. Nastala su i dva nova temeljna dokumenta – Nacionalna povelja i novi Ustav koji proizlazi iz nje. U Ustavu je navedeno, u članku 6, kako je Nacionalna povelja temeljni izvor zakona i politika u državi. O Nacionalnoj povelji vodila se javna debata, a kasnije je prihvaćena referendumom s 98,5 posto glasova, što je jedini takav primjer političke participacije alžirskog naroda u povijesti zemlje. Nacionalna povelja nanovo je potvrdila arapski i islamski identitet Alžira te islam kao državnu religiju, nanovo je potvrdila načelo narodne suverenosti, nanovo se pozivala na kolonijalnu borbu protiv Francuza i ulogu alžirskog naroda u njoj, diskreditirala je prethodni režim i dala legitimitet Bumedienovu režimu i njegovim socijalističkim politikama. Dapače, Povelja je „potvrdila“ kako je islam prirodni temelj socijalizma, čime se pokušalo negirati da je Zapad mjesto rođenja socijalističkih ideja. Novi Ustav također je potvrđen referendumom s 99,18 posto glasova, a njime je potvrđen i jednostranački sustav FLN-a. FLN predlaže predsjednika države koji se onda potvrđuje plebiscitom. Novim Ustavom ponovno je uspostavljena Narodna skupština, koja je u odnosu na predsjednika države imala male ovlasti – predsjednik je imao pravo predlagati zakone i vladati dekretima, potvrđivati i razrješavati članove vlade koji u odgovorni samo njemu, predsjednik je ujedno bio i vrhovni zapovjednik oružanih snaga, pa je na djelu bio predsjednički sustav. Iste godine održani su izbori za predsjednika države na kojima je Bumedien, kao jedini kandidat, potvrđen s 99,38 posto glasova. Izbori za Narodnu skupštinu, održani 1977. godine, doduše jesu „obogaćeni“ ograničenim natjecanjem unutar FLN-a za mandate svakih pet godina. Ustav je omogućio i Narodnoj skupštini ograničen nadzor nad vladom, prvenstveno kako bi se spriječio pokušaj jedne osobe, poput Ben Bele, da potpuno zavlada političkim sustavom. Ustav je omogućio građanima Alžira ograničenu slobodu izražavanja, pod uvjetom da ne kritiziraju državu i režim. Nadalje, Ustav je potvrdio nesvrstanost kao vanjskopolitički smjer Alžira (King, 2007: 35-36; Brand, 2014: 144-146; Quandt, 1998: 28; Stora, 2001: 147-149).

U gospodarskom smislu, Bumedien se drastično odmaknuo od Ben Belina samoupravnog modela i legalizacije spontanog ponašanja alžirskih masa, te se odlučio za model središnjeg planskog gospodarstva i snažnu industrijalizaciju koju će financirati državni monopol nad

proizvodnjom i prodajom nafte i plina.¹⁵³ U drugoj polovici 1960-ih država je nacionalizirala gospodarski sektor, dok su od 1970. do 1977. provedena dva četverogodišnja gospodarska plana sa snažnim naglaskom na industrijalizaciji. Zemlja koju su napustili kolonisti kolektivizirana je, a seljacima je planski određeno što će proizvoditi i po kojim će cijenama ti proizvodi biti prodavani. Država je subvencionirala i u mnogim slučajevima potpuno financirala mnoge usluge za radnike i seljake, poput besplatne hrane, stambenog smještaja, obrazovanja, zdravstva i energenata (Quandt, 1998: 25; King, 2009: 71-72, Le Sueur: 2010: 21).¹⁵⁴ Alžir je 1970-ih doživio značajan rast, posebice u sektorima naftne industrije, izgradnje i teške industrije, dok je istovremeno zabilježen pad poljoprivredne proizvodnje (Le Sueur, 2010: 21). To je dovelo i do negativnih trendova poput sve veće migracije sa sela u grad i iz Alžira u Francusku (Stora, 2001: 158). Bumedien je 1966. godine svoje planove definirao slijedećim riječima:

„Vidjet ćemo u idućih nekoliko godina nastanak stupa industrijskog razdoblja značajne razine... Dovozeći plin do industrijskih zona ili dovozeći ga blizu urbanih centara, stvaramo uvjete koji će industrijalizaciji zemlje dati snažan poticaj... Zahvaljujući postojanju plina i energenata, regije zemlje koje su prethodno smatrane definitivno lišenima blagodati moderne civilizacije otkrivaju mogućnost pridružiti se industrijskom napretku“ (nav. u: Byrne, 2009: 443).

Uz gospodarsku revoluciju, ruku pod ruku, išla je i „kulturna revolucija“ unutar koje se arabizacija nastavila, a uz nju su išle i islamske vrijednosti koje su se trebale integrirati u školske kurikulume. Kako je to Bumedienov ministar kulture pojasnio: „Ne može biti kulturne revolucije bez revolucije, drugim riječima bez transformacije gospodarskog i društvenog sustava... Cilj mora biti kovanje novog čovjeka u novome društvu“ (nav. u: Byrne, 2009: 442-443). Režim je tvrdio da je Francuska „uništila“ alžirsku kulturu i da je potreban povratak na izvorne alžirske vrijednosti i jezik. Bumedien je projekt arabizacije bio posebno drag, unatoč tome što je bio Berber, jer je za njega taj projekt predstavljao oblik antikolonijalne borbe, odnosno borbe s alžirskom kolonijalnom prošlošću pod Francuskom. Za razliku od konzervativnijih dijelova društva ili političkih elita, arabizacija za njega nije bila povratak u

¹⁵³ Još 1963. godine stvoren je alžirski nacionalni naftni konzorcij Sonatrach (Le Sueur, 2010: 22), a 1968. godine država mu je dodijelila monopol nad sektorom nafte i plina te njihovih derivata (Stora, 2001: 154).

¹⁵⁴ Socijalizam u Alžiru dobrim je dijelom bio pod utjecajem europskih lijevih ideja, ali i naserizma (Willis, 2012: 75).

„zlatnu“ prošlost nego izgradnja nove budućnosti Alžira promicanjem jezika budućnosti, odnosno stvaranje „novog Alžirca“ u „novome Alžiru.“ „Strani“ jezici jesu bili dopušteni, ali samo kao komplementarni arapskome (Brand, 2014: 137-140; Benrabah, 2004: 67; Stora, 2001: 169-170).¹⁵⁵

Međutim, arabizacija na kraju nije ostvarila rezultate koje je trebala ostvariti. Političke i gospodarske elite i dalje su bile frankofone, a i nastavljale su svoju djecu podučavati francuskom jeziku što je dovelo do procesa „zatvaranja elita“ u sebe. Dapače, frankofoni ili dvojezično obrazovani Alžirci lakše su se mogli zaposliti u državnoj upravi za razliku od arabofonih, što je dovelo do stvaranja nove crte razdora u alžirskom društvu. Frankofoni Alžirci često su bili i sekularniji u odnosu na arabofone. Arabizacija je išla i na štetu Berbera i njihova jezična identiteta, iako to javno, za razliku od francuskog, nije bilo proklamirano kao politički cilj.

Problem berberskog jezika trebao je biti praktično riješen tako što će ga postupno sve manje ljudi govoriti sve dok ne nestane (Brand, 2014: 137-140; Benrabah, 2014: 48; Benrabah, 2004: 65, 72-74). Ni političke elite nisu očekivale da će „arabizacija pod svaku cijenu“ uspjeti. Bumedienov novi ministar obrazovanja, za kojeg su mnogi tvrdili da je briljantan izdanak dvojezičnosti, 1965. godine je ustvrdio kako arabizacija „neće uspjeti, ali moramo to napraviti...“ (nav. u. Benrabah, 2004: 66). Rezultat je na kraju bilo slabljenje poznavanja francuskog jezika i nekvalitetno naučen arapski jezik. Mnogi su mladi Alžirci počeli odustajati od školovanja. Iz školovanja su manje naučili arapski jezik nego što su im usađene konzervativne islamske vrijednosti. Frankofone elite zatvorile su se u sebe, što je opet dovelo do novog razdora između arabofonih i frankofonih Alžiraca (Benrabah, 2004: 72-74). U Alžiru je tako sukob između arapskog i francuskog s vremenom poprimio i oblik sukoba između duhovnog i biznisa (Benrabah, 2014: 48).

I pod Bumedienom islam je bio definiran državnom religijom. I Statut FLN-a, i Nacionalna povelja, i Ustav 1976. definirali su ulogu islama u državi i društvu – islam je bio državnom religijom, predsjednik države morao je biti musliman, promjene Ustava nisu smjele omogućavati i promjenu državne religije. Godine 1976. predsjedničkim je dekretom odlučeno da će umjesto nedjelje petak postat neradan dan, a tokom Bumedienove vladavine zabranjena je prodaja alkoholnih pića muslimanima te uzgoj svinja muslimanima. Ministarstvo vjerskih poslova dobilo je u zadatak da promovira razumijevanje islama paralelno uz promoviranje i objašnjavanje socijalističkih principa vlasti (Stora, 2001: 171).

¹⁵⁵ Bumedienov projekt neki nazivaju i „islamskim sekularizmom“ (Entelis, 2010: 423).

Unatoč činjenici da je islam bio službena religija države, Alžir je zapravo imao sekularno naličje. Konzervativniji segmenti društva i organizacije koje su ih predstavljale nisu se slagale s time. Udruženje islamske uleme odmah je po stjecanju neovisnosti objavila proglas kojim je jasno dala do znanja da se ne slaže s modelom sekularne države. Rane 1964. godine nastala je skupina *Al-Qiyam* (Vrijednosti) koja je predstavljala unutarnju opoziciju režimu. Većina njenih članova bili su konzervativniji članovi FLN-a, kao i ulema koja je sudjelovala u nacionalističkom ratu protiv Francuza. Članovi organizacije bili su nezadovoljni sekularnim smjerom nove države te su inzistirali na očuvanju islamskih vrijednosti. Nadalje, zamjerali su i vladajućem režimu sve veću kontrolu nad religijskom sferom (Permantier, 1999: 39; Byrne, 2009: 435). *Al-Qiyam* je čak uspio okupiti oko 3.000 ljudi na skup podrške stvaranju države utemeljene na arabizaciji i islamskom zakonu. Jedan je od članova organizacije u službenom glasilu naveo sljedeće: „Komunistička stranka, sekularna stranka, marksističko-socijalistička stranka, nacionalistička straka (potonja dovodi u pitanje jedinstvo islamskog svijeta) ne mogu postojati u zemlji islama“ (nav. u: Byrne, 2009: 435). Godine 1970. vladajući se režim obračunao s *Al-Qiyamom* i ta je organizacija dekretom raspuštena. Ta je odluka dovela do nastanka islamističkih opcija izvan režima od kojih su mnoge rođene u tajnosti unutar procesa lingvističke debate 1970-ih godina, od kojih su neke bile vrlo oštre u kritici Bumedienuva režima (Stora, 2001: 171-172).

Bumedienu je umro 1978. godine na vrhuncu moći. Iako se ispočetka sumnjalo da je otrovan, ispalo je da je Bumedienu obolio od rijetke vrste raka. Umro je u roku od nekoliko mjeseci. Tokom njegove bolesti povela se rasprava o njegovom nasljedniku i baršunastoj tranziciji vlasti. Iako je Bumedienu za svog nasljednika želio prijatelja, bliskog suradnika i ministra vanjskih poslova Abdelaziza Buteflika, lijeva frakcija FLN-a željela je kao njegovu nasljednika vidjeti svog čovjeka Muhameda Jahijauija. Vojska se na kraju opet pokazala arbitrom među elitama i *kingmakerom* te je ponudila kompromis, odnosno kandidata iz svojih redova – Čadlija Bendžedida. U siječnju 1979. godine FLN ga je predložio kao kandidata za predsjednika, a već idući mjesec plebiscitom s 94 posto osvojenih glasova potvrđen je kao predsjednik Alžira (Quandt, 1998: 29; Stone, 1997: 58). Bendžedid je trebao predstavljati kontinuitet zacrtanog političkog kursa, no kurs se vrlo brzo stubokom promijenio (Quandt, 1998: 29).

Bendžedid je najprije počeo konsolidaciju i osnaživanje vlastita položaja. Proveo je rotaciju elita u vojsci i unutar FLN-a. Politbiro FLN-a doživio je smanjivanje broja članova, s time da su i Buteflika i Jahijaui isključeni iz Politbiroa. Bendžedid je 1983. godine ponovno izabran glavnim tajnikom FLN-a, a iduće godine opet je plebiscitom s 95,4 posto glasova potvrđen kao predsjednik države. Micanjem dvojice tako snažnih kandidata iz Politbiroa FLN-a i rotacijama

elita unutar stranke i vojske Bendžedid je ojačao svoj položaj kao arbitra unutar elita te je onemogućio da jedna od frakcija unutar elita ostvari dominaciju nad ostalima. Ujedno, Bendžedid je ponovno, prvi put nakon 1962. godine, „vratio“ funkciju predsjednika vlade i povjerio je pukovniku Muhamedu ben Ahedu Abdelganiju, a još je i 1979. godine oslobodio Ben Belu iz zatvora. Unatoč tome što je trebao predstavljati kontinuitet, Bendžedid je počeo niz reformi (Stone, 1997: 58-60), posebice u gospodarskom sektoru, što je na kraju značilo „tihu, ali temeljitu debumedianizaciju“ (Brand, 2014: 153). Kontinuitet s prethodnim režimo prvenstveno je bio u tome što se projekt arabizacije nastavio (Stone, 1997: 61; Brand, 2014: 158).

Ono što se stubokom promijenilo bili su liberalizacija gospodarstva i jače fokusiranje na poljoprivredu. Na posebnoj sjednici FLN-a 1980. godine, pod nazivom „Prema boljem životu“, donesen je petogodišnji plan koji je trebao transformirati gospodarstvo. Ulaganja u sektor nafte i plina trebala su se drastično smanjiti. dok su se trebala povećati ulaganja u poljoprivredu. Neučinkovite državne tvrtke trebale su biti restrukturirane tako da se „podijele“ na manja poduzeća ili na manje regionalne podružnice koje su trebale biti učinkovitije, profitabilnije i tržišno orijentirane. Novi je gospodarski plan podupirao značajno jačanje privatnog sektora, koji je ionako „niknuo“ kao rezultat neuspjeha gospodarskih politika Bumedienuva režima. Velike farme podijeljene su na manje jedinice i dane u ruke privatnim vlasnicima. Međutim, novi se plan pokazao neuspješnim u restrukturiranju gospodarstva te je idući iz 1984. nametnuo mjere štednje, a rezultat gospodarske liberalizacije na kraju su bili sve brojniji prosvjedi (Stone, 1997: 95-96, 63).

Godine 1985. FLN je donio novu Nacionalnu povelju, a u siječnju iduće godine ona je na referendumu prihvaćena s oko 98 posto glasova (Stone, 1997: 60). Nova je Nacionalna povelja dotad najdetaljnije objašnjavala ulogu islama kao čimbenika jedinstva Alžiraca, te islama i arapskog jezika kao stupova temeljaca alžirskog identiteta. Prvi put je priznat i berberski identitet, no ipak na način koji nije „ugrožavao“ arapski i islamski identitet Alžira. Obje ove stavke najvjerojatnije su napravljene s ciljem prilagodbe islamistima koji su postajali sve glasnjiji kritičari režima te kao odgovor na „Berbersko proljeće“. Nadalje, Nacionalna povelja je opet potvrdila „posvećenost socijalizmu“ kao jednom od triju stupova alžirske državne ideologije, iako je zbog liberalizacije gospodarstva to ostalo samo „mrtvo slovo na papiru“ (Brand, 2014: 165-166).

Bendžedid je naslijedio brojne probleme od Bumedienua, od kojih su najvažniji bili gospodarski te kulturološki sukob proizašao iz procesa arabizacije. Ujedno, demografski skok od početka neovisnosti do početka 1990-ih godina bio je iznimno velik – od nešto manje od 10

milijuna stanovnika do preko 26 milijuna stanovnika (Stora, 2001: 167). Tokom Bumedioneve vlasti Alžir je imao značajan gospodarski rast, koji se nastavio i u Bendžedidovo vrijeme. Alžir je u 1970-ima bio „veliko gradilište“, nicale su ceste, tvornice, škole... Stopa rasta BDP-a bila je dvostruko viša nego u Tunisu i Maroku i iznosila je 4,2 posto godišnje, dok je pred kraj Bendžedidove vladavine pala na 0,7 posto godišnje. Međutim, već u vrijeme Bumedienove smrti od oko osam milijuna radno sposobnih Alžiraca jedva oko 2,3 milijuna imalo je nekakav plaćeni posao. Oko 83 posto stanovništva bilo je siromašno, dok je od toga 20,3 posto živjelo ispod granice siromaštva. Visoka nezaposlenost posebno je bila vidljiva među ženama. Srednja klasa činila je 11, a visoka šest posto od ukupnog broja stanovnika, iz čega se naziru velike razlike između bogatih i siromašnih. Korupcija je bila sveprisutna još od nastanka države sredinom 1960-ih godina (Martinez, 2000: 2-3).

Uz sve to, novi gospodarski problemi su se nagomilavali. Vanjski dug je rastao i do 1988. godine iznosio je 76,9 posto BDP-a. Primarni uzrok rasta bilo je to što je OPEC smanjio cijene nafte zbog čega je Alžir izgubio značajne prihode od prodaje nafte po višim cijenama.¹⁵⁶ Režim se umjesto pokušaja odgode plaćanja duga odlučio za reprogramiranje duga dugoročnim kreditima. Nezaposlenost je rasla i do kraja 1980-ih službeno je iznosila 22 posto, a najviše je pogađala mlade i obrazovane ljude do 25. godine života. Zbog velikog broja nezaposlenih „procvjetali“ su siva ekonomija i crno tržište teško dostupnih dobara. Istovremeno korupcija i davanje mita „podivljali“ su. Viši članovi FLN-a i viši časnici, koji su s vremenom postali veliki vlasnici zemlje i industrijalci, vrlo su se vidljivo razbacivali novcem, što je još dodatno produbljivalo jaz između siromašnih i bogatih.

Kako se kriza produbljivala, Bendžedidev se režim, uz preporuke MMF-a, odlučio za ponovno uvođenje svojevrsnog samoupravljanja u javna poduzeća. Ta su poduzeća postala odgovorna za vlastito poslovanje. Jedino je zapošljavanje ostalo pod kontrolom države tako da je i dalje bio nerealno velik broj zaposlenika. Režim je pokušao privući i strane investicije i strani *know how* u raznim sektorima kako bi, među ostalim, smanjio ovisnost o industriji nafte i plina. Međutim, Narodna je skupština odlučila odbaciti taj prijedlog zakona određivši da strani investitori mogu biti vlasnici samo 49 posto neke alžirske tvrtke (Stone, 1997: 96-98). Mnogi stoga 1980-te u Alžiru nazivaju „crnim desetljećem“ (*décennie noire*) (Stone, 1997: 94;

¹⁵⁶ To je za alžirsko gospodarstvo bio nevjerojatan šok jer je cijena nafte pala s oko 40 na oko šest dolara po barelu pa je Alžir izgubio oko 50 posto proračunskih prihoda, što je uzrokovalo tešku recesiju. Alžirske vlasti na kraju nisu imale drugog izbora do pozvati u pomoć MMF (Akacem, 2005: 115-116).

Martinez, 2000: 2), iako se taj pojam odnosi i na razdoblje građanskog rata u 1990-ima (Brand, 2014: 154; Desorgues, 2018).¹⁵⁷

Drugi temeljni problem s kojim se režim morao suočiti bio je kulturološki sukob proizašao iz rasprave o ulozi jezika. U zimu s 1979. na 1980. arabofoni srednjoškolski učenici i studenti, uglavnom skromnijeg porijekla, potaknuli su prosvjede zbog loše implementacije arabizacije te činjenice da frankofoni Alžirci i dalje predstavljaju intelektualnu elitu u Alžiru (Brand, 2014: 154). U proljeće godine 1980. u Tizi Uzu-u u Kabiliji berberofoni, ali i frankofoni Alžirci pokrenuli su masovne prosvjede s ciljem priznavanja *tamazigha*, odnosno najraširenijeg berberskog jezika u Alžiru, kao ravnopravnog arapskom te protiv arabizacije Alžira. Taj događaj poznat je pod nazivom „Tizi Uzu proljeće“ ili „Berbersko proljeće“ (*Printemps berbère*). Vlasti u su u oba slučaja pribjegle represiji kako bi raspršile prosvjede, a posebno je snažna represija izvršena u Tizi Uzu-u (Stone, 1997: 61-62; Brand, 2014: 154-155). Osim toga, 1980-ih uočeno je jačanje islamističkog ekstremizma. Islamisti su postajali sve glasniji u svojim zahtjevima za stvaranjem islamske vladavine, izbacivali su imame koje je postavila država iz džamija, te su ulazili u sve brojnije fizičke okršaje na sveučilištima. Kako bi ih akomodirao, režim je 1984. godine donio Obiteljski zakon koji je postao najregresivniji zakon te vrste u Magrebu (Brand, 2014: 155-156).¹⁵⁸ Jedna od militantnih islamističkih organizacija, Oružani islamski pokret (*Mouvement Islamique Armé – MIA*), bila je posebno agresivna. Nastala 1983. godine bila je to prva oružana islamistička skupina u Alžiru koja je mnogo prije građanskog rata počela s oružanim napadima na represivni aparat alžirske države. Vlasti su je uspješno uništile 1987. godine nakon likvidacije njenog kreatora i vođe Mustafe Bujalija i razaranja njenih ćelija. No MIA je svoj povratak doživjela tokom građanskog rata 1990-ih (Layachi, 2005: 50). Svi ti događaji bili su tek uvertira u listopadski ustanak 1988. godine.

¹⁵⁷ Jedan je alžirski general izjavio „Ako su 1980-e bile 'crno desetljeće', onda su 1990-e bile desetljeće razoreno nasiljem s oko 150.000 poginulih“ (nav. u: Martinez, 2005: 15).

¹⁵⁸ Obiteljskim zakonom 1984. položaj žena definiran je poglavito u kontekstu reproduktivne dinamike unutar obitelji. Uloga žene svodila se na „partnericu muškarcu kao žena i majka“. Žene su se trebale udavati u što ranijoj dobi s ciljem rađanja djece. Žene nisu bile pravno jednake muškarcima niti su imale jednake uloge u braku. U slučaju velikih neslaganja u braku, poligamija je bila jedino ispravno rješenje. Razvod je bio ekskluzivno pravo muža. Žene su, doduše, imale pravo zatražiti razvod, no muž nije bio ničime obvezan prihvatiti taj zahtjev (Cheriet, 2014: 152, 154-155).

4. 3. „Alžirsko proljeće“ i demokratska transformacija Alžira – ulazak demokracije u arapski svijet na velika vrata

Listopadski ustanak, ponekad nazivan i „crnim listopadom“, počeo je 5. listopada 1988. godine. Tisuće mladih muškaraca (hitista),¹⁵⁹ uglavnom srednjoškolaca, studenata i nezaposlenih, preplavile su ulice *Alger Centre* te počele prosvjedovati i uništavati imovinu. Njihov primarni cilj bile su trgovine i trgovački centar, kafići, noćni klubovi te restorani u kojima je alžirska „zlatna mladež“, takozvani *chi-chi*, kupovala i provodila vrijeme. Na meti prosvjednika¹⁶⁰ našle su se i upravne zgrade i imovina FLN-a. Devastirani su i zapaljeni mnogi automobili, posebice oni skuplji ili koji su izgledali tako, a s jedne je upravne zgrade maknuta nacionalna zastava i izvješena prazna vreća za kuskus. Generacija mladih muškaraca bila je podjednako bijesna na režim koji nije ispunjavao svoje obveze iz društvenog ugovora pa je nezaposlenost bila visoka, česte su bile nestašice vode, u dućanima je nedostajalo mnogih osnovnih roba, školski pribor i hrana su poskupjeli, nije bilo dovoljno stanova s obzirom na porast stanovništva. Dodatna sol na ranu bila je neuspješna arabizacija jer je poznavanje francuskog i dalje omogućavalo frankofonim elitama da zaposle svoju djecu prije i bolje nego arabofona populacija. Sve je to rezultiralo prosvjedima i neredima na ulicama glavnog grada koji su nezapamćeni bili od 1962. godine.

Prosvjedi su se proširili i na ulice ostalih većih gradova u Alžiru. U Oranu je, primjerice, uništeno i opljačkano nekoliko hotela, od kojih je jedan prethodno pripadao Bendžedidu, a u Blidi je spaljeno nekoliko sudnica. Pod utjecajem prve palestinske infitade, koja je prenošena na nacionalnoj televiziji, mladi prosvjednici su se obračunavali s policijom. Gotovo posvuda mete su prvenstveno bili simboli vlasti,¹⁶¹ poput sudaca i policije, koje se ritualno ponižavalo, primjerice svlačenjem u donje rublje, dok ih je rulja pljeskala po stražnjici ili ih se tjeralo da

¹⁵⁹ Mladi nezaposleni muškarci u Alžiru nazivaju se *hittistes* što dolazi od arapske riječi *hit*, a znači zid. Drugim riječima, to su besperspektivni mladi muškarci koji većinu svoga vremena provode besposleno naslonjeni uza zid u svojem kvartu (Quandt, 1998: 40; Kepel, 2002: 160).

¹⁶⁰ Neki od prosvjednih slogana su uključivali „Ustani mladeži!“, „Mi smo ljudi, želimo svoja prava!“, „Čadli, ubojico!“, „Ne želimo maslac ili papar, želimo vođu kojega poštujemo!“, „Bumediene, vrati nam se, Halima (Bendžedidova supruga, nap. a.) došla je nama zavladatai!“, „Čadli, dosta je poroka, reci sinu da vrati novac!“ (Evans i Phillips, 2007: 102-103; Roberts, 2003: 107). Slično kao u Arapskom proljeću u Tunisu i Egiptu, ali i u drugim arapskim zemljama, protiv režima u Alžiru koristila se i glazba. Riječ je o *rai* glazbi, odnosno autohtonoj popularnoj alžirskoj glazbi koja je svojevrsna mješavina arapske glazbe i zapadnih glazbenih utjecaja. *Rai* je izvorno nastao u Oranu, a znači mišljenje na arapskom jeziku. *Rai* glazbenici, slično hip hop glazbenicima, govore o svakodnevnom surovom životu na ulici. Neke su se pjesme nazivale „Moja je zemlja svijet koji su proždrlili“ i „Pobjeći, ali kamo?“, a obje su izražavale vrlo jasne antirežimske stavove (Evans i Phillips, 2007: 111-112).

¹⁶¹ Alžirci one na vlasti nazivaju *le pouvoir*. *Le pouvoir* je temeljio svoj legitimitet na borbi s kolonijalnom francuskom vlašću, no mlade generacije Alžiraca rodile su se nakon što je Alžir stekao svoju neovisnost te nisu imali nikakvo sjećanje na nedaće pod Francuzima. U to smislu mlade nije bilo puno briga za kolonijalnu prošlost (Evans i Phillips, 2007: 107; 110).

javno izvikuju da su izdajice. Ponižavajući slogani su uzvikivani protiv Bendžedida, kojeg se smatralo slabićem kojim gospodari supruga, u odnosu prema Bumedienu koji je percipiran kao snažan vođa (Evans i Phillips, 2007: 102-103; Kepel, 2002: 160-161; Quandt, 1998: 39-40).

Dana 7. listopada prosvjedima, ali mirno, pridružili su se islamisti, pa je na ulicama *Alger Centre* bilo oko 6.000 prosvjednika. Ujedno, oni su bili i prve žrtve protuudara režima koji je odlučio pošto-poto uvesti red i mir na ulice gradova (Le Sueur, 2010: 34). Nakon nekoliko dana prosvjeda general Kaled Nezar proglasio je izvanredno stanje, čime je sva civilna uprava završila pod vojnom, prosvjedi su zabranjeni i proglašen je policijski sat. Tenkovi su došli na ulice glavnoga grada s ciljem uspostave reda i mira. Režim je generalu dao slobodne ruke da smiri stanje što učinkovitije. Islamisti su nakon toga postajali sve brojniji na ulicama i sve nasilniji. Vojska je u tom trenutku počela koristiti ubojitu silu te je petstotinjak prosvjednika izgubilo živote (Evans i Phillips, 2007: 104-105; Le Sueur, 2010: 34-35). Zemlja je zbog tog događaja bila na samom rubu. Dana 10. listopada predsjednik Bendžedid, koji je tokom tih nekoliko dana prosvjeda i nereda bio izvan reflektora medija, na nacionalnoj je televiziji na veliko iznenađenje svih Alžiraca izjavio sljedeće:

„Uvjeren sam kako je vrijeme da se u politici provedu potrebne reforme i revidiraju neke institucionalne strukture i ustavni temelji kako bi ih pripremili za sljedeći stupanj... Priprema se projekt o kojemu će odlučiti narod... Eliminirat ćemo trenutačni monopol odgovornosti i dopustiti službenim institucijama države, parlamentu i drugima, da odigraju svoju ulogu u kontroli i nadgledanju države“ (nav. u: Evans i Phillips, 2007: 105).

To je bio početak otvaranja alžirskog političkog sustava. Bendžedid je zapravo vrlo naglo otvorio politički sustav, bez dogovora sa starim i potencijalnim novim političkim elitama. Cilj je tog naglog poteza bio, na neki način, izbjeći nove nemire, uzrokovane nestašicama vode i stambenog smještaja te sve većim stopama nezaposlenosti i korupcije, a istovremeno zadržati „uzde“ u rukama (Martinez, 2005: 17).

Vrlo brzo, u veljači iduće godine, donesen je novi Ustav koji je otvorio vrata višestranačju te je više-manje liberalizirao sve sektore alžirskog političkog sustava. Ustav je na referendumu prihvaćen s 73 posto glasova birača. Novi Ustav donio je neke drastične promjene u odnosu na prethodni, pa je tako nestao znak jednakosti između FLN-a i države. Dapače, FLN je potpuno nestao iz Ustava. Ni socijalizam, kao temelj alžirskog gospodarstva, više se nije spominjao u Ustavu. Ustav je definirao vladavinu prava kao jedan od primarnih ciljeva, dok je vlast

podijeljena na izvršnu, zakonodavnu i sudsku. Nadalje, novi Ustav garantirao je temeljne slobode i prava, poput prava na slobodno izražavanje mišljenja, prava na udruživanje i okupljanje, prava na stvaranje političkih udruženja, odnosno stranaka. Ustav je omogućio i slobodu medija, odnosno tiska, što je rezultiralo proliferacijom novih tiskovina. Islam je ostao državna religija, no stvoreno je Visoko islamsko vijeće koje je imalo savjetodavnu ulogu u djelovanju predsjednika republike. Doduše, njegove su ovlasti ostale namjerno neodređene. Kao i prethodne iteracije Ustava, tako je i ova predsjedniku države davala velike ovlasti, poput ovlasti da proglasi izvanredno stanje i vlada dekretima. No neke su ovlasti smanjene pa je, unatoč tome što je predsjednik postavljao vladu i premijera, Narodna skupština imala je pravo odbiti njegov prijedlog. Narodna skupština imala je pravo i odbiti politike vlade izglasavajući joj nepovjerenje. U oba ta slučaja predsjednik je trebao Narodnoj skupštini predložiti novu vladu. Ako bi je Narodna skupština opet odbila, bila bi raspuštena i išlo bi se na nove parlamentarne izbore.¹⁶²

U srpnju 1989. godine donesen je i zakon o političkim strankama. Prema članku 3. tog zakona, sve su nove političke stranke, odnosno politička udruženja, kako su se još tada nazivala, trebala pridonositi „konsolidaciji nacionalne neovisnosti“, „teritorijalnom integritetu i nacionalnom jedinstvu“ te raditi na „kulturalnom i društvenom napretku“ Alžira (Rahal, 2017: 87). Međutim, zakon je definirao i kako stranke ne smiju nastati *isključivo* na temelju vjerskih, jezičnih i regionalnih osnova, ali i da ne smiju proturječiti islamskom moralu. Drugim riječima zakonom se pokušavao ograničiti nastanak islamističkih i berberskih stranaka te njihovo djelovanje. No zakon je samo ponovio formulaciju iz Ustava u kojoj je izraz *isključivo* stvarao veliku konfuziju u interpretaciji te odredbe, što na kraju i je dovelo do nastanka takvih stranaka. Sve su stranke trebale dobiti odobrenje za nastanak i rad od Ministarstva unutarnjih poslova. Ministar unutarnjih poslova ustvrdio je kako se ne protivi ideji višestranačja; dapače, napomenuo je kako podupire demokraciju koja podrazumijeva višestranačje. Stvaranje stranaka bilo je znatno olakšano jer je bilo dovoljno samo 15 građana da stvore stranku (Rahal, 2017: 87; Bouandel i Zoubir, 1998: 181; Quandt, 1998: 46-48).

Prije nego što su usvojene sve te promjene, u prosincu 1988. Čadli Bedžedid je s oko 80 posto glasova izabran na treći petogodišnji mandat. S nanovo potvrđenog položaja moći ubrzo nakon toga, u ožujku iduće godine, izvijestio je Središnji odbor FLN-a da više neće biti jedina stranka u političkoj areni, nego da i drugim strankama treba dati pravo da se izjasne o političkom razvoju Alžira. Iz Središnjeg odbora stranke vojni časnici su bili prisiljeni povući se i napustiti

¹⁶² Neki Bendžedidove reforme uspoređuju s Glasnošću u Sovjetskom Savezu (Le Sueur, 2010: 36-37).

stranku, te je vojska „po novom“ bila izvan politike. Bendžedid je najavio i pomlađivanje kadrova stranke, što se mnogima u FLN-u nije sviđjelo (Quandt, 1998: 46-47; Evans i Phillips, 2007: 141).

Prva novonastala stranka bio je Zbor za kulturu i demokraciju (*Rassemblement pour la Culture et la Démocratie* – RCD). U skladu s riječima ministra unutarnjih poslova, prilikom prijave stranke nije bilo nikakvih problema te novoosnovana stranka nije doživjela represiju od strane režima (Rahal, 2017: 87). RCD je berberistička stranka. Uz nju nastala je još jedna stranka s berberističkim predznakom – Fronta socijalističkih snaga (*Front des Forces Socialistes* – FFS). Obje te stranke predstavljale su interese Berbera te su se zalagale za sekularni ustav države, dok su im biračka baza bili Berberi iz Kabilije i srednja frankofona klasa (Roberts, 2003: 119). Uz berberske stranke, nastalo je i više islamističkih stranaka poput Pokreta za islamsko društvo, odnosno Hamasa, te *Ennahde* (Bouandel i Zoubir, 1998: 181). Kako je Bendžedid, u sklopu svojeg projekta liberalizacije pustio Ben Belu iz zatvora, Ben Bela je osnovao svoju stranku pod nazivom Pokret za demokraciju u Alžiru (*Mouvement pour la Démocratie en Algérie* – MDA) (Le Sueur, 2010: 42). Osnovana je i jedna komunistička stranka koja je više od dvadeset godina djelovala u tajnosti – Partija avangardnog socijalizma (*Parti de l'Avant-Garde Socialiste* – PAGS) (Rahal, 2017: 81). Na kraju je stvoreno oko 60 novih političkih stranaka (Spencer, 1996: 100). Hugh Roberts (2003: 118) je zaključio: „Do kraja rujna 1989. godine postalo je jasno da Čadlijev režim namjerno ohrabruje stvaranje političkih stranaka koje, umjesto da oslikavaju alternativne programe vladi, oslikavali su alternativne i zaista dijametralno suprotne i totalno nepomirljive koncepte države“.

Najvažnija je novonastala stranka bila Fronta islamskog spasa (*Front Islamique du Salut* – FIS). Dvojica glavnih osnivača FIS-a bili su Abasi Medani i Ali Belhadž. Medani je bio umjereni islamist, obrazovan u Britaniji, koji je bio lice stranke za međunarodnu scenu. Nasuprot njemu, Belhadž je predvodio kritiku FLN-a u džamijama i siromašnim četvrtima Alžira (Spencer, 1996: 99). Politički stilovi dvojice vođa bili su nevjerojatno kontrastni. Belhadž je bio mlađi muškarac, u to doba imao je 33 godine, i vatreni ideolog FIS-a koji je svojim govorima mogao okupiti tisuće pristaša, zalagao se i za džihad protiv vladajućeg režima, a vozio se na motoru. Medani je pak bio sredovječan muškarac od 58 godina, uokolo se vozio u mercedesu (koji je navodno dobio od jednog arapskog kralja), po zanimanju sveučilišni profesor, koji je iznimno dobro poznao alžirsku politiku i krugove vladajućih elita (Layachi, 2005: 50-51; Kepel, 2002: 168). To nije bilo ništa čudno jer su mnogi članovi FIS-a bili i članovi FLN-a. Dapače, FIS se pozivao na to da je stvarni slijednik ratnog FLN-a i tvrdio je da je FLN odstupio od svojih izvornih načela te da je izdao ideale 1954. Što se FIS-a ticalo, FLN je izdao

Alžir (Roberts, 2003: 110; Kepel, 2002: 71-72). Sâm Medani bio je jedan od izvornih članova FLN-a i jedan od FLN-ovih boraca u prvoj akciji protiv Francuza u noć na prvi studenoga 1954. godine (Roberts, 2003: 110). Prvih petnaest osnivača FIS-a bili su vrlo šaroliko društvo. Bilo je i starih i mladih, a dolazili su iz svih dijelova Alžira. Neki su se zalagali za oružanu borbu protiv režima, a neki za mirnu islamizaciju političkog sustava. Mnogi su se zbog te raznolikosti na kraju međusobno posvađali te su neki i napustili stranku. No, unatoč različitosti, Medani i Belhadž nekako su se uspjeli držati zajedno (Quandt, 1998: 49-50; Kepel, 2002: 167).

Bilo kako bilo, FIS je predstavio svoju političku platformu u planu od 15 točaka. Dvije su najvažnije točke bile ukidanje jednostranačkog sustava te, možda još važnije, uvođenje šerijata kao temeljnog zakona države koji bi se odnosio na sve građane Alžira (Le Sueur, 2010: 39-40). FIS se zalagao za političku odgovornost, podjelu vlasti, pravednost u sudstvu, slobodu izražavanja i slobodu od progona (Heristchi, 2004: 120). Međutim, kao i velika većina ostalih islamističkih pokreta i stranaka, u ideološkom smislu FIS je bio pod utjecajem egipatskog Muslimanskog bratstva, što su članovi stranke, poput Belhadža, javno priznavali (Semmour, 2012: 71). U tom smislu, FIS se otvoreno suprotstavljao demokraciji zapadnog tipa. Ali Belhadž je javno navodio kako ona vodi u ateizam, dok Medani nije otvoreno odbijao ideje pluralizma i političke opozicije sve dok ostaju unutar islamskih okvira (Semmour, 2012: 77). Za FIS ljudska prava i slobode zapadnog tipa nisu ništa drugo do formalne slobode jer one ne dolaze od Boga. Jedini način da se ostvare istinske slobode te zaštite ljudska prava je implementacija šerijata. Šerijat bi trebao biti temeljni zakon i izvor politika. Prema Belhadžu, otpadnici od islama ni ne trebaju imati građanska prava. Belhadž vrlo jasno razlikuje „prave muslimane“ od „nemuslimana“. Potonji su svi koji se protive FIS-ovom političkom projektu. U tom smislu dovodi se u pitanje politička participacije građana, ako ih se ne smatra građanima. Nadalje, Belhadž odbija narodnu suverenost, pa samim time i demokraciju, jer nije u skladu s božjom vlasti i Kuranom. FIS vidi Kuran kao temelj političkog poretka u kojem nema odvojenosti države od džamije. Belhadž se, doduše, slaže da je islam vjera mira, ali dodaje kako to mudžahedinu ništa ne znači jer islam treba biti i vjera moći koja je bič protiv svih onih arogantnih ljudi koji se ponašaju kako im je drago (Semmour, 2012: 78-79; Heristchi, 2004: 120-122). Parola FIS-a glasi: „Islam je rješenje“ (Heristchi, 2004: 127).

Unatoč Belhadževim stavovima, FIS nije potpuno gledao na Zapad kao na iskonsko zlo nego je smatrao da Zapad inkorporira unutar sebe kako loše tako i dobre elemente. No FIS zamjera Zapadu, a posebice Francuskoj, naslijeđe kolonijalizma. Smatra da islamski svijet može i treba inkorporirati zapadne znanstvene tekovine. No zamjera Zapadu što održava kolonijalizam tako da u islamskim zemljama svim silama pokušava održati autoritarne sekularne elite na vlasti.

FIS zamjera Zapadu i to što je kroz sekularni napredak napustio svoje vjerske vrijednosti, a što je naposljetku dovelo do njegove moralne degradacije. Islam, kao vrijednosti i civilizacija, trebao bi stoga biti temelj međunarodnog poretka, iako ga ne bi trebalo nametati drugim nacijama. FIS, a posebice Belhadž, smatra da je islam kao sustav vrijednosti sve prihvatljiviji Zapadu. Sekularne režime u arapskom svijetu smatra nelegitimnima i privremenima.

Medani smatra sekularne elite u islamskom, a ne samo u arapskom svijetu odgovornima za trenutačno stanje islamskog svijeta. Muslimanska uma treba se temeljiti na religiji koja će biti izvor njezinih vrijednosti i morala i kalifatu kao simbolu njenog političkog jedinstva. U tom smislu treba uspostaviti islamsku državu koja će voditi ka obnovi kalifata. Obnovljeni kalifat bi se trebao temeljiti na Božjoj, a ne narodnoj suverenosti te na principima šure, odnosno konzultacija unutar kolektivnog vodstva koje dijeli odgovornost za društvo.

Kao i svim drugim pogledima, odnos FIS-a prema demokraciji je ambivalentan. Dok ju Belhadž, kao što je navedeno, vatreno odbacuje, FIS kao organizacija ju prihvaća. Službeni je stav stranke bio da je izborna natjecanje nužno, a demokratsko je predstavljanje važno za borbu na političkoj pozornici. FIS smatra da je stvaranje države Izrael usred arapskog Bliskog istoka sotonska urota koja je Židove dovela u vječni pakao. Medani navodi da je Izrael posljedica rasističke i kolonijalne politike Europe koja se željela riješiti svoje židovske populacije. Međutim, politički umjereno navodi kako se nada da će Izrael na kraju odustati od rata s Arapima i shvatiti da je bolje živjeti u miru s njima (Shahin, 2003: 123-128; Heristchi, 2004: 120-123).

FIS je zapravo provodio strategiju dvostrukog djelovanja, što se i očitovalo u njegovu „dvoqlavu“ vodstvu, istovremeno koristeći i agresivnu i pomirbenu političku retoriku. Cilj je FIS-a bio „pod svojom zastavom“ okupiti što veći broj stanovnika, istovremeno ciljajući i na visokoobrazovano dobrostojeće stanovništvo i na mlade „koji se naslanjaju na zid“. Ujedno se vrlo glasno napadane vladajuća elita i birokracija, posebice proširene prakse korupcije i nepotizma te nedostatak prakticiranja vjere. FIS je bio vrlo aktivan i u dobrotvornom radu (Heristchi, 2004: 118). FIS-ov program od 15 točaka zapravo se, prema Claire Heristchi (2004: 120), može svesti na šest glavnih tema:

1. FIS radi na jedinstvu unutar islama te na povezanosti muslimanske ume.
2. FIS se smatra globalnom i općom alternativom za rješenje svih ideoloških, političkih, ekonomskih i društvenih problema unutar okvira islama.
3. FIS je prihvatio umjereni politički pristup.
4. Naglašava politike na temelju društvene solidarnosti.

5. Promiče duh inicijative u svim aspektima političkog djelovanja.
6. Preuzima ulogu očuvanja Poruke (Poslanika Muhameda, nap. aut.)

S takvom političkom platformom FIS je najprije nastupio na lokalnim izborima 1990. godine u kojima je pobijedio u 32 od 48 alžirskih vilajeta, unatoč tome što su ankete predviđale pobjedu FLN-a. Općenito se smatra da su ti izbori bili slobodni i pošteni (Quandt, 2005: 82; Le Sueur, 2010: 43; Heristchi, 2004: 117). U početku se predviđalo da će FLN pobijediti na lokalnim izborima, dok će mu FIS biti „za petama“, no dogodilo suprotno – FIS je pobijedio sa značajnom prednosti nad FLN-om. FIS je osvojio 4,3 milijuna glasova od 12 milijuna registriranih birača, a glasove je pretežno dobio u urbanim središtima. Drugim riječima, pri izlaznosti od oko 65 posto, FIS je osvojio 34 posto glasova svih birača koji su izašli na izbore, a FLN samo 28 posto. U Kabiliji i ostalim berberskim regijama FIS je prošao znatno lošije, a uglavnom tamo nije ni imao svoje kandidate. FLN je izgubio unatoč tome što mu je izborni zakon pogodio, odnosno trebao je pogodovati najvećoj stranci. Raspodjela mandata slijedila je logiku premijskog izbornog sustava. Stranka koja je bila relativni pobjednik izbora dobivala bi mandatnu premiju, tako da joj je ukupni broj mandata iznosio 50 posto plus jedan mandat, dok su sve ostale stranke koje su osvojile više od sedam posto glasova među sobom prema razmjernom načelu dijelile ostatak mandata.

Prema izbornom zakonu, muškarci su, uz predočenje obiteljske identitetske iskaznice, mogli glasovati u ime svojih supruga. Ovdje se radilo o obliku obiteljskog biračkog prava, pri kojemu „glava obitelji“ djeluje kao posrednik-birač u ime svoje supruge. Neki izvori pokazuju da je većina muškaraca tako i glasovala (Spencer, 1996: 96; Quandt, 1998: 51-52; Le Sueur, 2010: 43).

Nakon pobjede na lokalnim izborima, FIS je agresivno počeo provoditi svoje politike. U vilajetima u kojima je FIS pobijedio, žene koje su bile zaposlene u lokalnoj upravi prisiljene su nositi veo. Žene se općenito poticalo da prestanu raditi i ostanu u svojim domovima i posvete se skrbi za obitelj. Razne trgovine, poput trgovina koje su prodavale alkoholna pića ili trgovina s video opremom, koje su percipirane kao „nemoralne“, prisiljene su na zatvaranje. Građanima koji nisu bili glasači FIS-a odbijane su različite dopusnice (primjerice, za otvaranje trgovina) te im se sve teže bilo zaposliti. Žene koje se percipiralo da su „lake“, proganjanje su. U obalnim jedinicama lokalne uprave organizirano je odvojeno kupanje za žene i muškarce na plažama, a zabranjeni su nedolični kupaći kostimi za oba spola. Ukinuta je zajednička i uvedena odvojena nastava u školama za dječake i djevojčice.

FIS je takvim „reformama“ izravno udarao na sekulariziranu frankofonu srednju klasu. Konačni je cilj tih reformi bio izgurati tu klasu s položaja moći na koje je trebalo postaviti pripadnike pobožne buržoazije, dok su marginalizirani mladi muškarci koji su se donedavno „naslanjali na zidove“ sad postajali prvaci moralnog ponašanja. Uz to, FIS je želio iskorijeniti francuski jezik koji je proglašen otrovom koji truje Alžirce. Ujedno, FIS i njegovi pristaše su pokušali i uništiti, doduše bezuspješno, sve satelitske antene kako bi se spriječilo praćenje francuskih televizijskih programa. No, kad se to pokazalo nemogućim, jednostavno su ih počeli programirati da prate satelit *Arabsat* koji je emitirao saudijske televizijske programe. Sve to ozbiljno je počelo brinuti sekularnu frankofonu srednju klasu, koja je FIS-u, doduše, dala svoje glasove zbog iznimnog nezadovoljstva vladavinom FLN-a, ali je sada njezin bijes zbog moralizatorskih islamističkih politika bio sve usmjereniji na FIS (Kepel, 2002: 170-171; Quandt, 1998: 55), što će se i odraziti na rezultat FIS-a na parlamentarnim izborima.

Sve su te mjere bile moguće zato što ih je režim, odnosno Čadli Bendžedid koji je bio na čelu režima, islamistima dopuštao. Još se u vrijeme prosvjeda 1988. godine Bendžedid našao s islamističkim vođama i pokrenuo politički dijalog s njima. Njegov cilj je bio islamiste kooptirati u izvršnu i zakonodavnu vlast, što nije nužno značilo da bi s njima istinski dijelio vlast i političku moć, nego mu je glavni cilj bio da održi režim i samoga sebe na vlasti svim sredstvima (Le Sueur, 2010: 35-36). S političkim otvaranjem nisu se slagali alžirski generali, koji su vojsku smatrali okosnicom i zadnjim branikom države. Kako su tek trebali uslijediti parlamentarni izbori, generali su bili u strahu od islamista zbog više razloga. Ponajprije, vojska se smatrala zaduženom za očuvanje sekularnog naličja države te su se generali strogo protivili ideje transformacije Alžira u „islamsku državu“ utemeljenu na vjerskim „vrlinama“. Nadalje, vojska se bojala da bi nova islamistička vlast mogla u njenim redovima otkriti dokaze korupcije te da bi opozicija, ako pobjedi, mogla na različite načine naštetiti stečenoj ulozi vojske u državi (Martinez, 2005: 18; Addi, 1998: 47). Stoga su odnosi vojske i islamista, barem što se vojske ticalo, postajali sve napetiji.

Datum održavanja parlamentarnih izbora u nekoliko navrata je odgađan. Režimu je trebalo vremena da pripremi izborni zakon koji bi mu išao u korist te, osim toga, upravo je bio počeo Zaljevski rat. Zaljevski je rat počeo u siječnju 1991. godine, a FIS je na ulicama Alžira poveo demonstracije protiv američke vojne intervencije. Tražio je od alžirskih vlasti da otvore kampove za uvježbavanje militanata koji bi išli u pomoć „iračkoj braći“. Alžirske vlasti to nisu mogle dopustiti, no FIS je time na ulicama zadobio popularnost i snagu koju je pokušao okrenuti u svoju korist zahtijevajući što ranije parlamentarne, ali i predsjedničke izbore. Čadlijev režim obećao je da će se izbori održati u prvoj polovici 1991. godine, što se na kraju nije dogodilo

(Quandt, 1998: 54). Zaljevski rat zapravo je potpuno promijenio političku debatu prije izbora. Kako se Sadam Husein naglo „transformirao“ u „borca za islamski svijet“ te, unatoč tome što je bio na čelu sekularne stranke Baas, zaigrao na islamsku kartu, došlo je širenja antizapadnog sentimenta diljem islamskog svijeta, a u Alžiru i anti-francuskog sentimenta. FIS, inače vrlo skeptičan prema Sadamu Huseinu, također je „zajahao taj val“ proglašavajući američku intervenciju novim oblikom križarskog rata te pragmatično, kako ne bi izgubio potporu na predstojećim izborima, podupro Sadama Huseina (Le Sueur, 2010: 46-47; Shahin, 2003: 131), dok je Bendžedidov režim podržavao američku intervenciju u Iraku (Viorst, 1997: 91).

Alžirske su vlasti odlučile prvi krug izbora pomaknuti na lipanj iste godine, što je izazvalo bijes FIS-a koji je u svibnju pozvao na opći štrajk. Kako jedan dio vlasnika nije želio zatvoriti svoje trgovine, ubrzo je došlo do nasilnih incidenata između vlasnika trgovina i štrajkaša koji su ih željeli silom zatvoriti. Nakon nekoliko dana odnosi su se toliko pogoršali da su generali tražili od Bendžedida da proglasi izvanredno stanje, što je on i učinio. To je vojska iskoristila da se obračuna s FIS-om kojega je okarakterizirala kao opasnost za sigurnost države. Vojska je na kraju uhitila Belhadža i Medanija kako bi zaštitila „ključne simbole republike“. Medani je pripremio pokretanjem džihada ako se vojska ne vrati u vojarne, no uzalud. Plan generala nije bio spontana reakcija nego je bio osmišljen nakon pobjede FIS-a na lokalnim izborima, u suradnji s vojnim obavještajnim službama. Međutim, vladajući je režim tokom ljeta odlučio malo popustiti u odnosu prema FIS-u te je javna retorika ublažena, a pokrenut je i dijalog sa svim političkim strankama. Prvi je krug parlamentarnih izbora najavljen za kraj prosinca te godine, iako su Belhadž i Medani ostali u zatvoru, gdje su dočekali kraj građanskog rata koji je ubrzo uslijedio (Le Sueur, 2010: 47-49; Rahal, 2017: 97-98; Kepel, 2002: 173).

Izborama je prethodilo donošenje novog izbornog zakona. Prema novom zakonu, zabranjeno je korištenje džamija u izborne svrhe. Prekrojene su granice izbornih jedinica na štetu FIS-a (Rahal, 2017: 97). Propisan je isti izborni model kao i za lokalne izbore, s tom razlikom da su se izbori za 430 mandata trebali održati u dva kruga kako bi se spriječila nadmoćna pobjeda FIS-a, kao na lokalnim izborima. Raspravljalo se i o uvođenju razmjernog izbornog sustava, no taj je prijedlog ipak odbačen (Quandt, 1998: 58; Bouandel i Zoubir, 1998: 182-183).

Vjerovalo se da će FIS osvojiti oko 30 posto glasova, kao i FLN, dok će se ostatak glasova podijeliti na druge opozicijske stranke koje će na kraju biti prisiljene surađivati s FLN-om u Narodnoj skupštini protiv islamista (Martinez, 2005: 17; Quandt, 1998: 59). Izlaznost na parlamentarnim izborima bila je slabija nego na lokalnima, pa je FIS osvojio oko milijun glasova manje nego na lokalnim izborima. No ipak je dobio 3,2 milijuna, odnosno 47,3 posto glasova, osvojivši 188 od 232 mandata u prvome krugu. FLN je dobio 1,6 milijuna, odnosno

23,4 posto glasova i samo 16 mandata (Bouandel i Zoubir, 1998: 183; Heristchi, 2004: 117). Zanimljivo je navesti da je FFS dobio trećinu glasova manje od FLN-a, ali je ipak stekao mnogo više mandata, ponajprije zato što su njegovi birači bili koncentrirani u Kabiliji. Da je bio prihvaćen razmjerni izborni sustav, vjerojatno bi bila veća izlaznost, a FIS bi osvojio oko 30 posto mandata, što bi onemogućilo islamiste da vladaju sami i prisililo ih na koaliciju s nekom od sekularnih stranaka (Quandt, 1998: 59; Bouandel i Zoubir, 1998: 183). Značajan izborni uspjeh FIS-a opet je potaknuo vojsku da reagira i zaustavi demokratski proces.

4. 4. Neuspjeh demokratske transformacije i građanski rat

Rafael Bustos (2003: 4) navodi kako su mnogi promatrači alžirsku demokratizaciju „s pravom smatrali smionim i najopsežnijim pokušajem demokratizacije u arapskom svijetu“. Azzedine Layachi (2005: 46) alžirski demokratski eksperiment naziva „*big bang* modelom demokratizacije“, koji doduše nije dugo potrajao, ali je uveo fundamentalne promjene u politički život Alžira u godinama koje su uslijedile.

Bilo kako bilo, alžirski je demokratski eksperiment završio katastrofom, dok je politički sustav ostao u fazi „konstantne liberalizacije“ (Layachi, 2005: 52), odnosno s vremenom se transformirao u hibridni sustav s ograničenim političkim natjecanjem. Iako se Bendžedid nakon prvog kruga izbora poigravao s idejom da FIS-u dopusti provođenje njegova društvenog i gospodarskog programa, dok bi on zadržao kontrolu nad ministarstvom obrane i ministarstvom unutarnjih poslova (Viorst, 1997: 92), vojska je stajala na braniku sekularne države, želeći istodobno sačuvati svoju moć i povlastice. Vojska je stoga smatrala da nema drugog izbora nego da krene protiv FIS-a. Lahouari Addi (1998: 50) navodi kako je vojska uvijek živjela u uvjerenju da vlast u Alžiru treba reflektirati snage koje su stvorile državu. U tom smislu izbori nisu bili problematični dokle god lojalna opozicija ne dovodi u pitanje položaj i ulogu vojske. Drugim riječima, opozicija može dovoditi u pitanje vlast, ali ne i cjelokupni politički sustav Alžira i središnju ulogu vojske u njemu. Prema Addievom mišljenju, reakcija vojske bila bi identična da je bilo koja druga stranka, osim FLN-a, osvojila tako značajan broj glasova na izborima i ugrozila vojni režim.

Vojni je udar opravdan „islamskom prijetnjom' zemlji i njenim institucijama“ (Brahimi, 1998: 247). Mnogi su strani promatrači imali pomiješane osjećaje i reakcije na taj događaj. Neki su ga otvoreno nazvali „vojnim udarom“ i kritizirali vojne vlasti (Roberts, 2003: 105) zbog onoga što se u Alžiru uobičajeno eufemistički naziva „prekinutim demokratskim procesom“ (Kepel, 2002: 256). Mnogi su odahnuli jer Alžir nije postao „drugi Iran“ (Roberts, 2003: 105).

Službeni je stav alžirskih vojnih vlasti bio, kako je to prenio alžirski veleposlanik u Velikoj Britaniji Ahmed Benyamina (1998: 185), da su islamističke skupine 1991. godine smatrale kako je Alžir „zreo za ustanak u iranskom stilu koji će im omogućiti rušenje vlasti i uspostavu islamske republike“.¹⁶³

No kakav je bio slijed događaja nakon prvog kruga parlamentarnih izbora u prosincu 1991. godine? Na dan 11. siječnja vojska je prisilila predsjednika Bendžedida da podnese ostavku (Viorst, 1997: 92), raspustila je Narodnu skupštinu i poništila prvi krug parlamentarnih izbora te zaustavila demokratske procese. Vojska je zatim uhitila tisuće članova i poznatih pristaša, kao i onih za koje se sumnjalo da su pristaše FIS-a. Više od 10.000 premješteno je u internacijske kampove u Sahari. Dva mjeseca kasnije, u ožujku, FIS je službeno zabranjen, a većina njegova vodstva osuđena je na teške zatvorske kazne (Kalyvas, 1999: 252; Salah Tah, 1995: 198). To je za vlasti u Alžiru imalo i jednu vrlo neželjenu posljedicu. Kao što je prethodno navedeno, članstvo FIS-a imalo je vrlo različite političke stavove. No vojnim je udarom diskreditirano umjereno krilo FIS-a koje se najglasnije zalagalo za političku borbu na biralištima. Tako su na površinu u FIS-u isplivali ekstremisti koji nisu prezali pred nasiljem. Nastala je Naoružana islamska skupina (*Groupe Islamique Armé – GIA*) koja je otvoreno kritizirala pokušaj FIS-a da demokratskim putem osvoji vlast. Moto je GIA-e bio „vlast je u dometu naših kalašnjikova“ (nav. u: Takeyh, 2003: 69).

Vojni udar, iznuđena ostavka Bendžedida i raspuštanje Narodne skupštine uzrokovali su ustavnu krizu. Ustavom je predviđeno da predsjednik Narodne skupštine djeluje kao predsjednik države dok se, u roku od 45 dana unutar, ne provedu izbori za predsjednika države. No Ustavom nije predviđeno stanje u kojemu bi država istodobno ostala bez predsjednika države i Narodne skupštine. Stoga je stvoren Visoki državni odbor (*Haut Comité d'État – HCE*). HCE je bilo peteročlano Predsjedništvo na čijem je čelu bio Muhamed Budiaf. Budiaf je bio jedan od „očeva utemeljitelja“ FLN-a koji je, kao kritičar Ben Beline vlasti, morao napustiti Alžir i pobjeći u Maroko. Zbog situacije u Alžiru, Budiaf je rehabilitiran i vratio se u Alžir preuzeti *de facto* položaj predsjednika države (Bouandel, 1997: 173-174). Većina peteročlanog Predsjedništva bile su vojne ličnosti (Salah Tah, 1995: 201). Među prvim odlukama HCE-a bilo je proglašenje izvanrednog stanja i raspuštanje FIS-a (Bouandel, 1997: 174). U lipnju iste godine izvršen je atentat na Budiafa (Turshen, 2004: 122), kojega je zamijenio pukovnik Ali

¹⁶³ Službeni Alžir prekinuo je diplomatske odnose s Teheranom optužujući ga da podupire terorističke skupine u Alžiru. Iran je bio jedina država koja se tokom građanskog rata u Alžiru ponudila da bude posrednik između alžirskih vlasti i terorističkih skupina, no alžirske su vojne vlasti to odbile smatrajući to dodatnom potvrdom njihova uvjerenja da Iran podupire terorističke skupine u Alžiru (Benyamina, 1998: 192).

Kafi (Bouandel, 1997: 174; Salah Tah, 1995: 201). Kako je Narodna skupština bila raspuštena, HCE je stvorio Nacionalno savjetodavno vijeće (*Conseil Consultatif National – CCN*), tijelo od 60 članova, kojemu je primarna uloga bila ozakoniti odluke HCE-a (Bouandel, 1997: 174; Salah Tah, 1995: 201).

Nakon poništenja rezultata prvoga i zabrane drugog kruga izbora, FIS je pozvao na niz prosvjeda, na što je vojska odgovorila smrtonosnom silom (Viorst, 1997: 92). Još se 1989. među mudžahedinima koji su se netom vratili iz Afganistana oblikovala ideja o stvaranju naoružane džihadističke skupine koja bi srušila vladajući režim i uspostavila islamsku državu u Alžiru. To su bili počeci GIA-e. Ona je uključivala članove nekadašnje MIA-e, povratnike iz rata u Afganistanu i, kasnije, razočarane članove FIS-a i „obične“ mlade muškarce koji su se željeli priključiti džihadu. GIA, kao ni FIS, nije bila monolitna organizacija. GIA je na početku čekala da vidi kako će se odigrati demokratski eksperiment u Alžiru. Nakon „zaustavljanja“ izbornog procesa, donijela je odluku da je vrijeme za džihad „sazrelo“. Samopouzdanju organizacije išla je na ruku i činjenica da im se pridruživao sve veći broj boraca (Kepel, 2002: 257). U početku je GIA smatrala FIS i njegove ciljeve hvale vrijednima, ali vrlo naivnima, zbog čega su na kraju FIS porazili „bezbožnici“. Za GIA-u je proglašenje džihada bilo obveza (Kepel, 2002: 261).

FIS je donio i odluku o stvaranja vojnog krila – Vojske islamskog spasa (*Armée Islamique du Salut – AIS*) – čiji je primarni cilj bio omogućiti FIS-u pregovore s vojnim režimom s položaja moći.¹⁶⁴ Medani je nakon formiranja AIS-a iz zatvora poslao i pismo predstavnicima vladajućeg režima s pozivom na pregovore i željom da se zajedničkim snagama zaustavi nasilje u zemlji. Iako vladajući režim nije odgovorio na taj poziv, Medani je ubrzo transferiran u kućni pritvor, a mnogi su vođe FIS-a pušteni iz zatvora. Sekundarni je cilj stvaranja AIS-a bio pokušaj privlačenja članova GIA-e, ali i svih ostalih koji su se kasnije razočarali u GIA-u zbog primjene ekstremnog nasilja (Kepel, 2002: 265-266).¹⁶⁵

U početku je islamističko nasilje bilo ograničeno. Meta islamističkih skupina 1992. godine bio je gotovo isključivo represivni aparat države, iako su izvođeni i poneki napadi na javna mjesta. Kako se sukob intenzivirao, 1993. godine su islamisti ubijali i civile, posebice predstavnike sekularnog segmenta alžirskog društva koji su bili vrlo glasni u otporu islamistima (Spencer, 1996: 94). Također, u početku je alžirsko stanovništvo masovno stalo na stranu oružanih pobunjenika koji su se, prema njegovu mišljenju, borili protiv korumpiranog režima.

¹⁶⁴ AIS je zapravo bio „oživljena“ MIA, koja je bila povezana s FIS-om te je tek kasnije preimenovana u AIS (Cline, 1998: 122).

¹⁶⁵ U Alžiru je 1990-ih postojalo više islamističkih skupina, kako nasilnih tako i nenasilnih (Layachi, 2005: 54-56), no GIA-a i FIS bile su najvažnije.

Česta su bila i dezertiranja, posebice među vojnicima s nižim činovima koji su se identificirali s običnim stanovništvom s kojim su dijelili iste ekonomske nedaće, što je vojska kasnije ipak ispravila. Viši časnici čak su priznavali da ne mogu vjerovati vlastitim satnicima koji su im podređeni. Takvo je stanje dovelo do toga da je oružani ustanak zbog „zelenog kadra“ u početku bio vrlo uspješan, a i mnogo je oružja tim putem završilo u rukama islamista (Miller, 2000: 63). Međutim, Berberi nisu dali podršku islamističkom ustanku ili su ga podržali u značajno manjoj mjeri, prvenstveno zato što su smatrali da bi im pobjeda islamista naštetila (Cline, 1998: 123).

Različiti akteri u ratu dobivali su i pomoć izvana. FIS je tako još za izbore 1991. godine dobio značajnu financijsku pomoć Saudijske Arabije preko Svjetske muslimanske lige. Taj je novac s vremenom „presušio“, posebice nakon što je FIS osudio Saudijsku Arabiju zbog toga što je dopustila stranim vojnim snagama da koriste njen teritorij za vrijeme Prvog zaljevskog rata (Cline, 1998: 125). Nakon poništenja izbora FIS je sve veći naglasak stavljao na vođenje vanjske politike usmjerene prema Zapadu, posebice Sjedinjenim Državama i Europskoj uniji. Uspostavio je neformalna predstavništva u mnogim zemljama Zapada, poput Francuske, Velike Britanije, Njemačke ili Italije, s ciljem da strane vlade uvjeri u svoju „stranu priče“ i da one izvrše pritisak na alžirske vlasti da završe konflikt. FIS je dobio i pristup različitim medijima i organizacijama za ljudska prava kako bi oni prikazali sustavno kršenje ljudskih prava koje je provodio vladajući režim u Alžiru. Nadalje, donio je i čvrstu odluku kako neće širiti nasilje na zemlje Zapada, opet zato da bi one stale na njegovu stranu (Shahin, 132-133). Odlučio je pojačati svoju prisutnost i u zemljama regije, poput Libije i Maroka, kako bi vlade dobio podršku vlada tih zemalja. Diplomatski naponi FIS-a bili su samo donekle uspješni. Uspio je uvjeriti kralja Hasana da FIS ne prijeti Maroku, ali je Gadafi bio mnogo „tvrđi orah“ (Shahin, 2003: 130).

GIA je svoju podršku izvana prvenstveno dobila od mudžahedina povratnika iz rata u Afganistanu protiv Sovjeta. Neki od ključnih članova GIA-e bili su povratnici iz Afganistana, ali i Pakistana – takozvani „Afganci“ (Cline, 1998: 125; Larémont, 2011: 243). GIA, ali i neke druge džihadističke skupine, dobivale su i pomoć od Al Kaide, prvenstveno u obliku obuke, dok su bile financirane iz nekoliko izvora, uključujući Saudijsku Arabiju, Sudan i Iran. Uz borbeno iskustvo iz Afganistana, neki su džihadista stekli iskustvo i u ratu u Bosni (Turshen, 2004: 120).¹⁶⁶

I alžirske su vlasti dobivale potporu izvana. Susjedne zemlje poput Maroka, Tunisa i Libije, bojeći se islamističkog ustanka u vlastitim zemljama, nisu dopuštale alžirskim džihadistima da

¹⁶⁶ Više o stranim džihadistima u ratu u Bosni u: Kohlmann, 2005.

stvore utočište na njihovu teritoriju. Marokanske su vlasti uhitile i izručile Alžiru nekoliko džihadističkih vođa. Tunis i Egipat pomagali su vlasti u Alžiru kako materijalno tako i s obavještajnim podacima koji su alžirskim vlastima bile od velike pomoći u sukobu s islamistima. Libijske su vlasti zahvaljujući obavještajnim podacima koje su dobile od Alžira otkrile niz islamističkih skupina na vlastitom teritoriju. Alžirske su vlasti 1998. godine dobile i ograničenu potporu UN-a da završe krvavi sukob na svojem teritoriju (Miller, 2000: 66). Dobile su i političku, vojnu, diplomatsku i financijsku potporu francuskih vlasti. Postoje neke indikacije koje upućuju na to da je, navodno, francuski predsjednik Mitterand znao za vojni udar i da je obećao generalu Kaledu Nezaru pomoć. Francuski mediji su osiguravali najviše medijskog prostora alžirskom vojnom režimu. Neki izvori pokazuju i kako su Francuzi vladajućem režimu u Alžiru slali vrlo sofisticirano oružje kako bi uništio islamističke prijetnje na južnim obalama Mediterana. Mnogi su Alžirci na takvo uključanje Francuske gledali vrlo podozrivo, percipirajući građanski rat kao nastavak Alžirskog rata za neovisnost, dok su generale koji su proveli vojni udar i zaustavili demokratski proces percipirali kao francuske saveznike koji djeluju protiv interesa Alžira (Brahimi, 1998: 249-250).

Bilo je i onih u Francuskoj koji nisu na situaciju u Alžiru gledali kroz „sigurnosne naočale“. Jacques Derrida (1998: 19), inače rođen u Alžiru, otvoreno je pozvao na prestanak sukoba i mir u Alžiru. Pozvao je i na međunarodnu solidarnost s Alžirom, na izborni dogovor, na odvajanje vjerskog i svjetovnog, te na zaustavljanje smrti, ubojstva, egzekucija i mučenja.

Službeni je stav alžirskih vlasti bio da odbijaju upletanje stranih aktera u unutarnji sukob u državi, a posebice različitih nevladinih organizacija za zaštitu ljudskih prava koje su htjele iznuditi sazivanje posebne sjednice Komisije za ljudska prava Ujedinjenih naroda. Službeni je stav bio da je to nepotrebno jer je država još uvijek jaka, a sigurnosni aparat države djeluje prema zakonima, što nije bio slučaj u Bosni i Hercegovini i Ruandi kada su posebne sjednice Komisije prethodno sazvane. Službeni je stav vlasti bio i da će se demokratski proces nastaviti. Vlasti u Alžiru također su smatrale da, ako Europa zaista želi pomoći te je iskrena u svojoj osudi masakara i zvjerstava koji su počinjeni u Alžiru, treba ozbiljno surađivati s vlastima u Alžiru u uništavanju pomoćnih terorističkih mreža na europskom teritoriju. Dapače, alžirske su vlasti navele kako od Europe očekuju mnogo više od simboličke humanitarne pomoći – od Europe se očekuje stvaranje formalizirane suradnje u borbi protiv terorizma (Benyamina, 1998: 188, 190, 194).

Evolucija islamističkog nasilja u građanskom ratu prošla je četiri distinktivne faze. U prvoj fazi islamisti su, kako je već rečeno, napadali gotovo isključivo represivni aparat države i zaposlenike javnog sektora koji su bili vezani uz represivni aparat države, drugim riječima ljude

koji su predstavljali autoritet države. U drugoj fazi, kada je došlo do eskalacije nasilja, islamisti su napadali i osobe koje su bile kritičke prema njima te su se suprotstavljali islamističkim vrijednostima. Do nove eskalacije nasilja došlo je u trećoj fazi u kojoj su džihadisti počeli napadati državnu infrastrukturu – bolnice, škole, tvornice, zgrade državne administracije itd. Kako je u toj fazi značajno otežan život običnim Alžircima, jer je u određenoj mjeri onemogućeno normalno djelovanje državnih institucija koje su pružale različite usluge građanima, podrška džihadistima u alžirskom narodu značajno je opala. Tada je došlo do još jedne eskalacije nasilja u četvrtoj fazi u kojoj su džihadisti počeli provoditi odmazde prema civilnom stanovništvu. Takva je vrsta nasilja poprimila oblik masovnih ubojstava, osakaćivanja i silovanja. Česti su bili slučajevi kada je istovremeno masakrirano i po nekoliko stotina ljudi (Khaled, 2004: 203-204).

U drugoj su fazi islamisti napadali zapravo intelektualce – liječnike, sveučilišne profesore, pisce, novinare. Iako mnogi od tih ljudi nisu imali nikakve veze s represivnim aparatom države, imali su jedan „zajednički nazivnik“ – bili su omraženi frankofoni intelektualci. U toj su fazi počeli napadi i na „bezbožne“ strance u Alžiru (Kepel, 2002: 261, 264).¹⁶⁷ Ni žene nisu bile sigurne od nasilja te su mnoge „nevjernice“ ubijene. U jednom je trenutku jedan od vođa GIA-e izdao naredbu da „za svaku čistu muslimansku ženu koju vlada uhiti, žena apostata treba biti smaknuta“ (nav. u: Kepel, 2002: 269). To je na kraju dovelo do toga da su neki pripadnici alžirske inteligencije jednostavno počeli bježati iz zemlje (Stora, 2001: 216).

Iako je FIS bio strogo protiv širenja terorizma na Europu, GIA je zbog francuske pomoći alžirskim vlastima odlučila zadati udarac „negdašnjoj kolonijalnoj sili i najljućem neprijatelju islama na Zapadu“ (nav. u: Kepel, 2002: 267). Godine 1995. GIA je počela bombašku kampanju na francuskom teritoriju s ciljem obeshrabrivanja francuske pomoći alžirskim vlastima (Cline, 1998: 126). No efekt je upravo bio suprotan jer su bombaški napadi osnažili francusku želju da se obračuna s islamističkim ekstremistima, kako u obliku pomoći alžirskim vlastima tako i na vlastitom teritoriju (Kepel, 2002: 267).

Četvrta faza, odnosno masovni masakri, počeli su s opadanjem snage i zapravo počecima poraza GIA-e od 1996. do 1998. godine (Kalyvas, 1999: 247). Treba napomenuti i kako je GIA od 1994. bila najdominantnija islamistička skupina u Alžiru (Kepel, 2002: 265). Unatoč čestoj percepciji da su masakri bilo vrlo neselektivni, dokazi ukazuju na to da su džihadisti u većini

¹⁶⁷ Kao što je u uvodu u poglavlje navedeno, u toj je fazi GIA u prosincu 1993. godine ubila i dvanaestoricu Hrvata, radnika Hidroelektrane (Šušnjara, 2016). GIA je odrubila glave i sedmorici francuskih trapista iz samostana u Tibehirineu kao odmazdu Francuskoj (Kepel, 2002: 270). FIS je osudio taj čin GIA-e te je napisano pismo papi u kojemu je izražena duboka žalost u ime FIS-a, njegova vodstva i cijeloga alžirskog naroda (Shahin, 2003: 135).

slučajeva vrlo precizno birali svoje mete. Mete su uglavnom pripadale sljedećim trima skupinama: lokalni protivnici, posebice pripadnici sigurnosnog aparata, doušnici i oni koji su podupirali ili su se borili na strani paravojskih postrojbi koje su osnovale alžirske vlasti. Nadalje legitimne mete su bili članovi protivničkih islamističkih skupina, poput AIS-a; te članovi koji su napustili GIA-u ili nisu željeli pomoći skupini, kao i oni koji su se tek spremali počiniti ta „dva zločina“. Uz te „legitimne“ ciljeve najčešće su stradavale i njihove cijele obitelji (Kalyvas, 1999: 254-255).

Početni uspjeh islamističke gerile bio je zapanjujući. Vlada je u Alžiru izgubila efektivnu kontrolu nad mnogim planinskim i ruralnim područjima te cestama i siromašnijim dijelovima gradova. Treba napomenuti kako nije za sve to „zaslužna“ GIA nego su mnogi mladi hitisti, često pod komandom lokalnih emira, izbacili policiju iz svojih kvartova i uspostavili „slobodne islamske zone“. Mnoge su se od tih „slobodnih islamskih zona“ kasnije pridružile organiziranoj borbi protiv režima. Unutar tih zona često je u početku prikupljan dobrovoljni „islamski porez“ koji je s vremenom prestao biti dobrovoljan. Represivni aparat države, koji se u početku povukao iz tih područja, kasnije ih je okružio i efektivno pretvorio u geta (Kepel, 2002: 262-263). Represivni aparat u početku nije bio spreman za takvu vrstu gerilskog sukoba. U periodu od 1992. do 1993. godine čak je i komunikacija između „oslobođenih područja“ i područja pod kontrolom središnje vlasti bila teška – nije bilo telefonskog kontakta, a ceste su bile prepune kontrolnih točaka. Između tih „dvaju svjetova“ granice su bile vrlo jasne (Kalyvas 2002: 262).

Međutim, represivni aparat države ubrzo se prilagodio uvjetima gerilskog ratovanja te je od 1994, kada je osigurao naftna polja na jugu, do 1997. godine počeo vrlo agresivno i sigurno vraćati izgubljene teritorije u svoje ruke. Kako su islamisti počeli gubiti rat, tako je i njihov *modus operandi* promijenjen te su počeli masakri (Kalyvas, 1999: 263-264). Kada je alžirska vojska na kraju odlučila djelovati, džihadisti nisu više mogli otvoreno djelovati te su prisiljeni na traženje utočišta koja su dobrim dijelom našli u planinama. No kako se radi o pustinjom području, alžirska je vojska vrlo efektivno koristila svoje zračne snage u nastavku sukoba s džihadistima (Miller, 2000: 68-69).

I režim je koristio različite oblike nasilja protiv islamista. *Amnesty International* zabilježio je mnoge slučajeve mučenja islamista. Nadalje, oni za koje se smatralo da su islamisti, bili bi zadržavani u internacijskim kampovima u Sahari bez suđenja. Stvarani su i posebni sudovi koji su često izricali smrtne presude. Provođene su česte operacije čišćenja, a česta su bila i pogubljenja po kratkom postupku bez ikakvog suđenja (Stora, 2001: 214, 216). Režim je 1994. godine počeo stvarati i vlastite lokalne paravojske postrojbe pod nazivom Skupine legitimne obrane (*Groupes de Légitime Défense* – GLD) koje su bile poznatije pod nazivom „patrioti“.

Patrioti su u početku bile postrojbe koje su djelovale izvan zakona, a tek su 1997. godine legalizirane. Patrioti su uglavnom djelovali u vlastitom području s ciljem vođenja asimetričnog ratovanja te čuvanja svojih lokalnih zajednica od upada islamističkih skupina. Kasnije su „patrioti“ postali dijelom pomoćnih postrojbi regularnih vojnih snaga te su sudjelovali u klasičnim vojnim operacijama (Kalyvas, 1999: 265). Jednako kao i islamističke skupine protiv kojih su se borili, „patrioti“ su na svako nasilje odgovarali ekstremnim nasiljem i pokoljima protivnika (Stora, 2001: 224). Postoje dokazi da je vladajući režim stvorio vlastite „islamističke skupine“ koje su također počinile masovne masakre, najčešće u područjima u kojima je FIS osvojio najveći broj glasova na izborima 1990. i 1991. godine. Također, postoje indikacije koje pokazuju kako su se vojne tajne službe uspješno infiltrirale u GIA-u ili neke njezine ogranke te, do određene mjere, uspješno manipulirale njime kako bi činili pokolje. Cilj je takvih tajnih protudžihadističkih operacija bio diskreditirati islamiste, odnosno pokazati vlastitu narodu, ali i svijetu, da islamističku prijetnju treba istrijebiti (Slisli, 2009: 149; Brahimi, 1999: 256; Mortimer, 2006: 159).

Režim je još 1995. godine došao do zaključka kako, iako još nije dobiven rat, nema bojazni da bi moglo doći do pada režima i da bi islamisti mogli preuzeti kontrolu nad državom (Miller, 2000: 61). U tom smislu od 1995. do 1999. godine dolazi do ponovne uspostave institucionalnog poretka u Alžiru (Bustos, 2003: 12). Tome je prethodila takozvana Rimska platforma. Krajem 1994. i početkom 1995. godine u Rimu su održana dva sastanka na kojima je većina opozicijskih stranaka u Alžiru, uključujući islamiste poput *Ennahde* i članova FIS-a u egzilu, odlučile predložiti vlastitu mirovnu inicijativu za okončanje nasilja u Alžiru. Na tim je sastancima nastala „Platforma za političko i mirovno rješenje alžirske“ krize, a potpisala ju je većina opozicijskih stranaka te ju je predstavila vladi u Alžiru. Rimska platforma je predložila mehanizme za okončanje nasilja i povratak izbornom procesu kao načina osvajanja i održanja vlasti, odbacivanje bilo kakve vrste diktature, priznavanje suverenosti alžirskog naroda, priznavanje mirne promjene vlasti demokratskim putem, priznavanje političkog, etničkog i vjerskog pluralizma, te zaštitu individualnih i kolektivnih ljudskih prava i sloboda. Alžirske su je vlasti odbile zbog dvaju razloga. Prvo, time bi se FIS vratio u normalne političke procese te, drugo, time bi, zbog mjesta na kojem je nastala i zbog Katoličke crkve koja je sponzorirala Rimski protokol, došlo do internacionalizacije alžirske krize (Willis, 1998: 54; Shahin, 2003: 133-134). Međutim, platforma je pokazala volju i posvećenost opozicijskih stranaka, a posebice FIS-a, mirovnom procesu i okončanju nasilja. Unutar režima opet je na vidjelo izašla podjela između „pomiritelja“ (*conciliateurs*) i „iskorjenitelja“ (*éradicateurs*), odnosno onih koji su mirovnim putem željeli okončati nasilje i onih koji su željeli iskorijeniti islamiste (Cline, 1998:

127-128), u korist ovih drugih. I unutar islamističkih redova došlo je do raskola jer je GIA, saznajući za Rimski protokol, optužila FIS da su zbog svojih političkih interesa „izdali džihad, prodavši krv svojih boraca“ (nav. u: Kepel, 2002: 268).

Režim u Alžiru je, doduše, imao svoje planove za normalizaciju politike. Godine 1994. HCE je u tajnosti kontaktirao s Abdelazizom Buteflikom, jednim od „baruna“ FLN-a, ministrom vanjskih poslova i jednim od stupova Bumedienova režima, u želji da ga kandidira za predsjednika Alžira. Iako je Buteflika prvotno prihvatio kandidaturu, učinio je to uz uvjet da se suspendiraju mjesta potpredsjednika i da dobije kontrolu nad sektorom obrane. Kako mu je to odbijeno, Buteflika je odbio kandidaturu. Umjesto njega kandidaturu je prihvatio te je, konzekventno, proglašen predsjednikom ministar obrane Liamine Zerual. Prema članku 6. „Platforme o nacionalnom konsenzusu“, koja je donesena netom ranije u dijalogu režima s većinom opozicijskih stranaka, s ciljem povlačenja vojske iz procesa izravnog upravljanja državom, predsjednik države bio je vrhovni zapovjednik vojnih snaga i odgovoran za pitanja obrane, čime je predsjednik zadržao i ministarstvo obrane, vodio je vanjsku politiku zemlje, a mogao je i raspisati referendum o svim pitanjima od nacionalnog interesa (Salah Tah, 1995: 203-204). Zerual je odmah po proglašenju pokrenuo mirovni proces. Zaključio je kako se alžirska kriza može završiti samo uz dijalog sa svim političkim snagama u zemlji. Sukladno tome, Zerual je počeo pregovore s visokim članovima FIS-a koji su još bili u zatvoru. Iako su pregovori propali, Zerual je našao drugi način kako će obnoviti državu i njene institucije. Prvi korak ka tome putu bila je najava predsjedničkih izbora koji su se trebali održati 1995. godine. Na izborima, koji su održani u studenom 1995. godine, pobijedio je Liamine Zerual (Bouandel i Zoubir, 1998: 177-178; Bouandel, 1997: 177). Izbori su se održali prema dvokružnom većinskom izbornom sustavu francuskog tipa u kojemu kandidat pobjeđuje ako u prvom krugu dobije apsolutnu većinu glasova. Ako ne pobijedi u prvom krugu s apsolutnom većinom, u drugi krug idu dva kandidata s osvojenim najvećim brojem glasova. Izlaznost je bila 74,9 posto, a Zerual je pobijedio u prvom krugu s 61 posto glasova (Bouandel, 1997: 174, 177).

Unatoč Zerualovoj pobjedi, koju su neki i osporavali, izbori se smatraju slobodnima i poštenima – prvim takvim izborima za predsjednika u Alžiru. Pobjedom na izborima Zerual je istinski stekao legitimitet kao predsjednik države, što mu je omogućilo da provodi potrebne reforme, ali istovremeno mu je ojačalo položaj u odnosu na „iskorjenitelje“ unutar režima koji su bili protivnici reformi i mirovne inicijative. To je bio prvi korak ka obnovi predstavničkih institucija u Alžiru (Bouandel i Zoubir, 1998: 177-178; Bouandel, 1997: 177). Drugi korak su bili novi amandmani na Ustav iz 1989. godine. Amandmanima je stvoren gornji dom u Narodnoj skupštini, a predviđene su i neke promjene koje će donijeti zakon o političkim

strankama te izborni zakon. Članak 2. novog Ustava stipulirao je islam kao državnu religiju. Člankom 74. ograničen je broj mandata predsjednika države na dva uzastopna mandata. Amandmani na Ustav prihvaćeni su na referendumu koji je održan u studenom 1996. godine. Nakon ustavnih promjena, treći korak bilo je održavanje parlamentarnih i lokalnih izbora. Prvi su se trebali održati u lipnju 1997. godine, a potonji u listopadu iste godine. Na parlamentarnim izborima trebalo je izabrati 380 članova Narodne skupštine na mandat od pet godina, a dvije trećine članova novostvorenog Vijeća nacije izabrat će se iz lokalnih i regionalnih skupština, dok će trećinu imenovati predsjednik republike. Dva doma činila su parlament (Bouandel i Zoubir, 1998: 178).

Kako su amandmanima na Ustav predviđene promjene izbornog zakona i zakona o političkim strankama, tako su one i donesene. Prema novom zakonu o političkim strankama, stranke su se prestale nazivati „udrugama političkog karaktera“. Novim je zakonom prepoznato i garantirano pravo na osnivanje političkih stranaka, ali njihovo je stvaranje i djelovanje strože regulirano – zakonom je strogo zabranjen nastanak političkih stranaka koje se temelje na arapskom, berberskom i islamskom identitetu. Zabranjeno je i korištenje tih triju političkih identiteta u svrhu izbornog natjecanja. Zakon stipulira i da stranke moraju poštivati politički pluralizam, republikanski ustav i princip mirne promjene vlasti utemeljene na izboru alžirskog naroda. Zakonom je povećan broj članova utemeljitelja stranke s 15 na 25, a ujedno je određeno da članstvo stranke treba predstavljati trećinu od ukupno 48 vilajeta države i da se moraju obvezati kako će poštovati zakone i Ustav. Postoje i odredbe zakona prema kojima su postojeće stranke dobile godinu dana da se prilagode odredbama zakona (Bouandel i Zoubir, 1998: 181-182).

I u izborni su zakon unesene važne promjene. Prihvaćen je razmjerni izborni sustav kako bi se izbjegla nerazmjernost u parlamentu. Uvedene su i stranačke liste i izborni prag od pet posto. Izborni zakon određuje da se ministri moraju birati iz redova izabranih zastupnika. Uvedena je i kvota od osam zastupnika koje biraju alžirski građani koji žive izvan države, odnosno biračko pravo za mnogobrojnu dijasporu. Aktivno biračko pravo dobili su svi građani koji navrše 18 godina, a pasivno biračko pravo za Narodnu skupštinu imali su građani koji su navršili 28, a za Vijeće nacije građani koji su navršili 40 godina (Bouandel i Zoubir, 1998: 183).

Izbori i izborna kampanja održani su u ambijentu nasilja i prijatni nasiljem. Mnogim kandidatima i političkim aktivistima prijeto se smrću. Unatoč tome, vladajući režim dopustio je svim kandidatima pristup javnom servisu, a kandidati su mogli koristiti i tiskane medije radi vođenja kampanje. Veliki plakati koji su predstavljali političke opcije osvanuli su na ulicama gradova. Na izborima je sudjelovalo 39 političkih stranaka, a izlaznost je bila 65,69 posto.

Novoosnovana režimska stranka Nacionalni demokratski sabor (*Rassemblement National Démocratique* – RND) osvojila je 156 od ukupno 380 ili 41,1 posto mandata, što joj nije bilo dovoljno da samostalno sastavi vladu. FLN je postao treća po snazi stranka sa 64 osvojena mandata. Ti su izbori pokazali da Alžirci i dalje geografski glasuju te su berberske stranke najbolje prošle u Kabiliji (Bouandel i Zoubir, 1998: 184-186).

Međutim, ostala je neravnoteža između izvršne i zakonodavne vlasti, odnosno predsjednika države i parlamenta. Prema ustavnom ovlastima, predsjednik i dalje određuje smjer unutarnje i vanjske politike države, mogao je imenovati i razriješiti predsjednika vlade, predsjedavati sjednicama vlade, voditi vanjsku politiku i potpisivati međunarodne sporazume, postavljati guvernera (narodne) Banke Alžira, glavnog tajnika vlade, suce i diplomatske predstavnike u drugim državama i međunarodnim organizacijama te, kao što je prethodno navedeno, imenovati zastupnike Vijeća nacije i raspisati referendum o bitnim nacionalnim pitanjima. Prema Ustavu, predsjednika je bilo gotovo nemoguće smijeniti, odnosno moguće ga je bilo smijeniti samo u slučaju duge i teške bolesti. Doduše, predsjednik može proglasiti izvanredno stanje, raspustiti parlament i raspisati prijevremene izbore samo uz konzultacije s parlamentom (Bouandel i Zoubir, 1998: 179).

Lokalni izbori održani su u listopadu iste godine, što je bio posljednji korak u institucionalnoj obnovi Alžira. Na tim su izborima najbolje prošle dvije prorežimske stranke, RND i FLN, a zabilježena je izlaznost od 65,2 posto. RND je osvojio 55,2 posto, a FNL 21,8 posto mandata u tijelima regionalne i lokalne uprave (Bouandel i Zoubir, 1998: 186-187).

Režim je na izborima dopustio i participaciju islamističkim strankama *Ennahdi* i Hamasu, koje su zbog zakona o političkim strankama bile prisiljene promijeniti nazive. Iz *Ennahdina* naziva „nestao“ je pridjev „islamska“,¹⁶⁸ dok je Hamas promijenio ime u Pokret za društvo mira (*Mouvement de la Société pour la Paix* – MSP) (Bouandel i Zoubir, 1998: 182; Willis, 1998: 46). MSP i Ennahda su na parlamentarnim izborima 1997. po snazi bili druga i četvrta stranka u parlamentu, što je MSP-u omogućilo i da postane mlađi partner u vladi. No dvije stranke zapravo nisu imale veliki utjecaj na politike (Willis, 1998: 46, 53-54).

Paralelno s tim događajima, nasilje u Alžiru dostiglo je vrhunac. Džihad koji su vodile islamističke skupine, posebice GIA, među Alžircima je izgubio gotovo svaku potporu. Mjesec ramazana godine 1997. možda je bio najkrvaviji u ratu, a karakterizirali su ga masovni pokolji civila, i to metodom rezanja grkljana nožem. Iako nije potpuno jasno tko je počinio sve te masakre, islamisti, režimske snage ili najvjerojatnije obje strane, eskalacija takva nasilja, ali i

¹⁶⁸ Puni naziv stranke bio je *Ennahda* islamska stranka.

praktični „nestanak“ GIA-e koja je svedena na nekoliko stotina boraca, dovela je na kraju sukobljene strane za pregovarački stol. Kada je AIS proglasio unilateralno bezuvjetan prekid vatre, to je značilo kraj organiziranog džihada, iako ne i kraj islamističkog nasilja. Time je nasilje u Alžiru ušlo u konačnu fazu, odnosno postalo je „obični“ terorizam (Kepel, 2002: 271-273; Takeyh, 2003: 72; Gerges, 1999: 119-120).

Isprovociran zbog sporenja s „istrebljivačima“ unutar režima o mnogo pitanja, a posebice o prekidu vatre s AIS-om, i pritiskom da dade otkaz svojem bliskom suradniku, umirovljenom generalu Muhamedu Betšinu, predsjednik Zerual je krajem 1998. godine iznenada najavio da će podnijeti ostavku početkom iduće godine. Kako mu je mandat trebao isteći tek krajem 2000, Alžir je opet ostao bez predsjednika države pa je vojska bila prisiljena naći novog predsjednika.¹⁶⁹ Tada se na političkoj pozornici Alžira ponovno pojavio Abdelaziz Buteflika (Mortimer, 2006: 158). Činjenica da je Butefliki potporu dala vojska govori o tome da je Buteflika bio uspješan u pregovorima o svojem povratku na političku pozornicu Alžira. Nadalje, to je značilo i da su mu ruke bile djelomično slobodne u formuliranju i vođenju politika dokle god nije ugrožavao prerogative i interese vojske. Buteflika je često u svojim intervjuima naglašavao kako su alžirske vojne snage njegova jedina politička stranka (Bouandel, 2002a: 27). U travnju 1999. godine Buteflika je postao sedmi predsjednik Alžira nakon što se šest protukandidata povuklo iz izborne utrke tvrdeći da su izvori već odlučeni (Bouandel i Bougheria, 2005: 115).

4. 5. Nacionalno pomirenje?

Nekoliko je razloga zbog kojih je vojska izabrala Butefliku, diplomata koji jest imao vojnu prošlost unutar FLN, ali koji je ponajprije bio diplomat. Buteflika je zapravo bio vrstan diplomat, a jedan ga je alžirski politolog nazvao „superministrom vanjskih poslova“ koji je zanat ispekao kao Bumedienov ministar vanjskih poslova. Buteflika je i sâm znao da je to primarni razlog zbog kojeg ga je vojska odabrala. Učinila je to „iz vjere da je on osoba koja je najsposobnija da obnovi alžirski kredibilitet u inozemstvu“ (Mortimer, 2006: 162). Buteflika je doista neumorno radio na obnovi i poboljšanju diplomatskih odnosa s Afrikom, Francuskom, Sjedinjenim Državama i UN-om. U prvoj godini mandata obavio je trideset diplomatskih posjeta stranim zemljama (Mortimer, 2006: 162-164).

¹⁶⁹ U Alžiru se, kao i primjerice u Pakistanu, često sarkastično govori „kako svaka država ima vojsku, ali u Alžiru vojska ima državu“ (nav. u: Arnould, 2007: 233).

Nadalje, u vrijeme mandata predsjednika Zeruala vojska je zapravo još bila upletena u vođenje dnevne politike, ponajprije zbog islamističkog ustanka koji je još bjesnio jakom intenzitetom (Mortimer, 2006: 158). Postavljanjem predsjednika civila vojska se željela povući iz dnevne politike i skriti iza fasade civilne uprave državom. Džihadisti već neko vrijeme nisu predstavljali istinsku prijetnju državi te su svedeni „samo“ na terorističku prijetnju pa nije više niti bilo tolike potrebe za javnim izlaganjem vojske. Nadalje, vojska je iz rata izašla okaljana ugleda zbog upotrebe svih, pa i najgorih mjera u borbi protiv džihadista, poput mučenja i egzekucija bez suđenja. Kako su postojale indicije da je i vojska uključena u pokolje civila, povlačenje u sjenu može se protumačiti i kao želju vojske da obnovi svoj ugled. Uz sve to, vojska se, pogotovo od 2004. godine, počela okretati profesionalizaciji, pogotovo radi sve uže suradnje s NATO-om u protuterorističkom djelovanju (Arnould, 2007: 233-234).

Uz vanjsku politiku, temeljni problem kojemu se Buteflika posvetio na unutarnjem planu bilo je okončanje nasilja te politike pomirenja. Jednim je dijelom time htio ojačati svoj položaj u odnosu na vojsku i steći legitimitet koji nije stekao izborima (Arnould, 2007: 233-234). Prva mjera koja je donesena kako bi se okončalo nasilje mirnim putem bio je *Zakon o građanskoj suglasnosti iz 1999. (concorde civile)*. Zakon je prihvaćen u parlamentu u lipnju i na referendumu u rujnu iste godine. Predviđeno je bilo da traje vrlo kratko – samo šest mjeseci, to jest do kraja siječnja 2000. Zakonom je omogućena amnestija džihadista koji polože oružje i priznaju zločin. Zakon nije predviđao amnestiju za počinjenje masakra, silovanje, nanošenje trajne invalidnosti i podmetanje eksplozivnih sredstava na javnim mjestima. Doduše, Zakon je ipak predviđao djelomičnu amnestiju i za ta kaznena djela, što je najčešće značilo smanjenje zatvorskih kazni za ta djela. Zakon je nadopunjen iduće godine amnestijom dodijeljenom pomilovanjem (*grace amnistiante*), koja je kolektivno dodijeljena džihadističkim skupinama koje su se same raspustile i položile oružje. Ujedno, 2003. godine osnovana je Nacionalna komisija o nestancima koja je trebala dati neku utjehu obiteljima nestalih u ratu (Arnould, 2007: 228; Joffé, 2008: 215-216). Međutim, ishod tog zakona i nije bio značajan, prvenstveno zato što je od džihadista tražio da „predaju zahtjev za amnestijom“, što je malo tko bio voljan učiniti – predano je samo 386 zahtjeva. Nadalje, Zakon je stupio na snagu nakon što se velik broj džihadističkih skupina raspustio (Joffé: 2008: 216).

Buteflikin su režim 2001. godine „potresli“ novi nemiri u Kabiliji. Kabilci su poznati po tome što su se često opirali vladama i režimima u Alžiru zahtijevajući svoja politička, kulturna, socijalna i ekonomska prava. Središnje vlasti u Alžiru najčešće su na njihove zahtjeve odgovarale represijom. Kako je jedan Kabilac ubijen dok je bio u pritvoru, to je rezultiralo povlačenjem RCD-a, stranke koja je predstavljala interese Kabilije, iz vladajuće koalicije te

širenjem masovnih demonstracija iz Kabilije u druge dijelove zemlje, uključujući glavni grad. Računa se da je na ulicama glavnog grada u jednom trenutku bilo oko milijun prosvjednika koji su zahtijevali povlačenje Nacionalne žandarmerije (*Gendermarie Nationale*) iz Kabilije i priznavanje berberskog jezika *tamazighta* kao službenog jezika Alžira. Kako su prosvjednici željeli uručiti svoje zahtjeve Buteflici, a policija svim sredstvima nije dopuštala da se približe predsjedničkoj palači, prosvjednici su odgovorili napadima na službene zgrade i paljenjem automobila na ulicama. Iako je vladajući režim želio diskreditirati prosvjednike, Buteflika je već iduće godine priznao *tamazight* jednim od službenih jezika u Alžiru (Bouandel, 2002b: 97-98). Taj se događaj često naziva i „Crnim proljećem“ (Arnould, 2007: 246), a njegova je prva posljedica bilo to što je izlaznost na parlamentarnim izborima 2002. u Kabiliji iznosila samo 2,6 posto (Bouandel, 2004: 1529).

Kao kraj konačnog završetka građanskog rata u Alžiru uzima se 2002. godina kada je broj nasilnih smrti pao ispod tisuću u jednoj godini sukoba, odnosno u ovom slučaju kretao se od 150 do 350. Neki drugi izvori dovode u pitanje te brojke pa *Human Rights Watch* bilježi 1.500 ubijenih, a američki State Department 1.386 (Mundy, 2011: 285-286). Nesuglasnosti, posebice u Alžiru, postoje i o samom pojmu građanskog rata. U Alžiru je to goruće političko pitanje. Alžirske su vlasti, a kako bi oduzele legitimitet oružanom islamističkom ustanku, to nazivale terorizmom, dok je samo jedan dio pobunjenih islamista to nazivao građanskim ratom. Službeni dokumenti alžirskih vlasti građanski rat najčešće nazivaju „nacionalnom tragedijom“, dok je FIS više preferirao pojam džihad. Promjena je do određene mjere došla kada je Buteflika, nakon što je izabran za predsjednika, sukobe nazvao građanskim ratom, no to je bila više iznimka nego pravilo. Mnoge strane vlade nazvale su sukobe u Alžiru građanskim ratom, ali ne svi strani stručnjaci (Mundy, 2011: 283-284). Stora (2001: 221) je, primjerice, taj sukob nazvao „bezimenim ratom“, a politolog alžirskog porijekla Youcef Bouandel (2002a: 23) „kvazigrađanskim ratom“. Treba napomenuti i to da nasilne islamističke skupine, koje su do 2002. godine bile značajno oslabljene, nisu potpuno prestale postojati (Martinez, 2005: 19-20).

Na još jedno goruće političko pitanje u Alžiru nema preciznog odgovora: koliko je ljudi poginulo u sukobima? Alžirska je vojska 2002. procijenila da je poginulo samo oko 37.000 Alžiraca. Buteflika je početkom svog mandata naveo kako je bilo oko 100.000 poginulih. Do 2006. godine alžirske su vlasti priznale da je bilo ubijeno od 150.000 do 200.000 ljudi. Taj broj ne uključuje nestale pa bi broj stradalnika mogao narasti za još nekoliko desetaka tisuća, možda i do 150.000 poginulih (Mundy, 2011: 287). Alžircima je nanesena i velika psihička trauma. Na nasumičnom uzorku odraslog alžirskog stanovništva pokazalo se kako je 91,1 posto bilo žrtvom nasilnog traumatičnog događaja, a od tog postotka 39,5 posto pati od PTSP-a, od depresije

pati 23,3 posto, a od anksioznosti 38,5 posto (Khaled, 2004: 201). Građanski rat je imao i velike gospodarske posljedice za Alžir. BDP je do kraja 1990-ih pao za 45 posto. Poljoprivredni sektor bio je toliko zanemaren da je značajno skočio uvoz poljoprivrednih proizvoda. Javni i privatni industrijski sektor, osim naftnog sektora, radio je s manje od 20 posto punog kapaciteta. Rezultat rasta cijena uvoznih proizvoda bila je galopirajuća inflacija. Vojni su troškovi značajno porasli. Godine 1998. vanjski dug Alžira bio je 38 milijardi dolara u odnosu prema 26 milijarda dolara 1992. godine. Ako se u to uključe i vojni troškovi, stvarni je vanjski dug države bio 43 milijarde dolara (Brahimi, 1998: 257-258).

Godine 2002. Alžir je potpisao Pretpristupni ugovor s Europskom unijom s ciljem bolje integracije u mediteransku regiju. Jedna od stavki Ugovora bilo je ukidanje svih preostalih neocarinskih pristojbi između Alžira i Unije kako bi Alžir u budućnosti mogao postati dijelom euromediteranske zone slobodne trgovine (Akacem, 2005: 118). Međutim, pravi je razlog potpisivanja Ugovora bila sigurnost. Naime, ugovor je sadržavao odredbu o međunarodnoj suradnji protiv terorizma. Na taj su način alžirske vlasti osigurale suradnju europskih država koje su donedavno tražile od Alžira da pregovorima riješe svoj unutarnji sukob, a koje su ujedno na svojem teritoriju pružale utočište jednom broju alžirskih islamista (Bustos, 2003: 18).

U Alžiru su se 2002. godine održali i parlamentarni izbori, drugi nakon zaustavljanja demokratskog procesa 1992. godine. Izlaznost je bila dvadesetak posto manja nego na izborima 1997. godine – 46,1 posto. Na izborima nije sudjelovao RCD, prvenstveno zbog „Crnog proljeća“, a pozvao je i na opći bojkot te, kasnije, i na poništavanje rezultata izbora. Na tim se izborima „u velikom stilu“ vratio FLN s osvojenih 35,3 posto glasova i 199 mandata, dok je RND osvojio 8,2 posto glasova i 47 mandata. Islamistička stranka Pokret za nacionalnu reformu, koja je nastala raskolom u *Ennahdi*, osvojila je 9,5 posto glasova i 43 mandata u Narodnoj skupštini. Najveći pobjednik izbora bio je FLN koji je u 1990-ima skoro pometen s političke pozornice, a najveći je gubitnik bila nova režimska stranka RND (Bouandel, 2002b: 99-101).

Dvije godine nakon toga, 2004, u Alžiru su održani novi predsjednički izbori. Na neki se način mogu smatrati „povijesnima“ jer je vojska prvi put najavila da se neće upletati u izbor kandidata te da nijednom od kandidata neće dati potporu i da neće biti protiv nekog kandidata. Zapovjednik stožera, general Muhamed Lamari, još je 2003. u unutarnjem *communiquéu* zahtijevao od vojske da javno ne iskazuje svoje preferencije za izbor predsjednika. U službenom glasilu vojnih snaga objavljena je izjava da se vojska neće miješati u izborni proces. Lamari je još nekoliko puta naknadno najavio kako vojska planira ostati neutralna (Szmolka, 2006: 49; Bouandel, 2004: 1526). Dapače, Lamari je ustvrdio da će vojska priznati izbor naroda čak i ako

bude izabran islamist i da će s njime surađivati. Prije izbora su ukinuta i posebna biračka mjesta, obično u vojarnama, za vojno osoblje (Bouandel i Bougheria, 2005: 116; Bouandel, 2004: 1532-1533). Lamari je Butefliki, koji je počeo izražavati želju za promjenom Ustava i trećim mandatom, uputio donekle implicitno upozorenje tako što je u alžirskom dnevnom tisku naglasio kako vojska nikad nije neutralna kada su ugrožene budućnost i stabilnost Alžira. U tom smislu, vojska će ostati neutralna do onog trenutka dok jedan od kandidata ili izabrani predsjednik ne dovede u pitanje politički pluralizam u Alžiru ili pokuša promijeniti Ustav u svoju korist (Szmolka, 2006: 49).

Iako Buteflika nije dobio izravnu potporu vojske, dobio je potporu stranaka koje su činile vladinu koaliciju. RND, MSP i jedan dio članova FLN-a, iako ne svi jer je FLN imao kandidata iz vlastitih redova, potpisali su nekoliko mjeseci prije predsjedničkih izbora „Pakt o predsjedničkom savezu“ s ciljem davanja službene potpore Buteflici. Uz takozvani „Predsjednički savez“, Buteflika je dobio i potporu UGTA-a (Szmolka, 2006: 52). Na izbore je izašlo 58,1 posto birača, a očekivano je Buteflika pobijedio u prvome krugu izbora s 85 posto glasova (Bouandel i Bougheria, 2005: 122; Bouandel, 2004: 1536-1537; Holm, 2005: 117). Prvi protukandidat po broju glasova iza njega bio je Ali Benflis, glavni tajnik FLN-a, s osvojenih 6,4 posto glasova. Na izborima je prvi put sudjelovala i jedna žena, Luisa Hanun, predstavница krajnje ljevice, osvojila je točno jedan posto glasova (Volpi, 2006: 446).

Iako se Buteflikina pobjeda može smatrati izbornom prijevarom, u obzir treba uzeti nekoliko faktora koji su mu išli u korist. Prvo, u to vrijeme Buteflika je općenito smatran „arhitektom mira“ u Alžiru. Iako njegova politika amnestije možda i nije urodila nekim rezultatom, nasilje je, ako ništa drugom snagom inercije, značajno opalo. Na to se Buteflika u svojoj kampanji najviše pozivao. Drugo, niska izlaznost odmogla je njegovu glavnom protukandidatu Aliju Benflisu, a u korist mu nije išla ni krajnje negativna kampanja protiv Buteflike (Szmolka, 2006: 52).

Već iduće godine Buteflika je predsjedničkim dekretom donio još jedan, konačni dokument koji je trebao dopuniti Zakon o građanskoj suglasnosti – Povelju o nacionalnom pomirenju i miru (*Charte pour la paix et la réconciliation nationale*). Povelja je krajem rujna 2005. godine prihvaćena na referendumu. Proširena je i na džihadiste koji su se predali nakon što je istekao Zakon o građanskoj suglasnosti i na one koji će se predati do kraja kolovoza 2006. godine, pod uvjetom da potpuno priznaju svoj *crimen*. Nadalje, Povelja se proteže i na one koji su osuđeni zbog sukoba s vojnim snagama, kao i na one koji su osuđeni zato što su podupirali terorističko djelovanje. Ujedno, Povelja rehabilitira obitelji terorista, poput žena i djece, te nudi reparacije obiteljima nestalih (Arnould, 2007: 229; Joffé, 2008: 217). Međutim, amnestija se ne proteže

na one koji su činili djela koja se smatraju međunarodnim terorizmom, odnosno na skupine i osobe koje su bile povezane s organizacijama poput Al Kaide. To pravilo nije vrijedilo ako te skupine i osobe nisu počinile nasilje. Razlog tome je bilo to što je povelja bila ograničena na pokušaj pomirenja unutar sâmog Alžira. Nadalje, Poveljom se nije davala amnestija onima koji su počinili masakre, silovanje i postavljali eksplozivne naprave na javna mjesta. Oni koje odredbe Povelje nisu zahvaćale mogli su, pod uvjetom predaje vlastima i priznavanja zločina, dobiti umanjene kazne. Osim toga, Povelja se nije odnosila i nije rehabilitirala FIS. Oni su jedino mogli dobiti amnestiju preko predsjedničkog „oprosta grijeha“. FIS-u nije dopušten ni legalan povratak na političku pozornicu. Također, Povelja nije predviđala formiranje Komisije za istinu i pomirenje, kao što je to bio slučaj u Južnoj Africi nakon ukidanja aparthejda (Joffé, 2008: 218-219).

Problem Povelje bilo je to što se potpuno odnosila na islamiste, a ne i na počinitelje zločina unutar sigurnosnog aparata države. Oni su dobili imunitet od mogućeg progona za zločine počinjene u ratu. Nadalje, Povelja kriminalizira pokušaj propitivanja i revizije događaja iz rata (Arnould, 2007: 240-241). Drugim riječima, svatko tko „svojim izjavama, pisanim ili nekim drugim načinom, koristi ili instrumentalizira rane nacionalne tragedije kako bi prijetio institucijama Republike, oslabio državu, naštetio položaju njenih predstavnika ili ukaljao međunarodni ugled Alžira suočava se sa zatvorskom kaznom od tri do pet godina ili novčanom kaznom od 250.000 do 500.000 alžirskih dinara“ (nav. u: Arnould, 2007: 241). „U suprotnosti s južnoafričkim modelom 'amnestije, ali ne i amnezije', alžirska amnestija eksplicitno cilja na amneziju“ (Arnould, 2007: 241).

Alžirske vlasti tvrde kako je netom nakon što je usvojena Povelja došlo do novog opadanja nasilja u Alžiru – s jednog terorističkog napada tjedno broj napada pao je na jedan u dva tjedna (Arnould, 2007: 243). No nasilje nije potpuno nestalo, a sve terorističke skupine nisu položile oružje. Zapravo, nitko ne zna koliko je povelja bila učinkovita jer službeno izvješće, čija je objava najavljena za rujnu 2006. godine, nikad nije objavljeno. Dapače, jedna od terorističkih skupina koja je nastala iz GIA-e, Salafistička skupina za propovijedanje i borbu (*Groupe Salafiste pour la Prédication et le Combat* – GSPC),¹⁷⁰ najavila je prisezanje vjernosti Al Kaidi, što je kasnije i sâma Al Kaida potvrdila. Tako je 2007. nastao AQIM, odnosno Al Kaida islamskog Magreba (Joffé, 2008: 222-223).

Nakon nastanka AQIM-a, terorizam u Alžiru se nastavio. AQIM ima tri strateška cilja: (a) rušenje središnjih vlasti u Alžiru; (b) stvaranje utočišta među plemenima Tuarega u Maliju,

¹⁷⁰ GSPC su u rujnu 1998. godine osnovali razočarani članovi GIA-e koji se nisu slagali s politikom napada na civile. Novi GSPC je najavio da neće napadati civile (Larémont, 2011: 243).

Nigeru i Mauritaniji u kojima se, prema potrebi, može skloniti dok se istovremeno ta plemena mogu potaknuti na ustanak protiv središnjih vlasti u tim državama; (c) bombaški napadi u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Njemačkoj, Belgiji i Španjolskoj preko AQIM-ovih ćelija koje se nalaze na teritoriju tih država (Larémont, 2011: 244-245).¹⁷¹

Godine 2007. održani su i treći parlamentarni izbori nakon zaustavljanja demokratskog procesa 1992. godine. „Predsjednički savez“ bio je najuspješnija skupina stranaka na izborima. Zabilježena izlaznost bila je najniža do tada, samo 35 posto. FLN je osvojio 23 posto glasova i 136 mandata, RND 10,3 posto glasova i 61 mandat, a MSP 9,6 posto glasova i 52 mandata. Smatra se da je s oko 15 posto danih glasova režim manipulirao na izborima, dok je zabilježeno da vlasti na nekim biračkim mjestima nisu dopustile pristup promatračima (Dris-Aït-Hamadouche, 2008: 88-89). Režim je službeno nisku izlaznost proglasio nebitnom, uspoređujući je s onima u zemljama Zapada. Unatoč tome, ministar unutarnjih poslova pokrenuo je istragu o uzrocima niske izlaznosti s ciljem sprečavanja njezina ponavljanja na sljedećim izborima. Ujedno, vlasti su odlučile nakratko odgoditi lokalne izbore kako bi promijenile izborni zakon i spriječile ponavljanje niske izlaznosti.

Problem je novog saziva alžirskog parlamenta bilo to što je bio skoro identičan prethodnome. Broj mandata nekih stranaka je malo porastao, drugih se smanjio, ali to nije imalo značajnu ulogu u radu parlamenta. Islamisti u parlamentu opet nisu imali takvu mobilizacijsku snagu kakvu je imao FIS. U parlamentu su dominirale tri stranke „Predsjedničkog saveza“ koje su jednom od stvarnih centara moći, predsjedniku Buteflici, davale potporu. Prilikom sastavljanja nove vlade budući premijer Abdelaziz Belkadem uopće nije predstavio program vlade parlamentu (Dris-Aït-Hamadouche, 2008: 90-91). Prema alžirskim medijima, novi sastav alžirskog parlamenta bio je identičan prethodnome – „poslušan, submisivan i nepretenciozan“ (Dris-Aït-Hamadouche; 2008: 91).

U listopadu 2008. godine Buteflika, tada već 71-godišnjak, najavio je promjenu članka 77. Ustava, što bi mu omogućilo da se i treći puta kandidira za predsjednika Alžira. „Buteflika je ustvrdio kako je promjena nužna zbog razloga nacionalne sigurnosti i političkog kontinuiteta“ (Le Sueur, 2010: 94). Kako je zbog „Predsjedničkog saveza“ Buteflika imao potporu većine u alžirskom parlamentu, taj je prijedlog usvojen. Na predsjedničkim izborima koji su održani u travnju 2009. godine Buteflika je opet odnio pobjedu u prvom krugu osvojivši više od 90 posto

¹⁷¹ Alžir je 2013. godine pogodio još jedan teroristički napad. Tiganturin postrojenje za crpljenje plina u Sahari u istočnom dijelu Alžira blizu grada In Amenas zauzeli su islamistički militanti te su radnike na postrojenju uzeli kao taoce. Alžirske su specijalne postrojbe, pod kontrolom vojnih obavještajnih službi, u postupku oslobađanja talaca ubile 29 militanata, ali je poginulo i 39 talaca (Wolf i Lefevre, 2013: 509).

glasova. Prva iza njega bila je predstavnica krajnje ljevice Luisa Hanun koja je osvojila malo više od četiri posto glasova (Le Sueur, 2010: 95-96).

Početak 21. stoljeća u Alžiru obilježile su liberalizacija gospodarstva i sveprisutna korupcija. Liberalizacija, pod „budnim okom“ MMF-a, okončala je mnoge državne monopole i prouzročila nastanak nove „kaste“ alžirskih privatnih gospodarstvenika koji su međusobno podijelili tržišta uvoznih dobara i proizvoda. Posvemašnji nedostatak transparentnosti poslovanja u javnom i privatnom sektoru omogućio je cvjetanje korupcije. Zbog posvemašnje korupcije središnje vlasti su najavile cijeli niz antikorupcijskih mjera koje se nisu pokazale uspješnima. Najveći je razlog tome što je sâmo sudstvo u Alžiru iznimno korumpirano (Hadjadj, 2007).

Nadalje, politički život Alžira obilježili su civilno-vojni odnosi, odnosno konstantna borba predsjednika države kao formalne vlasti i vojske kao neformalne vlasti, za premoć u zemlji. Sudstvo u Alžiru sve je samo ne neovisno i učinkovito, a parlament je u odnosu na izvršnu vlast, odnosno predsjednika slab. Zbog iznimno velikih ovlasti stvarnu vlast ima predsjednik države. Drugi stvarni centar političke moći je *le pouvoir* ili *les decidours*, odnosno najviši vojni zapovjednici (Szmolka, 2006: 42; Mortimer, 2006: 162). Prema članku 25. Ustava, uloga vojske je zaštita neovisnosti i suverenosti te očuvanje teritorijalne cjelovitosti i integriteta Alžira. No, u Alžiru je uloga vojske mnogo značajnija od njenih ustavnih ovlasti. Vojska je središnji akter političkog sustava – akter koji je stvorio alžirsku državu. Vojska je i *kingmaker*, ona na kraju dana odlučuje tko će biti predsjednik i koliko će opstati na vlasti. No vojska ne voli vidljivo biti na vlasti nego preferira utjecati na državne politike iz sjene (Szmolka, 2006: 47-48).

To nipošto ne znači da Buteflika nije pokušao povećati svoju politički moć i postati koliko-toliko neovisan o vojsci. Tako je u kolovozu 2004. godine, netom nakon Buteflikine pobjede na izborima, jedan od najmoćnijih ljudi u Alžiru, general Lamari, bio prisiljen podnijeti ostavku na mjesto načelnika glavnog stožera. Njegova ostavka je opravdana lošim zdravstvenim stanjem, no mnogi su je percipirali kao rezultat borbe predsjednika i vojske. Buteflika je uspio svoje ljude od povjerenja postaviti na visoke položaje u mnogim ministarstvima, posebice u Ministarstvu unutarnjih poslova, a uspio je osigurati da i sâm 2003. godine „popuni“ mjesto ministra obrane, čime je stekao i utjecaj na odlučivanje o pitanjima kadrovanja unutar tog ministarstva (Mortimer, 2006: 166-167; Szmolka, 2006: 52; Holm, 2005: 119-120).

Na ostavka Lamarija može se gledati i kroz drugačiju vizuru. Lamari nije jedini visoki časnik koji je ostao bez posla. Dobar dio vojnog vrha obnovljen je mlađim kadrovima. Dobrim dijelom te se smjene mogu smatrati i dijelom „prirodnog“ ciklusa napredovanja nižih kadrova na više položaje. Nadalje, vojska je od 2004. godine, u kontekstu međunarodnih napora u borbi protiv

terorizma nakon 11. rujna 2001, počela proces modernizacije koji je za nju bio od iznimnog značaja. Vojska je na taj način željela osigurati najsuvremenije oružane sustave i što tješnju suradnju s NATO-om uz pomoć međunarodnog ugleda koji posjeduje Buteflika (Szmolka, 2006: 52-53; Mortimer, 2006: 166).

Tablica 8: Rezultati izbora za Narodnu skupštinu od 1991. do 2007.

Stranka	1991.	1997.	2002.	2007.
FLN	15	64	199	136
FIS	188	-	-	-
FFS	25	20	bojkot	-
RCD	0	19	bojkot	19
RND	-	156	47	61
MSP	-	69	38	52
MRN	-	-	43	-
<i>Ennahda</i>	-	34	-	-

Izvor: King, 2009: 156-157; Bouandel i Zoubir, 1998: 185; Bouandel, 2002 :101; Sardar, 2018: 78.

4. 6. Alžir od „pravog“ do „zakašnjelog“ Arapskog proljeća: *quo vadis Algérie?*

Kako su neki i predviđjeli, i Alžir su pogodili prosvjedi u siječnju i veljači 2011. godine, koji su poznati kao „prosvjedi za naftu i šećer“ (*zzit wa sukkar*) (Bouandel, 2015: 541; McDougall, 2017b: 31). Slično kao i u nekim drugim državama koje je zahvatilo Arapsko proljeće, a posebice po uzoru na Muhameda Buazizija, nekolicina se Alžiraca samozapalila u znak prosvjeda pred zgradama lokalnih vlasti u raznim vilajetima Alžira (McDougall, 2017b: 31). Dapače, Alžir je bio druga zemlja, nakon Tunisa, koju je zahvatio fenomen samozapaljenja (Zeraoui, 2012: 135).

Temeljni razlog pokretanja prosvjeda, uz efekt difuzije, bio je porast cijena živežnih namirnica, prvenstveno hrane (Zeraoui, 2012: 135). Prosvjedi su se vrlo brzo proširili na mnoge gradove te je izgledao kao da će i u Alžiru situacija eskalirati kao što je eskalirala u susjednim zemljama (McDougall, 2017b: 31-32; Bouandel, 2015: 456).¹⁷² Za razliku od prosvjeda u Tunisu i Egiptu koji nisu imali vodstvo te su bili spontani, u Alžiru su prosvjede povelili i organizirale različite opozicijske političke stranke, poput RCD-a, te organizacije civilnog društva koje su se organizirale u Nacionalnu koordinaciju za promjenu i demokraciju.

¹⁷² Prosvjedni slogani u Alžiru bili su slični onima u Tunisu i Egiptu: „Ne siromaštvu!“, „Mi želimo svoja prava!“, „*Boutef dégage!*“ (Boutef, odlazi!), „*Hukuma dégage!*“ (Vlado odlazi!), „*Al-hukuma dar al-ajaza!*“ (Vlada je starački dom!) itd. (McDougall, 2017b: 31-32; Bennoune, 2012: 267).

Koordinacija je kao svoje temeljne zahtjeva predstavila ukidanje izvanrednog stanja, koje je bilo na snazi od 1992. godine, i istinske političke reforme u zemlji. Koordinacija je najavila da će održavati prosvjede svaku subotu dok se ti zahtjevi ne ispune (Bouandel, 2015: 457-458).

Režim je na prosvjede inicijalno reagirao nasilno. Službena statistika pokazuje da je interventna policija u Alžiru intervenirala 18 puta na dan (McAllister, 2012: 449). Procjenjuje se da je broj policajaca na ulicama značajno nadilazio broj prosvjednika – oko 30.000 policajaca čuvalo je nekoliko tisuća prosvjednika (McDougall, 2017b: 37). Unatoč tome što su prosvjedi uglavnom bili mirni, u sukobima policije i prosvjednika poginulo pet, a ranjeno oko 800 i uhićeno oko 1.000 prosvjednika (Zgurić, 2012b: 58; McDougall, 2017b: 35). No, kako to obično biva, „tresla su se brda, rodio se miš“. U Alžiru se u vrlo kratkom roku „nastavio normalan život“ (McDougall, 2017b: 31), jer su se već do ožujka iste godine prosvjedi utišali (Bennoune, 2012: 267). Režim je, doduše, ispunio neke zahtjeve prosvjednika pa je ukinuto izvanredno stanje i najavljene su političke reforme, iako nije bilo specificirano kakve (McDougall, 2017b: 35; Bouandel, 2015: 458-459). Osim toga, režim je odlučio povisiti subvencije za dio prehrambenih proizvoda, a najavio i povećanje plaća u javnom sektoru (Zgurić, 2012b: 58). Iako nije bila uvedena nijedna represivna mjera umjesto izvanrednog stanja, zabranjeni su javni prosvjedi u glavnome gradu (McDougall, 2017b: 35).

Više je razloga zbog kojih prosvjedi u Alžiru nisu doveli do značajnijih promjena. Alžir je već kasnih osamdesetih godina doživio demokratsko otvaranje koje je, unatoč suspenziji demokratskog procesa, rezultiralo određenim stupnjem političkog pluralizma. Nadalje, građanski je rat u Alžiru stvorio traume i duboku ranu na „alžirskoj duši“, a kako su događaji u nekim zemljama regije rezultirali nasiljem, to su Alžirci željeli izbjeći.¹⁷³ Za razliku od Tunisa i određene mjere Egipta, vojska u Alžiru ima povijesno naslijeđe „burnog“ i nasilnog reagiranja na prosvjede. Također, stranke u Alžiru, osim FIS-a koji je u međuvremenu nestao s političke pozornice, preslabe su da bi se učinkovito mogle suprotstaviti vladajućem režimu. U Alžiru, za razliku od Tunisa i Egipta gdje su predsjednički sustavi bili vrlo personalizirani, politički se sustav ne poistovjećuje s predsjednikom Buteflikom¹⁷⁴ ili nekom specifičnom političkom strankom. Naposljetku, Alžir je iznimno bogat plinom i naftom te može kupiti socijalni mir prihodima od prodaje tih energenata (Bouandel, 2015: 456-457).

¹⁷³ Jedna od intervjuiranih prosvjednica 2011. godine izjavila je kako mnogi Alžirci pate od „ranjenog sjećanja“, odnosno smatraju kako su žrtve rata u 1990-ima bile beskorisne te da bilo kakve nove žrtve neće ništa značajnije promijeniti (Bennoune, 2012: 268).

¹⁷⁴ U Alžiru predsjednik nije „nasljedan“ položaj, kao što su se primjerice toga pribojavali Egipćani i Libijci ili kako je to u Siriji (McDougall, 2017b: 36).

Godine 2012. Alžir je slavio pola stoljeća neovisnosti o Francuskoj (McDougall, 2017b: 31). Iste su godine održani još jedni parlamentarni izbori na koje je izašlo 43,1 posto birača, nešto više nego na izbore 2007. godine. FLN je zadržao status najjače parlamentarne stranke s osvojenim 221 mandatom. RND je osvojio 70 mandata, a koalicija islamističkih stranaka Savez za zeleni Alžir (*Alliance d'Algérie verte*) dobila je 47 mandata. Upravo zato što je odnos snaga u parlamentu ostao sličan kao i u prethodna dva saziva, alžirski parlament ostao je slab. No ti su izbori bili „povijesni“ zato što su zbog rodne kvote u parlament ušle 143 žene koje su činile 32 posto sastava, što je bio najviši postotak žena u parlamentu u svijetu u to doba (Zgurić, 2012b: 59; Bouandel, 2015: 459). Na predsjedničkim izborima dvije godine kasnije Buteflika je opet pobijedio u prvom krugu, unatoč tome što se nije obratio javnosti više od godinu dana zbog posljedica moždanog udara (Bouandel, 2015: 460). Na parlamentarne izbore u prvoj polovici 2017. izašlo je samo 35,7 posto birača. Režimske stranke FLN i RND osvojile su 164 i 100 mandata te su opet mogle formirati koalicijsku vladu (Sardar, 2018: 80-81).

Tablica 9: Rezultati parlamentarnih izbora 2012. i 2017.

Stranka	2012.	2017.
FLN	221	164
RND	70	100
Savez za zeleni Alžir	47	-
RCD	-	9
FFS	-	14

Izvor: Sardar, 2018: 78, 81.

Možda su važniji bili neki neformalni događaji. U rujnu 2015. godine u mirovinu je otišao general Muhamed „Tufik“ Mediène, čovjek koji je bio na čelu vojnih obavještajnih službi i koji je bio odgovoran za vođenje rata protiv islamista 1990-ih godina. Kolokvijalno je nazivan gospodarom Alžira (*rabb dzair*). Nije potpuno jasno je li „Tufik“ otišao u mirovinu svojevrijedno ili ga je na to prisilo Buteflika. No njegov odlazak u mirovinu zapravo i nije bio toliko značajan jer ga je zamijenio umirovljeni generalbojnik Artman Tartag, nekadašnja „Tufikova“ desna ruka. Bila je to jedna od smjena u generaciji generala koji su bili odgovorni za poništavanje izbora 1992. godine i vođenje rata u 1990-ima (McDougall, 2017b: 27-28, 34). Pitanje je vremena kada će doći i do potpune smjene generacije alžirskih političara koji su stvorili državu 1962. godine (Bouandel, 2015: 461). Godina 2005. označava početak ozbiljnih zdravstvenih problema Buteflike koji se podvrgnuo kirurškom zahvatu u Francusku i bio je pet tjedana hospitaliziran (Mortimer, 2006: 169). Zbog ozbiljnih zdravstvenih problema i izbivanja iz

javnosti sve je više nazivan „predsjednikom zombijem“ (*le président zombie*) koji je sve više podsjećao na utvaru (Rosso, 2017). Predsjednikova bolest i želja režima da ga se još jednom kandidira na predsjedničkim izborima 2019. godine bili su uvertira u masovne prosvjede koji su pogodili Alžir 2019. godine.

Buteflika se trebao kandidirati peti puta na predsjedničkim izborima koji su trebali biti održani u travnju 2019. godine. Ta je odluka rezultirala masovnim prosvjedima protiv Buteflike koji je nakon moždanog udara 2013. godine rijetko viđan u javnosti. Moždani udar je rezultirao i time da je Buteflika ostao djelomično paraliziran te mu je teško stradao govor. Nakon prosvjeda koji su počeli u veljači pod krilaticom „ne petom mandatu“ te su trajali šest tjedana, Buteflika je bio prisiljen dati ostavku. Na prosvjedima je sudjelovalo više stotina tisuća mladih prosvjednika, uglavnom do 30 godina, koji su zahtijevali od Buteflike da odustane od petog uzastopnog mandata. Butefliku su na kraju napustili i vojska te FLN i RND. Načelnik glavnog stožera ANP-a, general Ahmed Gaid Salah, *de facto* je izvršio ustavni puč protiv Buteflike. Pozivajući se na članak 102. Ustava, tražio je žurnu ostavku Buteflike. U tome su ga podržale i dvije „predsjedničke“ stranke FLN i RND. Nekoliko sati nakon tog zahtjeva Buteflika je dao ostavku pa je vojska još jednom odigrala ulogu *kingmakera*.

Prema članku 102. Ustava, predsjednik republike može biti smijenjen ako zbog zdravstvenih razloga više nije sposoban obnašati tu dužnost. Prema Ustavu, ulogu privremenog predsjednika države preuzima predsjednik gornjeg doma na rok od 90 dana unutar kojeg se moraju održati novi predsjednički izbori. Tu je ulogu preuzeo predsjednik gornjeg doma, 77-godišnji Abdelkader Bensalah. Predsjednički izbori trebali su se održati u srpnju 2019, no kako su se prosvjedi protiv režima održali do srpnja jer su prosvjednici odbijali „izbore dok je ova banda na vlasti“, režim je pozvao prosvjednike na dijalog, ali su oni to odbili (Euronews.com, 2019; Harris i Abbelan-Matamoros, 2019; Bbc.com, 2019; McDougall, 2019; Nagesh, 2019; France24.com, 2019).

Alžir su od nastanka 1962. obilježavali vrlo dinamični politički procesi i događaji. Prošao je kroz dva rata: u jednome je rođen, a drugi je promijenio njegovo političko lice. Iako je zapravo Egipat bio najveći *trendsetter* u regiji jer je desetljećima „izvezio“ različite ideologije i obrasce političke vlasti u druge zemlje, a Tunis se danas smatra predvodnikom demokratskih promjena u regiji, Alžir je prvi utro put demokraciji u regiji. Iako je alžirski demokratski eksperiment završio katastrofom u kojoj su poginule stotine tisuća ljudi, Alžir je, barem nakratko, bio demokracija, doduše defektna (Merkel, 2011). Na lokalnim izborima 1990. godine FIS se zbog primjene „krivog“ izbornog modela našao na vlasti. Vlast FIS-a na lokalnoj razini u najbolju se ruku može opisati kao neliberalna demokracija. No zbog iznimno snažne uloge vojske,

vladavina FIS-a na lokalnoj razini imala je i elemente enklavne demokracije. Kako bi FIS vladao nakon pobjede na parlamentarnim izborima 1991. godine nikada nećemo znati jer je vojska zaustavila izborni proces. Vojska je od nastanka alžirske države bila najvažniji politički akter u zemlji koji ne dopušta promjene koje mogu, prema njenoj procjeni, ugroziti politički sustav. Iako je od 1995. institucionalna politika ponovno uspostavljena, a izbori se održavaju redovito, zbog utjecaja i središnjeg položaja vojske unutar političkog sustava, Alžir je istinski primjer vojne autokracije – doduše, vojne autokracije s civilnom demokratskim licem. Layachi (2005: 52) navodi kako se Alžir nalazi u fazi „stalne liberalizacije“, King (2009) Alžir naziva primjerom novog autoritarizma, a može se opisati i kao kompetitivni autoritarni režim s elementima pluralizma ili kao hibridni politički sustav.

5. Komparativna analiza slučajeva

Kao što je u prvom poglavlju navedeno, temeljno pitanje na koje ovaj rad pokušava dati odgovor jest zašto je demokratska transformacija bila uspješna u Tunisu, a u Egiptu i Alžiru nije. Istraživanju sam primarno pristupio sa stajališta deskriptivno-empirijskih teorija aktera, iako su korištene i kulturalističke teorije kako bi se bolje razumjele političke ideje i stavovi islamističkih aktera. Strategija istraživanja je fokusirana komparativna studija triju slučajeva – Tunisa, Egipta i Alžira – odnosno intraregionalna komparativna studija budući da je riječ o zemljama koje pripadaju podregiji Sjeverne Afrike kao podsustavu regije Bliskog istoka. Komparativna studija ima različite ishode na ovisnoj varijabli kako bi se izbjegla neprirodna selekcijska pristranost te da bi se postigao kvaziekperimentalan efekt kakav komparativne studije trebaju imati.

Hipoteza koja je ponuđena glasi da je Tunis imao mekši civilni autoritarni režim koji je dopuštao interakciju i suradnju oporbenih i režimskih elita, a što je rezultiralo političkim dogovorom te, posljedično, uspješnom demokratskom tranzicijom. U slučaju Egipta i Alžira interakcija oporbenih i režimskih elita imala je prvenstveno oblik sukoba te je izostao politički dogovor, a time i demokratska tranzicija. Neovisne varijable koje su izolirane u teorijskoj raspravi u prvom poglavlju, a koje su potrebne za analizu triju slučajeva, jesu: karakter prethodnog autoritarnog režima, uloga vojske, tip opozicije i vlasti, obrasci interakcije opozicije i vlasti, obrasci tranzicije u demokraciju. Uz te varijable, analiza obuhvaća i kolonijalno razdoblje koje je bitno zato što pokazuje jesu li te zemlje imale neko prethodno demokratsko naslijeđe, je li ono imalo neki utjecaj na kasniju demokratizaciju, kakve su političke elite nastale u tom razdoblju i, konzekventno, kakav su oblik kasnije, u novonastalim državama, autoritarnog sustava izgradile. Uz to, u analizi je važno bilo proučiti vremenske sekvencije, odnosno obrasce interakcije političkih elita u početku i kraju tranzicijskih procesa.

5. 1. Kolonijalno razdoblje i demokratsko naslijeđe

Tunis ima vrlo dugu ustavotvornu tradiciju. Prvi Ustav Tunisa nastao je još 1861, doduše pod pritiskom Francuske, Italije i Velike Britanije, ali je bio vrlo sličan drugim ustavnim dokumentima u Europi tog doba. Tim je Ustavom uspostavljena ustavna monarhija. Zbog takve ustavotvorne tradicije u Tunisu su mnoge stranke u postkolonijalnom razdoblju nosile naziv *destour*, odnosno ustav. Dvadeset godina kasnije, 1881. godine, Tunis se našao pod francuskom kolonijalnom upravom. Kako Francuzi nisu željeli da se i Tunis pretvori u jedan ili više francuskih departmana, nominalno je zadržana suverenost bega. No kako su Tunisom stvarno

vladali Francuzi, 1923. uspostavili su model podijeljene suverenosti s begom, odnosno kosuverenost. Tim je činom Tunis postao dio francuske pravne jurisdikcije, a tuniskim muslimanima omogućeno je da postanu naturalizirani Francuzi. Ujedno, taj je čin još više dao „vjetra u leđa“ tuniskim nacionalističkim pokretima. Zbog međunarodnih okolnosti i problema u Alžiru kojima se morala potpuno posvetiti, Francuska je Tunizanima 1956. dala neovisnost. Tunis je neovisnost dočekao kao ustavna monarhija, no već iduće godine monarhija je ukinuta, a Tunis je postao republikom s Burgibom kao predsjednikom države. Demokratsko naslijeđe Tunisa zapravo je gotovo zanemarivo o odnosu na suvremene događaje i prvenstveno se, na neki način, odnosi na ustavotvornu tradiciju. Iako su tražili parlamentarnu ustavnu monarhiju dok su bili pod francuskom kolonijalnom vlašću, kada su se napokon našli na vlasti tuniski su nacionalisti formirali civilni autoritarni sustav.

Dolaskom Francuza i osvajanjem osmanskog namjesništva, Francuzi su u Alžiru uspostavili politički sustav u duhu Treće Republike. No taj se politički sustav odnosio na europske koloniste, a ne na domicilno muslimansko stanovništvo. Kolonisti su imali pravo birati svoje gradonačelnike i gradska vijeća, a od 1881. u tri departmana koja su činila Alžir birali su se i zastupnici za Narodnu skupštinu u metropoli. Nakon Drugog svjetskog rata i uspostave Četvrte Republike francuski Alžir dobio je svoje zakonodavno tijelo, odnosno alžirsku skupštinu. Ujedno, *en fin de 19me siècle* i u prvoj polovici 20. stoljeća interese kolonista u francuskom Alžiru predstavljale su i političke stranke. Primarna pitanja kojima su se bavile bila su identitetska pitanja kolonista i odnos s metropolom. Nakon rata za neovisnost s Francuskom, odlaskom francuskih kolonijalnih vlasti i kolonista u Europu, FLN je uspostavio novi politički sustav. Novi je sustav „razmontirao“ stari francuski koji je Alžirce bolno podsjećao na negativne francuske kolonijalne prakse i njihov podređen položaj. Odatle se može zaključiti da alžirsko demokratsko naslijeđe, koje se ekskluzivno odnosilo na europske koloniste, nije imalo pozitivan utjecaj na demokratizaciju Alžira.

Egipat je također imao prethodna iskustva s demokracijom, i to u značajnijoj mjeri od Tunisa i Alžira. Godine 1866. stvoreno je zakonodavno vijeće, jedno od prvih u arapskom svijetu, vrlo slično drugim takvim institucijama u Europi. Nakon što su Britanci prihvatili nominalnu samostalnost Egipta 1922, egipatska vladajuća dinastija oformila je ustavnu monarhiju u kojoj su izvršne ovlasti prenesene na vladu koja je bila odgovorna izabranom parlamentu. Iduće godine donesen je Ustav kao prvi građanski ustav na Bliskom istoku. Njime je uspostavljeno parlamentarno predstavništvo, odvojene su različite grane vlasti, ozakonjeno je opće pravo glasa i građanska prava općenito. Ustavom je parlament podijeljen na gornji i donji dom, odnosno na Predstavnički dom i Senat. No, unatoč razmjerno bogatoj demokratskoj tradiciji

Egipta na prijelazu stoljeća koje je faktično trajalo do rata s Izraelom 1948, dolaskom na vlast Slobodnih časnika i Namera Srušena je ustavna monarhija u Egiptu i uspostavljen autoritarni politički poredak. Odatle se može zaključiti, a kako rezultat Revolucije 25. siječnja nije bila uspješna demokratska tranzicija, da utjecaj egipatskog demokratskog naslijeđa nije bio blagotvoran na razvoj demokracije u Egiptu nakon pada Mubaraka.

5. 2. Karakter *ancien régime*a

Neki autori, kao Linz i Stepan (1998), vjeruju kako je ključna varijabla koja određuje hoće li se neka zemlja uspješno ili neuspješno demokratizirati karakter prethodnog autoritarnog režima. Naime, vojni režimi su značajno manje podobni demokratizaciji od civilnih diktatura. U Tunisu je dolaskom Burgibe na vlast stvorena personalna civilna diktatura. Burgiba je bio pravnik i politolog, obrazovan na Sorbonni pod utjecajem francuskih vrijednosti, posebice *laïcité*a, koje je djelomice prenio u Tunis. Osobno je sumnjao u to da mu vojska „radi o glavu“ te su stoga vojne snage Tunisa bile malobrojne, a njihova je uloga bila, gotovo isključivo, obranu granica Tunisa od potencijalnih prijetnji izvana. Burgiba je Tunisom vladao uz pomoć civilnih, često tehokratskih, elita ovisnih o njemu. Koristio je dvije strategije za održavanje na vlasti: česte rotacije elite i poticanje međusobnih sukoba pojedinaca i klika. Stvoren je jednostranački politički sustav u kojem je *Neo-Destour* bila jedina stranka u Narodnoj skupštini, a članovi stranke bili su potpuno ovisni o Burgibi. Uz to Burgiba je imao vrlo velike predsjedničke ovlasti koje su uključivale i pravo postavljanja premijera. Islam je bio ustavno definiran kao državna religija kako bi ga se na taj način integriralo, dok je ilegalna islamistička opozicija bila izvrnuta represiji.

Zbog osobnih zdravstvenih problema, ali i zbog opasnosti da represija nad islamistima rezultira građanskim ratom, njegov premijer Ben Ali, čovjek iz vojnog miljea, izvršio je 1987. „baršunasti“ ustavni udar i svrgnuo Burgibu s vlasti te preuzeo vlast u zemlji. Unatoč tome što je bio čovjek iz vojnog miljea, Ben Ali je vladao po uzoru na Burgibu. U početku se vjerovalo da će se pod njegovom upravom Tunis demokratizirati. I zaista, provedena je liberalizacija, uvedeno višestranačje i sklopljen mir s islamistima Rašida Ganušija. No vrlo brzo se vidjelo pravo lice novog tuniskog režima. Islamisti su se ponovno našli na meti državne represije, dok je Tunis ostao personalna civilna diktatura. Izvorište moći Ben Alija bila je vladajuća stranka, preimenovana u Demokratski ustavni zbor (RCD), jačanje represivnog aparata gotovo se isključivo odnosilo na jačanje represivnih kapaciteta Ministarstva unutarnjih poslova, a vojne ličnosti uglavnom nisu imale pristup političkoj sferi.

U odnosu na Tunis, Egipat je sasvim druga priča. Svi predsjednici Egipta od stvaranja republike do Muhameda Mursija potjecali su iz vojnog miljea i većinom su visoki časnici. Mursija je smijenio Sisi, koji je također bio vojnik. No politički sustav Egipta od nastanka do Revolucije 25. siječnja nije bio statičan. Iako su Slobodni časnici bili dio vojske, nisu predstavljali čitav vojni milje nakon rušenja monarhije 1952. U sukobima elitnih frakcija unutar vojske, ali i s Muslimanskim bratstvom, nakon rušenja monarhije Slobodni su časnici s Naserom na čelu izvojevali pobjedu i stvorili egipatsku republiku s vrlo velikim predsjedničkim ovlastima. Politički sustav koji je Naser u početku oblikovao bio je mobilizacijski postkolonijalni režim. Naser je „zajahao valove“ arapskog nacionalizma koji je nastao u Siriji, ali ga je Naser razvio. Njegova vladavina uvelike je bila karizmatična, a nakon Sueske krize njegov se utjecaj proširio na čitav Bliski istok. Egipat se s Naserom za kormilom upustio u niz vanjskih vojnih avantura u cilju širenja ideja arapskog nacionalizma: od vojne intervencije u Jemenu do stvaranja Ujedinjene Arapske Republike sa Sirijom, koja je vrlo brzo propala. Arapski se nacionalizam, a posebice naserizam kao njegova egipatska inačica, porazom u Šestodnevnom pokazao promašenim ideološkim pravcem.

Nakon Naserove smrti vlast u Egiptu preuzeo je Sadat. Kako je Sadat bio ugrožen od različitih, uglavnom vojnih, opozicijskih frakcija, nije imao izbora do sklopiti savez s vojskom i sigurnosnim službama koje su ga održale na vlasti. Time su udareni temelji vojnog autoritarnog režima koji se zapravo održao do danas. Iako je Sadat pokušao smanjiti utjecaj i moć vojske, smanjujući joj proračun, vojska je stalno rasla, a s time i njena politička moć. Predsjednici, koji su redovito pripadnici vojnih snaga, i vojska u Egiptu su jedni drugome izvor političke moći. Nakon Sadatove smrti na vlast je došao još jedan vojnik, Hosni Mubarak, koji je, uz nastavak Sadatovih politika liberalizacije i ograničenog pluralizma, zadržao politički smjer Egipta koji je Sadat zacrtao. U odnosu na Nasera, dvojica njegovih nasljednika nisu imali „ni zrno“ karizme. Kao što je rečeno, izvor njihove moći bila je vojska te se može zaključiti da u Egiptu vojne i civilne vlasti nisu bile doista razdvojene.

Stari politički sustav Alžira, koji se također zadržao do danas, bio je vrlo sličan onome u Egiptu, s jednom bitnom razlikom. Alžirske su vojne elite, unatoč predsjednicima koji su bili formalno na čelu Alžira, preferirale kolektivna vojna vodstva iz straha da bi jedan karizmatičan vođa mogao potpuno dominirati političkim sustavom. Taj je strah naslijeđen od nacionalističkog pokreta FLN-a, koji je želio izbjeći dominaciju jedne osobe, a što je bilo jedno od obilježja prethodnih nacionalističkih pokreta. Odmah nakon Rata za neovisnost s Francuzima došlo je do sukoba unutar različitih elitnih frakcija FLN-a. Taj sukob je riješila vojska na čelu s pukovnikom Bumedienom, u korist Ben Beline frakcije. Kako se Ben Bela

želio osamostaliti u odnosu na vojsku i stvoriti civilnu personalnu diktaturu po uzoru na Burgibinu u Tunisu, neminovno je u vrlo kratkom roku došao u sukob s vojskom. U svojem naumu stvaranja personalne diktature, Ben Bela je smjenjivao vojne ličnosti s kojima je bio prisiljen dijeliti političku moć. Zadnja kap koja je prelila čašu bio je pokušaj smjene Abdelaziza Buteflike, bliskog Bumedienovog suradnika iz ratnih dana. Bumedien i vojska na to su odgovorili vojnim udarom, smjenom i zatvaranjem Ben Bele. Vojska je tako preuzela ulogu *kingmakera*, odnosno našla se u samom središtu političkog sustava Alžira. Kolektivno vojno vodstvo postavljalo je i smjenjivalo predsjednike države, odnosno „civilnu“ vlast, od Ben Bele do Buteflike.

5. 3. Uloga vojske

Kao što je navedeno, u Tunisu je vojska bila mala i nije imala značajnu ulogu u stvaranju države, a imala je i ograničene prihode. Ministar obrane redovito je bio civil. Vojsci je bilo zabranjeno političko djelovanje, uključujući oduzimanje aktivnog biračkog prava. Samim time vojne ličnosti, kako umirovljene tako i aktivne, nisu bile dio tuniske političke elite. Tu vrstu politike prema vojsci počeo je Burgiba, a nastavio Ben Ali, iako je tokom njegove vladavine broj vojnih ličnosti u političkom životu Tunisa povećan. No, vojska je ostala slabo financirana, a Ben Ali je dolazio i u sukobe s vojskom. Ti su sukobi rezultirali time da je u jednom trenutku glavna zadaća čitave vojske bilo čuvanje granice s Alžirskom kako bi se na tome trošila oprema i iscrpljivalo ljudstvo. Tokom Revolucije jasmina zbog „maćehinskog“ odnosa prema vojnim snagama Ben Ali je vjerovao kako se sprema vojni udar, ali se nije dogodio. Nakon bijega Ben Alija iz zemlje, vojne su snage nakratko preuzele kontrolu nad državom, ali su vrlo brzo najavile da neće odstupati od svoje ustavne pozicije i vratile su se u vojarne. Neaktivnošću vojske tokom Revolucije jasmina i odbijanjem korištenja smrtonosne sile protiv civilnih prosvjednika, te kasnijim vraćanjem kontrole nad državom civilnim predstavnicima vlasti, vojska je zapravo omogućila demokratsku tranziciju u Tunisu. Iako vojne snage možda ne gaje veliku ljubav prema demokraciji, nisu se miješale u politiku. Demokratska je tranzicija za vojsku u Tunisu bila značajno manje rizična, pogotovo zato što je iz „revolucije“ izašla neokaljana ugleda u odnosu na policiju.

U odnosu na Tunis, Egipat je sasvim druga „priča“. Slobodni su časnici bili izravno involvirani u rušenje ustavne monarhije povezane s Velikom Britanijom te su oblikovali kasniji politički sustav. Svi su predsjednici, osim Muhameda Mursija, od Nagiba do Sisija bili vojnici. Vojska je od Sadata do danas bila izvorište političke moći u Egiptu. Vojska ima i vrlo važnu

ulogu u egipatskom gospodarstvu. Vojno-industrijski kompleks toliko je proširen da se ne može sa sigurnošću reći koji mu je udio u BDP-u države – neki tvrde da iznosi čak do 40 posto! Revoluciju 25. siječnja, kojom je značajno narušena sigurnost u Egiptu, vojska je iskoristila da se riješi Hosnija Mubaraka. Razlog tome nije toliko bilo njeno nezadovoljstvo predsjednikom koliko to što bi preuzimanjem vlasti njegova sina Gamala i njegovih civilnih tehnokratskih i gospodarskih elita unutar NDS-a položaj vojske mogao biti značajno ugrožen. Smjenom Mubaraka Vrhovno vijeće vojnih snaga spriječilo je dolazak Gamala na položaj predsjednika. Vojska je stoga dopustila demokratsko otvaranje uračunavajući rizik što ga je ono nosilo. Rezultat tog kalkulirajućeg rizika bilo je jačanje Muslimanskog bratstva koje je, posebno nakon legitimacije demokratskim izborima, postalo drugi najjači politički akter u Egiptu poslije vojske. Međutim, vojska je, uz pomoć sudstva, elita *ancien régime*a i društvenog pokreta Tamarod srušila još predsjednika Mursija. Tako je Vijeće u vrlo kratkom roku srušilo dvojicu predsjednika – jednog zapravo iz svojih redova, a drugog iz redova islamista. Nakon rušenja Mursija, obnovljen je vojni autoritarni režim sa Sisijem na čelu, a počela je jačati i državna represija protiv opozicije režimu. Vojska je u Egiptu odigrala ulogu aktera veta.

U Alžiru vojska ima vrlo sličnu ulogu kao i u Egiptu, možda i naglašeniju, što izražava i prošireni aforizam „da druge države imaju vojsku, a vojska u Alžiru ima državu“. Još je u vrijeme Rata za neovisnost ALN, koji se kasnije pretvorio u vojne snage Alžira, postao najjača frakcija unutar FLN-a. Kako FLN nije bio monolitna organizacija i kako su unutar njega postojale različite frakcije i struje, nakon stjecanja neovisnosti ALN se nametnuo kao *kingmaker* u Alžiru. O vojsci je ovisilo koja će frakcija u unutarnjim borbama za vlast biti uspješna, a koja ne. Tako je na samom početku vojska postavila, a zatim svrgnula Ben Belu. Nakon Bumedieneve smrti vojska je ponovno riješila sukob unutar FLN-a i opet na mjesto predsjednika postavila čovjeka iz svojih redova koji je trebao omogućiti kontinuitet Bumedieneve politike. Međutim, umjesto toga, Bendžedid je počeo provoditi liberalizaciju i reforme unutar režima. Te su reforme, uz masovne prosvjede, rezultirale demokratskim otvaranjem Alžira. Bendžedid nije zaista želio demokraciju nego mu je demokratsko otvaranje trebalo omogućiti da održi režim i svoj položaj unutar njega. No demokratskim otvaranjem FIS je postao, uz vojsku, najjači politički akter u zemlji. Kako je vojska sebe smatrala zadnjim branikom države od islamista i nije željela izgubiti svoje prerogative, odnosno ulogu glavnog političkog aktera u političkom sustavu Alžira, smatrala je da je prisiljena djelovati. Nakon lokalnih izbora 1990, na kojima je pobijedio FIS, a netom prije parlamentarnih izbora 1991. vojska je prvo udarila na FIS uhitivši dvojicu njegovih najvažnijih vođa da bi nakon pobjede

FIS-a u prvom krugu parlamentarnih izbora 1991. smijenila predsjednika Bendžedida i suspendirala demokratski proces.

To je rezultiralo građanskim ratom i otvorenim preuzimanjem kontrole nad Alžiirom od strane vojske. U građanskom je ratu, prema službenim podacima, poginulo od 150.000 do 200.000 ljudi. Vojska je 1994. odlučila ponovno uspostaviti institucionalni poredak, prvenstveno zato da bi se povukla u sjenu s javne političke pozornice. U tu je svrhu najprije dala podršku generalu Zerualu da postane predsjednik Alžira. Nakon sukoba s „iskorjeniteljima“ unutar vojnog režima koji nisu željeli mir s islamistima nego njihovo potpuno uništenje Zerual je dao ostavku, a vojska je podržala Abdelaziza Buteflika da postane predsjednik Alžira. Buteflika je bio predsjednik do proljeća 2019. kada ga je zbog bolesti vojska prisilila da odstupi s vlasti. U tom smislu, vojska od početka alžirske države ima ulogu *kingmakera* u političkom sustavu. Što se tiče demokratskog otvaranja početkom 1990-ih, vojska je odigrala ulogu aktera veta.

5. 4. Tip opozicije i vlasti

U Tunisu su glavnu opoziciju, kao i u većini ostalih država regije, činili islamisti, odnosno *Ennahda* Rašida Ganušija. Ostale sekularne stranke koje su bile zastupljene u parlamentu, a koje su trebale igrati ulogu opozicije vladajućem režimu Ben Alija nakon što je on otvorio vrata političkom pluralizmu u Tunisu, pretežno su nastale sukobima unutar vladajuće stranke, rascjepima i formiranjem novih stranaka. Stoga se te stranke ne može smatrati istinskom opozicijom nego samo poluopozicijom vladajućem režimu koja ne pokušava promijeniti temelje vlasti nego sudjeluje u njoj. Za razliku od Egipta i Alžira gdje postoje značajne etničko-jezične skupine koje se razlikuju od većinskih Arapa, takvih „izvora“ potencijalne opozicije nije bilo u Tunisu. Izvorište opozicije bila je religija. *Ennahda* Rašida Ganušija bila je opozicija vladajućem režimu još u vrijeme vladavine predsjednika Burgibe, a nastavila je to biti i u vrijeme vladavine predsjednika Ben Alija. Istovremeno, *Ennahda* je bila zabranjena kao politička opcija te je imala ulogu ilegalne opozicije. Revolucijom jasmina *Ennahda* postaje legalan politički akter. Ujedno, sekularni se segment tuniskog društva pribojavao da će zbog naglašavanja vjerskih vrijednosti *Ennahda* zapravo biti izvanzakonski oblik opozicije koja će kada dođe na vlast uspostaviti politički poredak temeljen na šerijatu i tako stubokom promijeniti sekularno lice tuniske države koje je oblikovao još Burgiba.

Za razliku od drugih dviju država, Rašid Ganuši i njegovi sljedbenici pokazali su se znatno umjerenijima od FIS-a i Muslimanskog bratstva, a pogotovo od ekstremističkih skupina koje

su bile nazočne i u Tunisu i u Egiptu, a posebice u Alžiru. *Ennahda* je odbacivala svaki oblik nasilja kao legitiman oblik političke borbe. Kada je došla na vlast, antiterorističkim mjerama obračunala se s nasilnim salafistima. *Ennahda* je odbijala ideju Božje suverenosti, a s vremenom je odbacila i ideju šerijata kao temeljnog zakona. Odbacila je i zamisao da bi oblikovanje i provedbu javnih politika trebalo temeljiti na religiji. Na kraju je na Desetom kongresu stranke 2016. potpuno odbacila i islamistički predznak proglašivši se strankom muslimanskih demokrata. Treba navesti i to da *Ennahda* nikad nije imala ambivalentan stav prema demokraciji, kao FIS i Muslimansko bratstvo. Nadalje, pozvala je na suradnju sekularne stranke u Tunisu još u vrijeme vladavine Ben Alija, a obnovila ga je i nakon Revolucije jasmina. Stoga se *Ennahda* može smatrati oblikom umjerene opozicije.

Iako je vladajući režim odlaskom Ben Alija ostao netaknutim, vojska je omogućila demokratske promjene u Tunisu. Ostaci *ancien régime*a, odnosno elite vladajućeg RCD-a, omogućili su provođenje prvih demokratskih izbora. Još je u tome periodu došlo do nekoliko mirnih smjena na vlasti. Potporu demokratskom procesu dali su i česti prosvjedi uzrokovani strahom od obnove *ancien régime*a te se na ulicama inzistiralo na nastavku demokratskog procesa. Vlasti su nakon naglog odlaska Ben Alija odigrale ulogu „mekolinijaša“ koji su u interakciji s opozicijom omogućile uspješnu demokratizaciju Tunisa.

U Egiptu je stanje bilo drugačije. Opozicija vladajućem režimu imala je nekoliko oblika. Ponajprije je sudstvo utjecalo na jačanje političkog pluralizma u Mubarakovo doba. No najvažnija je opozicija vladajućem režimu ipak bila utemeljena na religiji. Muslimanskom je bratstvu 2005. dopušteno da se njegovi članovi na parlamentarnim izborima natječu kao neovisni kandidati. Time je Muslimansko bratstvo iz ilegalne postalo izvanzakonska opozicija vladajućem režimu. Kopti su u Egiptu mogli odigrati ulogu etničko-jezične ili religijske opozicije, no više su bili skloni suradnji s vladajućim režimom zbog straha od sektaškoga vjerskog nasilja.

Glavni je opozicijski akter nedvojbeno bilo Muslimansko bratstvo. Nakon Revolucije 25. siječnja Bratstvo je postalo i najjačim političkim akterom u Egiptu. No zbog ideoloških stavova Bratstva koje je htjelo naglo promijeniti pretežno sekularno lice egipatske države u državu kojoj je izvor zakonodavstva šerijat te zbog sukoba sa sudstvom i vojskom, Muslimansko bratstvo u Egiptu može se definirati kao radikalna opozicija.

U drugu ruku, tip vlasti u Egiptu vrlo je jasan. Egipat je imao politički sustav u kojemu nije bilo jasno odvojena civilna od vojne vlasti. Vojska je u početku odigrala ulogu „mekolinijaša“ jer je dopustila demokratske promjene, ponajprije zato da se zaštiti od upliva civilnih tehnočkih i gospodarskih elita Gamala Mubaraka koje bi mogle ugroziti njenu ulogu i

prerogative. Padom Hosnija Mubaraka i dolaskom Muslimanskog bratstva na vlast, vojska se opet osjetila ugroženom mogućom drastičnom promjenom političkog sustava i svoje uloge u njemu. Sudstvo je nakon pada Mubaraka promijenilo politički tabor i u sukobu s Bratstvom stalo je na stranu vojske. Vojnim udarom protiv Muslimanskog bratstva vojska je restaurirala prethodni politički sustav i preuzela ulogu „tvrdočinijaša“.

U Alžiru su uloge vojnih vlasti i opozicijskih islamista bile još i jasnije naglašene. Islamistička opozicija vladajućem režimu izvorno je nastala unutar vladajućeg režima, ali ju je potisnuo sekularni segment vlasti. Jezična politika koju je režim vodio desetljećima nije rezultirala željenim učinkom da standardni arapski, umjesto francuskoga, postane dominantnim jezikom u Alžiru, ali je rezultirao neželjenim učinkom – islamizacijom društva. To je bilo dobrim dijelom posljedica toga što su učitelji arapskog jezika morali biti uvezeni izvana. Mnoge su te učitelje arapskog jezika činili članovi Muslimanskog bratstva u bijegu pred represijom vladajućeg režima u Egiptu. Uz sve to, 1980-ih se pojavila i MIA, odnosno oružana islamistička opozicija vladajućem režimu. Nju je na kraju vladajući režim represivnim mjerama potisnuo, ali nije to učinio potpuno. Demokratskim otvaranjem koje je omogućio predsjednik Bendžedid otvoren je prostor i za nastanak FIS-a. FIS je imao i militantno krilo proizašlo iz preživjele MIA-e, kasnije preimenovano u AIS. FIS nije bio monolitna organizacija, ali stavovi prema demokraciji bili su mu, najblaže rečeno, ambivalentni. Također, jedan dio članova FIS-a nudio je potpuno drugačiji koncept države, odnosno bio je za stvaranje islamske države u Alžiru koja bi u konačnici vodila ka obnovi kalifata. Militantno krilo bio je spreman koristiti, a kasnije je i koristio, za sukob s vladajućim režimom. FIS se stoga može definirati kao radikalna opozicija. U Alžiru postoji i još jedan tip opozicije – etničko-jezična opozicija koju prvenstveno, iako ne isključivo, čine Berberi iz Kabilije. Oni su se sukobljavali s režimom o pitanju veće autonomije Kabilije i kulturno-jezičnih prava pa su zapravo bili neka vrsta poluopozicije.

Vladajući režim bio je, dakle, vojni režim kojim su kolektivno upravljali generali iza „civilnog“ predsjednika države. Predsjednik Bendžedid se nakon velikih prosvjeda 1988. odlučio za demokratsko otvaranje kao strategiju preživljavanja vlastitog režima i svoga položaja u njemu. On i njegova klika bili su neka vrsta „mekolonijaša“. Demokratsko otvaranje dovelo je nakon izbora 1990. FIS na vlast u jedinicama lokalne samouprave. Nakon što je FIS vrlo brzo počeo primjenjivati politike islamizacije, pravi izvor političke moći (*le pouvoir*), odnosno vojska odlučila se najprije za uhićivanje dvoglavog vodstva FIS-a da bi zatim, nakon prvog kruga parlamentarnih izbora, predsjednik Bendžedid bio smijenjen, a demokratski proces suspendiran. Time je vojni režim u Alžiru odigrao ulogu kolektivnog „tvrdočinijaša“.

5. 5. Obrasci interakcije vlasti i opozicije

U sve tri države interakciju vlasti i opozicije obilježili su sukobi i suradnja. Suradnja političkih elita omogućila je da u Tunisu dođe do političkog dogovora među njima. Stare su elite upravljale državom do održavanja izbora za Ustavotvornu skupštinu 2011. Na tim je izborima očekivano pobijedila *Ennahda*, ali s nedovoljnim brojem mandata da samostalno sastavi vladu te je bila prisiljena formulirati koaliciju s dvije sekularne stranke – takozvanu Trojku. Tim je aranžmanom u Tunisu prvi put vlast bila u rukama negdašnje opozicije. Sukob islamista i sekularista nastavljen je o novom Ustavu, posebice u čl. 1. Ustava kojim su definirani oblik države i vjerski identitet Tunisa. Zbog političkog sukoba sekularnog i islamističkog tabora, sporog provođenja reformi i eskalacije salafističkog nasilja – salafisti su smatrali da ih je *Ennahda* izdala – 2012. nastanala je *Nida Tunis*, stranka koja je nastala većinom od članova raspuštenog RCD-a na čijem je čelu bio bivši premijer Esebsi. *Nida Tunis*, uz neke druge sekularne stranke, počela je sve glasnije zahtijevati raspuštanje Ustavotvorne skupštine, iako ustavotvorni proces još nije bio gotov. Ujedno, *Ennahda* je ušla i u sukob s najvećim tuniskim sindikatom još od doba Burgibe, UGTT-om, koji je bio nezadovoljan načinom kako je *Ennahdina* vlada rješavala gospodarske probleme zemlje. Zbog toga je UGTT pokrenuo niz štrajkova usmjerenih protiv Trojke.

Tunis se tako našao u najozbiljnijima političkim problemima još od odlaska Ben Alija. Opozicija predvođena bivšim režimskim snagama iz *Nide Tunisa* tražila je ostavku vlade i raspuštanje Ustavotvorne skupštine, bez ikakvih konkretnih prijedloga kako dalje, dok je Trojka pokušava zadržati uzde vlasti u svojim rukama. Prijedlog kompromisa na kraju je došao od UGTT-a i triju udruga civilnog društva. Oni su formirali Kvartet za nacionalno pomirenje novih i starih elita. U tim pregovorima sve su strane raspravljale o svakom članku Ustava dok svi nisu bili zadovoljni konačnom formulacijom. Ustav je donesen 2014. godine. Nakon nekoliko krugova pregovora *Ennahda* je početkom 2013. predala vlast tehnokratskoj vladi što je bio prvi primjer u povijesti Bliskog istoka da je jedna islamistička stranka napustila vlast dobrovoljno i bez prisile. Na izborima 2014. *Ennahda* je po broju glasova bila na drugom mjestu te je s Eesbsijevim *Nida Tunisom* formirala vladajuću koaliciju. Profesionalna suradnja „dvaju šeika“ nastavila se sve do Eesbsijeve smrti u srpnju 2019.

U druge dvije zemlje takvog vida suradnje starih i novih elita, koji bi se pretvorio u politički dogovor, nije bilo. U Egiptu su nakon pada Mubaraka Vrhovno vojno vijeće vojnih snaga i Muslimansko bratstvo na početku surađivali. No vrlo brzo, već 2012. godine, Vrhovni ustavni sud raspustio Narodnu skupštinu u kojoj je dominiralo Muslimansko bratstvo. Sukob sudstva i

Bratstva se nastavio, jer je Mursi reformama u sudstvu želio umiroviti oko tri tisuće sudaca. Nastavio se i sukob s Vijećem, koje je bilo u savezu s Vrhovnim ustavnim sudom. Novim je Ustavom vojska ostala izvan civilnog nadzora. Za odmazdu je Bratstvo smijenilo ministra obrane Tantavija, ujedno čelnika Vijeća. Uz njega su smijenjeni i neki drugi najviši časnici u Egiptu. Iako je Bratstvo smatralo da će Sisi, koji je postao novi čelnik Vijeća, biti skloniji suradnji s Bratstvom, nije bilo tako. Sisi je 2013. izvršio vojni udar protiv Mursija. Bratstvo je ubrzo opet zabranjeno i proglašeno terorističkom organizacijom koja se našla na meti represivnog aparata egipatske države, Sisi je postao predsjednik Egipta, a stari je poredak restauriran.

Demokratskim otvaranjem u Alžiru režim predsjednika Bendžedida počeo je suradnju s novonastalim FIS-om, prvenstveno kako bi FIS kooptirao u postojeći režim. Međutim, nakon lokalnih izbora 1990. godine na kojima je, krivom kalkulacijom vladajućeg režima, primijenjen premijski izborni sustav koji je FIS-u omogućio osvajanje neproporcionalnog postotka mandata u odnosu na postotak osvojenih glasova, što je mu je omogućilo provođenje politika islamizacije na lokalnoj razini, mogućnosti nastavka suradnje drastično su se smanjile. Vojska je prvo uhitila dvoglavo vodstvo FIS-a, a počela se, uz pomoć vojnih obavještajnih službi, pripremati i za „konačan obračun“ s FIS-om. Do konačnog je obračuna došlo nakon što je FIS, opet zbog krive kalkulacije vladajućih i nastavka primjene premijskog izbornog sustava, pobijedio u prvom krugu parlamentarnih izbora 1991. FIS je ubrzo zabranjen, predsjednik Bendžedid koji je omogućio demokratske promjene je smijenjen, a vladajući je vojni režim ušao u oružani sukob s islamistima. Iako je FIS poticao na suradnju s vladajućim režimom, pogotovo putem Rimske platforme, kao i na suradnju s ostalom opozicijom kako bi se vojni sukob mirno završio, vladajući režim nije za to imao sluha. Unutar samog vladajućeg režima i polulegalne opozicije nakon ponovne uspostave institucionalnog poretka 1995. došlo je do svojevrsnog rascjepa na „tvrdočinijaše“ i mekolinijaše“, odnosno na „iskorjenitelje“ i „pomiritelje“. Iskorjenitelji su prevladali te su se vodili logikom da FIS i ostale militantne islamističke skupine treba potpuno uništiti. Nekim je islamističkim skupinama, poput alžirskog Hamasa i *Ennahde*, dopušteno da sudjeluju u vlasti. No te su islamističke stranke bile dopuštene kako bi se akomodirala islamistička opozicija, dok istovremeno ne bi nikako ugrožavao postojeći sustav vlasti. FIS-u je, pak, vladajući režim onemogućio rehabilitaciju i povratak na političku scenu Alžira.

5. 6. Obrasci tranzicije u demokraciju

Tunis je Revolucijom jasmina doživio naglu promjenu režima i sustava. Kao što je u prvom poglavlju navedeno, promjene režima i sustava uglavnom imaju dramatično brz karakter, dok njihov ishod ostaje otvorenim. Režim je prolazio kroz dugotrajnu fazu liberalizacije, koja nije rezultirala demokratizacijom, još od Ben Alijevog dolaska na vlast. Ishod njegovih liberalizacijskih nastojanja bio je hibridni režim, odnosno civilni autoritarni sustav s ograničenim pluralizmom i ograničenim političkim natjecanjem. Revolucija jasmina nije bila prvi znak da unutar Tunisa nešto „kuha“ te su pred kraj prvog desetljeća 21. stoljeća Tunis počeli zahvaćati nemiri. Oni su kulminirali nakon samozapaljenja Muhameda Buazizija u Revoluciji jasmina koja se poput šumskog požara proširila Tunisom. Međutim, ti nemiri nisu bili glavni razlog odlaska Ben Alija. U usporedbi s Egiptom, oni su bili znatno manji i nisu predstavljali istinsku prijetnju za režim. Režim je sve do odlaska Ben Alija funkcionirao normalno. Problem je bila slaba komunikacija unutar režimskih snaga te pogrešna procjena njegova centra, odnosno predsjednika Ben Alija da mu se sprema vojni udar. Naglim odlaskom Ben Alija u Saudijsku Arabiju, režim je efektivno bio obezglavljen te su uz pomoć vojske, koja je nakratko preuzela kormilo nad zemljom, poduzete demokratske reforme.

Iako je polarizacija između sekularnih elita RCD-a i islamističke opozicije dugo postojala, nad islamistima se tokom vladavine Ben Alija efektivno vršila represija. Nakon Ben Alijeva odlaska, Rašid Ganuši vratio se u Tunis, a njegova je stranka pobijedila na izborima za Ustavotvornu skupštinu te je sa druge dvije sekularne opozicijske stranke formirala koalicijsku vladu. Time je tranzicija u demokraciju u Tunisu dovršena, što je bio prvi slučaj uspješne demokratske tranzicije u arapskom svijetu. Kasnijim sukobima i suradnjom unutar novog demokratskog režima došlo je do političkog dogovora starih i novih političkih elita, posebice *Ennahde* i *Nida Tunisa*, kojim su ustavotvorni proces i demokracija u Tunisu očuvani. Stare i nove elite čine koalicijsku vladu, dok se istovremeno suočavaju s izazovima demokratske konsolidacije. Konsolidaciji demokracije na putu stoje mnogi izazovi, poput gospodarskih problema, nepovoljnog međunarodnog okruženja za demokraciju i salafističkog nasilja. Izazov demokratskoj konsolidaciji bile su i autoritarne tendencije predsjednika Esebsija, kojemu je ipak dobru protutežu činio Rašid Ganuši kao veliki borac protiv svih oblika diktature. Takav međuodnos starih i novih elita, unatoč izazovima, nudi Tunisu pristojne mogućnosti za konsolidaciju demokracije.

Egipat je također doživio brzu promjenu režima i sustava. Faza liberalizacije bila je vrlo duga. Počeo ju je još Sadat, a nastavio i ubrzao Mubarak. No ishod liberalizacije nije bila

demokratizacija. Egipat su 2000-ih godina pogađali česti prosvjedi koji su nakon jednog desetljeća kulminirali Revolucijom 25. siječnja. Zaista masovni prosvjedi, koji su bili sve samo ne mirni, u Revoluciji 25. siječnja stvorili su vrlo lošu sigurnosnu situaciju u kojoj su policija i vladajuća stranka kolabirale. Vojska, koja je ostala najjači akter unutar političkog sustava zbog sukoba elita o pitanju „naslijeđa“ predsjednika Mubaraka, prisilila je u vrlo kratkom roku predsjednika Mubaraka na ostavku. Kako je i u Egiptu već vrlo dugo postojala polarizacija između sekularnih elita i opozicije, drugi najjači politički akter nakon pada Mubaraka postalo je Muslimansko bratstvo. U interakciji novih i starih političkih elita provedeni su vrlo brzo parlamentarni i predsjednički izbori. No, kako je najčešći obrazac interakcije novih i starih elita bio sukob, samo dvije godine nakon demokratskog otvaranja vojska je izvršila vojni udar protiv demokratski izabranog islamističkog predsjednika i restaurirala stari hibridni režim. Time je Egipat doživio autoritarni protuval, odnosno zaustavljanje promjene režima i sustava.

Alžir je 1980-ih također prolazio kroz fazu liberalizacije pod upravljačkom palicom predsjednika Bendžedida. Ni Alžir nije bio imun na polarizaciju između islamističke opozicije i sekularnih elita. Godine 1988. masovni su prosvjedi ponukali Bendžedidov režim da iskoristi demokratizaciju kao strategiju opstanka režima. Brzim je demokratskim otvaranjem omogućeno legalno djelovanje islamističkoj opoziciji, što je rezultiralo nastankom FIS-a. FIS je pobijedio na lokalnim i u prvom krugu parlamentarnih izbora 1990. i 1991. Time je Alžir prošao naglu promjenu režima i sustava. Međutim, „tvrdočinijaši“ unutar vladajućeg režima, odnosno vojska, također su vrlo naglo zaustavili demokratske promjene vojnim udarom protiv predsjednika i FIS-a. U Alžiru je tako zaustavljen proces promjene režima i sustava. Kasnijom obnovom institucionalnog poretka stvoren je hibridni režim, odnosno vojni autoritarni sustav s elementima pluralizma i političkog natjecanja. Taj politički sustav nije bio istinski ugrožen u prosvjedima 2011. te se, uz manje „kozmetičke“ preinake, održao. Masovni prosvjedi 2019. natjerali su vojsku da zbog strateških razloga preživljavanja režima natjera na ostavku predsjednika Butefliku, no do prave promjene režima zapravo nije došlo. Zbog lakšeg pregleda, rezultati istraživanja prikazani su u tablici 10.

Tablica 10: Rezultati istraživanja i međuodnos neovisnih i ovisne varijable

Zemlja	Pomoćna varijabla		Neovisne varijable				Ovisna varijabla
	Prethodno iskustvo s demokracijom	Karakter <i>ancien régimea</i>	Uloga vojske	Tip opozicije i vlasti	Obrasci interakcije između opozicije i vlasti	Obrasci tranzicije	
Tunis	Djelomično, uglavnom se odnosi na dugu ustavotvornu tradiciju	„Meka“ civilna diktatura	Facilitirao tranziciju	Umjerena opozicija i „mekolinijaši“	Suradnja i politički dogovor	Promjena režima i sustava	Uspješna demokratizacija
Egipat	Bogata demokratska tradicija	Vojni autoritarni režim	Akter veta	Radikalna opozicija i „tvrdomlinijaši“	Sukob	Zaustavljena promjena režima i sustava	Neuspješna demokratizacija
Alžir	Bogata demokratska tradicija koja se odnosi na europske kolone, ne i na domicilno stanovništvo	Vojni autoritarni režim	Akter veta	Radikalna opozicija i „tvrdomlinijaši“	Sukob	Zaustavljena promjena režima i sustava	Neuspješna demokratizacija

Iz dosadašnje analize proizlazi zaključak da je glavna hipoteza potvrđena. Tunis je bio „mekši“ autoritarni režim, što je omogućilo suradnju starih i novih elita koja je rezultirala političkim dogovorom, a time i uspješnom demokratskom tranzicijom. Tipovi opozicije i vlasti imali su vrlo važnu ulogu u demokratizaciji Tunisa. Za razliku od Egipta i Alžira, u Tunisu su „mekolinijaši“ u interakciji s umjerenom opozicijom facilitirali demokratsku tranziciju. U druge je dvije države sukob starih i novih elita onemogućio uspješnu demokratizaciju. Da parafraziram O'Donnella i Schmittera (2006: 79) nedogovorene demokracije uništile su autoritarne sile veta i u slučaju Egipta i Alžira – jedino je tuniska dogovorena demokracija preživjela. Pokazuje se kako teorije aktera i dalje imaju značajnu eksplanatornu snagu u objašnjavanju uspjeha demokratizacije. Kao što teorije aktera stipuliraju, u početku transformacije djelovanje je masa bilo važno, no ono je bilo kratkoročno u sva tri slučaja te je zamijenjeno interakcijom unutar koje su dominirale stare i nove elite, kolektivni akteri poput političkih stranaka i udruga civilnog društva, ali i institucionalizacija demokratske prakse (Merkel, 2011: 72) – što je bilo od posebne važnosti u Tunisu.

Pokazuje se da su ponašanje i kalkulacije moćnih individualnih aktera, poput predsjednika država, od iznimne važnosti. Pogrešna procjena Ben Alija i njegov odlazak tako je doveo do demokratskog otvaranja u Tunisu. Demokratsko otvaranje koje je pokrenuo predsjednik Bendžedid s ciljem održanja režima u Alžiru rezultiralo je protureakcijom vojske i građanskim ratom. Kolektivni akteri poput političkih stranaka i udruga civilnog društva isto su vrlo važni.

U slučaju Tunisa umjereni islamisti uspjeli su postići dogovor sa sekularnim političkim strankama te na kraju iznjedrili demokraciju. To opet ne bi bilo moguće bez pomoći najvećeg tuniskog sindikata UGTT-a. U Egiptu i Alžiru islamističke su stranke bile znatno manje spremne na kompromis sa sekularnim protivnicima što je rezultiralo vojnim udarom protiv njih.

Pokazuje se kako je vojska u sve tri zemlje možda bila i najvažniji kolektivni akter. Procjenom vojske da potencijalna demokratizacija u Tunisu ne ugrožava njene prerogative, koji su ionako mali, rezultiralo je time da je vojska facilitirala tranziciju. U Egiptu i Alžiru je situacija bila suprotna jer je vojska bila središtem političkih režima – vojska je u oba slučaja procijenila da bi demokratizacija uvelike ugrozila njene prerogative što je rezultiralo vojnim udarima i restauracijom autokratskih režima. Dvije neovisne varijable trebaju se izolirati i kao posebno važne, a to su uloga vojske i karakter prethodnog režima. Ukoliko je prethodni režim bio vojne prirode i u njemu vojska igra središnju ulogu šanse za uspješnu demokratizaciju zaista su male, što ova studija i zorno pokazuje.

Što su temeljni dosezi i pouke ovog doktorskog rada? Ponajprije, radi se o jednoj od rijetkih komparativnih studija Bliskog istoka na hrvatskom jeziku. Nadalje, riječ je o jedinoj takvoj studiji Sjeverne Afrike na hrvatskom jeziku. Ova studija popunjava deficit u grani bliskoistočnih studija na hrvatskom jeziku, ali i deficit regionalnih studija na hrvatskom jeziku općenito. Ona može poslužiti *policy makerima* koji su zaduženi za formuliranje hrvatske vanjske politike za bolje razumijevanje Bliskog istoka i Sjeverne Afrike u oblikovanju hrvatske vanjske politike prema trima proučavanima zemljama. Ona može koristiti i hrvatskom sigurnosnom sektoru u boljem razumijevanju sigurnosnih izazova i rizika u mediteranskoj regiji. K tome, kako su islamizam i njegova nasilna inačica džihadizam globalni fenomeni prisutni i u državama naše regije, posebice u Bosni i Hercegovini, Albaniji i na Kosovu,¹⁷⁵ studija može biti korisna i zato što objašnjava različite trendove islamizma, ali i salafizma, te daje odgovor na temeljno pitanje o tome što je krajnji cilj različitih islamističkih trendova.

U znanstvenom smislu, ova studija objašnjava koje je uvjete potrebno ostvariti da bi se neka država na Bliskom istoku i u Sjevernoj Africi uspješno demokratizirala. Varijable primijenjene u ovoj studiji mogu se primijeniti i na druge slične države regije, poput Sirije ili Jemena. U tom kontekstu, a posebno u komparaciji s Alžirom koji je također prolazio razoran građanski rat u 1990-ima, može se napraviti i studija koja pokazuje zašto je rat režima protiv islamista u Alžiru

¹⁷⁵ Izvješće SOA-e za 2018. godinu navodi kako je s područja jugoistočne Europe oko 1.000 salafista otišlo u Siriju i pridružilo se tamošnjim borbama. Većina njih se pridružila Islamskoj državi. U izvješću se dalje navodi i kako se oko trećina njih vratila u svoje matične države. U izvješću se također eksplicitno napominje kako su države jugoistočnog susjedstva RH i dalje „... opterećene problemom islamističke radikalizacije u dijelovima društva i terorizma koji se poziva na islam“ (Soa.hr, 2018: 17-18).

bio uspješniji nego onaj koji se vodi u Siriji. Na prvi pogled varijabla koja se može izolirati jest ujedinjena međunarodna podrška alžirskom režimu u odnosu na međunarodnu podijeljenost o pitanju koje aktere treba podržati u ratu u Siriji. To je svakako istraživanje koje bi ubuduće trebalo provesti.

Međutim, ova studija ostavila je mnoga istraživačka pitanja otvorenima. Svaka studija je ograničena primjenom određenih teorijskih, metodoloških i vremenskih postavki. Tako, primjerice, ovom studijom nisu obuhvaćene monarhije Bliskog istoka i Sjeverne Afrike koje su se, osim donekle izuzev Bahreina, pokazale mnogo otpornijima na Arapsko proljeće. Bilo bi vrijedno odgovoriti na pitanje zašto je tako. Moglo bi se i istražiti zašto je Bahrein bio podložniji previranjima u arapskome svijetu nego što su to bile neke druge monarhije, poput Maroka. Koje su specifičnosti Libije dovele do toga da bude podložna takvome nasilju? Kako se u ovome radu radi o studiji s malim brojem slučajeva, moglo bi se primjenom komparativne kvalitativne studije (QCA), utemeljene na Booleovoj algebri, povećati istraživački uzorak na sve zemlje Arapskog proljeća zbog bolje mogućnosti replikacije rezultata istraživanja i poopćavanja (Dolenec, 2013). Mogu se poduzeti i studije, slične onoj Brownlea i dr. (2015), koje imaju veći uzorak zemalja, ali primjenjuju istovremeno istraživačke strategije najslabijih i najrazličitijih slučajeva.

Zemlje Arapskog proljeća mogu se usporediti i s nearapskim islamskim zemljama koje su imale ili imaju iskustva s demokracijom. Riječ je ponajprije o Turskoj i Indoneziji. Istraživačko pitanje koje se može postaviti jest zašto je Tunis trenutačno uspješnija demokracija od Turske, odnosno je li Turska uopće još demokracija. Korištenjem strategije najrazličitijih sustava može se dati i odgovor na pitanje kako to da su se i Indonezija i Tunis demokratizirali, unatoč očiglednim razlikama među tim dvjema zemljama.

Nije, dakako, odgovoreno na sva pitanja koja se tiče demokratizacije Tunisa, Egipta i Alžira. Neka će istraživačka pitanja s protokom vremena tek trebati postaviti. Organizirana suvremena društva toliko su kompleksna i naoko kaotična da su mogući vrlo različiti ishodi. Iako je Tunis uspješno dovršio tranziciju u demokraciju, ishod demokratske konsolidacije ostaje otvorenim. Postoji niz izazova u zemlji i u okruženju koji mogu spriječiti uspješnu konsolidaciju mlade tuniske demokracije. Čak kada i ako se demokracija u Tunisu konsolidira, to nipošto ne znači da je reverzibilan proces nemoguć. Neki od najuspješnijih primjera demokratizacije bili su Mađarska i Poljska. Međutim, niz unutarnjih i vanjskih faktora utjecao je na to da se danas te zemlje više ne smatraju konsolidiranim demokracijama. Iako je Egipat doživio autokratski protuval, a nije bilo izgledno ni da bi Muslimansko bratstvo na vlasti gajilo veliku predanost demokraciji, zbog demografskog rasta u Egiptu i trajnih strukturnih problema ne mogu se

isključiti potencijalne nove Revolucije 25. siječnja. Ni Muslimansko bratstvo, iako je opet potisnuto, neće vjerojatno mirovati do vijeka. Bratstvo nije prvi put doživjelo represiju pa se opet oporavilo. Najbolji je primjer potencijalnih novih masovnih prosvjeda Alžir, gdje prosvjedi nisu jenjavali unatoč odlasku Buteflike s vlasti. Prosvjedi u Alžiru u proljeće 2019. mnoge su iznenadili upravo zbog gotovo potpunog njihova izostanka 2011. dok je cijela regija bila zahvaćena njima. Tada se to pripisivalo sjećanju na posljednji demokratski eksperiment koji je završio nacionalnog katastrofom. No nove generacije nemaju vlastito sjećanje na događaje prije dolaska Buteflike na vlast. Ishod „zakašnjelog Arapskog proljeća“ stoga ostaje otvorenim. Sva je ta pitanja vrijedno postaviti i na sva vrijedi odgovoriti.

Literatura

- Abaza, Mona (2013) Cyberspace and the changing space of protest and public culture in Egypt. U: Sadiki, Larbi i dr. (ur) *Democratic Transition in the Middle East: Unmaking power* (str. 86-108) London i New York: Routledge.
- Abdelfattah, Yasmine M. i dr. (2014) The Demand for Military Spending in Egypt. *Defence and Peace Economic* 25 (3): 231-245.
- Abdelmoula, Ezzeddine (2015) Al Jazeera and Televised Revolution: The Case of Tunisia. U: Sadiki, Larbi (ur) *Routledge Handbook of the Arab Spring: Rethinking Democratization* (str. 366-375) London i New York: Routledge.
- Abdelrahman, Maha (2015) *Egypt's Long Revolution: Protest Movements and Uprisings*. London i New York: Routledge.
- Abdul-Majid, Wahid (2013) Egypt at the crossroads. Egypt's future: three scenarios. *Contemporary Arab Affairs* 6 (1): 17-27.
- Abu-Munshar, Maher Y. (2012) In the shadow of the „Arab Spring“: the fate of non-Muslims under Islamist rule. *Islam and Christian-Muslim Relations* 23 (4): 487-503.
- Aclimandos, Tewfiq (2016) Between Collapse and Professionalism: Police Reform in Egypt. U: Bellin, Eva i Lane, Heidi E. (ur) *Building Rule of Law in the Arab World: Tunisia, Egypt, and Beyond* (str. 173-188) Boulder i London: Lynne Rienner Publishers.
- Adamsky, Dima P. (2007) How American and Israeli intelligence failed to estimate the Soviet intervention in the War of Attrition. U: Ashton, Nigel J. (ur) *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 113-135) London i New York: Routledge,
- Addi, Lahouari (1998) Algeria's Army, Algeria's Agony. *Foreign Affairs* 77 (4): 44-53.
- Ahram Online (2012) Relive vote count in 1st round of Egypt presidential race: How Morsi and Shafiq moved on.
<http://english.ahram.org.eg/NewsContent/36/122/42755/Presidential-elections-/Presidential-elections-news/Live-updates,-urgent-Sabbahi-leaps-to-second-place.aspx>.
Pristupljeno 2. veljače 2019.
- Ahram Online (2015) Morsi, Badie back in Egyptian courts as trials of Brotherhood leaders resume. <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/135849/Egypt/Politics-/Morsi,-Badie-back-in-Egyptian-courts-as-trials-of-.aspx>. Pristupljeno 5. veljače 2019.

- Ahram Online (2018) Abdel-Fattah El-Sisi wins second 4-year term as Egypt's president in landslide victory with 97% of valid votes. <http://english.ahram.org.eg/News/294901.aspx>. Pristupljeno 1. veljače 2019.
- Ahram Online (2019) Egypt parliament passes constitutional amendments, extends president's term limit. <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/330131/Egypt/Politics-/Egypt-parliament-passes-constitutional-amendments.,.aspx>. Pristupljeno 4. kolovoza 2019.
- Ajlec, Kornelija (2014) Egipatska vlada i rješavanje izbjegličke problematike tijekom Drugog svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest* 46 (2): 295-318.
- Akacem, Kada (2005) Economic Reforms in Algeria: An Overview and Assessment. U: Bonner, Michael i dr. (ur) *Islam, Democracy and the State in Algeria* (str. 115-125) Oxford i New York: Routledge.
- Akbarzadeh, Shahram (2013) Obama in the Middle East: Failure to Bring Change. U: Akbarzadeh, Shahram (ur) *America's challenges in the greater Middle East: the Obama Administration's Policies* (str. 1-9) New York i Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Al Machriki, Ismail (1987) *Socijalistička arapska BAAS partija – istorija i razvoj: od osnivanja do XI Panarapskog kongresa* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Al-Anani, Khalil (2012) Islamist Parties Post-Arab Spring. *Mediterranean Politics* 17 (3): 466-472.
- Al-Awadi, Hesham (2013) Islamists in power: the case of the Muslim Brotherhood in Egypt. *Contemporary Arab Affairs* 6 (4): 539-551.
- Alexander, Anne (2011) Brothers-in-arms? The Egyptian military, the Ikhwan and the revolutions of 1952 and 2011. *The Journal of North African Studies* 16 (4): 533-554.
- Alexander, Christopher (2010) *Tunisia: Stability and reform in the modern Maghreb*. London i New York: Routledge.
- Aleya-Sghaier, Amira (2012) The Tunisian Revolution: The Revolution of Dignity *The Journal of the Middle East and Africa* 3 (1): 18-45.
- Aljazeera.com (2019) Tunisian autocrat Ben Ali dies in Saudi exile. <https://www.aljazeera.com/news/2019/09/tunisian-autocrat-ben-ali-dies-saudi-exile-news-reports-190919144553597.html>. Pristupljeno 20. rujna 2019.
- Allal, Amin (2013) Becoming Revolutionary in Tunisia, 2007-2011. U: Beinin, Joel i Vairel, Frédéric (ur) *Social Movements, Mobilization, and Contestation in the Middle East and North Africa* (str. 185-204) Stanford: Stanford University Press.

- Allani, Alaya (2013) The post-revolution Tunisian Constituent Assembly: controversy over powers and prerogatives. *The Journal of North African Studies* 18 (1) 131-140.
- Alqudsi-ghabra, Taghreed (2012) Creative use of Social Media in the Revolutions of Tunisia, Egypt & Libya. *The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences* 6 (6): 147-157.
- Amrane-Minne, Danièle D. (1999) Women and Politics in Algeria from the War of Independence to Our Day. *Research in African Literatures* 30 (3): 62-77.
- Anderson, Lisa (1997) Prospects for Liberalism in North Africa: Identities and Interests in Preindustrial Welfare States. U: Entelis, John P. (ur) *Islam, Democracy and the State in North Africa* (str. 127-140). Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.
- Andonov, Oliver i dr. (2014) Fenomen stranih boraca u Siriji i možebitne posljedice za Europu. *Međunarodne studije* 14 (1): 43-62.
- Antić, Miljenko (2009) Irački rat (2003-): je li bio moralno opravdan? *Politička misao* 46 (1): 88-113.
- Arnould, Valerie (2007) Amnesty, peace and reconciliation in Algeria. *Conflict, Security & Development* 7 (2): 227-253.
- Arrief, Alexis (2013) Algeria: Current Issues. Congressional Research Service. <https://fas.org/sgp/crs/row/RS21532.pdf>. Pristupljeno 4. ožujka 2019.
- Ashton, Nigel J. (2007a) Introduction: The Cold War in the Middle East, 1967-73. U: Ashton, Nigel J. (ur) *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 1-15) London i New York: Routledge.
- Ashton, Nigel J. (2007b) Cold War, hot war and civil war: King Hussein and Jordan's regional role, 1967-73. U: Ashton, Nigel J. (ur) *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 188-209) London i New York: Routledge.
- Ashton, Nigel (2013) Hitler on the Nile? British and American Perceptions of the Nasser Regime, 1952-70. U: Freedman, Lawrence i Michaels, Jeffrey H. (ur) *Scripting Middle East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK Foreign Policy* (str. 47-61) New York i London: Bloomsbury.
- Baev, Pavel K. (2011) A Matrix for Post-Soviet 'Color Revolutions': Exorcising the Devil from the Details. *International Areas Studies Review* 14 (2): 3-22.
- Bamyeh, Mohammed (2012) The Tunisian Revolution: Initial Reflections. U: Haddad, Bassam i dr. (ur) *The Dawn of the Arab Uprisings: End of an Old Order?* (str. 49-58) London: Pluto Press.

- Barany, Zoltan (2016) *How Armies Respond to Revolutions and Why?* Princeton i Oxford: Princeton University Press.
- Barkaoui, Miloud (2012) Managing the colonial status quo: Eisenhower's Cold War and the Algerian war of independence. *The Journal of North African Studies* 17 (1): 125-141.
- Basedau, Matthias i Köllner, Patrick (2007) Area Studies, Comparative Area Studies, and the Study of Politics: Context, Substance, and Methodological Challenges. *Zeitschrift für vergleichende Politikwissenschaft* 1 (1): 105-124.
- Bauer, Patricia (2015) European-Mediterranean Security and the Arab Spring: Changes and Challenges. U: Bauer, Patricia (ur) *Arab Spring Challenges for Democracy and Security in the Mediterranean* (str. 1-18) London i New York: Routledge.
- Bbc.com (2017) Tunisia country profile. <http://www.bbc.com/news/world-africa-14107241>. Pristupljeno 10. kolovoza 2017.
- Bbc.com (2018) Algerian War: Macron in rare torture admission. <https://www.bbc.com/news/world-europe-45513842>. Pristupljeno 25. ožujka 2019.
- Bbc.com (2019) Algeria sets presidential election for 4 July after protests. <https://www.bbc.com/news/world-africa-47883713>. Pristupljeno 31. srpnja 2019.
- Bchir, Mohamed H. i dr. (2009) Ten years after implementing the Barcelona process: what can be learned from the Tunisian experience *The Journal of North African Studies* 14 (2): 123-144.
- Bebler, Anton (2016) Turkey's Imperial Legacy and the Potential for Conflict in the Balkans. *Politička misao* 53 (4): 159-173.
- Beinin, Joel (2012) The Working Class and the Popular Movement in Egypt. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 92-106) London i New York: Verso.
- Bekić, Janko (2015) Turska duboka država: *stay behind* mreža koja je nadživjela hladni rat. *Političke analize* 6 (23): 44-47.
- Bellin, Eva (2004) The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective. *Comparative Politics* 36 (2):139-157.
- Ben Aissa, Mohamed S. (2016) What Independence? Judicial Power in Tunisia. U: Bellin, Eva i Lane, Heidi E. (ur) *Building Rule of Law in the Arab World: Tunisia, Egypt, and Beyond* (str. 53-66) Boulder i London: Lynne Rienner Publishers.
- Bennet, Andrew i Elman, Colin (2006) Qualitative Research: Recent Developments in Case Study Methods. *Annual Review of Political Science* 9 (1): 455-476.

- Bennoune, Karima (2012) Algeria: Hopes of change remain alive. U: Manhire, Toby (ur) *The Arab Spring: Rebellion, revolution and a new world order* (str. 266-268) London: Guardian Books.
- Benrabah, Mohamed (2004) Language and Politics in Algeria. *Nationalism and Ethnic Politics* 10 (1): 59-78.
- Benrabah, Mohamed (2014) Competition between four „world“ languages in Algeria. *Journal of World Languages* 1 (1): 38-59.
- Benyamina, Ahmed (1998) Comment: Foreign interference in the situation in Algeria: the Algerian government's position. *Cambridge Review of International Affairs* 11 (2): 184-196.
- Bernard-Maugiron, Nathalie (2016) A Clash of Institutions: Judiciary vs. Executive in Egypt. U: Bellin, Eva i Lane, Heidi E. (ur) *Building Rule of Law in the Arab World: Tunisia, Egypt, and Beyond* (str. 29-52) Boulder i London: Lynne Rienner Publishers.
- Bilandžić, Mirko (2008) Islamske oružane organizacije i islamizam na primjeru Bliskog istoka. *Revija za sociologiju* 39 (4): 307-330.
- Bilandžić, Mirko (2010) *Sjeme zla: elementi sociologije terorizma*. Zagreb i Sarajevo: Plejada i Synopsis.
- Binder, Leonard (2004) Gamal 'Abd Al-Nasser: Iconology, Ideology, and Demonology. U: Podeh, Elie i Winckler, Onn (ur) *Rethinking Nasserism: Revolution and Historical Memory in Modern Egypt* (str. 45-71) Gainesville, Tallahassee, Tampa, Boca Raton, Pensacola, Orlando, Miami, Jacksonville i Ft. Myers: University Press of Florida.
- Blagojević, Jelisaveta (2016) Jemen pet godina od početka arapskog proljeća: država ili teritorij siromaštva i konflikta? *Političke analize* 7 (28) 18-22.
- Blais, Hélène i Deprest, Florence (2012) The Mediterranean, a territory between France and Colonial Algeria: imperial constructions. *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 19 (1): 33-57.
- Blanga, Yehuda U. (2012a) The Path that Led to the Cease-Fire Ending the War of Attrition and the Stationing of Missiles at the Suez Canal. *Middle Eastern Studies* 48 (2): 183-203.
- Blanga, Yehuda U. (2012b) „Why are they shooting?“. Washington's view of the onset of the War of Attrition. *Israel Affairs* 18 (2): 155-176.
- Boban, Davor (2011) *Polupredsjednički sustavi Rusije i Poljske*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Boban, Davor i Cipek, Tihomir (2017) *Politički sustav Rusije*. Zagreb i Sarajevo: Plejada i University Press.

- Boduszynski, Mieczyslaw P. (2013) Comparing Western Democratic Leverage: From Tirana to Tripoli. *Politička misao* 50 (5): 189-203.
- Bogaards, Matthijs (2009) How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism. *Democratization* 16 (2): 399-423.
- Bogaert, Koenraad (2013) Contextualizing the Arab Revolts: The Politics behind Three Decades of Neoliberalism in the Arab World. *Middle East Critique* 22 (3): 213-234.
- Bohlander, Michael (2014) Political Islam and Non-Muslim Religions: A Lesson from Lessing for the Arab Transition. *Islam and Christian-Muslim Relations* 25 (1): 27-47.
- Borowiec, Andrew (1998) *Modern Tunisia: A Democratic Apprenticeship*. Westport, Connecticut i London: Praeger.
- Bouandel, Youcef (1997) Algeria's first free presidential elections, November 1995. *Representation* 34 (3-4): 173-179.
- Bouandel, Youcef (2002a) Bouteflika's reforms and the question of human rights in Algeria. *The Journal of North African Studies* 7 (2): 23-42.
- Bouandel, Youcef (2002b) Algeria: A Controversial Election. *Mediterranean Politics* 7 (2): 96-104.
- Bouandel, Youcef (2004) Algeria's presidential election of April 2004: a backward step in the democratisation process or a forward step towards stability? *Third World Quarterly* 25 (8): 1525-1540.
- Bouandel, Youcef (2015) Algeria: The Limits of Revolution and Democratization. U: Sadiki, Larbi (ur) *Routledge Handbook of the Arab Spring: Rethinking Democratization* (str. 451-462) London i New York: Routledge.
- Bouandel, Youcef i Bougheria, Mohammed R. (2005) Election or referendum? Algeria chooses a president. *Representation* 41 (2): 115-126.
- Bouandel, Youcef i Zoubir, Yahia H. (1998) Algeria's elections: The prelude to democractization. *Third World Quarterly* 19 (2): 177-190.
- Bouzahzah, Mohamed i El Menyari, Younesse (2013) International tourism and economic growth: the case of Morocco and Tunisia *The Journal of North African Studies* 18 (4): 592-607.
- Bouzouita, Kerim (2013) Music of Dissent and Revolution *Middle East Critique* 22 (3): 281-292.
- Bowker, Robert (2014) Mugged by reality: democracy promotion and Egyptian political reform during the Bush era, and the options for President Obama. U: Akbarzadeh, Shahram i dr.

- (ur) *American Democracy Promotion in the Changing Middle East: From Bush to Obama* (str. 114-128) London i New York: Routledge.
- Brahimi, Abdelhamid (1998) The international community and Algeria. *Cambridge Review of International Affairs* 12 (1): 247-262.
- Brand, Laurie A. (2014) *Official Stories: Politics and National Narratives in Egypt and Algeria*. Stanford: Stanford University Press.
- Britannica.com (2015) North Africa. <https://www.britannica.com/place/North-Africa>.
Pristupljeno 5. travnja 2017.
- Brljavac, Bedrudin (2011) U stilu velikih sila: turski ulazak u Europsku Uniju kroz balkanska vrata. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 48 (3): 521-531.
- Brody-Barre, Andrea (2013) The impact of political parties and coalition building on Tunisia's democratic future. *The Journal of North African Studies* 18 (2): 211-230.
- Brooke, Steven (2017) *Egypt*. U: Hamid, Shadi i McCants, William (ur) *Rethinking Political Islam* (str. 17-31) Oxford i New York: Oxford University Press.
- Brooks, Risa A. (2016) Subjecting the Military to the Rule of Law: The Tunisian Model. U: Bellin, Eva i Lane, Heidi E. (ur) *Building Rule of Law in the Arab World: Tunisia, Egypt, and Beyond* (str. 109-130) Boulder i London: Lynne Rienner Publishers.
- Browsers, Michaelle L. (2009) *Political Ideology in the Arab World: Accommodation and Transformation*. Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- Brown, Cody M. (2015) Mobilizing the Caliphate: ISIS and the Conflict in Iraq and Syria. *Politička misao* 52 (4-5): 203-214.
- Brownlee, Jason i dr. (2015) *The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform*. Oxford i New York: Oxford University Press.
- Brownlee, Jason (2007) *Authoritarianism in the Age of Democratization*. Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- Brownlee, Jason (2009) Portents of Pluralism: How Hybrid Regimes Affect Democratic Transition. *American Journal of Political Science* 53 (3): 515-532.
- Budimir, Zdravko (2015) Genocid nad Armencima: prvi moderni genocid. *Političke analize* 6 (21): 22-26.
- Bustos, Rafael (2003) Economic Liberalization and Political Change in Algeria: Theory and Practice (1988-92 and 1994-99). *Mediterranean Politics* 8 (1): 1-26.
- Byrne, Jeffrey J. (2009) Our Own Special Brand of Socialism: Algeria and the Contest of Modernities in the 1960s. *Diplomatic History* 33 (3): 427-447.

- Caramani, Daniele (2013) Uvod u komparativnu politiku. U: Caramani, Daniele (ur) *Komparativna politika* (str. 1-19). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Carothers, Thomas (2007) How Democracies Emerge: The „Sequencing“ Fallacy. *Journal of Democracy* 18 (1): 12-27.
- Cavatorta, Francesco i Haugbølle, Rikke H. (2012) The End of Authoritarian Rule and the Mythology of Tunisia under Ben Ali. *Mediterranean Politics* 17 (2): 179-195.
- Charrad, Mounira, M. i Zarrugh, Amina (2014) Equal or complementary? Women in the New Tunisian Constitution after the Arab Spring. *The Journal of North African Studies* 19 (2): 230-243.
- Cheriet, Boutheina (2014) The Arab Spring exception: Algeria's political ambiguities and citizenship rights. *The Journal of North African Studies* 19 (2): 143-156.
- Clayton, Anthony (1999) Algeria 1954: A case study. *The RUSI Journal* 144 (5): 65-68.
- Cline, Lawrence E. (1998) Egyptian and Algerian insurgencies: A comparison. *Small Wars & Insurgencies* 9 (2): 114-133.
- Colla, Elliot (2012) The Poetry of Revolt. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 47-52) London i New York: Verso.
- Collier, David (1991) The Comparative Method: Two Decades of Change. U: Rustow, Dankwart A. i Erickson, Kenneth P. (ur) *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives* (str. 7-31). New York: HarperCollins Publishers.
- Connelly, Matthew (2002) *A Diplomatic Revolution: Algeria's Fight for Independence and the Origins of the Post-Cold War Era*. Oxford: Oxford University Press.
- Cook, Steven A. (2007) *Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Cook, Steven A. (2012) *The struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square*. New York: Oxford University Press.
- Coombs, Nathan (2011) Political semantics of the Arab uprisings. *Journal of Critical Globalization Studies* 4 (1): 138-146.
- Cooper, Robert (2009) *Slom država: Poredak i kaos u 21. stoljeću*. Zagreb: Profil.
- Cvrtila, Vlatko (2011) Bliski istok – izvanredno stanje u izvanrednom stanju. *Političke analize* 2 (6): 42-46.
- Cvrtila, Vlatko (2012) Sirija i Libija: što ih povezuje, a što dijeli? *Političke analize* 3 (12): 48-54.

- Dalmaso, Emanuela i Cavatorta, Francesco (2013) Democracy, Civil Liberties and the Role of Religion after the Arab Awakening: Constitutional Reforms in Tunisia and Morocco *Mediterranean Politics* 18 (2): 225-241.
- Davenport, Christian i Moore, Will H. (2012) The Arab Spring, Winter, and Back Again? (Re)Introducing the Dissent-Repression Nexus With a Twist. *International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations* 38 (5): 704-713.
- Dawisha, Adeed (2003) *Arab nationalism in the twentieth century: from triumph to despair*. Princeton i Oxford: Princeton University Press.
- Decree Law N 35 (2011) on Election of the National Constituent Assembly.
<http://aceproject.org/ero-en/regions/africa/TN/tunisia-decree-no.-35-dated-10-may-on-the-election/view>. Pristupljeno 18. rujna 2019.
- De Larramendi, Miguel H. (2008) Intra-Maghrebi Relations: Unitary Mith and National Interests. U: Zoubir, Yahia H. i Amirah-Fernández, Haizam (ur) *North Africa: Politics, Region, and the Limits of Transformation* (str. 179-201) London i New York: Routledge.
- Deeb, Marius (2011) Arab Republic of Egypt. U: Long, David E. i dr. (ur) *The Government and Politics of the Middle East and North Africa* (str. 397-421). Boulder: Westview Press.
- DeGeorges, Thomas (2009) The shifting sands of revolutionary legitimacy: the role of former mūjāhidīn in the shaping of Algeria's collective memory. *The Journal of North African Studies* 14 (2): 273-288.
- Denis, Eric (2012) Demographic Surprises Foreshadow Change in Neoliberal Egypt. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 235-241) London i New York: Verso.
- Derrida, Jacques (1998) Taking a Stand for Algeria. *Parallax* 4 (2): 17-23.
- Desorgues, Pierre (2018) Algérie: la „décennie noire“, une mémoire interdite.
<https://information.tv5monde.com/afrique/algerie-la-decennie-noire-une-memoire-interdite-274639>. Pristupljeno 20. svibnja 2019.
- Dewhurst Lewis, Mary (2013) *Divided Rule: Sovereignty and Empire in French Tunisia, 1881-1938*. Berkeley, Los Angeles i London: University of California Press.
- Diamond, Larry (2010) Why Are There No Arab Democracies? *Journal of Democracy* 21 (1): 93-112.
- Dolenc, Danijela (2013) QCA metoda u političkoj znanosti: ključne karakteristike, doprinosi i ograničenja. *Politička misao* 50 (1): 104-126.
- Donker, Teije H. (2013) Re-emerging Islamism in Tunisia: Repositioning Religion in Politics and Society. *Mediterranean Politics* 18 (2): 207-224.

- Dris-Aït-Hamadouche, Louisa (2008) The 2007 Legislative Elections in Algeria: Political Reckonings. *Mediterranean Politics* 13 (1): 87-94.
- Duderija, Adis (2010) Constructing the religious Self and the Other: neotraditional Salafi manhaj. *Islam and Christian-Muslim Relations* 21 (1): 75-93.
- Dunne, Michele (2013) Egypt: From Stagnation to Revolution. U: Akbarzadeh, Shahram (ur) *America's challenges in the greater Middle East: the Obama Administration's Policies* (str. 71-88) New York i Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Egypt's Constitution (2014) https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf. Pristupljeno 7. rujna 2019.
- Ehteshami, Anoushiravan i Murphy, Emma C. (2013) *The International Politics of the Red Sea*. London i New York: Routledge.
- El Amrani, Issandr (2012) Controlled Reform in Egypt: Neither Reformist nor Controlled. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 149-159) London i New York: Verso.
- El Mikawy, Noha i dr. (2017) Egypt: The Protracted Transition from Authoritarianism to Democracy and Social Justice. U: Elbadawi, Ibrahim i Makdisi, Samir (ur) *Democratic Transitions in the Arab World* (str. 133-183) Cambridge: Cambridge University Press.
- El-Din, Gamal E. (2019) Egypt's constitutional amendments approved: What's next? <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/330610/Egypt/Politics-/Egyptys-constitutional-amendments-approved-What%E2%80%99s-n.aspx>. Pristupljeno 4. kolovoza 2019.
- Eldridge, Claire (2012) Remembering the Other: Postcolonial Perspectives on Relationships Between Jews and Muslims in French Algeria. *Journal of Modern Jewish Studies* 11 (3): 299-317.
- El-Ghobashy, Mona (2012a) Unsettling the Authorities: Constitutional Reform in Egypt. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 121-131) London i New York: Verso.
- El-Ghobashy, Mona (2012b) The Dynamics of Elections Under Mubarak. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 132- 148) London i New York: Verso.
- El-Ghobashy, Mona (2012c) The Praxis of the Egyptian Revolution. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 21-40) London i New York: Verso.

- El-Issawi, Fatima (2012) *After the Arab Spring: power shift in the Middle East?: the Tunisian Transition: the evolving face of the second republic*. U: Kitchen, Nicholas (ur) *IDEAS report – special reports* (str. 18-22) SR011, LSE IDEAS, London: London School of Economics and Political Science.
- El-Menawy, Abdel L. (2012) *Tahrir: The Last 18 Days of Mubarak*. London: Gilgamesh Publishing.
- Elsässer, Sebastian (2010) Press Liberalization, the New Media, and the 'Coptic Question': Muslim-Coptic Relations in Egypt in a Changing Media Landscape. *Middle Eastern Studies* 46 (1): 131-150.
- Entelis, John P. (1997) *Political Islam in the Mahreb: The Nonviolent Dimension*. U: Entelis, John P. (ur) *Islam, Democracy and the State in North Africa* (str. 43-74) Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.
- Entelis, John P. (2001) Religion and Politics in Algeria: Conflict or consensus? *Islam and Christian-Muslim Relations* 12 (4): 417-434.
- Entelis, John P. (2008) Democratic Desires and the Authoritarian Temptation in the Central Maghreb. U: Zoubir, Yahia H. i Amirah-Fernández, Haizam (ur) *North Africa: Politics, Region and the Limits of Transformation* (str. 9-30) London i New York: Routledge.
- Entelis, John P. (2011) Republic of Tunisia. U: Long, David E. i dr. (ur) *The Government and Politics of the Middle East and North Africa* (str. 509-533) Boulder: Westview Press.
- Ersoy, Eyüp (2012) Turkish Foreign Policy Toward the Algerian War of Independence. (1954-62) *Turkish Studies* 13 (4): 683-695.
- Euronews.com (2019) Algeria's President Bouteflika resigns after mass protests. <https://www.euronews.com/2019/04/02/algeria-what-happens-after-bouteflika-resigns-at-the-end-of-the-month> Pristupljeno 31. srpnja 2019.
- Evans, Martin i Phillips, John (2007) *Algeria: anger of the dispossessed*. New Haven i London: Yale University Press.
- Farag, Mona (2012) Egypt's Muslim Brotherhood and the January 25 Revolution: new political party, new circumstances. *Contemporary Arab Affairs* 5 (2): 214-229.
- Faure, Andrew M. (1994) Some Methodological Problems in Comparative Politics. *Journal of Theoretical Politics* 6 (3): 307-322.
- Fayed, Ammar (2017) Is the Crackdown on the Muslim Brotherhood Pushing the Group Toward Violence? U: Hamid, Shadi i McCants, William (ur) *Rethinking Political Islam* (str. 244-261) Oxford i New York: Oxford University Press.

- Filiu, Jean-Pierre (2011) *The Arab Revolution: Ten Lessons from the Democratic Uprising*. London: Hurst & Company.
- France24.com (2019) Algerians keep up protests despite dozens detained. <https://www.france24.com/en/20190601-algeria-protest-demonstrations-bouteflika-elections> Pristupljeno 31. srpnja 2019.
- Frisch, Hillel (2010) Hamas: The Palestinian Muslim Brotherhood. U: Rubin, Barry (ur) *The Muslim Brotherhood: The organisation and policies of a global Islamist movement* (str. 89-102) Basingstoke i New York: Palgrave Macmillan.
- Frisch, Hillel (2013) The Egyptian Army and Egypt's „Spring“. *Journal of Strategic Studies* 36 (2): 180-204.
- Fukuyama, Francis (1994) *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Fuller, Graham E. (2003) *The Future of Political Islam*. New York i Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Galal, Lise Paulsen (2012) Coptic Christian practices: formations of sameness and difference. *Islam and Christian-Muslim Relations* 23 (1): 45-58.
- Gallois, William (2013) Genocide in nineteenth-century Algeria. *Journal of Genocide Research* 15 (1): 69-88.
- Gana, Nouri (2012a) Let's Not Forget About Tunisia. U: Haddad, Bassam i dr. (ur) *The Dawn of the Arab Uprisings: End of an Old Order?* (str. 66-70) London: Pluto Press.
- Gana, Nouri (2012b) The Battle for Tunisia. U: Haddad, Bassam i dr. (ur) *The Dawn of the Arab Uprisings: End of an Old Order?* (str. 71-74) London: Pluto Press.
- Gardner, Lloyd C. (2011) *The Road to Tahrir Square: Egypt and the United States from the Rise of Nasser to the Fall of Mubarak*. London i New York: Saqi Books.
- George, Alexander L. i Bennet, Andrew (2005) *Case Studies and Theory Development in Social Sciences*. Cambridge MA i London: The MIT Press.
- Gerges, Fawaz A. (1999) The Decline of Revolutionary Islam in Algeria and Egypt. *Survival* 41 (1): 113-125.
- Gerring, John (2008) Case Selection for Case-study Analysis: Qualitative and Quantitative Techniques. U: Box-Steffensmeier, Janet M. i dr. (ur) *The Oxford Handbook of Political Methodology* (str. 645-684). Oxford i New York: Oxford University Press.
- Ghannouchi, Rached (2016) From Political Islam to Muslim Democracy: The Ennahda Party and The Future of Tunisia. <https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy>. Pristupljeno 13. ožujka 2018.

- Ginor, Isabella i Remez, Gideon (2010) The origins of misnomer: The „expulsion of Soviet advisers“ from Egypt in 1972. U: Ashton, Nigel J. (ur) *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 136-163) London i New York: Routledge.
- Golan, Arnon (2012) The Battle for Jaffa, 1948. *Middle Eastern Studies* 48 (6): 997-1011.
- Golan, Galia (2007) The Cold War and the Soviet attitude towards the Arab-Israeli conflict. U: Ashton, Nigel J. (ur) *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 59-73) London i New York: Routledge.
- Goldstein, Yossi (2018) The Six Day War: the war that no one wanted. *Israel Affairs* <https://doi.org/10.1080/13537121.2018.1505475>. Pristupljeno 7. prosinca 2019.
- Gorgas, Jordi Tejel (2013) The Limits of the State: Student Protests in Egypt, Iraq and Turkey, 1948-63. *British Journal of Middle Eastern Studies* 40 (4): 359-377.
- Gray, Doris H. (2012) Tunisia after the Uprising: Islamist and Secular Quest for Women's Rights. *Mediterranean Politics* 17 (3): 285-302.
- Haddad, Simon (2001) Kurdi u Turskoj: kontekst i sadašnji status. *Migracijske i etničke teme* 17 (1-2): 87-102.
- Hadjadj, Djilali (2007) Algeria: A Future Hijacked by Corruption. *Mediterranean Politics* 12 (2): 263-277.
- Hager, Anna (2018) From 'Polytheists' to 'Partners in the Nation': Islamist Attitudes Towards Coptic Egyptians in Post-revolutionary Egypt (2011-2013). *Islam and Christian-Muslim Relations* <https://doi.org/10.1080/09596410.2018.1480337>. Pristupljeno 6. kolovoza 2019.
- Haggard, Stephen i Kaufman, Robert R. (2016) *Dictators and Democrats: Masses, Elites and Regime Change*. Princeton i Oxford: Princeton University Press.
- Hahn, Peter L. (2007) The Cold War and the Six Day War: US policy towards the Arab-Israeli crisis of June 1967. U: Ashton, Nigel J. (ur) *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 16-34) London i New York: Routledge.
- Hakimian, Hassan (2011) The Economic Prospects of the 'Arab Spring': A Bumpy Road Ahead. *Development Viewpoint* lipanj, 63. <https://www.soas.ac.uk/cdpr/publications/dv/file69272.pdf>. Pristupljeno 13. siječnja 2016.
- Hamad, Lamyia (2017) Shura: Islamic Approach to Decision Making. <https://www.whyyislam.org/social-values-in-islam/social-ties/shura-islamic-approach-to-decision-making/>. Pristupljeno 21. travnja 2017.
- Hamid, Shadi i McCants, William (2017) Introduction. U: Hamid, Shadi i McCants, William (ur) *Rethinking Political Islam* (str. 1-13). Oxford i New York: Oxford University Press.

- Hanlon, Querine (2016) Dismantling the Security Apparatus: Challenges of Police Reform in Tunisia. U: Bellin, Eva i Lane, Heidi E. (ur) *Building Rule of Law in the Arab World: Tunisia, Egypt, and Beyond* (str. 189-214) Boulder i London: Lynne Rienner Publishers.
- Harris, Chris i Abellan-Matamoros, Cristina (2019) Bouteflika's FLN party supports army's call for ailing president to resign. <https://www.euronews.com/2019/03/26/algeria-s-army-chief-withdraws-support-for-abdelaziz-bouteflika-in-key-blow-to-under-fire> Pristupljeno 31. srpnja 2019.
- Haugbølle, Rikke H. i Cavatorta, Francesco (2011) Will the Real Tunisian Opposition Please Stand Up? Opposition Coordination Failures under Authoritarian Constraints. *British Journal of Middle Eastern Studies* 38 (3) 232-341.
- Havel, Boris (2011) Izrael i palestinska država u previranjima u islamskom svijetu. *Političke analize* 2 (6): 47-52.
- Havel, Boris (2012) *Religijski čimbenici Arapsko-izraelskog sukoba* (neobjavljena doktorska disertacija) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Havel, Boris (2013a) *Arapsko-izraelski sukob: religija, politika i povijest Svete zemlje*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Havel, Boris (2013b) Kršćanski cionizam: nastanak i razvoj neočekivanog političko-religijskog fenomena. *Politička misao* 50 (1) 129-154.
- Havel, Boris (2013c) Sekularizam i nastanak Države Izrael. *Političke analize* 4 (15): 12-18.
- Havel, Boris (2015a) *Pregled povijesti Izraela od Abrahama do moderne države*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Havel, Boris (2015b) Islamska država nije samo „takozvana“: političkovjerska propaganda i pitanje autentičnosti kalifata. *Političke analize* 6 (22): 27-35.
- Havel, Boris (2016) Postosmanski Orijent: od fragmentacije do asabijaha s osvrtom na arapsko-izraelski sukob. *Europske studije* 2 (3-4) 49-82.
- Havel, Boris (2017) Komunikacijska kampanja Islamske države: DABIQ: 2014-2015. *Anali Hrvatskog politološkog društva* 14 (1): 215-233.
- Haynes, Jeffrey (2013) The 'Arab Uprising', Islamists and Democratization *Mediterranean Politics* 18 (2) 170-188.
- Haynes, Jeffrey. 2013. The „Arab Uprising“, Islamists and Democratization. *Mediterranean Politics*. (18) 2: 170-188.
- Henneberg, Sabina (2018) Governing uncertainty: challenges for the first Tunisian provisional administration of 2011 and its impacts in 2012-2014 *British Journal of Middle Eastern Studies* <https://doi.org/10.1080/13530194.2018.1493375>. Pristupljeno 4. rujna 2018.

- Henry, Clement M. (1997) *Crises of Money and Power: Transitions to Democracy?* U: Entelis, John P. (ur) *Islam, Democracy and the State in North Africa* (str. 177-204) Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.
- Heristchi, Claire (2004) The islamist discourse of the FIS and the democratic experiment in Algeria. *Democratization* 11 (4): 111-132.
- Hill, Jonathan N.C. (2006) Identity and instability in postcolonial Algeria. *The Journal of North African Studies* 11 (1): 1-16.
- Hill, Jonathan N.C. (2012) Remembering the war of liberation: legitimacy and conflict in contemporary Algeria. *Small Wars & Insurgencies* 23 (1): 4-31.
- Hollis, Rosemary (2013) Mubarak: The embodiment of „moderate Arab leadership“. U: Freedman, Lawrence i Michaels, Jeffrey H. (ur) *Scripting Middle East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK Foreign Policy* (str. 171-193) New York i London: Bloomsbury.
- Holm, Ulla (2005) Algeria: President Bouteflika's Second Term. *Mediterranean Politics* 10 (1): 117-122.
- Hoover, Dennis R. (2012) Sharp Edged Exceptionalism: an Introduction to the Summer 2012 Issue. *The Review of Faith & International Affairs* 10 (2): 1-4.
- Hopwood, Derek (1992) *Habib Bourgiba of Tunisia: The Tragedy of Longevity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Howard, Philip N. i Hussain, Muzammil (2013) *Democracy's Fourth Wave? Digital Media and the Arab Spring*. Oxford i New York: Oxford University Press.
- Huntington, Samuel P. (1991) *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press: Norman and London.
- Huntington, Samuel P. (1997) *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*. Zagreb: Izvori.
- Ikeda, Ryo (2015) *The Imperialism of French Decolonisation: French Policy and the Anglo-American Response in Tunisia and Morocco*. Basingstoke i New York: Palgrave Macmillan.
- Ikhwanweb.com (2018) <http://www.ikhwanweb.com/>. Pristupljeno 19. prosinca 2018.
- IMF (International Monetary Fund) (2017) Algeria: IMF Country Report No 17/141. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2017/06/01/Algeria-2017-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-44960>. Pristupljeno 4. ožujka 2019.
- Inglehart, Ronald i Norris, Pippa (2007) *Sveto i svjetovno. Religija i politika u svijetu*. Zagreb: Politička kultura.

- Investopedia.com (2017) Black Swan. <http://www.investopedia.com/terms/b/blackswan.asp>.
Pristupljeno 3. travnja 2017.
- Iris-bg.org (2013) The Fourth Wave of Democratization. <http://www.iris-bg.org/fls/stID-25-07-13.pdf>. Pristupljeno 21. veljače 2017.
- Ishiyama, John T. (2012) *Comparative Politics: Principles of Democracy and Democratization*. Malden, Oxford i Chichester: Wiley-Blackwel.
- Ish-Shalom, Piki (2006) Theory as a Hermeneutical Mechanism: The Democratic-Peace Thesis and the Politics of Democratization. *European Journal of International Relations* 12 (4): 565-598.
- Iskander, Elizabeth (2012) The „mediation“ of Muslim-Christian relations in Egypt: the strategies and discourses of the official Egyptian press during Mubarak's presidency. *Islam and Christian-Muslim Relations* 23 (1): 31-44.
- Ištaković, Ana (2012) *Politika susjedstva Europske unije prema Bliskom istoku* (neobjavljena doktorska disertacija) Fakultet političkih znanosti.
- Jakovina, Tvrtko (2011) *Treća strana Hladnog rata*. Zaprešić: Fraktura.
- James, Laura M. (2007) Military/political means/ends: Egyptian decision-making in te War of Attrition. U: Ashton, Nigel J. (ur) *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 92-112) London i New York: Routledge.
- Jawad, Nazek (2013) Democracy in Modern Islamic Thought. *British Journal of Middle Eastern Studies* 40 (3): 324-339.
- Jebnoun, Nouredine (2012) Tunisia's Glorious Revolution and its Implications. U: Haddad, Bassam i dr. (ur) *The Dawn of the Arab Uprisings: End of an Old Order?* (str. 59-65) London: Pluto Press.
- Jebnoun, Nureddine (2014a) Tunisia at the Crossroads: An Interview with Sheikh Rachid al-Ghannouchi. *ACMCU Occasional Papers*. Georgetown University: Alwaleed Bin Talal Center for Muslim-Christian Understanding.
- Jebnoun, Nureddine (2014b) In the shadow of power: civil-military relations and the Tunisian popular uprising. *The Journal of North African Studies* 19 (3): 296-316.
- Jevtić, Mirosljub (1990) Politički sistem Irana i prava čovjeka. *Politička misao* 27 (4): 84-91.
- Joffé, George (2008) National Reconciliation and General Amnesty in Algeria. *Mediterranean Politics* 13 (2): 213-228.
- Joffé, George (2011) The Arab Spring in North Africa: Origins and prospects. *The Journal of North African Studies* 16 (4): 507-532.

- Jović, Dejan (2009) Trideset godina nakon revolucije: Iran u središtu svjetske politike. *Politička misao* 46 (1): 59-87.
- Jović, Dejan (2010) Nova turska vanjska politika i pitanje Bosne i Hercegovine. *Političke analize* 1 (1): 30-3.
- Kaboub, Fadhel (2013) The Making of the Tunisian Revolution. *Middle East Development Journal* 5 (1): 1350003 (str. 1-21).
- Kalinić, Pavle (2012) *Politika administracije Georga W. Busha i islamski terorizam* (neobjavljena doktorska disertacija) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kalinić, Pavle (2013) Ishodišne točke političkog islama. *Polemos* 16 (31): 97-114.
- Kalyvas, Stathis N. (1999) Wanton and Senseless?: The Logic of Massacres in Algeria. *Rationality and Society* 11 (3): 243-285.
- Kane, John (2012) Democracy and world peace: the Kantian dilemma of United States foreign policy. *Australian Journal of International Affairs* 66 (3): 292-312.
- Karawan, Ibrahim A. (2011) Politics and the Army in Egypt. *Survival: Global Politics and Strategy* 53 (2): 43-50.
- Kasapović, Mirjana (2003) *Izborni leksikon*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, Mirjana (2008) Izravni izbori premijera: slom izraelskog eksperimenta. *Društvena istraživanja* 17 (6): 1071-1087.
- Kasapović, Mirjana (2010a) *Politički sustav i politika Izraela*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, Mirjana (2010b) Bliski ili Srednji istok? *Političke analize* 1 (4): 57-58.
- Kasapović, Mirjana (2013a) Bijeg s ruba propasti. *Političke analize* 4 (13): 42-46.
- Kasapović, Mirjana (2013b) Izlazak iz Lepušićeve? Hrvatska komparativna politika i politička znanost četvrt stoljeća od početka političke tranzicije. *Analiza Hrvatskog politološkog društva* 10 (1): 163-186.
- Kasapović, Mirjana (2013c) Što su kombinirani izborni sustavi? *Politička misao* 50 (1): 87-103.
- Kasapović, Mirjana (2014a) Što je Levant? *Političke analize* 5 (19): 54-57.
- Kasapović, Mirjana (2014b) *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014*. Zagreb: Plejada.
- Kasapović, Mirjana i dr. (2014) Komparativna politika u *Političkoj misli* od 1964. do 2013. *Politička misao* 51 (1): 83-108.
- Kasapović, Mirjana (2016a) Libanon. U: Kasapović, Mirjana (ur) *Bliski istok: politika i povijest* (str. 219-260). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kasapović, Mirjana (2016b) Bliski istok: povijest i značenje pojma. U: Kasapović, Mirjana (ur) *Bliski istok: politika i povijest* (str. 3-46). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

- Kchouk, Bilel i Mamuji, Aaida (2018) Regime change and elite behavior: the case of the 2010-2011 Tunisian uprising. *The Journal of North African Studies* <https://doi.org/10.1080/13629387.2018.1466467>. Pristupljeno 15. svibnja 2018.
- Kelmendi, Sali (2012) *Ciparsko pitanje: preduvjet stabilnosti grčko-turskih odnosa i odnosa na istočnom Mediteranu* (neobjavljena doktorska disertacija) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Keman, Hans (2013) Komparativne metode istraživanja. U: Caramani, Daniele (ur) *Komparativna politika* (str. 50-63) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kepel, Gilles (2002) *Jihad: The Trail of Political Islam*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Ketchley, Neil (2017) *Egypt in a Time of Revolution: Contentious Politics and the Arab Spring*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Khaled, Noureddine (2004) Psychological Effects of Terrorist Attacks in Algeria. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma* 9 (1-2): 201-212.
- Khalil, Andrea (2015) Tunisia's Women: Partners in Revolution. U: Sadiki, Larbi (ur) *Routledge Handbook of the Arab Spring: Rethinking Democratization* (str. 285-299) London i New York: Routledge.
- Khalil, Ashraf (2011) *Liberation Square: Inside the Egyptian Revolution and the Rebirth of a Nation*. New York: St. Martin's Press.
- Khashan, Hilal (2012) The Eclipse of Arab Authoritarianism and the Challenge of Popular Sovereignty. *Third World Quarterly* 33 (5): 919-930.
- Khosrokhavar, Farhad (2012) *The New Arab Revolutions That Shook the World*. Boulder i London: Paradigm Publishers.
- King, Stephen J. (2007) Sustaining Authoritarianism in the Middle East and North Africa. *Political Science Quarterly* 122 (3): 433-459.
- King, Stephen J. (2009) *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*. Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.
- Kohlmann, Evan F. (2005) *Al-Qaidin džihad u Europi: afganistansko bosanska mreža*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Kos-Stanišić Lidija (2009) *Latinska Amerika: Povijest i politika*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Kos-Stanišić, Lidija (2010) *Latinska Amerika i suvremeni svijet*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kraft, Joseph (1961) Settler Politics in Algeria. *Foreign Affairs* 39 (4): 591-600.

- Kukuriku.org, (2011) *Plan 21*. <http://www.kukuriku.org/files/plan21.pdf>. Pristupljeno 22. kolovoza 2016.
- Kulenović, Tarik (2006) *Politički islam i transformacija muslimanskog društva* (neobjavljena doktorska disertacija) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Lamont, Christopher K. (2016) Libija nakon Gadafija: obnova propale države? *Političke analize* 7 (28): 3-6.
- Lamont, Christopher K. i Boujnech, Héla (2012) Transitional Justice in Tunisia: Negotiating Justice during Transition. *Politička misao* 49 (5): 32-49.
- Landman, Todd (2008) *Teme i metode komparativne politike*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Lanoie, Nicholas (2013) Inventing Egypt for the Emerging British Travel Class: Amelia Edward's A Thousand Miles up the Nile. *British Journal of Middle Eastern Studies* 40 (2): 149-161.
- Lappen, Alyssa A. (2010) The Muslim Brotherhood in North America. U: Rubin, Barry (ur) *The Muslim Brotherhood: The organisation and policies of a global Islamist movement* (str. 161-179) Basingstoke i New York. Palgrave Macmillan.
- Larémont, Ricardo R. (2011) Al Qaeda in the Islamic Maghreb: Terrorism and Counterterrorism in the Sahel. *African Security* 4 (4): 242-268.
- Larémont, Ricardo R. (2012) Demographics, Economics, and Technology: Background to the North African Revolutions. *The Journal of the Middle East and Africa* 3 (1): 3-17.
- Layachi, Azzedine (2005) Political Liberalisation and the Islamist Movement in Algeria. ? U: Bonner, Michael i dr. (ur) *Islam, Democracy and the State in Algeria* (str. 46-67) Oxford i New York: Routledge.
- Layachi, Azzedine (2011) Democratic and Popular Republic of Algeria. U: Long, David E. i dr. (ur) *The Government and Politics of the Middle East and North Africa* (str. 479-507). Boulder: Westview Press.
- Le Sueur, James D. (2010) *Algeria since 1989: Between terror and democracy*. London i New York: Zed Books.
- Lendić, Tomislav (2012) *Komparativna analiza utjecaja geografskoga faktora na vanjskopolitičku strategiju SAD-a prema Turskoj* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Leszek, Dzięgel (1994) Kurdi danas: između lokalne, regionalne i nacionalne identifikacije. *Studia ethnologica Croatica* 6 (1): 105-117.

- Leupold, David (2015) Dekodiranje narativa mržnje: armenski i turski nacionalni mitovi kao putevi prema 1915. godini. *Političke analize* 6 (21) 27-32.
- Levitsky, Steven i Way, Lucan A. (2010) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- Lijphardt, Arend (1975) The Comparative Cases Strategy in Comparative Research. *Comparative Political Studies* 8 (2): 158-177.
- Lijphart, Arend (1971) Comparative Politics and the Comparative Method. *The American Political Science Review* 65 (3): 682-693.
- Linz, Juan J. (1973) Opposition to and under an authoritarian regime. U: Dahl, Robert A. (ur) *Regimes and Oppositions* (str. 171-259). London: Yale University Press.
- Linz, Juan J. (2000) *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder i London: Lynne Rienner Publishers.
- Linz, Juan J. i Stepan, Alfred C. (1998) *Demokratska tranzicija i konsolidacija. Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lodgaard, Sverre (2007) Iran's Nuclear Programme. *Croatian International Relations Review* 12 (42-43): 21-34.
- Lucic, Ante (2009) Hezbollah: an Iranian project? *National security and the future* 10 (1): 77-88.
- Lulić Grozdanoski, Natali (2015) Razvojna suradnja na Bliskom istoku: preduvjeti, izazovi i mogućnosti za izgradnju razvojnog partnerstva. *Političke analize* 6 (23): 36-43.
- Lynch, Marc (2012) *The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East*. New York: PublicAffairs.
- Mabrouk, Mehdi (2011) A revolution for dignity and freedom: preliminary observations on the social and cultural background to the Tunisian revolution. *The Journal of North African Studies* 16 (4): 625-635.
- Macdonald, Geoffrey i Waggoner, Luke (2017) Why are so many Tunisians joining the Islamic State? <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/01/27/why-are-so-many-tunisians-joining-the-islamic-state/>. Pristupljeno 10. kolovoza 2017.
- Mahoney, James (2007) Qualitative Methodology and Comparative Politics. *Comparative Political Studies* 40 (2): 122-144.
- Mail & Guardian (2012) French president acknowledges „unjust“ Algerian colonisation. <https://mg.co.za/article/2012-12-20-french-president-acknowledges-algerian-colonisation>. Pristupljeno 25. ožujka 2019.

- Makar, Farida (2011) „Let Them Have Some Fun“: Political and Artistic Forms of Expression in the Egyptian Revolution. *Mediterranean Politics* 16 (2): 307-312.
- Mandaville, Peter (2017) Islamism and U.S. Foreign Policy. U: Hamid, Shadi i McCants, William (ur) *Rethinking Political Islam* (str. 203-217). Oxford i New York: Oxford University Press.
- Mann, Joseph (2012) King Faisal and the Challenge of Nasser's Revolutionary Ideology. *Middle Eastern Studies* 48 (5): 749-764.
- Marks, Monica (2013) Youth Politics and Tunisian Salafism: Understanding the Jihadi Current. *Mediterranean Politics* 18 (1): 104-111.
- Marks, Monica (2017) Tunisia. U: Hamid, Shadi i McCants, William (ur) *Rethinking Political Islam* (str. 32-53) Oxford i New York: Oxford University Press.
- Martínez Fuentes, Guadalupe (2010) Divisive electoral policies within authoritarian elections: the Tunisian casuistry (1989-2009). *The Journal of North African Studies* 15 (4): 521-534.
- Martinez, Luis (2000) *The Algerian Civil War 1990-1998*. New York: Columbia University Press.
- Martinez, Luis (2005) Why the Violence in Algeria? U: Bonner, Michael i dr. (ur) *Islam, Democracy and the State in Algeria* (str. 14-27) Oxford i New York: Routledge.
- Martini, Jeff i Taylor, Julie (2012) Vojno nadziranje demokracije u Egiptu: nastojanje vojske da kreira egipatsku budućnost. *Politička misao* 48 (4): 61-70.
- Marx, Daniel A. (2010) North Africa's Constitutions at the 50-year mark: an analysis of their evolution. *The Journal of North African Studies* 15 (4): 481-495.
- Marzo, Pietro (2018) Critical junctures, path dependence and Al-Nahda's contribution to the Tunisian transition to democracy. *The Journal of North African Studies* <https://doi.org/10.1080/13629387.2018.1480943>. Pristupljeno 4. rujna 2018.
- Masri, Safwan M. (2017) *Tunisia: an Arab anomaly*. New York: Columbia University Press.
- Matić, Davorka (2008) Islam i politika: prilog raspravi o uzrocima demokratskog deficita na Bliskom istoku. *Revija za sociologiju* 39 (4): 283-305.
- Matić, Davorka (2011) Islamski pokret u arapskom svijetu: uzroci, teme i politički značaj. *Socijalna ekologija* 20 (1): 31-54.
- Matić, Davorka (2018) Arapski nacionalizam: uspon, slom i posljedice jedne ideologije. *Revija za sociologiju* 48 (2): 177-207.
- Matić, Davorka i Bilandžić, Mirko (2010) Politički islam i mogućnosti demokratizacije arapskog svijeta: slučaj Egipta. *Polemos* 13 (26): 33-57.

- Mawby, Spencer (2007) The „Big Lie“ and the „Great Betrayal“: Explaining the British collapse in Aden. U: Ashton, Nigel J. (ur) *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 164-187) London i New York: Routledge.
- McAllister, Edward (2012) The Past in the Present: Algeria at 50. *Mediterranean Politics* 17 (3): 446-451.
- McCallum, Fiona (2012) Christian political participation in the Arab world. *Islam and Christian-Muslim Relations* 23 (1): 3-18.
- McDougall, James (2005) Savage wars? Codes of violence in Algeria, 1830s – 1990s. *Third World Quarterly* 26 (1): 117-131.
- McDougall, James (2017a) *A History of Algeria*. Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- McDougall, James (2017b) In the Shadow of Revolution. U: Crowley, Patrick (ur) *Algeria: Nation, Culture and Transnationalism 1988-2015*. (str. 27-45) Liverpool: Liverpool University Press.
- McDougall, James (2019) How Algeria's army sacrificed a president to keep power. <https://www.bbc.com/news/world-africa-47821980>. Pristupljeno 31. srpnja 2019.
- Merkel, Wolfgang (2004) Embedded and Defective Democracies. *Democratization* 11 (5): 33-58.
- Merkel, Wolfgang (2006) Nasuprot svakoj teoriji: brza konsolidacija demokracije u srednjoistočnoj Europi. *Anali Hrvatskog politološkog društva* 3 (1): 7-24.
- Merkel, Wolfgang (2011) *Transformacija političkih sustava. Uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Merom, Giles (2004) The Social Origins of the French Capitulation in Algeria. *Armed Forces & Society* 30 (4): 601-628.
- Miller, William H. (2000) Insurgency theory and the conflict in Algeria: A theoretical analysis. *Terrorism and Political Violence* 12 (1): 60-78.
- Mitchell, Timothy (2012) Dreamland: The Neoliberalism of Your Desires. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 224-234) London i New York: Verso.
- Mogib, Mai (2012) Copts in Egypt and their demands: between inclusion and exclusion. *Contemporary Arab Affairs* 5 (4): 535-555.
- Mortimer, Robert (2007) State and Army in Algeria: The 'Bouteflika effect'. *The Journal of North African Studies* 11 (2): 155-171.

- Mossallam, Alia (2013) „These are liberated territories“ – everyday resistance in Egypt: Dismantling state power, experimenting with alternatives and the growing movement from 2000 to 2010. U: Sadiki, Larbi i dr. (ur) *Democratic Transition in the Middle East: Unmaking power* (str. 109-137) London i New York: Routledge.
- Mullin, Corinna (2015) Tunisia's Revolution and the Domestic-International Nexus. U: Sadiki, Larbi (ur) *Routledge Handbook of the Arab Spring: Rethinking Democratization* (str. 89-104) London i New York: Routledge.
- Mundy, Jacob (2011) Deconstructing civil wars: Beyond the new wars debate. *Security Dialogue* 42 (3): 279-295.
- Murphy, Emma C. (1999) *Economic and Political Change in Tunisia: From Bourgiba to Ben Ali*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire i London: Macmillan Press Ltd.
- Murphy, Emma C. (2011) The Tunisian Uprising and the Precarious Path to Democracy. *Mediterranean Politics* 16 (2): 299-305.
- Murphy, Emma C. (2013) The Tunisian elections of October 2011: a democratic consensus. *The Journal of North African Studies* 18 (2): 231-247.
- Nagesh, Ashitha (2019) Young Algerians on the man in power for their entire lives. <https://www.bbc.com/news/world-africa-47801258>. Pristupljeno 31. srpnja 2019.
- Nasser, Gamal A. (1955) *Philosophy of the Revolution*. Kairo: „MONDIALE“ Press.
- Net.hr (2017) Zaboravljeni masakr dvanaestorice Hrvata u Alžiru: 'Osjetio sam kako me režu, ali i dalje sam bio živ. Pravio sam se mrtav...' <https://net.hr/danas/hrvatska/zaboravljeni-masakr-dvanaestorice-hrvata-u-alziru-osjetio-sam-kako-me-rezu-ali-i-dalje-sam-bio-ziv-pravio-sam-se-mrtav/>. Pristupljeno 5. ožujka 2019.
- Newsinger, John (2008) Liberal imperialism and the occupation of Egypt in 1882. *Race & Class* 49 (3): 54-75.
- Nouvelobs.com (2019) Le président tunisien Béji Caïd Essebsi est mort. <https://www.nouvelobs.com/monde/20190725.OBS16386/le-president-tunisien-beji-caid-essebsi-est-mort.html>. Pristupljeno 20. rujna 2019.
- Obućina, Vedran (2010) Pravi vladar Irana pred teškim izazovima. *Političke analize* 1 (2): 39-42.
- Obućina, Vedran (2015a) Zašto Islamska država ipak jest takozvana: odgovor na tekst Borisa Havela. *Političke analize* 6 (23): 48-52.
- Obućina, Vedran (2015b) Turska politika prema Cipru. *Političke analize* 6 (22): 22-26.
- Obućina, Vedran (2016) Social Populism and the Future of the Islamic Republic of Iran. *Politička misao* 52 (4-5): 163-186.

- Obućina, Vedran (2017) *Politički sustav Islamske Republike Iran*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- O'Donnell, Guillermo i dr. (ur) (1986a) *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*. Baltimore i London: The Johns Hopkins University Press.
- O'Donnell, Guillermo i dr. (ur) (1986b) *Transitions from Authoritarian Rule: Latin America*. Baltimore i London: The Johns Hopkins University Press.
- O'Donnell, Guillermo i Schmitter, Philippe C. (2006) *Tranzicija iz autoritarne vladavine: provizorni zaključci o neizvjesnim demokracijama*. Zagreb: Pan liber.
- Ogorec, Marinko (2008) *Putinova Rusija – Novi uspon stare vojne sile*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Oraić Tolić, Dubravka (2011) *Akademsko pismo: Strategije i tehnike klasične retorike za suvremene studentice i studente*. Zagreb: Naklada Ljevak d.o.o.
- Orbach, Danny (2012) Tyrannicide in Radical Islam: The Case of Sayyid Qutb and Abd al-Salam Faraj. *Middle Eastern Studies* 48 (6): 961-972.
- Osman, Tarek (2011) *Egypt on the brink: from rise of Nasser to the fall of Mubarak*. New Haven i London: Yale University Press.
- Osrečki, Albina (2014) Novi mediji i „Arapsko proljeće“. *Politička misao* 51 (3): 101-122.
- Osrečki, Albina (2016) *Vanjsko djelovanje Europske unije: nekonzistentnost političkog procesa i nekoherentnost ciljeva na primjeru Mediteranske regije* (neobjavljena doktorska disertacija) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Ottoway, David, B. (2017). Boulder i London: Lynne Rienner Publishers.
- Ouellet, Eric i Pahlavi, Pierre C. (2011) Institutional Analysis and Irregular Warfare: A Case Study of the French Army in Algeria 1954-1960. *Journal of Strategic Studies* 34 (6): 799-824.
- Ounissi, Sayida u razgovoru s Monicom Marks (2017) Ennahda from Within: Islamists or „Muslim Democrats“? U: Hamid, Shadi i McCants, William (ur) *Rethinking Political Islam* (str. 230-243) Oxford i New York: Oxford University Press.
- Oussedik, Fatima (2003) Learning and Reason in the Muslim West: The Case of Algeria. *Diogenes* 50 (1): 57-69.
- Owen, Roger (2012) *The Rise and Fall of Arab Presidents for Life*. Cambridge i London: Harvard University Press.
- Owen, Roger (2013) The Political Economy of Arab Presidents for Life – and After *Middle East Development Journal* 5 (1): 1350001-1-1350001-13.

- Parmentier, Mary Jane C. (1999) Secularisation and Islamisation in Morocco and Algeria. *The Journal of North African Studies* 4 (4): 27-50.
- Patapan, Haig (2012) Democratic international relations: Montesquieu and the theoretical foundations of democratic peace theory. *Australian Journal of International Affairs* 66 (3): 313-329.
- Pfeifer, Karen (2012) Economic Reform and Privatization in Egypt. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 203-223) London i New York: Verso.
- Pickard, Duncan (2011) Challenges to legitimate governance in post-revolution Tunisia. *The Journal of North African Studies* 16 (4): 637-652.
- Picula, Boško (2011) Novi val priznanja palestinske države. *Političke analize* 2 (5): 11-15.
- Picula, Boško (2012a) *Intrakonfliktni izbori na Bliskom istoku: demokratsko konstituiranje vlasti unutar oružanih sukoba u Afganistanu, Iraku i Palestinskoj samoupravi* (neobjavljena doktorska disertacija). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Picula, Boško (2012b) Božja stranka na čelu Libanona – od rata do vlasti. *Političke analize* 3 (11): 30-36.
- Picula, Boško (2013) Izbor novog predsjednika ili nove politike? *Političke analize* 4 (16): 49-54.
- Picula, Boško (2016) Iračka zima između demokracije i građanskog rata. *Političke analize* 7 (28): 7-11.
- Pinfari, Marco (2013) The EU, Egypt and Morsi's Rise and Fall: „Strategic Patience“ and Its Discontents. *Mediterranean Politics* 18 (3): 460-466.
- Podeh, Elie i Winckler, Onn (2004) Introduction: Nasserism as a Form of Populism. U: Podeh, Elie i Winckler, Onn (ur) *Rethinking Nasserism: Revolution and Historical Memory in Modern Egypt* (str. 1-42) Gainesville, Tallahassee, Tampa, Boca Raton, Pensacola, Orlando, Miami, Jacksonville i Ft. Myers: University Press of Florida.
- Popović, Petar (2012) *Prijepori u teorijama međunarodnih odnosa*. Zagreb: Politička kultura.
- Powel, Brieg i Sadiki, Larbi (2010) *Europe and Tunisia: Democratization via association*. London i New York: Routledge.
- Primorac, Igor (2000) „Transfer“ and „Ethnic Cleansing“: Israel and the War in the balkans. *Politička misao* 37 (2): 12-23.
- Przeworski, Adam i Teune, Henry (1982) *The Logic of Comparative Social Inquiry*. Malabar: Robert E. Krieger Publishing Company, Inc.

- Quandt, William (2005) *Algeria's Transition to What? ? U: Bonner, Michael i dr. (ur) Islam, Democracy and the State in Algeria* (str.82-92) Oxford i New York: Routledge.
- Quandt, William B. (1998) *Between Ballots & Bullets: Algeria's Transition from Authoritarianism*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Quora.com (2017) What are some of the most important black swan events in history? <https://www.quora.com/What-are-some-of-the-most-important-black-swan-events-in-history>. Pristupljeno 3. travnja 2017.
- Qutb, Sayyid (2005) Milestones. <http://majalla.org>. Pristupljeno 5. veljače 2019.
- Ragin, Charles C. (1987) *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley, Los Angeles i New York: University of California Press.
- Rahal, Malika (2017) 1988-1992: Multipartism, Islamism and the Descent into Civil War. U: Crowley, Patrick (ur) *Algeria: Nation, Culture and Transnationalism 1988-2015*. (str. 81-100) Liverpool: Liverpool University Press.
- Reuters (2007) Sarkozy tells Algeria: No apology for the past. <https://uk.reuters.com/article/uk-algeria-france-apology-idUKL1063873720070710>. Pristupljeno 25. ožujka 2019.
- Rezk, Dina (2013) Seeing Sadat, thinking Nasser: Political and intelligence assessments of the transition. U: Freedman, Lawrence i Michaels, Jeffrey H. (ur) *Scripting Middle East Leaders: The Impact of Leadership Perceptions on US and UK Foreign Policy* (str. 63-82) New York i London: Bloomsbury.
- Ricchiardy, Sherry (2007) Irak: najsmrtonosniji istraživački zadatak. *MediAnali* 1 (1): 73-81.
- Rid, Thomas (2010) The Nineteenth Century Origins of Counterinsurgency Doctrine. *Journal of Strategic Studies* 33 (5): 727-758.
- Roberts, Hugh (2003) *The Battlefield Algeria 1988-2002: Studies in a Broken Polity*. London i New York: Verso.
- Rosso, Romain (2017) Algérie: Bouteflika, le président zombie. https://www.lexpress.fr/actualite/monde/afrique/algerie-bouteflika-le-president-zombie_1904697.html. Pristupljeno 29. srpnja 2019.
- Rubin, Barry (2010) Comparing Three Muslim Brotherhoods. U: Rubin, Barry (ur) *The Muslim Brotherhood: The organisation and policies of a global Islamist movement* (str. 7-18) Basingstoke i New York. Palgrave Macmillan.
- Rustow, Dankwart A. (1970) Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics* 2 (3): 337-363.
- Sadat el, Anvar (1979) *U potrazi za identitetom: autobiografija*. Zagreb: Globus.

- Sadiki, Larbi (1995) Guided Democracy in Algeria and Egypt. *Australian Journal of International Affairs* 49 (2): 249-266.
- Sadiki, Larbi (2002) Political Liberalization in Bin Ali's Tunisia: Façade Democracy *Democratization* 9 (4): 122-141.
- Sadiki, Larbi (2008) Engendering Citizenship in Tunisia: Prioritizing Unity over Democracy. U: Zoubir, Yahia H. i Amirah-Fernández, Haizam (ur) *North Africa: Politics, Region and the Limits of Transformation* (str. 109-132) London i New York: Routledge.
- Sadiki, Larbi (2012) *Rethinking Arab Democratization: Elections without Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Saideman, Stephen M. (2012) When Conflict Spreads: Arab Spring and the Limits of Diffusion. *International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations* 38 (5): 713-722.
- Saikal, Amin (2011) Authoritarianism, revolution and democracy: Egypt and beyond. *Australian Journal of International Affairs* 65 (5): 530-544.
- Salah Tah, Mohand (1995) Algeria's democratisation process: A frustrated hope. *Third World Quarterly* 16 (2): 197-220.
- Salevurakis, John W. i Abdel-Haleim, Sahar M. (2008) Bread Subsidies in Egypt: Choosing Social Stability or Fiscal Responsibility. *Review of Radical Political Economics* 40 (1): 35-49.
- Sardar, Minakshi (2018) Parliamentary Elections in Algeria, 2017. *Contemporary Review of the Middle East* 5 (1): 74-86.
- Savolainen, Jukka (1994) The Rationality of Drawing Big Conclusions Based on Small Samples: In Defense of Mills' Methods. *Social Forces* 72 (4): 1217-1224.
- Schemm, Paul (2012) Activist Dissent and Anti-War Protests in Egypt. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 85-91) London i New York: Verso.
- Sebri, Maamar (2013) Residential water industry in Tunisia – a descriptive analysis. *The Journal of North African Studies* 18 (2): 305-323.
- Seddon, David (2004) *A Political and Economic Dictionary of the Middle East*. London i New York: Europa Publications.
- Semmouk, Ali (2012) Schism and plurality in Algerian society: the struggle of identity in the sociology of 'the other'. *Contemporary Arab Affairs* 5 (1): 68-85.

- Shaham, Ron (2010) Communal identity, political Islam and family law: Copts and the debate over the grounds for dissolution of marriage in twentieth-century Egypt. *Islam and Christian-Muslim Relations* 21 (4): 409-422.
- Shahin, Emad E. (2003) The Foreign Policy of the Islamic Salvation Front in Algeria. *Islam and Christian-Muslim Relations* 14 (2): 121-143.
- Shalom, Zaki (2007) Izrael's traumatic pre-1967 war experience and its implications for Israel's foreign policy decision-making in the post-war period. U: Ashton, Nigel J. (ur) *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 74-91) London i New York: Routledge.
- Shokr, Ahmad (2012) The Eighteen Days of Tahrir. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 41-46) London i New York: Verso.
- Sirrs, Owen L. (2010) *A History of the Egyptian Intelligence Service: A history of the mukhabarat, 1910-2009*. London i New York: Routledge.
- Skocpol, Theda (1979) *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge i New York: Cambridge University Press.
- Slisli, Fouzi (2009) The Algerian Civil War: Washington's new counterinsurgency model. *The Journal of North African Studies* 14 (2): 145-154.
- Soa.hr (2018) Javno izvješće Sigurnosno-obavještajne agencije za 2018. godinu. <https://www.soa.hr/files/file/Javno-izvjesce-2018.pdf>. Pristupljeno 20. rujna 2019.
- Soage, Ana B. (2010) Yusuf Al-Qaradawi: The Muslim Brothers' Favorite Ideological Guide. U: Rubin, Barry (ur) *The Muslim Brotherhood: The organisation and policies of a global Islamist movement* (str. 19-37) Basingstoke i New York: Palgrave Macmillan.
- Soage, Ana B. i Franganillo, Jorge F. (2010) The Muslim Brothers in Egypt. U: Rubin, Barry (ur) *The Muslim Brotherhood: The organisation and policies of a global Islamist movement* (str. 39-55) Basingstoke i New York. Palgrave Macmillan.
- Sorenson, Kenneth (1989) *The 1979 Iranian revolution: searching for the primary cause* (neobjavljena doktorska disertacija) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Spencer, Claire (1998) The Roots and Future of Islamism in Algeria. U: Sidahmed, Abdel S. i Ehteshami, Anoushiravan (ur) *Islamic Fundamentalism* (str. 93-107) Boulder i Oxford: Westview Press.
- Springborg, Robert (2016) Democracy vs. Rule of Law: The Case of the Egyptian Military. U: Bellin, Eva i Lane, Heidi E. (ur) *Building Rule of Law in the Arab World: Tunisia, Egypt, and Beyond* (str. 89-107) Boulder i London: Lynne Rienner Publishers.

- Stanton, Andrea L. (2011) The changing face of El Moudjahid during the Algerian War of Independence. *The Journal of North African Studies* 16 (1): 59-76.
- Stein, Ewan (2011) An Uncivil Partnership: Egypt's Jama'a Islamyya and the state after the Jihad. *Third World Quarterly* 32 (5): 863-881.
- Stein, Ewan (2012) Revolution or Coup? Egypt's Fraught Transition. *Survival: Global Politics and Strategy* 54 (4): 45-66.
- Stepan, Alfred C. (2001) *Arguing Comparative Politics*. Oxford i New York: Oxford University Press.
- Stepan, Alfred C. (2012) Tunisia's transition and the twin tolerations. *Journal of Democracy* 23 (2): 89-103.
- Stone, Martin (1997) *The Agony of Algeria*. New York: Columbia University Press.
- Stora, Benjamin (2001) *Algeria 1830-2000: A Short History*. Ithaca i London: Cornell University Press.
- Sunar, Ilkay i Sayari, Sabri (1986) Democracy in Turkey: Problems and Prospects. U: O'Donnell, Guillermo i dr. (ur) *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe* (str. 165-186). Baltimore i London: The Johns Hopkins University Press.
- Swelam, Ashraf (2011) Egypt's 2010 Parliamentary Elections: The Landslide. *Egypt's International Economic Forum Occasional Papers* 2: 1-7.
- Szmolka, Inmaculada (2006) The Algerian Presidential Elections of 2004: An Analysis of Power Relationships in the Political System. *Mediterranean Politics* 11 (1): 39-57.
- Šušnjara, Petar (2016) Zaboravljeni pokolj 12 Hrvata: Potresno sjećanje umirovljenog diplomata: „Svakog prosinca moje misli idu u prošlost...“
<https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/zaboravljeni-pokolj-12-hrvata-u-alziru-potresno-sjecanje-umirovljenog-diplomata---460469.html>. Pristupljeno 19. srpnja 2019.
- Švob, Melita (1995) Migracije i promjene u židovskoj populaciji. *Migracijske i etničke teme* 11 (3-4): 231-289.
- Švob, Melita (1997) Židovi Hrvatske i Izrael: osvrt. *Migracijske i etničke teme* 13 (4): 363-392.
- Tadros, Mariz (2012a) Cross and Crescent in Post-Mubarak Egypt. U: Sowers, Jeannie i Toensing, Chris (ur) *The Journey to Tahrir: Revolution, Protest, and Social Change in Egypt* (str. 189-199) London i New York: Verso.
- Tadros, Mariz (2012b) *The Muslim Brotherhood in Contemporary Egypt: Democracy redefined or confined?* London i New York: Routledge.
- Takeyh, Ray (2003) Islamism in Algeria: A Struggle Between Hope and Agony. *Middle East Policy* X (2): 62-75.

- Tamimi, Azzam S. (2001) *Rachid Ghannouchi: A Democrat within Islamism*. Oxford i New York: Oxford University Press.
- Tavana, Daniel L. (2011) Party proliferation and electoral transition in post-Mubarak Egypt. *The Journal of North African Studies* 16 (4): 555-571.
- Tessler, Mark (2002a) Do Islamic Orientations Influence Attitude Toward Democracy in the Arab World? Evidence from Egypt, Jordan, Morocco and Algeria. *International Journal of Comparative Sociology* 43 (3-5): 229-249.
- Tessler, Mark (2002b) Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries. *Comparative Politics* 34 (3): 337-354.
- Tessler, Mark (2003) Arab and Muslim Political Attitudes: Stereotypes and Evidence from Survey Research. *International Studies Perspectives* 4 (2): 175-181.
- Tessler, Mark i dr. (1999) Introduction: the Area Studies Controversy. U: Tessler, Mark i dr. (ur) *Area Studies and Social Science: Strategies for Understanding Middle East Politics* (str. vii-xxi). Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.
- Thomas, Gary (2011) A Typology for the Case Study in Social Science Following a Review of Definition, Discourse, and Structure. *Qualitative Inquiry* 17 (6): 511-521.
- Tibi, Bassam (2009) Islamism and Democracy: On the Compatibility of Institutional Islamism and the Political Culture of Democracy. *Totalitarian Movements and Political Religions* 10 (2): 135-164.
- Tibi, Bassam (2012) *Islamism and Islam*. New Haven and London: Yale University Press.
- Tibi, Bassam (2013) *The Shari'a State: Arab Spring and Democratization*. London i New York: Routledge.
- Tibi, Bassam (2015) From Sayyid Qutb to Hamas: The Middle East Conflict and the Islamization of Antisemitism. U: Small, Charles A. (ur) *The Yale Papers: Antisemitism in Comparative Perspective* (str. 457-483). New York: Institute for the Study of Global Antisemitism and Policy.
- Tomanić Trivundžija, Ilija (2004) Delov pogled na istok: uokvirene slike Iračkog rata. *Medijska istraživanja*. 10 (2): 83-98.
- Trumbull IV, George R. (2007) "Au Coin des Rues Diderot et Moïse": Religious Politics and the Ethnography of Sufism in Colonial Algeria, 1871–1906. *French Historical Studies* 30 (3): 451-483.
- Tsourapas, Gerasimos (2013) The Other Side of a Neoliberal Miracle: Economic Reform and Political De-Liberalization in Ben Ali's Tunisia. *Mediterranean Politics* 18 (1): 23-41.

- Turshen, Meredith (2004) Militarism and Islamism in Algeria. *Journal of Asian and African Studies* 39 (1-2): 119-132.
- Tzemprin, Athina i dr. (2016) The Middle East Cold War: Iran-Saudi Arabia and the Way Ahead. *Politička misao* 52 (4-5): 187-202.
- Utvik, Bjørn Olav (2014) The Ikhwanization of the Salafis: Piety in the Politics of Egypt and Kuwait. *Middle East Critique* 23 (1): 5-27.
- Vambe, Maurice T. (2012) French genocide in Algeria: the role of memory in artistic representation of colonial violence in the novel, *The Seine was Red* (1999) *African Identities* 10 (3): 221-241.
- Veugelers, John W. P. (2010) Tocqueville on the conquest and colonisation of Algeria. *Journal of Classical Sociology* 10 (4): 339-355.
- Vidino, Lorenzo (2010) The Muslim Brotherhood in Europe. U: Rubin, Barry (ur) *The Muslim Brotherhood: The organisation and policies of a global Islamist movement* (str. 105-116) Basingstoke i New York. Palgrave Macmillan.
- Viorst, Milton (1997) Algeria's Long Night. *Foreign Affairs* 76 (6): 86-99.
- Völkel, Jan C. (2017) Sidelined by design: Egypt's parliament in transition. *The Journal of North African Studies*. 22 (4): 595-619.
- Volpi, Frédéric (2003) *Islam and Democracy: The Failure of Dialogue in Algeria*. London i Sterling: Pluto Press.
- Volpi, Frédéric (2006) Algeria's Pseudo-democratic Politics: Lessons for Democratization in the Middle East. *Democratization* 13 (3): 442-455.
- Vukas, Stjepan (2013) Izrael – židovska i demokratska država. *Međunarodne studije* 12 (3-4): 77-94.
- Wall, Irwin (2008) France in the Cold War. *Journal of European Studies* 38 (2): 121-139.
- Waltz, Susan (1997) The Politics of Human Rights in the Maghreb. U: Entelis, John P. (ur) *Islam, Democracy and the State in North Africa* (str. 75-92) Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.
- Waterbury, John (1997) From Social Contracts to Extraction Contracts: The Political Economy of Authoritarianism and Democracy. U: Entelis, John P. (ur) *Islam, Democracy and the State in North Africa* (str. 141-176) Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.
- Welch, Cheryl B. (2003) Colonial Violence Ad The Rhetoric of Evasion: Tocqueville on Algeria. *Political Theory* 31 (2): 235-264.
- Whitehead, Laurence (2009). Losing 'the Force'? The 'Dark Side' of democratization after Iraq. *Democratization* 16 (2): 215-242.

- Whitehead, Lawrence (2002) *Democratization: Theory and Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- Wiarda, Howard J. (2012) Arab Fall or Arab Winter? *American Foreign Policy Interests: The Journal of the National Committee on American Foreign Policy* 34 (3): 134-137.
- Willis, Michael (1998) Algeria's other Islamists: Abdallah Djaballah and the Ennahda Movement. *The Journal of North African Studies* 3 (3): 46-70.
- Willis, Michael J. (2012) *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*. London: Hurst & Company.
- Wolf, Anne (2013) An Islamist 'renaissance'? Religion and politics in post-revolutionary Tunisia. *The Journal of North African Studies* 18 (4): 560-573.
- Wolf, Anne (2018) Former RCD officials stage a comeback in municipal elections in Tunisia. *The Journal of North African Studies* <https://doi.org/10.1080/13629387.2018.1483869>. Pristupljeno 4. rujna 2018.
- Wolf, Anne i Lefèvre, Raphaël (2012) Revolution under threat: the challenges of the 'Tunisian model'. *The Journal of North African Studies* 17 (3): 559-563.
- Wolf, Anne i Lefevre, Raphael (2013) Algeria: no easy times for the generals. *The Journal of North African Studies* 18 (3): 509-513.
- Yacine, Tassadit (2004) Pierre Bourdieu in Algeria at war: Notes on the birth of an engaged ethnology. *Ethnography* 5 (4): 487-509.
- Yaffi, Wissam S. (2012) *Inevitable Democracy in the Arab World: New Realities in an Ancient Land*. New York i Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Yaqub, Salim (2007) The politics of stalemate: The Nixon administration and the Arab-Israeli conflict, 1969-73. U: Ashton, Nigel J. (ur.). *The Cold War in the Middle East: Regional conflicts and the superpowers 1967-73* (str. 35-58) London i New York: Routledge.
- Yefet, Bosmat (2017) The Coptic diaspora and the status of the Coptic minority in Egypt. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 43 (7): 1205-1221.
- Yefet, Bosmat (2018) The Egyptian human rights movement and the 2011 Revolution: the implications of a missed opportunity. *British Journal of Middle Eastern Studies* <https://doi.org/10.1080/13530194.2018.1509694>. Pristupljeno 1. veljače 2019.
- Yildirim, Kadir A. (2016) *Muslim Democratic Parties in the Middle East: Economy and Politics of Islamist Moderation*. Bloomington: Indiana University Press.
- Yousfi, Hèla (2015) The Tunisian Revolution: Narratives of the Tunisian General Labor Union. U: Sadiki, Larbi (ur) *Routledge Handbook of the Arab Spring: Rethinking Democratization* (str. 319-330) London i New York: Routledge.

- Zakaria, Fareed (1997) The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs* 76 (6): 22-43.
- Zartman, William I. (1997) The International Politics of Democracy in North Africa. U: Entelis, John P. (ur) *Islam, Democracy and the State in North Africa* (str. 205-221) Bloomington i Indianapolis: Indiana University Press.
- Zezeza, Paul Tiyaambe (2012) The African struggle continues: The awakening of North Africa. *Canadian Journal of African Studies* 46 (1): 129-137.
- Zemni, Sami (2015) The Roots of the Tunisian Revolution: Elements of a Political Sociology. U: Sadiki, Larbi (ur) *Routledge Handbook of the Arab Spring: Rethinking Democratization* (str. 77-88) London i New York: Routledge.
- Zeraoui, Zidane (2012) Algeria: revolution, army and political power. *Language and Intercultural Communication* 12 (2): 133-145.
- Zgurić, Borna (2012a) Challenges for democracy in countries affected by the 'Arab Spring'. *Islam and Christian-Muslim Relations* 23 (4): 417-434.
- Zgurić, Borna (2012b) Alžirsko proljeće, građanski rat i status quo. *Političke analize* 3 (12): 55-60.
- Zgurić, Borna (2013a) Krize, građanski rat i slom konfesionalne demokracije u Libanonu. *Politička misao* 50 (3): 102-125.
- Zgurić, Borna (2013b) Taksim nije Tahrir – uzroci masovnih prosvjeda u Turskoj i Egiptu. *Političke analize* 4 (16): 55-60.
- Zgurić, Borna (2013c) Teorija „demokratskog mira“: put prema građanskom ratu: studija slučaja Iraka. *Suvremene teme* 6 (1): 28-43.
- Zgurić, Borna (2014a) Fenomenologija prosvjeda. *Političke analize* 5 (17): 73-76.
- Zgurić, Borna (2014b) Immanuel Kant, teorija demokratskog mira i vanjska politika SAD-a. U: Jović, Dejan (ur) *Liberalne teorije međunarodnih odnosa* (str. 79-111) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Zgurić, Borna (2016) Egipat. U: Kasapović, Mirjana (ur) *Bliski istok: politika i povijest* (str. 49-84). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Zgurić, Borna i dr. (2015) Comparison of Croatian foreign policy towards Latin America and the Middle East. *Europske studije* 1 (1): 5-28.
- Zgurić, Borna i Lidija Kos-Stanišić (2018) The Transformation of Political Systems in North Africa and Central America: An Inter-Regional Comparison. *Političke perspektive* 8 (1-2): 7-39.
- Zia-Ebrahimi, Reza (2012) Courting the former colony: Algeria's special position in French Third World policy, 1963. *The Journal of North African Studies* 17 (1): 23-44.

- Zollner, Barbara H. E. (2009) *The Muslim Brotherhood: Hasan al-Hudaybi and ideology*. London i New York. Routledge.
- Žanko, Goran (2012) *Sigurnost i suradnja na Mediteranu nakon hladnog rata* (neobjavljena doktorska disertacija) Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Žilović, Marko (2013) Narod hoće da sruši režim: različite sudbine severnoafričkih režima tokom Arapskih previranja 2010/2011. *Političke perspektive* 3 (2): 77-101.
- Županov, Josip (2002) *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

O autoru

Borna Zgurić rođen je 3. travnja 1983. u Zagrebu. Osnovnu školu i gimnaziju pohađao je u Zagrebu. Godine 2003. upisao je preddiplomski studij politologije na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. U veljači 2009. diplomirao je politologiju na Fakultetu političkih znanosti, a od iste godine radi i kao vanjski suradnik u nastavi na kolegiju *Suvremene civilizacije*. Od veljače 2012. polaznik je poslijediplomskoga doktorskog studija „Komparativna politika“ na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Godine 2015. i 2016. predavač je na specijalističkom poslijediplomskom studiju *Diplomacy*. Od svibnja 2016. godine zaposlen je kao asistent-predavač u Odsjeku za međunarodne odnose i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, a od ožujka je 2017. zamjenik voditeljice poslijediplomskoga specijalističkog studija „Vanjska politika i diplomacija“. Bio je istraživač na dva znanstveno-istraživačka projekta – „Bliski istok: otpornost političkih režima na demokratizaciju i stalnost sukoba“ i „Kako vlada Vlada“ – koje je financijski poduprijelo Sveučilište u Zagrebu. Bio je i urednik dvaju časopisa – *Suvremene teme* i *Političke analize*. Od usavršavanja u inozemstvu mogu se izdvojiti dva najrecentnija – usavršavanje na Katoličkom sveučilištu u Leuvenu (2018) te usavršavanje u sklopu Erasmus+ programa na Sveučilištu u Tel Avivu (2017).

Znanstveni radovi

- Zgurić, Borna i Kos-Stanišić, Lidija (2018) The Transformation of Political Systems in North Africa and Central America: An Inter-Regional Comparison. *Političke perspektive* 8 (1-2): 7-39.
- Zgurić, Borna (2016) Egipat. U: Kasapović, Mirjana (ur) *Bliski istok: politika i povijest* (str. 49-84). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Zgurić, Borna, Kos-Stanišić, Lidija i Domjančić, Stjepan (2015) Comparison of Croatian Foreign Policy towards Latin America and Middle East (2001-2012). *European Studies* 1 (1): 5-28.
- Zgurić, Borna (2014) Immanuel Kant, teorija demokratskog mira i vanjska politika SAD-a. U: Jović, Dejan (ur) *Liberalne teorije međunarodnih odnosa* (str.79-111). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Zgurić, Borna (2014) Stranke radikalne desnice: Mađarski *Jobbik* i nizozemska Slobodarska stranka. *Politička misao* 51 (4): 90-113.

- Zgurić, Borna (2013) Teorija demokratskog mira: put prema građanskom ratu: studija slučaja Iraka. *Suvremene teme* 6 (1): 28-43.
- Zgurić, Borna (2013) Krize, građanski rat i slom konfesionalne demokracije u Libanonu. *Politička misao* 50 (3): 102-125.
- Obućina, Vedran, Paljug, Karlo i Zgurić, Borna (2012) Suverenost na koncesiju: slučaj Maldiva. *Političke perspektive* 2 (3): 67-95.
- Zgurić, Borna (2012) Challenges for democracy in countries affected by the 'Arab Spring'. *Islam and Christian-Muslim Relations* 23 (4): 417-434.

Stručni radovi

- Zgurić, Borna (2015) Europska vanjska i sigurnosna politika prema Mediteranu. *Političke analize* 6 (22): 3-7.
- Zgurić, Borna (2014) Fenomenologija prosvjeda. *Političke analize* 5 (17): 73-76.
- Zgurić, Borna (2013) Taksim nije Tahrir – uzroci masovnih prosvjeda u Turskoj i Egiptu. *Političke analize* 4 (16): 55-60.
- Zgurić, Borna (2012) Alžirsko proljeće, građanski rat i *status quo*. *Političke analize* 3 (12): 55-60.